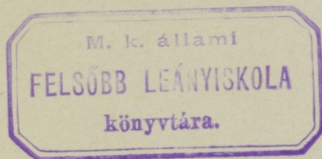


8/2135

N. 21

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL



SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HUSZONHARMADIK KÖTET.

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI M. KIR. ÁLLAMI M. KIR. ÁLLAMI
(15. 46. SZÁM.) LEÁNYGIMNÁZIUM
TANÁRI KÖNYVTÁRA.



BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1880.



Dr. László Tóth
1895. 61. 8. 22.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

T A R T A L O M.

XLV. SZÁM.

| | Lap |
|--|-----|
| A PORTUGAL NÉPKÖLTÉSZET GYÖNGYEIBŐL. — Győry Vilmostól | 1 |
| GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN MINT EMBERBARÁT ÉS HA- ZAFI. Naplói nyomán. (I). — Zichy Antaltól | 54 |
| SAINT-SAËNS KAMILL. — Érdy Lajostól | 85 |
| AZ IR MOZGALOM. — Frei Gyulától | 111 |
| ADALÉKOK ALKOTMÁNYUNK REFORM-KORSZAKÁHOZ. — Lánczy Gyulától | 139 |
| KÖLTEMÉNYEK: <i>A vaczkorfa alatt.</i> — Szász Bélától. — <i>Ha vi- galomban ...</i> — Vargha Gyulától | 187 |
| NEHÁNY UJABB ELMÉLET A FÖLDTAN KÖRÉBŐL. — Roth Samutól | 190 |
| ÉRTESITŐ. Salamon Ferencz: <i>Buda-Pest története.</i> Marczali II. — Neményi Ambrus: <i>Kortörténelmi rajzok.</i> Augyal Dávid. — Grenville C. E. Murray: <i>A jelenkori oroszok</i> | 208 |

XLVI. SZÁM.

| | |
|--|-----|
| MIKES KELEMEN ÉS NOVELLÁI. — Beöthy Zsolttól | 225 |
| AZ OROSZOK ÉS ANGOLOK KÖZTI VETÉLKEDÉS KÖZÉP- ÁZSIÁBAN. — Vámbéry Ármintól | 243 |
| GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN MINT EMBERBARÁT ÉS HA- ZAFI. Naplói nyomán. (II.) Zichy Antaltól | 279 |
| A XVIII-IK SZÁZAD SZELEMI MOZGALMAIRÓL. Alexander Bernáttól | 224 |

| | |
|--|------------|
| VÁLASZTASI IZGATÁS ANGOLORSZÁGBAN. — Frei Gyulától | Lap 368 |
| A MALOM OSTROMA. — Beszély. — Zola Emil után, fran- cziából. Luby Gyulától... | 391 |
| KÖLTEMÉNYEK: <i>Falun</i> . Gyulai Páltól. — <i>Tervek, álmok</i> . Góbi Imrétől ... | 417 |
| AZ IRÓI TULAJDONJOG KÉRDÉSÉHEZ ... | 419 |
| ÉRTESITŐ: Marczali A. <i>A magyar történet kutfői az Árpádok korában</i> . Pauler Gyula. — Stein L. <i>Der Wucher und sein Recht</i> ... | 423 |

A PORTUGAL NÉPKÖLTÉS ZET GYÖNGYEIBŐL.

Évek multak el azóta, Tekintetes Akadémia,*) mióta először volt szerencsém e díszes körben megjelenhetni. Akkori fölolvadásomban, melynek tárgya a Ganzul-románckör vala, kijelentettem: az a szándékom, hogy a mennyire idő és tehetőség engedik, a román és germán nyelvek népköltéséből óhajtanék kiválóbb darabokat nagyobbacska számban saját irodalmunkba áttülni. Szándékom megvalósítása s ígéretem beválthatása elé hivatalos elfoglaltság s egyéb gátló körülmények nem egy akadályt gördítettek, úgy hogy kitűzött célomhoz sokkal lassabban közelítheték, mint egykor magam is reméltem s mindig óhajtam vala. Gyűjteményem azóta mindössze is csupán egy pár ó-angol és svéd balladával, s néhány spanyol románckezal, ez utóbbiak közt a Granada elestéről szóló cyklussal gyarapodott. Ma egy lépéssel közelebb jutottam tervem valósulásához, a mennyiben azt jelenthetem, hogy az utóbbi időben a portugál népköltés termékeire fordítván figyelmemet, azok javából, gyöngyeiből 20 darabot immár lefordítottam. S midőn a fölolvadás asztalnál a jelen alkalommal megjeleni bátorkodom: az az esdeklésem, legyen szabad ezek közül néhányat e díszes körben bemutatnom.

Mielőtt azonban magokat a románckezokat szólaltatnám meg, úgy vélem nem lesz egészen fölösleges, néhány ismertető szót bocsátanom előre, egyrészt a portugál népköltési gyűjteményekről, másrészt magokról a portugál néprománckezokról általában.

*) Olvástatott a magyar tudományos akadémia 1879-ik október 7-én tartott ülésében.

Az ismertetés egyik legalkalmasabb módja kétség kívül az, ha párhuzamot vonunk már valamely ismertebb s a még ismertetendő tárgy között; amattól való eltérése némelyekben, amazzal megegyezése másokban, állítja szemünk elé emezt a legvilágosabban. Ily párhuzam megvonására keresve sem találhatnánk alkalmasabb népköltészetet a spanyolnál, mely nemcsak közvetlen szomszédságban élő, hanem a legközelebbi rokonságban álló és oly sok tekintetben hasonló körülmények közt fejlődő néptől eredt, s a mihez még az is járúl, hogy ez utóbbi — legalább fő, jellemző vonásaiban — már minálunk is meglehetősen ismeretes. Ebből indulva ki, nem lesz tehát egészen járatlan az ösvény, melyen kevésbé ismert tájak felé haladunk.

A spanyol irodalmat minden ágában, így a népköltésben is dúsgazdagnak ismerjük. Tudjuk, hogy csak népromán-czainak száma is százakra, ezerekre rúg. E gazdagság élmozdítására, részint megőrzésére, megóvására több szerencsés körülmény működött közre. Belső volt az egyik: magának a népnek költői kedélye, fogékonysága, teremő ereje, mely az eseményeket, a nagyobb fontosságú történelmieket úgy, mint a szűkebb körre szorítókozó magánéletbelieket, csakhamar, könnyű szerrel dalba öntötte s ajkról ajkra adván, a nép közkinesévé tette; külső volt a másik: az a szerencsés körülmény, hogy idejekorán akadtak gondos, hű kezek, melyek a drágáknak fölsimert igaz gyöngyöket fölfűzték, s az enyészettől megóvták.

Hernando del Castillo volt az első egyike, a ki már 1511-ben adta ki a nép szájáról ellesett románczai gyűjteményét; s utána kisebb-nagyobb időközökben, de mindenesetre szakadatlan láncolata van a spanyol cancionerok- és roman-ceroknak, melyek a népköltés termékeit mindig kellőképen méltányolták, s szerencsésen megtartották. S az ekkép megőrzött termékek utóbb a külföld figyelmét is magokra vonták, úgy hogy nem egy külföldi nagynevű tudós lelkesedett a spanyol románczokért ép oly igazán, s hirdeté dicsőségeket ép oly fennen, mint magok a spanyolok.

A portugál népköltészetben is meg volt ama belső körülmény, a nép költői kedélye, teremő ereje, — de fájdalom annál inkább hiányzott ama fönnebb említett külső, az észrevevő, fölsimerő, méltányló szem, az összegyűjtő, megóvó kéz. A portugál népköltés mezeje is megtermé gazdagon a maga szép

virágait, fejlettek, virultak azok is, de fájdalom nagy része el is hervadt, el is enyészett örökre, mert nem jött senki, a ki őket még ideje korán leszakaszsa, koszorúba fűzze örök emlékéül a mező egykori gazdag termékenységének.

«Portugáliában — mondja a szerző, a kinek gyűjteményét használtam s előszavában közlött adataiból is merítettem *) — egész a XIX-ik századig nem akadt senki, a ki a népköltés termékeit összegyűjtse; a népköltészet, az előkelőbb, művelt osztályoktól lenézve, künn a falukban vonta meg magát; az idegenek pedig, még legjobb akaratok mellett sem foglalkozhattak tudományosan az olyan költészettel, melyet a saját maga nemzete sem ismert.»

A tudósok, ha néha mégis megemlékeztek rólok, a népies énekeket «románccok»-nak nevezték, annak jeléül, hogy a «romance» néven ismert népnyelven költvők; a portugál nép azonban egészen külön nevet adott e költői hagyományoknak, ugyanis *Aravia*knak nevezte, sőt az Azori szigeteken ma is azoknak nevezi, miből Theophilo Braga, a portugál irodalom-történetírók egyik kiváló jelese, azt következteti, hogy e név hajdan közös volt a felsziget összes népköltési termékeire, s azok dallamait a portugál mozaráb lakosság, az araboktól kölcsönzé.

A portugál népköltészet hajdan kétségkívül sokkal gazdagabb volt mint napjainkban; forrása legtisztábban s legbővebben ma még Beira-Baixaban, Algarveban s az Azori szigeteken buzog, s már Almeida-Garrett, e kitűnő költő és serény népdal-gyűjtő tette azt a megjegyzést, hogy azon románccok, melyek Beira-Baixából jutottak kezeihez, rendesen sokkal fölülmúlták a többieket mind, ezt az országrészt pedig, Portugalnak ezt az igazi magvát és zömét, — a mint Alexandre Herculano bebizonyította, — kiváltképen mozaráb nép lakta. Algarveban főleg a szent tárgyú románccok divatoznak, az Azori szigetek pedig, melyek a XV-dik század második felében népesültek meg leginkább, a magok elszigeteltségében sok olyan drága kincset őriztek meg, a melyek az anyaországban úgy szólván, egészen elvesztek.

*) *Romanceiro portuguez*, coordinado, anotado e acompanhado d'uma introdução e d'um glossario por Victor Eugenio Hardung. Leipzig F. A. Brockhaus. 1877.

A tanult vagyis műköltők, a mint Hardung megjegyzi, nem sokat törődtek ezekkel a népies költeményekkel; mégis nagyon figyelemre méltó az a jellemző vonás: mennél hívebben fogta föl valamely költő az igazi nemzeti érzelmet, mennél jobban ismeri a népet, mennél nemzetibb költő: annál gyakoribb a hivatkozása a népköltészetre, s annál sűrűbben mutatkoznak ennek nyomai az övében. Így Gil-Vicente, ez a portugál származású, de spanyolul is író régi színműíró, a kinek fönmaradt negyvenkét darabja közül tíz egészen castilii nyelven, tizenöt a portugallal vegyesen, tizenhét pedig egészen tisztán portugál nyelven van írva, jól ismerheté a portugál népköltészetet, mert darabjaiban sokat fölhasznál belőle; ugyanazt teszik Jorge Ferreira de Vasconcellos, Antonio Pres-tes, Jorge Pinto s maga a nagy Luiz de Camõesis, a kinek műveibe mintegy tizenhat néprománcz van részben beszöve, részben érintve.

Mindez kétség kívül méltánylása volt a népköltészetnek; utóbb e méltánylás utánzássá is lett, s a műköltők magok is kezdtek e nemben írogatni, hanem Portugáliában is, mint a műveltebb népeknél Európaszerte, csakhamar a mesterkelt pásztorköltészet szorítá ki a műveltebb körökből a népköltés örök frisseségű, eleven, igaz érzésű termékeit. A XVIII-dik század végén a románcz-költészet Portugáliában az odaváló műveltebbek által megint semmi figyelemre sem lett méltatva, az idegenek előtt teljesen ismeretlen volt, s csupán a nép ismerte és őrizte hagyományos költészetének az ő szívébe s ajkaira letett drága kincseit.

Ekkor történt, hogy a romanticismus, mely a többi európai népeknél a régi maradványokból táplálkozott s merített erőt, lelkesedést: bírálók és költők figyelmét az iberiai felsziget népköltése termékeire is ráfordította. Azonban most is a spanyol költészet volt a szerencsésebb. Grimm 1815-ben *Silva de romances viejos* czímen spanyol románczokat adott ki Bécsben; Depping 1817-ben a *Romancero Castellano*t Lipcsében; Duran, öt kötetes terjedelmes *Romancero General* című gyűjteményében (megjelent Madridban 1828—32) minden elődjét túlszárnyalta. A spanyol népköltés érdekében tehát belföldiek és idegenek úgy szólván versenyre keltek egymással: de a szegény kis Portugalt senki észre sem vette, figyelmére sem méltatta. E körülményről jegyzi meg Almeida-Gar-

ret *Dona Branca* (III, 3.) «Az idegen akadémiai járom lerázásában s a nemzeti irodalom függetlenségének kikiáltásában a spanyolokat, angolok és kiváltképen a németek hatalmasan segítették; minket ellenben senki sem gyámolított, senki a mi oldalunkon nem küzdött, nekünk senki sem adott fegyvert, municziót, de még a legkisebb kis segedelmet sem».

Többféle körülmény működött ekkor közre, hogy a portugálok egyik legnagyobb költője, João Baptista de Almeida-Garret buzduljon föl arra, jóvá tenni lelkesen azt, mit mások közönye elmulasztott. Gyermekek korában dajkája, Rosa de Lima (nevét is följegyzé hálából), románczokkal s kivált az *Alarcos grófról* szólóval altatá el a régi kastély kis szobájában; a hosszú esték unalmát pedig az öreg Brigida néni, a ház régi cseléde űzte el szebbnél szebb tündérmeséivel. A gyermekszívre mély benyomást tettek e hallott dalok és elbeszélések, elannyira mélyet, hogy emlékezetöket az ifju sem felejté, sőt érték még a férfi is tudott lelkesülni.

Almeida-Garrett a költészet mellett politikával is foglalkozott, és így az alkotmányosság buktával, 1823-ban kénytelen volt Londonba emigrálni. Itt egészen közeli-ről látó szemtanúja lehetett azon élénk irodalmi érdeklődésnek, mely azt tűzte ki föladatául, Angliában úgy mint Németországon, hogy a régi népköltést újra föllevenítse s annak mennél tágasabb körben barátokat szerezzen.

Saját hazája politikai viszonyainak jobbra fordultával ismét visszatért Portugálba, s már ekkor gondosan gyűjtögetni kezdé a régi románczokat, összeszedni azoknak még töredékeit is, hogy belőlök, Percy modorában, saját költészetének éltető erejével, új egészeket teremtsen. A forradalom azonban 1828-ban másodszor is az Angliába való költözésre kényszeríté, s csakugyan itt adta ki, még ugyanez évben, *Adozinda* című költői elbeszélését négy énekben, mely a *Sylvana* románczának műköltészeti földolgozása. A későbbi kor szigorúbb, alapos bírálata kimutatta, hogy a műköltő még igen távol állt a néprománcz egyszerű, keresetlen szépségeinek, drámai rövidségének teljes és helyes fölfogásától, s elbeszélését igen is terjedt epikai szélességüvé nyújtotta, — kettőt azonban nem tagadhatott meg tőle, — egyik az, hogy zengzetes költői nyelve valóban elbájoló, a másik meg az, hogy csakugyan ez vala az első mű az újabb portugál irodalomban,

mely nagy sikerével a figyelmet általánosan fölgerjesztette, s a régibb népköltés termékeire újabban ráfordította. Ez időtől kezdve, a posta mind sűrűbben juttatott néprománczokat s azok különféle változatait Almeida-Garrett kezeihez, a melyeket lelkes ügybarátok küldöttek hazájából, kik közt a legbuzgóbb gyűjtők egyike, egy lissaboni ifjú hajadon volt.

Az elért siker, a mind jobban nyilvánuló érdeklődés, lelkesedés a költőt még jobban buzdította, tárgyával még nagyobb szeretettel foglalkozott, s most a szerencse különös kedvezése is kezére játszott, a mennyiben — állítása szerint — Londonban Duarte Lessa házában nagy fontosságú kéziratokra s igen ritka könyvekre akadt, melyek hajdan egy bizonyos Oliveira lovag tulajdona valának, ki hazájában magas állást foglalt el, azonban a protestáns vallásra térven át, állását elhagyta s hazájából is elköltözött. E régi művek egyikeben Almeida-Garrett igen sok néprománczra, dalra s egyéb ily népköltési termékre akadt, melyeket a kezeihez jutott töredékek kiegészítésére a legszerencsésebben fölhasználhatott.

Theophilo Braga kétkedik e kézirat hitelességében. Az egészset Almeida-Garrett találmányának véli, s azt hiszi: a költő e régi könyv állítólagos létezését csak azért hirdeté világgá, hogy szeretettel szedegetett gyűjteménye darabjainak régiségét annál kétségtelenebbé, s az irántok ébresztendő érdeklődést annál melegebbé tegye. A kettő közül melyiknek volt igaza, ennek eldöntése nem reánk tartozik; annyi azonban bizonyos, hogy Almeida-Garrett a gyűjtést tovább is szakadatlanul folytatta, s midőn 1832-ben, mint közkatona újra hazája ügyének szolgálatába lépett, Terceira szigetén még ekkor is órák hosszát elült anyja öreg cselédeinek s testvére brazíliai származású mulat szolgálójának társaságában, a kikkel néprománczokat mondatott el, s a hallottakat lelkiismeretesen jegyezte.

Gyűjteménye szépecskén fölszaporodott már, midőn e szelíd munkát a harci kötelességek teljesítése végett félbe kellett szakasztania. Az a katonai expeditio, melyben részt vett, a «hét ezer hős» partra szállása néven ismeretes Portugal történetében. Mindello partvidéken akartak kikötni, s e veszélyes úton a költő saját életét nem félt kockáztatni, de románcz-gyűjteményét igen. Ez okból egyéb könyvvel együtt anyja gondviselésére bízta, kit arra kért, hogy majdan egészen

biztos hajón küldje utána Oportoba. Az anya teljesíté fia kérését, s a biztosnak vélt hajó el is érte már Oporto kikötőjét, azonban itt a miguelista sereg ellenséges golyói fogadták s el is sülyesztették. Csak kevés holmit lehetett a sülyedő hajóról megmenteni, a költő szerencséjére azonban a gyűjtemény is ezek jó sorsában részesült, s nemsokára épen és hibátlanul volt ismét gyűjtője kezei közt. Ez 1834-ben történt, s Almeida-Garrett a gyűjtést még nyolcz évig folytatta. Ekkor megkezdte kiadását, s *Romanceiro* czimen, az első kötet 1842-ben látott napvilágot. Öt könyvben vagy szakaszban akarta kiadni az egészet, azonban csak két szakasz jelent meg belőle három kötetben, melyek a saját utánzásain, földolgozásain kívül, harminczkét néprománczot foglalnak magokban, s még ezek mellett öt ilyes költeményt, de ismert nevű szerzőktől. Gyűjtésének folytatását s a gyűjtemény tervezett könyveinek kiadását 1854-ben bekövetkezett halála gátolta meg.

Almeida-Garrett *Romanceiro*jában minden egyes románczot egy rövid kritikai bevezetés előz meg a gyűjtő tollából. Megjegyzései finom ízlésről, az igazi értelem helyes kiéréséről tanúskodnak, de magok a románczok azt árulják el, hogy a gyűjtő a variánsok közül saját tetszése és ízlése szerint válogatott és állítá össze egy-egy neki tetsző egészszé a darabokat, a mi művészet szempontjából, meglehet, emeli ezek szépségét, de a költői kéz simításán keresztül ment e dolgozatok aligha tekinthetők az igazi népköltés mesterkéletlen, egyszerű, eredeti termékeinek. Almeida-Garrett tehát ennyiben tévedhetett; gyűjteményének lehetnek egyes hiányai, kettőt azonban nem lehet megtagadni tőle: az úttörés dicsőségét s az érdeklődés fölébresztését. Nyomában egész serege jelent meg a néprománczok utánzóinak, s ilyek költése valóságos divattá vált. João Freire de Serpa, Antonio Feliciano de Castilho, Alexandre Herculano, a portugál szépirodalom egyik legkiválóbb jelese, Ignacio Pizarro de Moraes Sarmiento, nemcsak egyes románczokat költöttek, hanem — mint a sorban említett utolsó, — két egész kötet románczot nyújtott, portugál történeti események költői földolgozásából.

E számos szerzemény legnagyobb része azonban nem egyéb, mint többé-kevésbbé sikerült utánzása a régieknek, minden benső valóság nélkül; némelyik meg épen alig egyéb versformába öntött prózánál.

A mit tehát Almeida-Garrett elkezdett, de be nem fejeztetett egészen, a mit utódai kevésbé tudtak tovább építeni: az elsőnek félbehagyott munkájára új embernek kelle kezét rá vetnie, hogy a mű be legyen tetőzve. S ez az ép oly szorgalmas, mint nem kevésbbé ügyes munkás meg is jelent dr. Theophilo Braga személyében, ki előbb a coimbrai egyetemen tanult, ma pedig Lisboában tanára az újabb irodalmaknak, s főleg a portugál nemzeti irodalomnak. Még egyetemi tanuló korában határozta el, hogy ő is e téren akar hazája irodalmának szolgálni, de elődeinek munkássága neki csupán lelkesedést kölcsönzött, irányt azonban nem, annál kevésbbé anyagot. Ezt maga óhajtá fölkeresni, összegyűjteni, a mennyire csak lehetséges vala hamisítatlan minőségben, s nem az átalakítások zavaros eréből, hanem az eredetinek tiszta forrásából akart meríteni, miért is egyenesen magához a néphez fordult, s ennek szóhagyományából kívánta megmenteni a régibb idők már-már veszendőbe menő örökségét. A hol szerét tehette, maga is gyűjtött; a leghathatósabb segédkezet azonban a coimbrai egyetem lelkes tanuló ifjúsága nyújtotta, kik az ország különböző vidékeiből seregelve egybe a coimbrai főiskolába, a kedves barát fölhívására és utasítása szerint, a szünidő nagy részét népköltési darabok gyűjtésére fordíták, s aránylag elég rövid idő alatt annyi anyagot hordottak egybe, hogy Braga 1867-ben, nem kevesebbel mint három becses külön kötettel ajándékozta meg hazája irodalmát.

Czímeik szerint ezek a következők:

1. *Cancioneiro popular*, colligido da tradição. Coimbra 1867. Imprensa da Universidade.

2. *Romanceiro Geral*, colligido da tradição. Coimbra, 1867. Imprensa da Universidade.

3. *Historia da poesia popular portugueza*. Porto 1867. Typographia Lusitana.

A *Romanceiro Geral* hatvanegy románczot foglal magában, melyek a következő hat csoportra osztvák:

I. A déleurópai népek közös románczai.

II. Az állítóan portugál eredetű románczok.

III. Olyan románczok, melyek a spanyol gyűjteményekben is föltalálhatók.

IV. Mór románczok és rab-történetek.

V. Legendák.

VI. Xacarák és tréfás dalok.

A gyűjteményt tartalmazó magyarázó jegyzetek függeléke követi, melyben a gyűjtő nagy tudományos készültséggel mutatja ki az egyes románczok eredetét, s veti egybe a portugál tradíciót az egyéb európai népekével.

Alig hogy a *Romanceiro Geral* napvilágot látott, csakhamar igen gazdag s nagybecsű gyűjtemény jutott egyszerre Theophilo Braga kezeihez. Dr. João Teixeira Soares gyűjtötte az újabb értékes kötetet, még pedig az Azori szigeteken s eredetileg Almeida-Garrett gyűjteményének gazdagítására szánta, most azonban — egy igen udvarias levél kíséretében — a *Romanceiro Geral* nagyérdemű kiadójának bocsátá rendelkezésére.

Theophilo Braga 1869-ben adta ki ez újabb gyűjteményt e czímen: *Cantos populares do Archipelago Açoriano*, publicados e anotados por Theophilo Braga, Porto 1869, Typographia da Livraria Nacional.

E gyűjtemény ismét igen fontos és becses adatokat szolgáltatott a portugál népköltés ismeretéhez, mert a szigetország lakossága gyérebben érintkezvén idegen népekkel, sok dalt tisztábban s eredetibben őrzött meg a maga valóságában mint maga az anyaország.

Ugyancsak az 1869-dik évben Braga még egy másik gyűjteményt is bocsátott közre e czímen: *Floresta da varios Romances*, colligidos por Theophilo Braga. Porto 1869, Typographia da Livraria Nacional. Ebben a XVI. és XVII-dik századból eredő románcz-utánzásokat közli, s kimutatja, hogy a románcz-költés Portugáliában épen azon módosulásokon ment keresztül, mint Spanyolországban, midőn az irodalom az olasz iskola befolyása alól mind jobban és jobban kezdett már kibontakozni. Braga e most említett gyűjteményének második szakaszában azon spanyol románczok is közzé vannak téve, melyek portugál történeti eseményekről szólnak, s nem kevésbé jellemző a spanyol kedélyre nézve, mennyire szeret történeti eseményeket költői alakban földolgozni, hogy a portugál történetből spanyol nyelven több ily tárgyú románcz van, mint magában a portugálban.

Az irodalom ez ágának 1870-ben megint egy újabb hajtása eredt Estacio da Veiga gyűjteményével, a ki *Romanceiro do Algarve* czímen huszonhat románczot és kilencz keresztyén

legendát bocsátott közre, melyek valamennyi Algarve terméke. Estacio da Veiga inkább Almeida-Garrett utánzója, semmint Braga követője. Sok benne az önkényes válogatás, annál kevesebb a kritikai ítélet, alaposság; e hiányok leszámításával azonban gyűjteménye még is hasznos szolgálatot tett hazája irodalmának, a mennyiben általa váltak közkinccsé Portugal egyik legérdekesebb vidékének e népköltési gyöngyei.

Ez a négy név az tehát, Almeida-Garrett, Theophilo Braga, Teixeira Soares, Estacio da Veiga, a kik az utóbbi időkben legtöbb érdemet szereztek magoknak a portugál népköltés termékeinek egybegyűjtése körül. Az ő gyűjteményeiket használta föl s bővítette ki némelyekkel a legújabb gyűjtő s földolgozó, Victor Eugenio Hardung, a ki két kötetre terjedő s főnnebb idéztem című Romanceirojába újra közzé tette együttesen mind azt, a mi elődeinél a legbecsesebb, de jobbára külön s egyenkint található.

Hardung műve 1877-ben jelent meg, s tudtommal a portugál irodalomnak e nemben a legújabb terméke. Fordításomban én ezt használtam s az ő fölosztását fogadtam el és követtem. Ez osztályozás szerint a románczok a következő csoportokra osztvák:

A) Történeti románczok. (Romances historicos.)

B) Tengeri románczok. (Romances maritimos.)

C) Kalandos románczok. (Romances de aventuras.)

D) Lovagos és elbeszélő románczok. (Romances cavalherescos e novellescos.)

E) Mór románczok. (Romances mouriscos.)

F) Xacarak. (Xacaras.) Eredetien tréfás, csipős, pajzán, leginkább szerelmi dalok.

G) Szent románczok és keresztyén legendák. (Romances sacros e Lendas christãs.)

H) Románczok irodalmi formában a XVI., XVII. és XVIII-dik századból. (Romances com forma litteraria dos sec. XVI., XVII. e XVIII.)

I) Újkori románczok. (Romances modernos.)

*

*

*

Ez osztályozás eléggé találó s híven jellemző. Nem tartatom föladatomnak minden szakasznál megállapodni, s

egyenkint körülményesen ismertetni ez osztályokat, de viszont azt sem mulaszthatom el, hogy egyiknél s másiknál megjegyzést ne tegyek. E bevezető sorokban, a portugál népköltészetnek a spanyollal való egybehasonlításából indultam ki. E nyomon akarok haladni e tájékozás most elért második szakaszában is, midőn a gyűjteményekről fölhozottak után, magokról a néprománczokról kell némelyeket elmondanom általában.

A főnforgó különbség legvilágosabbá az által lesz előtűnk, ha a két nép románczainak először tárgyra, másodszor előadására vetünk egy-egy pillantást. S Hardung osztályozása igen alkalmas, hogy az elsőre nézve azonnal útbaigazítónk legyen. Csak a legjellemzőbb vonásokra kívánok szorítkozni.

A spanyol irodalomban, tudjuk, tengerét találjuk a történeti tárgyú néprománczoknak. Magában a Depping-féle régibb gyűjteményben szám szerint 296-ra akadunk; a portugál Romanceiroban mindössze hattal találkozunk; s ezek közül is kettő, úgy mint a *Dom Julião* s a *Romance do Passo de Roncesval* — valószínűen kölesön vett, amaz a spanyolból, emez a francziáktól; egyik, a *Dom Duardos e Flérída* talán Gil Vicente műve; a *Cidről* egyetlen egy darab van e portugál gyűjteményben s az is töredék; a *Dom Rodrigo* címűről pedig a gyűjtő maga azt jegyzi meg: tárgya spanyol, s nekem úgy látszik, hogy két történeti esemény van benne összekeverve, III. Sancho Navarra királyának végrendelete és Zamora híres ostroma 1072-ben, mely alkalommal II. Sancho Castilia királya életét veszti s mely ostromban a Cid is részt vett.

Ha tehát a portugál gyűjtemény csakugyan hű tükre a népköltésnek: akkor azt a képet nyújtja, s azon tényről győz meg bennünket: hogy a spanyol népnek a portugálénál sokkal nagyobb fogékonysága s képessége volt történeti események költői alakba öntésére, vagy legalább nagyobb hűsége s gondossága azok ilyen alakban megőrzésére.

A második csoport, az úgy nevezett tengeri románczok (*romances maritimos*) — a mi megint igen jellemző a kiváltnépnek hajósnépre — ezek ismét csak a portugaloknál találhatók, míg a spanyol gyűjteményekben — legalább tudtommal — ez az osztály éppen nem fordul elő. A tengeri románczok a hajós élet köréből veszik tárgyaikat, s a portugál gyűjteményben kivált kettő, az én ízlésem szerint, igazi gyöngye az egész

Romanceironak. Az egyik a Catherineta hajóról szóló, ez a valószínű megtestesülése a hajós hűségnek; a másik a Dona Maria románcza, az ártatlanság megható diadala, a hajós életben alkalmazott egészen sajátos mód szerint.

A harmadik csoportnak elnevezésével nem vagyok egészen kibékülve. Hardung ezeknek Romances de Aventuras, kalandos románczok címet ad, s pedig fő tárgyukat nem a kaland, az Aventura, hanem a bűbájosság, az elvarázslás az Encantação képezi, miért is talán helyesebben lennének Romances de Encantação-nak nevezhetők. Igaz ugyan, hogy a Hardung gyűjteményében közölt két románcz megvan a spanyol gyűjteményekben is, de majdnem kétségtelen, hogy portugál eredetűek, mert a spanyol népköltésben a csodás elem, a varázslók, boszorkányok bővölése s bájolása nem szerepel. Sokkal gyakoribb a francia- és angolországi kelta népköltészetben, s a portugálba minden bizonynyal onnan jött át s maradt fenn néhány darabban.

A negyedik csoport a lovagos és elbeszélő vagy novellistikai románczok (Romances cavalherescos e novellescos) s ezek alkotják a gyűjtemény egyik leggazdagabb s legbecsesebb részét, melyek tárgy szempontjából sokkal jobban hasonlítanak a spanyol úgy nevezett vegyes, vagy különféle tárgyú románczokhoz (romances sobre varios asuntos) mint a spanyol irodalomban előforduló «romances caballerescos»-féle költeményekhez. Ez utóbbiak ugyanis jobbára a régi lovagkor egészen regeszerű alakjairól szólnak, s bennök a tisztán költött elem a túlnyomó, elannyira, hogy valószínűtlenségek miatt a *Don Quijote* nagy költője méltán suhogtatta fölöttük a gúnynak ostorát: ellenben a portugál románczok ha tisztán költöttek is, jobbára mind oly valószínűek is, hogy az olvasó csakugyan megtörtént eseményt sejt mögöttök, melynek emlékét e románczok évszázadokon keresztül meg tudták őrizni. Sokkal közelebb állnak tehát az éjszaki balládákhoz, mint a szomszéd spanyolhoz, s a mint alább még emlitenünk kell: még előadásuk modora is inkább amazokhoz hasonlít, mint emezekhez.

E szakasz románczainak tárgya leginkább a szerelem, hitvestársi hűség, vagy hűtlenség, szülei és gyermeki szeretet.

A többi csoportok, mint például a mór románczok, a szent tárgyúak s a keresztyén legendák jobbára megegyeznek

a spanyol népköltés hasonló termékeivel, azon egy megjegyzéssel azonban, hogy az előbb említettekben a spanyol, az utóbbiakban pedig — úgy hiszem — a portugál a gazdagabb.

Az irodalmi formájú s az újkori románczokról e helyen alig ha lesz szükséges megemlékezni. Többé-kevésbé sikerült utánzások azok, melyek inkább portugál irodalomtörténeti szempontból érdekesek, semmint a népköltés tekintetéből értékesek.

Legfőlebb az úgy nevezett Xacarakról, mint egészen külön csoportról kell még néhány szót említenem.

A spanyolban «jácara» annyit jelent, mint lármás, éjjeli csavargó, «jacarear» pedig éjtszakai gajdolás, melylyel ama sehonnaiak csoportja háborgatja utcák hosszát más emberek nyugalma. Az ilyen lármás útczai danát, a mit a német Gasenhauernek nevezett el, a spanyol «jácara»-nak mondja, a portugál pedig xacara-nak. Elgondolható, hogy az ilyes dalok eredetileg nem lehettek valami nagyon tisztességesek. Mégis oly nagy kelendőségnek örvendettek, hogy volt idő, midőn a színi előadások kiegészítő részét tették. Szokás lévén ugyanis Spanyolországban, hogy egy végben két-három darabot is adtak, tehát rendesen hat vagy kilencz fölvonást: a közönség talán mégis kimerülő figyelmének ébren tartására, fölfrissítésére a fölvonások között tréfás, bohókás jeleneteket szoktak előadni, melyek «Entremes» néven ismeretesek. Az entremes párbeszédekben volt írva s egy-egy jelenetet ábrázolt a nép életéből. E helyett azonban utóbb, a fölvonásközök mulattató kitöltésére sokszor a csavargók danáit, a «jácara»-kat is alkalmazták, melyekben a közönség igen nagy örömét lelte. Innen vette a vidám, tréfás dal a portugálban is a xacara elnevezést, s az efféle tartalmú népdalok, de minden esetre sokkal illedelmesebbek s tisztességesebbek, e néven fordulnak elő a Hardung-féle gyűjteményben is.

A mi végül a portugál néprománczok előadási módját illeti, köztük és a spanyolok közt a különbség abban nyilvánul legjobban: hogy a spanyol románcz inkább epikus, a portugál ellenben inkább lyrai, s még gyakrabban drámai. Amott a románczköltő beszéli el az eseményt: emezekben a gyors menetű párbeszédekben fölhangzó indulatok, szenvedélyek magok fejezik ki a cselekvényt. A spanyol, mint epikus, sokszor terjeng, fest, leír, előszámlál, s bevezetéssel szólaltatja

meg a szereplőt: a portugál sokkal tömörebb, s előadásának gyors menetét alig szakasztja meg közbetételekkel, hanem a szereplők ajkaira oly jellemző kifejezéseket ad, hogy a hallgató ezek nyomán maga festheti lelkében az egész képet, melynek vázolását a románcz-költő szántszándékosan elmulasztotta. Ekkép, mint fönnebb már röviden megjegyeztük, közelebb is állnak e tekintetben az éjszaki balladákhoz s a mi — kivált székely — népballadáinkhoz, mint az épikai előadású spanyol románczokhoz.

E belső sajátság következménye aztán ama külső is, hogy a míg a spanyol néprománczokat majdnem minden kivétel nélkül egyenlő sorszámú, rendszeren négy soros versszakokra lehet fölosztani, mint a hogy némely gyűjtő valóban teszi is: addig a portugál románczok egy folytában folynak, bennök a gondolatok terjedelmét versszak határa nem korlátozza, ellenkezően, a szakaszok kurtább vagy hosszabb voltát a gondolat határozza meg. Magok a verssorok, méretökre nézve, általában megegyeznek az ismert spanyol négyes trochaeus sorokkal, bárha a páros számú sorokban az utolsó esonka láb a portugálban sokkal gyakoribb. Az assonance itt is uralkodik, de az igazi rím is sokkal többször nyer alkalmazást, mint a spanyol néprománczokban.

S ezzel a két nép költészete közt fölmerülő legjellemzőbb megegyező vonásokat úgy mint szintén főnforgó különbségeket általában körvonalozván, bátor leszek immár áttérni magokra a románczokra.

A TÖRTÉNETI ROMÁNCZOKBÓL.

Dom Julião.)*

(Az algarvei változat szerint.)

Dom Rodrigo, Dom Rodrigo,
Szívtelen s hazug király te,
Élted adja meg ma árát
Dona Cava szégyenének!

*) Estacio da Veiga, Rom. do Algarve, az 5-ik l. azt mondja: «A Dom Julião románcza, mely Ceuta grófja, majd Juliano gróf románcza néven is előfordul, egészen algarvei származású. Tartalma: népies előadása az arabok nagy betörésének Spanyolországba, elősegítve Dom Julião, Ceuta grófja által, a ki a

Ceita híres városában,
 Ott a híres Ceita várban
 Dom Julião boszut állni
 Esküszik nagy esküvessel.
 S ha betegség nem gyötörné:
 Fegyverrel tört volna rája;
 Mert oly hős mint Juliano
 Soha nem volt, soha nem lesz;
 Lovag magát ő előtte
 Fegyveresen ne mutassa
 Mert híres volt Juliano
 Hogy maga nyer meg csatákat!
 Hét egész éjen keresztül
 Egyre azt forralja a gróf:
 Hogy' vegyen boszút azon, ki
 Életét úgy megbusította.
 Irni készül; nem megy az most!
 Hívja ekkor a cselédit;
 És a legvénebbel írat
 S maga mondja néki tollba;
 És alig hogy meg van írva:
 Küldi azt a mór királynak.
 Felajánlja levelében
 Néki az egész Granadát,
 Hogy ha kész lesz síkra szállni
 Rögtön, fegyveres hadával,
 Boszut állni lányaért, kit
 A góthok királya megcsalt.
 És a mór király alig hogy
 Kézhez vette az írását:
 Nyomban ott termett hadastul,
 Boszút állni Juliánért
 És Granadát elragadni.

Jaj Spanyolhon, föld virága,
 Oly nemes s boldogtalan te!

visigóthok királya által elesábitott leányaért, a Dona Cavaért boszút akarván állni, a félsziget kulcsait kezökbe szolgáltatatta a hitetleneknek. Tegyük hozzá e megjegyzéshez először azt: e románcz tisztán portugál eredetét jóformán kétségesse teszi az a két sor:

Triste Hispanha, flor do mundo,
 Tão nobre, e tão desgraçada!

a mi Hardung megjegyzésére: »nagyon idegenszerű sentimentalismus» azon nép ajkain, melynek oly sok küzdelme volt szomszédjaival, s a mely példabeszédekben, közmondásaiban, nem tanúsít valami különös rokonszenvet a spanyolok iránt. Tegyük hozzá másodszor azt, a történeti románczokról fönnebb tett állításunk támogatására, hogy csak a Depping-féle gyűjteményben is, spanyol nyelven e tárgyról, *Romances del rey Don Rodrigo* czímen, nem kevesebb mint huszonegy románcz foglaltatik.

Egy csalárdnak boszujáért
Csakhamar rablánczra vernek.
Városid mind, falvaid mind
Ellenek kezére jutnak!
S Andalusiatól eztán
Nem nyersz többé lelket, éltet.

A mi szent föld, nemsokára
Mór ebek tapodnak arra;
A szegény bús Dom Rodrigo
Síkra száll, csatára kelni,
Ám az áruló Dom Oppas, *)
Ott eladja mindenestől!
És a mórság nagy királya **)
Szörnyü nagy hajóhadat hoz,
Majd alig hogy partra száll
Az egész föld mind övé lesz;
Annnyi vér kiömlé akkor,
A mező egy vérben ázott.

Igy veszté el Don Rodrigo
Azt az ő nagy ütközetjét,
És el Andalsiát is
S azzal együtt el, Granadát;
Guadalete †) solise látta
Párját ily vad, szörnyü hareznek!

Ekkor az egész Spanyolhon
Nagy hatalmu mór világ lett.
Dom Juliano s Dom Oppas
A Cávát így bosszulák meg.

A roncesvali ütközet. ††)

(ROMANCE DO PASSO DE RONCESVAL.)

(A Tras-os-Montesi változat szerint.)

— «Állj meg, állj, vitéz lovasság,
Számba vétet a király!» —

*) Dom Oppas, sevillhai érsek (spanyolosan sevillai) bűntársa volt Centa grófjának az árulásban.

**) Tarik, kiról a Gibraltar szoros (Gebel al Tarik) hajdan Calpe, vette mai nevét.

†) Guadalete vagy Chrissus, neve azon folyócskának, melynek partvidékén vesztett el a visigoth birodalom a döntő csatában.

††) Almeida-Garrettnél II. 245. Th. Braganál Rom. 89. E kitűnő románcz, mely nevét a majd a roncesvali hegyszorostól, majd Dom Beltrától kölcsönzi, egyike azon kevés néprománczoknak, melyek a Carolin-románczokörhöz tartoznak, s Portugalban kivált Beiraban és Tras-os-Montesben ismeretes.

Számba vették, számba újra,
 S im csak egy hiányozék,
 Dom Beltrão, ki a csatában
 Oly erős, olyan vitéz !
 Soha máskor nem hiányzott,
 E számláláskor csupán,
 A folyón hogy átkelének
 Ott a vészes partokon.
 Sorsot vetnek, el ki menjen
 Megkeresni a vitézt ;
 Mert midőn elindulának
 Mind nagy esküt tettek :
 A ki a csatában elhull,
 Frankhonban temetik el.
 Sorsot rá hétszer vetettek,
 Hogy ki menjen érte el ;
 És a sors mind, mind a hétszer
 Jó ősz atyjára esett.
 Az, felkantározza ekkor
 Némán, szótlánul lovát ;
 Soha sem lett volna nyugta,
 Ha a sors nem rá esik.
 Nagy busan megy, egymagában,
 És sirása el nem áll ;
 Nappal a hegyek között jár,
 Éjjel lenn a völgyeken.
 Pásztoroktól egyre kérdi :
 Arra menni láttak-e
 Csillogó fegyverzetű hőst,
 Nagy, hatalmas harczi mént ?

— «Csillogó fegyverzetű hőst,
 Sem hatalmas harczi mént,
 Erre, a víz partja mentin
 Nem látott itt senki sem.» —

Megy tovább hát, mind tovább megy
 Egyre csüggedetlenül,
 Majd a vértenger helyéhez
 Roncesvalhoz érkezik.
 Annyi holtat forgat ott meg,
 Hogy kifáradt karja már.
 Mind megnézte a francziákat :
 Dom Belträot nem lelheté.
 Megfordúl a bús öreg most
 S tart egy őrtorony felé ;
 Egy hitetlen mór van abban
 A ki őrt a résen áll.

— «Mór vitéz, az égre kérlek,
 Mondd nekem, — de meg ne csalj:
 Csillogó fegyverzetű hóst
 Nem láttál hogy erre ment?
 Valamikor tegnap éjjel,
 Ugy kakas-szólás körül?
 Hogy ha nálatok rabúl van:
 Aranynyal mérem föl én.» —

— «E lovagra, jó barátom,
 Mondd, mi' jelről ismerek?» —

— «Csillogó fegyverzetű volt,
 Méne izmos harczy mén;
 Fehér lobogóska lengett
 Hosszú dárdája hegyén;
 A lobogót hölgye himzé,
 Az varrta ki ékesen.» —

— «E vitéz lovag, barátom,
 Halva fekszik a mezőn.
 Lába térdig benn a vízben,
 Teste a part fövényén,
 Hét nehéz, nagy seb a mellén,
 Mind halálos, mind a hét:
 Egyiken beférne a nap,
 Másikon befér a hold;
 Hét közül a legkisebbe
 Egy falánk sas bele fér.» —

— «A hibás nem a fiam volt;
 A mórok se kik tevék:
 Átkozott a lova érte,
 Véle mért meg nem futott!» —

S erre, im, esodák esodája,
 Híven oh ki mondja el!
 Szólni kezd a félhalott ló,
 És az aggnak így felel:

— «Vádod engemet ne érjen,
 Átkot énreám ne sujts;
 Háromszor fordúltam én meg,
 Háromszor hogy mentsem őt,
 S ő háromszor visszarántott
 Sarkantyúval s zabolán.
 Három ízben megszorítá
 Nyerge alatt terhelöm;

Szügyellőmet három izben
Megtágítá ujonnan ;
Harmad izben földre rogytam
E halálos sebtől én. —

*A rossz hír. *)*

(ROMANCE DA MÁ - NOVA.)

(Szent-Györgyszigeti [Azori] változat.)

Alig volt egy-hetes asszony,
S im hogy ott ült ablakánál,
Látja, egy lovag jön arra,
S kis levélke leng kezében.

— «Mi az a mit hozsz, lovag?
Hírt miről kell nékem adnod?» —

— «Asszonyom, oly hírt hozok,
A mit adnom vajmi kedves.»

— «Adnod az lehet, de nékem
Elfogadnom szinte az lesz?»

— «Férjed egy kútba zuhant le,
Mély fenékű kút üregbe,
Megszakadt epéje benne,**)
S nincs menekvéshez remény,
Még ha élve látni vágyod,
Nyomba rögtön utra kelj!»

Fátyolát magára dobta ;
Nyomba rögtön utra kelt ;
A eseléd utána törtet,
S elmarad nyomába' mind.
A sirásra, a mit ő tesz,
Meglágyúl a szikla is.
És a mélyről, ott a hol van,
Férje néki így felel :

*) E románcz is a történetiek közé van sorozva, a mennyiben azon eseményekkel hozták kapcsolatba, midőn Dom Affonso herczeg, 1491-ben, Santarem mellett kútba esés következtében érte szomorú végét, mi — a románcz szerint — gonosz árulás cselfogása volt. A herczeg egészen ifjan hagyta özvegyül nejét, Dona Isabel infansnőt, kivel csak néhány hónappal előbb kelt egybe.

**) Szórol szóra az eredeti erős kifejezése szerint :

Rebentou-lhe o fel no corpo.

— «Hagyd a sirást, drága hitves,
Kétszer oly nagy rá kinom;
Van atyád még, van anyád,
Ujra visszavisznek ök.
Még lehet fiad, leányod,
Még megint férjhez mehetsz.»

— «E tanácsot, drága férjem,
Elfogadnom nem lehet!
Számolnom kell valakivel,
S imádkoznom végtelen!»

..... — «Tárjátok ki azt az ajtót,
Tágan a fő díszkapút.
A senhora érkezett meg,
Senhora Dona Maria.»

— «Nem senhora a nevem már,
Nem senhora Dona Maria!
Bús özvegynek hívnak engem,
Kit az öröm elhagyott!
Oda van a drága szegfű,
A kit oly nagyon szerettem!
Nem csatában hervadt el,
Győzedelmes viadalban:
Itt veszett el, itt a földön,
A hideg kút mélyiben!»

*Dom Duardos és Flérída. *)*

(Szentgyörgy-szigeti változat.)

Április havába volt az,
Május előtt egy-két nappal,
A királyi herczegasszony
Már hajóra szállni készült,
Még kiment atyja kertébe,
Sirva ottan ezt zokogta:

*) E románczot Gil Vicente *Don Duardos* című szindarabja végén alkalmazta spanyol nyelven. A költemény oly szép, s oly egyszerű volt, hogy a nép is átvette, s így jutott be a spanyol románcz-gyűjteményekbe. A portugál változatot, senhor João Teixeira Soares, az azori Szent-György szigeten hallotta, egy gazdag földműves José Silva Soares feleségének Maria Victorina asszonynak ajkairól, ki azt leánykorában hallotta és tanulta meg. Akár magától Gil-Vicente-től eredt, akár csak úgy vette légyen át: a szindarabba alkalmilag volt fölhasználva, Dona Brites herczeg asszony lakodalmi ünnepélyén tartott színi előadásán, melyet a Savoyába távozó herczegi ara tiszteletére rendeztek, bátyja III-ik Dom João udvarában.

— «Isten áldjon, száz virágim,
Hűs pataktól áztatott kert!
Nem láthatlak újra többé,
Csak ma még, csak e napon.
Hogy ha kérdez jó atyám majd,
Ki oly nagyon szeretett:
Mondd, — a szerelem visz engem,
Mely heves csatán legyőzött;
Most ragad, — de hova, merre,
S rám mi sors vár, — nem tudom!»

Rá viszonzza Dom Duardos
A ki hallá e beszédet:

— «Légy nyugodt, szép herczegasszony,
Drága gyöngyöm légy nyugodt;
Angolország partvidékén
Csillogóbbak a vizek;
Több liget vár, ékesebb kert
Édes urnöm tégedet,
S a ki volt itt drága társnőd,
Társadúl eljön veled!»

Már elértek a hajókhöz,
Melyeken jött Dom Duardos;
Tenger őket hódolattal,
S tisztelettel várta hullám.
Evezők lágy lendülésén
A leány elszenderült,
Keblin ifju kedvesének
A ki így megnyugtató.

*Ugyanaz más változatban. *)*

(Oliveira lovag följegyzése szerint.)

Aprilis havába' történt
Május hó előtt egy nappal,
A midőn a rózsza, liljom
Legvirulóbb színben álltak,
És az égen annyi csillag,
Mennyinél több nem ragyoghat,
Mikor a szép herczeg-asszony
Flérída már menni készült.
Atyja szép kertébe ment még,
S ott a fák közt ezt zokogta:

*) Ez a változat szószerint meg van a spanyolban is, Depping Roman-
cerójában: II. 199.

— «Isten áldjon, szép virágok,
 Volt örömim énnekem!
 Idegen földekre megyek,
 A hová a sors viszen.
 Hogy ha jó atyám keres majd,
 Ki oly nagyon szeretett:
 Mondjátok: a szerelem visz,
 S nem jó szántamból megyek;
 Ámde addig küzde vélem
 Mig legyőzte a szívem';
 Nem tudom hová visz a sors,
 S meg se mondja senki sem!»

Közbe szól most Dom Duardos:

— «Oh ne sirj, én örömem!
 Angolország messze földén
 Csillogóbbak a vizek,
 Sokkal szebbek ott a kertek,
 S a virágok ékeesebbek.
 Három száz, magas családú
 Lány lesz ott szolgálatodra;
 Ott ezüst királyi hajlék
 Várja szép személyedet;
 Ott smaragdból s hyacintból,
 S drága török szinaranyból
 Bézománczozott betűkkel
 Föl van éltem sorsa írva,
 S mind elmondva a sulyos kin,
 Melyet a napon okoztál
 A melyen Primaliaónal
 Oly heves tusára keltem:
 Te öltél meg engem, urnöm,
 Mert amattól mit se' félttem.» —

Könnyeit lecsillapítá
 E szavakra most Flérída;
 A gályákhoz mentek aztán,
 Melyeken jött Dom Duardos;
 Számra ötven volt a gálya
 S mind együtt jár valamennyi.
 Evezők lágy hangja mellett
 Elszunnyadt a herczegasszony
 Dom Duardos kebelén,
 Ki oly méltó volt reája.

Azt a törvényt, törhetetlent,
 Minden élő értse meg:
 A halálon s a szerelmen
 Nincs hatalma senkinek!

*Dom Rodrigo. *)*

(Az algarvei változat szerint.)

Nagy betegen, ezüst ágyon
Fekszik Castella királya;
A bajáról, a mi gyötré,
Hét orvostól kért tanácsot;
Mind a legnagyobb tudósok
Legnagyobb részt Granadából.
Ez is, az is vigasztalja:
Semmi laj, föl se kell venni;
Csak a legvénebb közöttük
Az beszél másként neki.

— «Gyónj meg, gyónj meg, Dom Rodrigo,
Légyen a lelkedre gondod;
Életed hét óra már csak,
S abbul is már egy lejár!»

— «Testamentomot kívánok
E nehéz órába tenni;
Dom Ramiroé a vár lesz,
Dom Gaiferosé a bánya;
A szép Dona Aimansáé
Összeszámlált drágaságom.» —

Ekkor jön a hercegasszony
Oda búsan, szomorúan:

— «Isten irgalmazz atyámnak,
S nékem elhagyott leánynak,
Hogy így adod örökségem
Annak, a ki semmi néked!
Lányod im, egyetlen egy van,
És ki tudta azt tagadni?
Jaj nekem, jaj életemnek!
Sevillában a kapuknál

*) Estacio da Veiga, az algarvei románczok gyűjtője két változathoz jutott hozzá; az egyiket Tavira városában egy koldus-asszonytól hallotta, a másikat meg egy fuzetari szegény asszonytól. Úgy látszik, jegyzi meg Hardung, hogy e románczban, a mint azt Estacio da Veiga közölte, két történeti tény van összekeverve, melyeknek semmi közük egymáshoz; egyik III. Sancho Navarra királyának végrendelete, a másik meg, Zamora híres ostroma 1072-ben a castiliai II. Sancho alatt. E nézetet én is teljesen osztom, s a románcznak csak első felét közlöm.

Kell lakást koldúlva kérnem ;
S bús sirással kikönyörgött
Alamizsnán tengennem !»

— «Nőnek, a ki így beszél,
A fejét kellene venni ;
Én Zamorában neked, csak
Egy tornyot hagyok lakásul,
S a ki ott táplálni merne,
A fejét üssék el annak !
Becsstelen leányra tőlem
Más örökség nem maradhat !»

A TENGERI ROMÁNCZOKBÓL.

*A Katherineta hajóról. *)*

(ROMANCE DA NAU CATHERINETA.)

(A lisboai változat szerint.)

A Kath'rineta hajóról
Akarok beszélni most.
Hét esztendőt s egy napot még
Tölte már a tengeren.
Elfogyott az eleségök,
Nem maradt mit enniök,
Vasárnapra, dél-ebédre,
Már csak csizmatalp jutott.
Az a talp is oly kemény volt,
Lenyelni nem lehetett,
Erre hát sorsot vetettek,
Hogy ki veszze életét :
A vetett sors, a hajónak
Kapitányára esett.

— «Menj fel, menj fel, jó hajósom,
A legfőbb árbocra fel.
Nézd, nem látsz-e spanyol földet,
Vagy portugál partokat ?»

*) Braga tanúbizonysága szerint, a Katherineta hajóról szóló románcz a legnépszerűbbek s általánosabbak egyike egész Portugalban. Az éhínség iszonyai, melyek végre az emberáldozatra is rákényszerítették a hajósokat, ismeretesek voltak ama vakmerő tenge.észek előtt, kik Indiákra vagy Braziliába jártak ; de ismerős, és méltó dicsőítés tárgya ama hűség is, mely mint itt a kapitánynál, később életétől is megválni, semhogy a rábizott hajót hűtlenül átadja, elárulja.

— «Nem látok én spanyol földet,
Sem portugál partokat, —
Látok hét kardot kivonva,
Ellened szögezve mind!»»

— «Főlebb, főlebb, jó hajósom,
Azon a főárboczon.
Nézd, nem látsz-e spanyol földet
Vagy portugál partokat?»

— «Hírvivő-bért, kapitányom,
Főkapitányom nekem!
Spanyol földet látok immár
S portugali partokat.
S látok ott három leányt is
Egy narancs-fa árnyiban.
Rokka mellett fon az egyik,
Másik ott ül, varrogat, —
S mind a hármok közt a legszebb
Sir, zokog keservesen.»»

— «Mind a három én leányom!
Ments ki! Hadd öleljem, oh!
Hárma közül a ki legszebb,
Hitvesül adom neked!»

— «Nem kell nékem a leányod,
A kit gonddal nevelél.»»

— «Annyi pénzt adok tenéked,
Megszámlálni sem tudod!»

— «Nem kell nékem a te pénzed,
Gond között nyert szerzemény.»»

— «Vedd a fehér paripámat,
A világon párja nincs.»

— «Tartsd meg a te paripádat, —
Melyet gonddal oktatál.»»

— «Hírvivő-bért hát mit adjak?
Jó hajósom, mondd, mi kell?»

— «E hajó, — a Kath'rineta;
Véle hadd hajózzam én!»»

— «E hajó, a Kath'rineta,
Portugal királyae;

S vagy én nem vagyok az, a ki: *)
Vagy csak ő adhatja át!»

*Dona Mária. **)*

(A Szent-György szigeti változat szerint.)

Én király leánya voltam
Nevem Dona Mária;
Egy vitézé volt szerelmem
A ki értem ép úgy égett.
Ezt atyám hogy megtudá
Életem nagyon kínos lett:
Morzsa-számra kaptam enni,
S inni cseppenként csupán.
Majd kihirdettette aztán
Az egész városba szerte:
Iszkábáló és hajó-ács,
Ez s e nap mind összegyűljön
Egy hajót készíteni
Utra Dona Máriának.
A hajó-ács jött sereggel,
Dolguk egy nap végbe ment;
Jól megrakták eleséggel
Hét évre meg még egy napra,
Aztán tengerre bocsáták
Vitorlátlan, evezőtlen.
Benne volt Dona Mária,
Egyes egyedül, magában.
Végre száraz földet ért,
A hol ember senki, élő,
Csak egy szent remete lakta,
S szent, vezeklő éltet élt.

— «Asszony, ki hoz ide téged,
Életemnek vesztre?»

— «Oh szent férfiú, ne aggódj'
A te szent élted miatt;

*) E kifejezés: «Ou eu não sou quem sou», — a portugálban, épen úgy mint a spanyolban «Yo soy quien soy», a nemességre, becsületességre való hivatkozás, s a magyarban azt jelenti: «Oly igaz, mint hogy nemes ember vagyok».

**) Braganak az a nezete (Cont. pop. do Archip. Açor. 302–304), hogy a Dona Mária románczában a góth idők költészetének maradt fön valami reminiscenciája. Az éjszaki népeknél ugyanis — állítóan — szokás lett volna, hogy azokat, a kik valami súlyos vétséget követtek el, — mintegy Isten-ítélet gyanánt — rá tették egy evezőtlen, s kormány nélküli hajóra, s egyedül egymagokban bocsáták a tengerre, s bízták a szelekre és hullámokra. Sértetlen visszatérésök kegyelmet biztosított számukra.

Az a szél mely ide hajtott,
Engem újra tova visz.
Szél, erősülj, izmosodjál,
Hullám, légy te engedelmes,
Vissza vigy hazámba engem:
Oda, oda vágyom én !»

A király áll ablakánál,
Óra épen délre jár ;
S ím a révbe egy hajó leng,
Vitorlátlan, evezőtlen.

— «Szóljatok, milyen hajó jön
Engedelmem nélkül ott be?»

— «Uram, a te lányod az,
Ő az, ő az, Dona Mária !»

— «Hogy ha ő az, a leányom,
Hadd megyek mindjárt elejbe.»

— «Monddsza, kedves én leányom,
Hogy jövéél át a vizen?»

— «Hódolattal vitt a tenger,
S megbecsültek a szelek.
Angyalok szálltak le hozzám
Éjjelenként társimul,
S óra egy ha vitte őket
Másik óra visszahozta,
És a Szent Szűz: gyermekének ;
Máriájának hívott.»

A KALANDOS ROMÁNCZOKBÓL.

A vadász.

(ROMANCE DO CAÇADOR.)

(Almeida-Garrett változata szerint.)

A va lász vadászni méne,
Ment vadászni, mint szokott ;
A kutyája mind kifáradt,
Sólyma, az meg elveszett.
Igy az éj is ott lépé meg
Egy sűrű pagony homályán.

Hozzá dőle egy magyalhoz.
 Ott a tájt a legnagyobbhoz.
 S a szemét hogy fölvetette,
 Ime, — oh csodák csodája! —
 Fenn az ág közt, legmagasbban,
 Lányka ül, oly bájoló!
 Dús hajával elborítja
 Még magát a tölgyet is,
 És szemének sugarától
 Egész erdő fényben áll.

Akkor így szólt a leányka;
 Halljátok csak, mit beszélt:

— «Meg ne rettenj, jó vitézem,
 S oly nagyon ne légy ijedt;
 Koronás királyi párnak
 Vagyok a leánya én.
 Hét varázsló elvarázsolt
 A kereszt-anyám kezén:
 Hét esztendőt töltsék itten,
 Hét esztendőt s egy napot.
 Ma lejárnak az esztendők,
 S holnap a nap is lejár.
 Vigy el, a nagy égre kérlek,
 Vigy magaddal engemet!»

— «Várj reám itt, szép leányzó,
 Holnap, a határnapig;
 Kérni hadd megyek tanácsot.
 Szólok a nénémme én.»

Rá viszonzza a leányka,
 S lám milyen jól válaszolt:

— «Oh, milyen silány vitéz az
 A ki nem nemes szivű:
 A vadonba' hagyja a lányt,
 És magával nem viszi.»

Fennmaradt a lány az ág közt,
 Ő meg a nénjéhe' ment
 Másnap aztán szürkületkor
 Visszatért már a lovag,
 Az egész pagonyt befutja,
 S a magyal-fát nem leli.
 Majd iramlik, majd kiáltoz:
 Lányka arra nem felel.

Messze széttétekint szemével
S a mit elrobogni lát,
Főurakból, nemesekből
Álló nagy lovagesoport.
Viszik a szép herczeg-asszonyt
Minthogy a nap is lejárt.
Oh be bús lett a lovag rá,
Félhalottan földre rogy, —
Majd mikor meg újra eszmél
Kardvasát ragadja meg:

— «Oh, ki annyit vesz a mint én,
Súlyos büntetésre méltó, —
Büntetésem én szabom meg:
Éltemet magam veszem!»

Az elbűvölt leány.)*

(ROMANCE DA INFEITICADA.)

(Almeida-Garrett változata szerint.)

A lovag rohanva száguld,
És Páris felé visz útja;
S ime látja, fenn a sziklán,
Pusztá szírtén, lányka ül.

— «Mit csinálsz ott, szép leányka,
Szép leányka mit csinálsz?»

— «Páris az, hová törekszem,
Ott atyám van és anyám;
Eltévedtem és leültem
Útitársra várva itt.
Ám e pusztá szírtnek ormán
Várakozni már meguntam;
S így, ha tetszik, útitársul
Vigy magaddal, jó vitéz!»

A lovag rá ezt felelte:

— «Persze tetszik, éltem élte!»

Akkor aztán útja közben
Szerelmével ostromolta;
Ám le a lány nagy-kevélyen
S vakmerően így beszéle:

*) Valószínűen francia eredetű. Meg van a spanyolban is, Duran, Rom.
Gen. IV. 1.

— «Vissza, vissza, vakmerő te!
 Meg ne próbáld nyulni hozzám!
 Mert keresztelés előtt
 Engem elvarázsolának.
 Hét boszorkány elvarázsol
 Engem még keresztelest;
 És a férfit, a ki érint,
 Nagy betegség veri meg.»

A vitéz nem válaszolt rá.
 Összerezzen a nyeregben.
 Majd az utnak végig érvén,
 A leányka felkaczag.

— «Min mosolygasz, szép kisasszony,
 Min kacagasz, kecses leányka?»

— «Én nem a lovon mosolygok
 S szerszáman se' a lovaútnak;
 Ámde szívből a vitézen,
 És leginkább gyávaságán.
 Lányt visz a nyeregbe' hátul,
 S véle olyan illedelmes;
 A leányhoz nyulni sem mer
 Féltiben a vén banyáktól!»

— «Jersze vissza, szép leányzó,
 Vissza, drága leányka, vissza;
 Ott az érnél, a hol ittunk
 Egy sarkantyúm elvesztettem.»

— «Jó vitéz, — elő — előre!
 Vissza én nem fordulok már!
 Ha a sarkantyúd ezüst volt:
 Ád apám mást szín-aranyból,
 Mert apámnak ajtajánál
 Aranyat mérnek naponként.»

— «Mondd nekem, kecses leányzó,
 Mondd, kinek vagy a leánya?»

— «Francziák királyaé,
 S Constantina királynőé.»

— «Átkozott ez a fehérség!
 S még az is ki benne bízik:
 Azt hiszem, kedvest találtam,
 Hát pedig hugom' viszem!»

A LOVAGOS ÉS ELBESZÉLŐ ROMÁNCZOKBÓL.

Dona Clara. *)

(A Minho-i változat szerint.)

Dona Clara herczegasszony
Ott időzött kertiben,
Aranyhaját fésülgette
Elefánt-csont fésűvel.
Bársony, a min ült, a vánkos,
És setét-piros színű.
Szeme a tengerre mélyed,
Szép hajóhad tűn fel ottan:
S a vezérök, a ki hozza,
Lám, milyen jól irányozza!
Maga ugrik ki a földre,
Sisak-rostély lebocsátva;
Üdvözli a herczeg-asszonyt,
A ki hozzá búsan így szól:

— «Mondd, nem láttad-é a férjem'
A ki oly rég elhagyott?»

— «Férjedet nem ismerém én;
Mondd, minő jelet viselt?»

— «Fehér volt a paripája,
Rajt aranyhimes nyereg;
Lándzsájának a hegyében
Vérpiros szalag lebeg;
Kardját a magam hajából
Font kötő kötötte meg.
Hogy ha véle, hős keresztes,
Nem találkozáll te sem:

*) Almeida-Garrett megjegyzése szerint, e románcz is egyike a legnépszerűbbeknek egész Portugalban. Tárgya a legnemesebbek egyike, a hitvestársak hűsége. Nevezetes e románcz annyiban is, hogy Portugalban ez az egyetlen, mely a keresztes háborúk korára vonatkozik. A Minho-i változat a Szent-földet említi; újabb utánzások szerint azonban a férj majd Braziliából, majd Franciaországból tér vissza. Különböző neveken fordul elő, majd mint a «Szép herczeg-asszony románcza» (Romance da Bella Infanta), majd «Dona Clara», továbbá «Dona Catherina» néven. Közkezdességének jellemzésére szolgál azon irodalom-történeti adat is, hogy Almeida-Garret, *Alfageme* című színművének ötödik fölvonásába kardal alakjában szötte be e románczot, s a közönség a legmelegebb tapsal fogadta.

Akkor, oh jaj bús özvegynek,
 Jaj szegénynek énnékem!
 S néktek, hajadon leányim,
 Három árva gyermekem!»

— «Harczos én, csatákra járok,
 Soh'se láttam férjedet.
 De mit adnál mégis urnőm,
 Hogy ha meghoznák neked?»

— «Annyi pénzt adnék tenékei,
 Se szeri — se száma nincs!
 Háztetőm minden cserepjét,
 Mely arany mind, drága kincs.»

— «Nem kell nékem a te pénzed, —
 Az enyimmé nem lehet;
 Harczos én, csatákra járok:
 Soh'se láttam férjedet.
 De mit adnál többet, urnőm,
 Hogyha meghoznák neked?»

— «Odaadnám ékszerem mind,
 Azt se tudom, mennyi van;
 Drága rokkám szín-ezüstből,
 S szövőszékem, mely arany.»

— «Ezüst, arany nem kell nékem,
 Csak vas illet engemet;
 Harczos én, csatákra járok:
 Soh'se' láttam férjedet.
 De mit adnál többet, urnőm,
 Hogy ha meghoznák neked?»

— «Lányaimnak hárma közül
 Válaszsz egyet szabadon,
 Mind olyan szép mint a holdfény,
 Mint kelő nap, hajnalon.»

— «Nem kell nékem a leányod,
 Az enyim az nem lehet!
 Harczos én, csatákra járok,
 Soh'se' láttam férjedet.
 De mit adnál többet, urnőm,
 Hogy ha meghoznák neked?»

— «Sem nekem nincs mást mit adnom,
 Sem neked nincs kérni mást.»

— «De bizony van a mit adhatsz,
Hagyd az ily hazudozást!
Van tenéked aranyágyad:
Nyujts ott édes aluvást!»

— «Az a férfi, a ki így szól,
Kín-halált, azt érdemel!
Ló lábához legyen kötve,
Az hurrzolja itt le-fel!
Ide hozzám, hű cselédim,
E latort fogjátok el!»

— «A cseléldidet ne hivjad,
Ők az én cselédim is!»

— «Hogy ha te vagy az én férjem,
Hogy beszélhetsz akkor így?»

— «Azért jöttem áruhában,
Látni: hozzám hű vagy-é?
Nem feledted, herzegasszony,
Azt a hét-köves gyűrűt,
Mit egymásnak akkor adtunk,
Mikor útra keltem én?
Hogy ha meg van a tied még:
Nézzed, itt van az enyém!»

— «Lányaim, megjött atyátok!
Ide, a többé nem árva!
A mi oly rég zártan állott:
Dísz-kapú legyen kitérve!
Népem örvendj' itt a herzeg,
Férjem itt, karomba zárva!»

*Niño gróf. *)*

(ROMANCE DO CONDE NIÑO.)

(A Tras-os-Montesi változat szerint.)

Indul a gróf, Niño gróf megy
A lovát fűrésztzeni;
S a mig szomját oltja a ló,
A gróf egy szép dalba kezd.

*) Éneklik Tras-os-Montesben, Algarveban, hol a gróf neve Dom Diniz,
és az Azori szigeteken, hol Dom Duardos néven ismeretes. A spanyol románcz-

— «Igyál, igyál jó lovacskám,
Jó az Isten, majd megóv
E világnak, s tengerárnak
Minden fáradalmitól.»

— «Kelj fel, oh szép hercegasszony,
Halld e bájos éneket!
Égi angyal zengi e dalt,
Vagy szirének ajkai.»

— «Ez nem égi angyal-ének,
Sem szirén nem zengi ezt;
Ő az, a gróf, Niño a ki
Engemet nejül kíván.»

— «Hogy ha téged nőül óhajt:
Én elűtetem fejét!»

— «Hogy ha őt, atyám, kivégzed,
Végeztess ki engem is!
S engem templom-ajtájába,
Ot az oltárhoz temesd.»

Egy kiszenvedt, — másik is ki;
Már temetni is vizik.
Egyikből fürtös-fenyő lett,
Másikból sudár-fenyő.
Nőtt az egyik, másik is nőtt,
S ágak úgy összehorult:
A király misére menvén,
Tőlük be se juthatott.
Átkot is szórt rájuk érte,
Nyomban ki is vágatá:
Az egyikből tiszta tej folyt,
Másikból királyi vér.
Galamb rebbent föl amabból,
Emeből meg gerle-him;
S a király asztalhoz ülven,
A vállára szálltanak.

— «Átkozott a nagy szerelmők!
Átkozott nagy szeretés!
Egymástól hogy elszakaszák:
Élet, halál, — mind kevés!»

gyűjteményekben nem található. Igen érdekes e románcz befejezése, a két szerelmes eltemetéséről, mely sorokban, mintha csak a Kádár Kata temetését olvasnók. A hű szerelem elválaszthatatlansága, ilyen alakban kifejezve, majd nem minden európai nép költészetében föltalálható.

Joãosinho. *)

(A Szent-György szigeti változat szerint.)

Joãosinho pénzre játszott
Egy karácsony-éjtszakán;
Száz arany-dobrárt **) separt be,
Mind játékra tett aranyt.
Szent oltár előtt megölte
A miséző szent atyát;
Elesábíta hét menyasszonyt
Ki mind esküvőre várt.
Megrabolt hét úri kastélyt,
Mind királyi palotát.
A hogy ezt az atyja hallá,
Rá kimondta a halált;
De az anyja, bús szüléje
Sirni kezd keservesen:

— «Oh ne öld meg a fiunkat;
Annyi gonddal nevelők!
Üzd el inkább messze, messze
A szülőföld tájától!»

Ment az aztán, s messze földön
Esdekelve kérni kezd:

— «Hol vehetnék én szegény, itt
Valami kis kenyeret?»

— «Nincs kenyér ezen a tájon,
Nincsen a ki süssön azt.»

Onnan erre hát tovább megy,
Újra esdekelní kezd:

— «Hol vehetnék, én szegény, itt
Egy ital bort valahol?»

*) Ez érdekes románczot Braga két változatban jegyezte föl. «A portugál népköltészetben ez az egyetlen románcz — mondja róla ő maga — melyben ama régi german hagyománynak akadunk nyomára, mely szerint a száműzöttet senki sem segíti semmivel.» Joãosinho bűnökét is nagyokat követ el, de büntetése is iszonyú, mert akár merre megy, akár kihez fordul, ételt, italt, pihenést minde-
niütt megtagadnak tőle, míg végre a halál valami szent helyen könnyíti meg
sorsának kínjait.

**) Pénznem.

— «Nincs bor itt ezen a tájon,
Nem szokás termesztteni.»

Innen is megint tovább megy,
Ujra esdekelní kezd :

— «Hol találnék, én szegény, itt,
Egy kevéske kis vizet?»

— «Nincs viz itt ezen a tájon,
Isten azt így rendelé.»

Még tovább megy onnan aztán,
Ujra esdekelní kezd :

— «Hol találnék, én szegény, itt
Egy kevés kis zöld gyepet?»

— «Nincs gyep itt ezen a tájon,
Vetni azt itt nem szokás.»

Kinja oly nagy volt, elejté
A hogy egy szent helyre ért.

Bernal - Francez.

(A Foz-i változat szerint.)

— «Oh, az ajtómon ki zörget,
Oh ki zörget, ki van ott?»

— «Szőgfüvet hoztam tenéked,
Szép virágot, asszonyom.»

— «Nem nyitom ki én az ajtót,
Ilyen éjjel senkinek!»

— «Jaj, ha Bernal-Francez az,
Annak még is kinyitom.
A hogy ajtóm kinyitottam
Elfújá gyertyám' a szél.
És a lépcsőn fölmenet közt
Sarkos cipőm leesett.
Ifjamat karomba füztem
S átvezettem kertemen.
Rozmarin-vizben mosattam
A kezét lábát meg én,
Rá ruhát tisztát adattam,
Mellettem pihentetém.»

Elütötte ép' az éjfél:

«Nem fordulsz felém se, mért?
Talán az atyámtól tartasz?
Hisz' az innen messze van.
Avvagy a cselédektől félsz?
Mind alusznak csendesen.
Vagy a férjemtől remegsz tán?
Híre jött, baj érte őt.»

«Nincs atyámtól tartanom mit,
Hiszen ipam ő nekem;
A cselédektől se félek:
Hozzám jobbak, mint te hozzád.
Az igazságtól se félek,
Részemen áll nékem az;
A te férjedtől se félek,
Tőle soh'se féltem én:
De te rettegj csalfa hűtlen,
Mert előtted ő van itt.
Ne is fogj az öltözéshez,
Majd felöltöztetek én.
Ünneplő ruhád adom rád,
S vállfűzőt setét-verest;
Vérpiros lesz a nyakéked,
A miként szeretted azt!»

— «Hagyjatok lemennem erre,
Oly sietős az utam;
Menni vágyom kedvesemhez,
Élve, halva látom-é?»

— «Mit keressz itt, oh vitéz úr,
Ily időben e helyen?»

— «Látni vágyom szép szerelmem,
Már oly rég nem láttam őt!»

— «A te kedvesed vitéz úr,
Hogy ha jól tudom, halott;
A ruháját, a miben volt,
Elbeszélem néked én.
Ünneplő ruhája volt rajt,
S vállfűző, setét-veres.
Vérpiros volt a nyak-éke
Minthogy úgy szerette azt.»

— «Rajta, rajta, én lovacskám,
Szállj a hogy csak szállni tudsz.

Egyedül ott ama sirnál
 Ott nyugodhatom meg én!
 Nyilj meg, oh szent szirt, előttem,
 Hadd pihenjek oldalán!»

Erre a mély sír öléből
 Egy bús hang így válaszolt:

— «Neve annak, a kit elvészsz,
 Anna légyen, mint nekem;
 S lányaid ha lesznek, őrizd
 Mindig a szemed előtt,
 Őket olyan sors ne érje
 Mint a milyen engem ért!»

*Alberto gróf. *)*

(ROMANCE DO CONDE ALBERTO.)

(A Portoi változat szerint.)

Sylvaninha herczegasszony
 Jó a csarnokon keresztül,
 Peng kezében a gitárja,
 Oly nagyon jól tudta verni,
 És a zajra a mi hallszik:
 Atyja ébred s kél az ágyról.

— «Mit kívánsz, Dona Sylvana,
 Mit kívánsz, én éltem üdve?»

— «A korombeli leány, mind
 Férjes asszony már s családos;
 S én, ha köztük bár a legszebb,
 Csak zenével mulatozzam?»

*) Az Alberto grófról szóló szép románcz is, a legismertebbek egyike az egész ibériai félszigeten. Különféle neveken fordul elő, mint Conde Yauno, Conde Alves, Conde Alarcos, Conde Anarcos románcza, s ép oly közkedvességű Spanyolországban mint Portugalban. (Duran spanyol románczgyűjteményében a 365-ik szám alatt található.) Történeti ténynyel is hozzák kapcsolatba, Dona Maria Telles erőszakos halálával, kit Don João herczeg ölt meg, hogy a királyné leányát nőül vehesse. Alberto gróf románcza nem most jelen meg először magyar nyelven. Két évvel ezelőtt Várnay Géza fordította le a spanyol szöveg szerint, s épen e sorok írója olvasta föl a Kisfaludy-Társaságban s azután a *Buda-pesti Szemlé*ben látott napvilágot. Minthogy azonban a portugál népköltészet is magáénak vallja, s igen nagy különbség is van e közt meg a spanyol szöveg között: nem tartám fölöslegesnek lefordítani.

— «Nincs kihez nejlül mehetnél
Egész országomba', lányom ;
Ha csak gróf Albertohez nem, —
Az pedig házas, családos.»

— «Küldj el érte és parancsold
A nevedben és nevében :
Ölje meg a feleségét,
S vegye nőül a leányod ;
Hitvesének a fejét meg
Hozza el ez arany tálon.»

S az, a grófot elhivatja
Maga és a lány nevében ;
Ölje meg a feleségét
S vegye nőül Sylvaninhát.
Elbusúlt a gróf reá úgy
Hogy búsabb már nem lehetne.

— «Azt kívánom : nő let öld meg,
S vedd nejlül az én leányom.»

— «Én, a hitvesem megölni,
Öt, ki semmiben se' vétkes?»

— «Öld meg, öld meg, gróf Alberto ;
És egy Ave-Máriánál
Hamarább, ez arany tálon
Ide hozd el a fejét.»

Hajlokának tart a gróf most,
Oly szomorún ment haza !
Palotáját bezáratta
Mit máskor nem tett soha.
Parancsára mély gyászt ölt fel
A cselédje valamennyi ;
Megterítik asztalát is
Mintha ott akarna enni.
Könyje annyi, hogy patakként
Folyt az asztalra oda ;
Sóhajtása annyi, hogy rá
Megren lült a palota.
Férjéhez lejött a grófné
Hogy megértse : mi baja ?

— «Mi bajod, oh gróf Alberto,
Mi bajod, én éltem élte ?
Oh beszéld el bánatid mind,
Mint örömid elbeszélted.»

— «Annyi bánatom van, annyi,
Hogy lehetlen elbeszélnem!»

— «Mondd el, oh mondd, gróf Alberto,
Mondd el, életemnek élte!»

— «A király meghagyta nékem,
Öljelek meg, hitvesem,
És vegyem nejül leányát.»

— «Hagyd el akkor, férjem, a bút;
E bajon segíthetünk.
Küldj el egy zárdába engem,
A hol a napot se lássam;
Érted ott száraz kenyéren
S vízen is eltengek én!»

— «Jaj! dehogy lehet segíteni,
Drága hitves, éltem élte!
Nézd, ez átkozott edényen
Kell hozzá vinnem fejed.»

— «Hagyd el akkor, férjem, a bút;
E bajon segíthetünk.
Vedd fejét a nő-cselédnek
A ki hozzám oly hasonló.»

— «Hagyd el asszony! E tanácsod
Nem fér a becsületedhez!»

— «Haza megyek az atyámhoz,
Soha vissza nem jövök!»

Még ki sem volt mondva a szó,
Zörget a király az ajtón:
Hogy meghalt-e már a grófné,
Mert ha nem: ő szúrja le.

— «Nem, még nem halt meg a grófné;
Most van ép a végtusában!»

— «Hadd megyek még végig egyszer
A teremtől a konyháig.
Isten áldjon, jó leányok,
Kik körülöttem valátok.
Isten áldjon, drága tükröm,
Melybe néztem, s öltözém:
Holnap ilyenkorra már a
Hideg földben fekszem én!»

Ide nékem fiacskámat !
Még hadd fészüljem meg őt !
Emlőimre a kicsinyt is,
Azt az új kis csecsemőt.
Vedd el, oh vedd, én kicsinykém
A kinszenvedés tejét :
Holnap ilyenkorra már a
Koporsóban lesz szüléd !
Vedd el, oh vedd, én kicsinykém
Ezt a fájdalmas tejet :
Holnap ilyenkorra már a
Földbe tesznek engemet !
Vedd el, oh vedd, én kicsinykém,
Ezt a keserű tejet :
Holnap ilyenkorra már a
Hant borítja testemet !»

A királyi palotában
Csendül a lélek-harang.
Jézusom, ki haldokolhat ? !

A király-leány vívódott.
Maga bűne verte meg ;
Párt, olyan hűt, szétszakítani,
Isten nem engedte meg !

*Daros gróf. *)*

(Almeida-Garrett változata szerint.)

— «Már a háborút kimondták
Frankhon s Arragon között.
Jaj nekem hogy vén vagyok már
És velök nem küzdhetek.
Hét leányom közt egyetlen
Egy fiam sines énneknek !»

*) E kedves románcz, a szűzies szemérmesség nemes megtestesülése, számos változatban, s különféle neveken fordul elő a portugál népköltészetben. Legismertebb a D. Martinho de Avizado czímen, a Beira-Baixas változat azon sorai alapján, hol a bajnokká öltözött leány, atyja azon kérdésére, mi lesz a neve, ezzel válaszol :

«Dom Martinho de Avizado
Filho do Rei Dom João.»
(Dom Martinho de Avizado
Dom João király fia.)

Fordításomban két helyen tértem el Almeida-Garrett szövegétől, úgy mint a virágos kertbe, s az asztalhoz való meghívásnál, hol is az elsőnél a lisboai és minhoi, a másodiknál a szent György szigeti változatot követtem.

Szóla rá a legkorosb lány,
És egész bátran felelt :

— «Fegyvert, lovat ide nékem,
Hős fiaddá lészek én !»

— «A te szemel nagyon élénk,
Lányom, rád ismernek ott.»

— «A sereg között ha mégyek,
Földre szögzöm a szemem.»

— «Nagyon magas a te vállad,
Lányom, rád ismernek ott.»

— «Súlyosodjék rája fegyver:
Majd lenyomja vállamat.»

— «Domború nagyon a kebled,
Lányom, rád ismernek ott.»

— «Rája szűk dolmány feszüljön,
Keblem úgy összébb szorúl.»

— «A kezed nagyon parányi,
Lányom, rád ismernek ott.»

— «Harczi kesztyűt arra vasból,
Majd elég nagygyá lesz úgy.»

— «Nagyon piczi a te lábod,
Lányom, rád ismernek ott.»

— «Sarkantyús csizmát huzok fel,
S le sem is vetem soha !»

* * *

— «Jó atyám, jaj ; én anyám, jaj,
Oh beh nagy szív-fájdalom !
Két szeme a Daros grófnak
Női szem, nem férfi szem.»

— «Hívja l őt, fiam, magaddal
A virágos kertbe le ;
S hogyha lány : a rózsá-tőnél
Áll meg és rózsát szakaszt.»

De van esze a leánynak,
Lám a körtefára néz.

— «Oh milyen szép, ritka körte!
Milyen édes illata!
A virág lánynak való csak,
Nem törődöm azzal én!»

— «Jó atyám, jaj; én anyám, jaj,
Oh beh nagy szív-fájdalom!
Két szeme a Daros grófnak
Női szem, nem férfi szem.»

— «Hivd, fiam, meg asztalodhoz,
Hivd ebédre meg, fiam;
Hogy ha lány: úgy asztalodnál
Majd az alsó helyre ül.»

De van esze a leánynak,
Fel a felső helyre ült.

— «Jó atyám, jaj; én anyám, jaj,
Oh beh nagy szív-fájdalom!
Két szeme a Daros grófnak
Női szem, nem férfi szem.»

— «Hivjad el, fiam, magaddal,
A vásárra menjeteK.
Hogy ha lány: úgy pántlikát vesz,
Azon akad meg szeme.»

De van esze a leánynak,
Tört akar, s meg azt veszi.

— «Oh milyen szép mívű tör ez,
Férfiakkal küzdeni!
Lány szeret szép pántlikát csak,
Nem törődöm azzal én.»

— «Jó atyám, jaj; én anyám, jaj,
Oh beh nagy szív-fájdalom!
Két szeme a Daros grófnak
Női szem, — nem férfi szem!»

— «Hivjad el, fiam, magaddal,
Mondd, fürödni menjeteK;
Hogy ha lány: a meghívásod'
Visszautasítja ő.»

De van esze a leánynak,
S a hogy ím vetközni kezd:
Egy apródja levelet hoz,
S majd mosolyg, majd könnyezik.

— «Hireket kaptam hazámból,
Oh bel súlyos gyász-hírek!
Jó anyámat eltemették,
És atyám most haldokol.
Szülőföldem gyászharangja
Kétszeresen kong felém,
És a két hugom sirását
Egész ide hallom én!»

— «Hogy ha kész vagy elkisélni,
Lóra, lóra, fel vitéz!»

Magas palotához érnek,
Nyomban ott leszállanak.

— «Jó atyám, hahogy kegyes léssz
Elfogadni: vőt hozok.
Kapitányom volt a harezban,
Szerelemről szólt nekem.
Most, atyám, szóljon tevéled
Hogy ha még ma is szeret.
Hét évig jártam csatákon,
Harczoló fiad valék.
Fel nem ismert senki ottan,
A kapitányom csupán;
És az is csak a szememről,
Más egyébről semmiről.

Házasság és szemfödél.

(ROMANCE DO CASAMENTO E MORTALHA.)

(A Minhoi változat szerint.)

Messze távol Castellából
Gyászos hírek érkezének;
Don João nagyon beteg lett,
Nagy bújára kelvésének.
Három orvost ellhivatnak,
A kik a leghíresebbek:
A ki éltét visszaadja,
Bő jutalma jár ki érte.

Jött a kettő, a ki ifjabb,
S azt jelenték: Semmi baj sincs!
Végre jött az a ki vénebb,
Ez pedig kimondta tisztán:

— «Életed még három óra,
S már az egyik félig elmúlt;
Ezt, a lelkednek javaslom,
Fordítsd végrendelkezésre.
Másikát, legüdvösebb lesz,
A szent sakramentomokra;
És a végsőt, — végbucsúra
Szíved édes kedvesétől.»

S a míg e szavak folyának
Dona Isabella jött meg;
S Dom João, de már zavartan
Rá emelte a szemét.

— «Oh milyen jó, csakhogy itt vagy,
Szívem édes drága kincse!
Láthatásod úgy kívántam
E nehéz órában én!»

— «Hiszek a Szentséges Szűzben,
Benne bízva jöttem én el,
Hogy meghallgat, téged megtart,
És bajod mind elmulik!»

— «Oh, ha felgyógyulhatok még,
Én szerelmes rózsaszálom:
Ide keblem cserepébe
Ültetlek be mindörökre;
Érsek áldó szózatával
S szentelt vízzel léssz belintve,
És szívemhez az egyháznak
Szent kötése fűz oda!»

S a míg e szavak folyának
Oda jön az édes anyja:

— «Gyermekem, min tépelődik
Ily keserv között a lelked?»

— «Jó anyám, halálom érzem,
Vége már az életemnek!
Három óram van csupán még,
S egyik félig már lejárt.»

— «Én szívemnek drága vére,
E szomorú végórában
Gondold meg: nincs tartozásod
Valamely tisztas leánynak?»

— «Oh anyám, van tartozásom!
Bűnül Isten föl ne rója!
Dona Isabelnek, kit egy
Rossz órában hirbe' hoztam.
Ámde néki ezer tallért
Hagyok hogy férjhez mehessen.»

— «A hirnév, fiam, nem árú!
Azért ezer tallér semmi.»

— «Hagyok néki még két százat,
S még reá, kardom keresztjét.»

— «A hirnév, fiam, nem árú!
S mindaz a pénz értte, semmi!»

— «Ugy tehát e három orvos
Gondviselésére bízom;
S a tiedre, jó anyám,
S kérve kérlek, híven őrizd.
S a ki őt nejül veszi,
Kapjon egy falut, kezével;
S a ki őt elutasítja:
Annak a fejét vegyék!»

— «A hirnév, fiam, nem árú!
Földeken nem kapható az;
Hogy ha e lányt hűn szeretted:
Meggyalázva itt ne hagyd!»

— «Hadd tegyem már hűlt kezem hát
Az ő imádlott kezébe;
Dom João özvegyje ő:
S grófnénak legyen czimezve.»

A XACARAKBÓL.

A parti menyasszony.

(XACARA DA NOIVA ARRAIANA.)

(Almeida változata szerint.)

— «Jó nap Isten, drága néném,
Itt a pergő rokka mellett.»

— «Hozta Isten a vitézt is,
A ki ily nyájas beszédű.»

— «Rossz órában távozott az,
S vissza rossz órába' tére!
Senki itten rá nem ismer,
Oly nagyon megváltozott.
Döfte volna már le inkább,
Hogy ha visszajötte ilyen!»

— «Jaj szívemnek édes öcsese,
A szavadról ismerek rád!
Nem látod, fiam, szememről,
Megvakultam a sirástól.»

— «Hol van atyám, és anyám hol?
Ugy szeretném megölelni!»

— «Jó atyád elhalt, öcsém,
És anyádat, — eltemették.»

— «Hát hajóim hova lettek,
Miket ide rendelék?»

— «Parti főtiszt foglala le;
Messze tengert járja mind.»

— «Hát lovam, néném, hová lett,
Mely utánam itt maradt?»

— «Azt, öcsém, a paripádat,
A király vitette el.»

— «És szerelmes, drága hölgyem,
Ki úgy sírt hogy elhagytam?»

— «Ép ma tartja kézfogóját,
Holnap lesz az esküvő.»

— «Merre és hol, mondja néném!
Hadd megyek hozzájok el!»

— «Nem, fiam, nem mondom én meg;
Élted veszhet ottan el!»

— «Éltemet ne féltse, néném;
Tudok én becsületet.
S ha azzal nem boldogúlok:
Majd segítőm lesz e kard!»

— «Jó nap Isten, úri násznép;
Jó mulatságtok legyen!»

— «Hozta Isten a vitézt is,
Üljön asztalhoz velünk.»

— «Nem lakodalomra jöttem,
Nem, hogy itt asztalhoz üljek:
A menyasszonynyal, hugommal
Van csupán egy kis beszédem.»

S az kijött onnan belülről,
Ki volt sírva úgy, de úgy!
S a vitézt hogy észrevette,
Majd elhalt, majd elalélt.

— «Ha azért sirsz, minthogy itt látsz:
Kész vagyok távozni én;
De ha veszteségedért sirsz:
Itt vagyok fizetni én!»

— «Bárcsak éltivel fizetne
Az, ki engem rászédett,
A midőn holtnak híresztelt,
Messze túl a tengeren.
Mind maradjon itt a násznép,
Töltse vígan ünnepét;
Drága első kedvesemtől,
Senki nem szakaszthat el!»

— «Ide Castella birája,
Ide Portugal bíró!
Mert ha itten nincs igazság:
Majd e karddal osztok én!»

A MÓR ROMÁNCZOKBÓL.

A királyné és a rabnő.

(RAINHA E CAPTIVA.)

(Az extremadurai válkozat szerint.)

— «Harczra, harcra mór vitézek,
Rabnő kell nekem keresztyén!
Tengeren le menjen egyik,
Felfelé a szárazon más:
Hozzatok rabnőt, keresztyént
Én királyi asszonyomnak.»

S ment az egyik, tengeren le,
Felfelé a szárazon más;
Kik le a tengerre mentek
Semmi rabnőt sem találtak,
Míg a felfelé menőknek
Kedvezőbb lett a szerencse.
Flores gróf jött szembe vélők
A bucsuról visszatérve
A Galicziába' fekvő
Szent Jakab kolostorából.
Őt magát hamar leverték,
A nejét meg foglyul ejték.
Ezt megértve a királyné
Ment elejbe s így fogadta:

— «Hozta Isten ezt a rabnőt,
Légyen üdvözölve jötte.
Kulcsaim' kezére bízom:
Kamra kulcsot, konyha kulcsát,
Mór leányba' nincs bizalmam,
Csalfa kulcschal meg ne csaljon.»

— «Átveszem kulcsod, királyné,
Jaj nekem, boldogtalannak!
Tegnap én még büszke grófné,
Konyha-szolgáló vagyok ma!»

Viselős volt a királyné
És a rabnő szinte úgy jött;
S jó- vagy balsors úgy akarta:
Egy napon szült mind a kettő;

Fia született a rabnak
 S a királynőnek leánya,
 Ámde a kutya komák
 Hogy kijárjon a jutalmok,
 A fücskát ennek adták,
 S a rabnőnek a leányt.

— «Én szülöttem, drága lánykám,
 Hogy' kereszteltek meg itten ?
 Sűrű könyjeimnek árja
 Légyen szent keresztvized.
 Neved: Fehér Rózsa légyen,
 Alexandria virága,
 Minthogy egykor így nevezték
 Azt a kedves hűgomat,
 Kit a mórok elraboltak
 Egy virágvasárnapon,
 A hogy ott járt rózsaszedni
 Atyánk rózsakertiben !»

A midőn e bús kesergést
 Meghallotta a királyné
 Könypatak fakadt szeméből
 S nagy sietve így beszélt:

— «Fel cselédim, én cselédim,
 E rabomnak enni-inni !
 Hogyha ágyba' nem feküdném,
 Magam szolgálnék neki.»

S mihelyt fölkel a királyné
 A rabnőhez ment azonnal.

— «Hogy s mikép vagy, mondsza, rabnőm,
 S hogy van a te kis leányod ?»

— «Kis leányom jól van, urnóm,
 S én, mint gyermek-ágyas asszony.»

— «Hogyha a hazádba' volnál,
 Kis leányod hogy neveznéd ?»

— «Fehér Rózsának nevezném,
 Alexandria virágának,
 Minthogy egykor így nevezték
 Azt a kedves hűgomat,
 Kit a mórok elraboltak
 Egy virágvasárnapon,

A hogy ott járt rózsza szedni
Atyám rózsza-kertiben. »

— «Azt a húgodat ha látnád,
Rá ismernél-é megint?»

— «Rá, ha látnám pusztá mellét
Derekától fölfelé,
Mert a keblén, rajt baloldalt
Ismerős jel látható.»

— «Jaj nekem, boldogtalannak,
S szerencsétlennek nekem!
Birni én rabnöt kívántam,
S nénémet hozzák rabúl!»

Három nap se' telt belé még,
S a királyné lánya meghalt.
Flores grófné úgy siratta!
Mert magáénak hivé.
Anyja még jobban siratta,
Néki, — szíve sugta meg.
A cselédek elfecsegték
S kitudódott a mi történt,
S az anya, fiát ölelve,
Majdnem meghalt örömében;
S nem telt bele három óra
Egyik a másikhoz így szólt:

— «Hej, ha Portugalliának
Áldott földin ott lehetnénk!»

Sok szép kincset összeszedtek,
Aranyat meg drága ékszeret,
És egy áldott éjjel aztán
A mór földet elhagyák;
Hazájokba eljutottak
A Szűz-Mária földére; *)
Mindketten zárdába léptek,
S mind a ketten egy s azon nap
Tették le a fogadást.

*) A mai Terra da Feira, a Douro és Vouga közötti térség, Portugal legszebb része. A népköltészet e tájat nevezi hódolata jeléül, a Szűz Mária földének.

A fogoly lovag.

(O PALADIM CAPTIVO.)

(Az Algarvei változat szerint.)

Foglyul esvén a csatában
 Mórok földén egy lovag,
 A nemes Miramolimhoz
 Hurczolák el őt rabúl.
 Lánya volt a mór királynak,
 Mint a jazmin oly fehér,
 Gyönyörű a szeme párja
 És alakja oly kecses!
 Egyszer a midőn Celima
 Safim *) tornyiról lenéz:
 Bús-merengőn andalogni
 Látja a szegény rabot.
 A mit erre szíve érzett
 Rejtené, de hasztalan!
 Sírt, szegény lány, oly nagyon sírt,
 Hogy keserves hallani.
 Nincs azóta oly multság
 A mi felvidítaná.
 Csak szerelme ég szívében
 A mely annyi bút okoz.
 Fenn a kastély tornya ormán
 Mind napestig ott időz,
 S nézve nézi, lenn a kertben
 A fogoly mint dolgozik.
 Szenvedését a királylány
 Nem fojthatja el tovább;
 S a keresztyénnek bevallja
 Szíve érte mint hevül.
 Ámde a rab nem felel rá,
 A leánynak szót se' szól:
 Gondolatja mind csak ott jár
 Honn maradt szerettein!
 Szíve állandó bujában
 Celimától mit se' kér;
 Keble edzett ércz, a melyet
 Megsebezni nem lehet.
 ... Látva, hogy szerelme nem győz,
 Ekkor így szól a leány:

*) Saffi, Marocco egyik tengeri kikötője.

— «A mi kincsem, aranyom van,
Mind a tied is legyen;
Váltsd azon magad szabaddá
Ki engem rabbá tevé.
Szólj, keresztyén, kell-e vagy sem?
Jaj! igen vagy nem, felelj!»

— «Nem kell nékem a te kincsed,
Semmi itt levő arany!
Majd megérkezik hazámbó',
Herczegaszony, a mi kell.»

— «Hogy ha kincsem megvetetted:
S nem kell itt levő arany:
Úgy fogadj rabúl el engem,
Mindenben szolgád leszek.
Szólj, keresztyén, elfogadsz-e?
Jaj! igen vagy nem, felelj!»

— «Én rabúl el nem fogadlak;
Jobbal áldjon Istened.
Herczegasszony, nagy hibát téssz, —
S jaj hogy érettem teszed!»

— «Ha az én Istenem néked
Nem kell, sem az én atyám:
Én állok te Istenedhez
S te atyád legyen enyim!
Szólj, keresztyén, kell-e vagy sem?
Jaj! igen vagy nem, felelj!»

— «Nem kell nékem a szerelmed,
Itt levő kincs, semmi nem!
Kincsem és szerelmem otthonn
Sokkal több van énnekem!
Légyen átkozott az óra
Melyben ide jöttem én.
Egy lelket vesztek a mennytől,
S önmagamtól egy szívet!
Élj te boldogúl, királylány:
Nem vagyok hozzád való!»

Hallva a leány e szókat
Szörnyü boszut esküdött;
S a hogy egy hét véget ére:
A lovag már halva volt.
A leány követte-é el:
Még maig se tudható.

GRÓF SZECHENYI ISTVÁN MINT EMBERBARÁT ÉS HAZAFI.

(Eredeti naplói nyomán.)

Első közlemény.

Ha azt akarnám bizonyítgatni, hogy a mi Széchenyink nagy hazafi volt, előbb kétkedőket kellene, diogenesi lámpával keresnem. Magam csakhamar egy oly ember helyzetébe jutnék, a ki főnhangon hirdetné, hogy meg fogja mutatni, miként a nap melegít és világít.

De, ha tudósok nagy előszeretettel tanulmányozták ama hatalmas égi testnek, a napnak forgását és foltjait, s igen sok mondani valójuk van a belőle kiáradó fény- és hősugarak hozzánk eljutása módjáról: nekünk sem fog tán érdektelen tanulmányúl szolgálni, ha vizsgálat alá vesszük, miként keletkezett, miként fejlődött s minő hatással volt saját és környezete sorsára egy oly hatalmas egyéniségnek, nemzetünk egyik díszének, lelke bensejében ama két legszebb erény, melyre ember képes, az emberszeretet és a hazafiság.

Ily tanulmányra a nagy ember szellemi hagyatékának egyik legbecsesb része, az akadémiánk birtokában levő naplók, bő anyagot szolgáltatnak.

Ismeretes adoma Octavianus Augustusról, hogy halála óráján egy tükört kért, s fürteit megigazítva, környezetéhez azon kérdéssel fordult, vajon jól játszotta-e szerepét; mire ezek igennel válaszolván: «tehát tapsoljatok» szóval vett búcsút tőlök és a világtól.

A gróf Széchenyi naplói legyenek az a tükör, melybe helyette, most mi pillantsunk be: s nyomról nyomra meg fog-

juk látni, vajon fölvett szerep volt-e nála a haza és az emberiség javára szentelt egy egész élet? S hogy lesz-e okunk, helyette nekünk, az utánunk következő nemzedékhez intézni a fölhívást: Plaudite!?

Tölem, ki véletlenül első teszek ez új téren kísérletet, nem várja az olvasó, hogy kész munkával lepjem meg. Nem a szobrász vagyok, a ki bevégezett remeket állít pedestálra, csak a kőfaragó, a ki durva vésővel, kalapácscsal nagyolja ki az önként kínálkozó tömbeket; nem az építész, a ki díszpalotát rak, hanem a szerény napszámos, a ki követ, homokot hord össze a mester számára. Előfutója vagyok az utánam következő magyar Macaulaynak.

Az anyag, mely hűségemre bízott, ily földolgozatlan állapotban és a szükségessé válандó kiegészítések nélkül is oly nagy tömeget képez, hogy czélszerűnek látszik, azt mindjárt kezdetben némileg csoportosítani. Időszakokra lesz szükséges azt osztanunk, melyek hazánk újabb történetének nevezetesebb korszakaival majdnem azonosak. Ezek viszont egyúttal lánczszemeit képezik világrészünk azon időbeli általános történelmének.

A francia forradalomnak utolsó culminatiójában, a napoleoni világuralom alakjában is teljes legyőzetését, európa-szerte az absolut hatalom reactioja váltotta föl. Nálunk Ferencz császár és Metternich «fölvilágosodott», illetőleg atyai despotismusa örök időkre biztosítottnak látszott; a rendi alkotmány vagyis kiváltságok képviselőinek egy részét a maga érdekébe vonva, másikat, mely reformról, szabadságról, igazi alkotmányosságról álmadozott, vagy elaltatta, vagy erővel elnyomta. A szunnyadás vagy tetszhalál korszaka volt ez, s tartott mintegy tíz évig, 1812-től 1822-ig. Az ébredés bekövetkezett az 1825—7. évi emlékezetes országgyűléssel, illetőleg annak pár évi előzményeivel. A nemzeti közszellem, mely legjobbjainkat áthatotta, mind szélesebb hullámokat vert, s nem is pihent meg többé. E legjobbjainknak csakhamar élén látjuk tündökölni Széchenyit, kinek neve, egy évtizedet, 1830-tól 1840-ig egészen betölt, fényével s hatásával azonban még egy-egy lustrumon át, úgy előtte mint utána, minden mást elhomályosítva. A delelő pont után természetesen következik az alkotmányodás. A hullámozás kicsap medréből, a reform erőszakos fölforgatásba, forradalomba megy át, gyúanyag halmozódik,

mely csak szikrára vár: Széchenyi, a reform megindítója, most már az intő, a mérséklő hálátlan szerepére látja magát kárhoztatva; végre nemzetétől elhagyatva, tört szívvel rogy össze a féltett s hűn szeretett haza romjain. Hála az isteni gondviselésnek, egy nemzet élete nem lehet egyes, bármily kitünő embereinek sorsához kötve; sőt magasb szempontból tekintve, nem ritkán egyesek veszte és bukása a nagy egésznek megmentésére látszik szükségesnek.

Ez általános tájékoztatás után vegyük elő naplóinkat, s térjünk vissza szerény, kivonatozó, idéző, ismertető föladatunkhoz. Ne mi beszéljünk, hisz e czímen nem igényelhetjük a közfigyelmet; beszéljen maga Széchenyi.

SZUNNYADÁS.

I.

Kit meg nem hatottak a *Kelet népe* bevezetésének ama szép sorai, melyeket Széchenyi majd minden életírója újra meg újra idézni fog, melyekben az egész élete eredményének immár megsemmisülésétől félő, már-már megtört Széchenyi, saját melancholiáját az egykor szintén búskomorságban szenvedett, «annyi polgári erényekkel fénylett» atyjára is átruházva apostrophálja nemzetét. «Akkor», úgy mond, «nem bírtam fölfogni bánatait, beh nagyok lehettek azok! Később tudám meg, s most tudom, hogy nemzetünk alacsony létét gyászolta.»

Az öreg Széchenyi Ferencz, mint igazi Széchenyi, azok közé tartozott, kik a király iránti hűséget a hazaszeretettel, az erős katolikus érzületet a máshitűek iránti türelemmel, s még fölül rá, a szigorú takarékossgot nagyúri áldozatkészséggel tudták egyesíteni. Nemzeti múzeumunk nagylelkű alapítóját a hálás nemzet törvénykönyvében (1807. Art. XXIV.) örökíté, az udvar legmagasb kegyével, az aranygyapjúval tüntette ki; s ő mégis visszahúzódva, elzárkozva s majdnem oly lelki állapotban tölti végnapjait, minőbe utóbb fiát sülyedni látjuk!

Ama családi jelenet, melynek egy előző fejezetben tanúi voltunk,*) a mellett szól, hogy az apa és fiú közti kegyeletes

*) *Budapesti Szemle*, 1879. 41. sz.

viszony az apai tekintély és fiúi engedelmesség korlátai közt mozgott és nem ment ama meghitt bizalmasságig, mely a két felet mintegy egyenjogúvá teszi, s mely csakis az újabb kor-
nak kissé kétes értékű vívmánya.

Azokból, miket Széchenyink az ő gyermekkori nevel-
tetésének állítólagos hiányairól, tudatlanságáról, magára ha-
gyattatásáról több helyeken mond, annyit kivehetünk, hogy
derék atyja nagyobb súlyt fektethetett az élő példára, mint
unalmassá válható intésekre, melyekben mindamellett, mint
látjuk, nem fukarúl részesíté.

Nyomról nyomra követhetjük az öröklött hajlamokat, a
példa hatását, a családi hagyományokat. Föl fogjuk ismerni a
magába szállás, a philosophálás, a tudás olthatatlan szomjában,
s a jellemképzés ama másik hatalmasb tényezőjében, melynek
neve élet és tapasztalás.

Nagyon fiatal, majdnem gyermek volt, midőn rendszeres
tanulmányainak félbehagyásával, a magyar fölkelő hadsereg-
hez, illetőleg a császári királyi hadseregbe lépett. Ellenben
első föllépése a magyar közéletben — 1825-iki országgyűlésen
— már érett férfi korára, életének 35-ik évére esik. Ezen túl
minden szava és tette, úgy szólván köztulajdonná vált; de az
azelőttiek, mint kevésbbé ismertek, méltó kíváncsiságunk tár-
gyát képezhetik. Kíváncsiságunkat a napló több helye részint
kielégíteni, részint fokozni fogja.

«Egy romlott nép között» — így elmélkedik többek közt
— «vajon ki akarná józan észszel a spártai szokásokat utá-
nozni, hogy önmagát elgyötörve, az emberek előtt komédiát
játsszék !»

«Hogy egy keletkező nemzetet emelhessünk s dicsőség
után szomjazóvá tehessünk, az irányadó személyeknek, szín-
lelve bár, 'szigorú életmódot' kellene követni, példát adni arra,
hogy mindent lehet nélkülözni, s minden földi gyönyört, ma-
gát az életet is, meg kell vetni. Ez pedig a legostobább chimaera
marad a világon, bármily szépen hangozzék is, s bármily
szükséges és elengedhetetlen annak, a ki tiszta meggyőződés-
ből akarja amaz eszményi erények elsajátítása általembertár-
sait boldogítani.»

«Az élet örömeinek megvetése vajmi sokszor emlékeztet
ama mesére a rókáról és a szöllőről.»

«Mikor a szülők azt veszik észre, hogy gyermekek kedé-

lyében valamely hiba kezd gyökeret verni, komoly képet vágnak, hogy gyermekök képzeletére hassanak s a gyógyítást rögtön eszközölhessék. A gyermek megíjod, komolynak hiszi az apa és anya fenyegetéseit, noha ezek magokban nevetnek, s e cselfogás sikert arat. Okoskodás itt úgy, mint egy népnél, hiába való lett volna.»

«Az államférfinak, a fejedelemnek, mintegy örszellemnek kellene a tudatlan és vak nép fölött virasztani. Megcsalnia ezt szabad lesz, ha így boldoggá teheti.»

«De a kinek nincs hazája, vagy azzal meghasonlott, s magát, jó lélekismerettel szabaddá tette, az ne tagadja meg magától az élet zivatarai után, a jó ízléssel párosult csendes magányt vagy művelt barátok társaságát. Válaszsa bár ezt vagy azt magának, egy bájos egészséges vidék, melyben élni szeret, s mind az a renddel és mértékletességgel párosult készlék, mely a fej, a gyomor s minden egyéb szükséglet igényeit kielégítheti, bizony nem valami vétkes kívánság.»

«S ha azt kérdik, meddig terjedhet az élet kényelmei (comfort) utáni jogos törekvésünk? azt felelném, hogy addig, míg el nem vesztik a kellő ingert; hogy pedig azt elérhessük, sokszor készakarva kell nélkülöznünk.»

«Mindenek előtt az a nevelés, melyet serdülő korunkban nyertünk, veti meg alapját az öreg napjainkban reánk váró boldogságnak, s meglegedésnek. A ki semmi szemrehányást nem tehet magának, a kinek benső harmoniája tiszta lelkiismereten és testi egészségen alapszik, az bármily mostoha és ellenséges sors alatt is, soha sem érezheti boldogtalannak magát.»

E sorokkal, ne feledjük, csak mintegy igazolni akarja magát önmaga előtt azon esetre, ha nemzete jobb jövője fölötti kétségbeesésében, az országból kivándorolna, mely eszmével, mint tudjuk, kelletlenül többet foglalkozott.

«Az én szegény honfitársaim», így folytatja pár lappal alább, «az egyedüliek a világon, a kik minden legkisebb ellentállás nélkül minden boldogságuktól, a szabadságtól meg hagyták fosztatni magokat. Nem láttak ők közelökben leigázott népeket, s nem ismerik a szabadság isteni voltát. A szabadságot többnyire csak akkor becsüljük, mikor már nem vagyunk szabadok, vagy ha a szabadságot véghetetlen nagy áldozatokkal kellett megvásárolnunk. Ha a szabadsággal együtt nővünk

fel, s fáradság nélkül jutunk hozzá, nem is becsüljük azt eléggé. Csak a nevelés olthatja be igazán lelkünkbe és szívünkbe a szabadság iránti érzéket!» (1819.)

«Hogy egy nemzet önvédelmi harcában nagygyá és halhatatlanná válhassék, ahhoz egyedül a nevelés ad neki olyan alapot, mely nélkül bármely hódító nép a dicsőség és diadal szomjának minden előnyeivel fog ellene harcolni a nélkül, hogy azon ellentállásra találna, melyre csak józan és átgondolt hazafiság, a becsület szilárd elvei s a személyes bátorság megszokása képesíthet, s mely végzetessé, megsemmisítővé válhatik a támadóra nézve.»

«A ki újabb időkben látta egy hadsereg diadalmámorát, melynek úgy látszott, hogy semmi erő és hatalom ellen nem szegülhetett, Istenemre, az be fogja látni, hogy egy nemzetnél, ha lételét és szabadságát szereti, az ifjúság neveltetésére kell fősúlyt fektetni, mely minden egyest a közhaza iránti tartozásaira megtanít.»

«A nevelés ez ága újabb időkben egy országban sem ismeretes még nevééről sem. Hihetné-e az ember?»

«Az én ifjaimat úgy kellene nevelni, hogy gyermekkorban megszokják minden szenvedélyöket a haza dicsőségének vagy érdekének áldozatul hozni. De hogy történhetnék az egy olyan országban, a melyben nem szabad a satyra vagy sarcasmus érzékével a világra születnünk, nehogy majd mindent, a mit a kormány tesz vagy kezd, komikusnak, nevetségesnek találjunk! Biz' igaz, némely államban jobb az ifjakat épen nem nevelni, se külföldre nem eresztetni, mert, mihelyt egy vonallal fölebb emelkednek a középszerűségnél, be fogják látni, hogy a tunyaság és az ostobaság áll itt a dicsőség legmagasb polczán, s hogy egy becsületes embernek nagy habozásban kell önmagában lennie, vajon lázító, zendülő, 'nagy-mester' legyen-e, vagy pedig csendesen krumplit és zöldséget termeszszen?»

«Igen, előbb soha sem hittem, a töröknek Európában tisztességes vetélytársai vannak, tudatlanságban és renyhe-ségben!»

E szomorú állapotnak, szerinte egyedül «a jövődő nem-zedék» czélszerűbb neveltetése vethet véget.

«Igaz» — így folytatja — «hogy rossz könyvek megza-varhatják az embert, kivált ha születésekor egy baltacsapás

(Coup de 'hache) jutott neki osztályrészül. Ez általános hibája az én jó régi földieimnek, de szörnyen meg szoknak haragudni, ha ezt szemökbe mondják nekik, mert nem tudják, mily szeretetreméltó dolog az, ha valaki egy kissé fellengős és hóbortos. Az a bizonyos csíra, mely agyunkban e szeretetre méltó hibát teremti, isteni eredetű, s azonos azzal, a mi az embereket a közönséges kerékvágásból kiemeli, s őket vagy hőökké, államférfiakká, finanszminiszterekké, poetákká és művészekké, vagy pedig atheistákká, lázítókká, csábítókká és zsványokká teszi. Ez az anyag, a melyet rendesen ifjukurunkban nagyon szétfesérlünk, vén korunkban pedig nagy hiányát érezzük, nem hagyja nyugton az embert, s daczára létrehozott számos szülöttinek, mindig elég ereje marad még arra, hogy előre vagy hátra hajtson bennünket. Ezt a hátra esést pedig a jó nevelésnek kell megakadályozni.»

«Nem tehetek róla, de jobb szeretem az olyan embereket, kik a sok tudástól megzavarodtak, mint azokat, a kik soha se voltak kíváncsiak más emberek eszméire és véleményeire.»

«Jó nemzeti iskola az, a melyre egy hátra maradt népnek mindenek fölött szüksége van. De olyat nem ismerek.»

S e themát hosszasan folytatja, mi közben önmagáról azt a vallomást teszi, hogy legjobb szíve mellett, éveken át olyan megbocsáthatatlan életmódot folytatott, miszerint most, hideg vérrel, alig hiheti el, hogy ő ugyanaz, a ki előbb volt; s aztán, hogy tizennyolcz éves korában még alig tudott olvasni, s most látja, hogy egy kis jó akarattal rövid idő alatt mily nagy előmenetelt lehet tenni!

Ha mind a két vallomáshoz nem teszünk is, mi jogunkban áll, egy-egy kérdő jelt, örvendetes tudomásul vehetjük, hogy a megtérés nála még elég jókor következett be!

«Én magam», folytatja néhány lappal arrább, «mostani fogalmaim szerint semmi más nevelést nem kaptam, mint drága szülőim példáját. Ifjúságomat tudatlanságban s tétlenségben töltöttem el; s bár egészen romlott nem voltam, mégis bizonyos jellemhibáim fölött szemet húnytam, — kegyetlenebb voltam a vadállatnál, egy drága kedves lény irányában, s képes voltam mindent, a mi az ember előtt legszentebb, gyermekes hiúságomnak, gögömnek föláldozni. Hogyan emelkedtem ki e lelki állapotból? nem tudom; de való, hogy mintegy álomból ébredtem föl, a mint egy pillantást vetettem saját

bensőmbé. — — Két hónapon át ébren álomban mindig meg akartam ölni magamat. Nem tettem, mert az öngyilkosság ellenkezik elveimmel.»

Az ezekkel kapcsolatos vallásos elmélkedéseit külön akarjuk tárgyalni. Folytatjuk.

«Egy virágzó és gyümölcsöt termő országban az élet és a polgári tevékenység csupa gyönyör és boldogság, mert minden munka, minden áldozat kész jutalomra talál. Nekem ily haza nem jutott osztályrészül. Kicsi és szűk ez, s kívülről alig látja meg valaki. Honfitársaim nem is sejtítik, mily gyöngék, tudatlanok, rosszak ők. Ezeket a dicsőség útjára vezérelni, az lehetetlen; ám örvendjenek a magok szűk körében kissé nagyobb jóllétnek, mint a minőben eddig részesülhettek. De a jövőendő nemzedék menjen egy lépéssel előbbre a világosság felé, erre akarok vállalkozni. Tudom jól, hogy gyűlölni fognak a hálátlanok, a míg élek, s szétszórt hamvaim hamar feledve lesznek; de én boldognak fogom érezni magamat, ha utolsó órámban csak annyit is mondhatok: íme él egy fiatal ember, a ki általam szerencsésebb lett, semmint nélkülem lehetett volna.»

Siciliában gyalog utazva, naponként húsz, sőt negyven migliát is tesz, s a test edzéséről való elméletét átviszi a lelkiekre, az erkölcsiekre is. «Alig van olyan életkor», úgy tartja, «a melyben föl ne hagyhatna az ember puha életmódjával s egy szigorúbbat ne kezdhetne. Erkölcsi tulajdonaink is, akaratunk szerint, majd ellankadnak, majd ébren maradnak s mind nagyobb tökélyre törekednek. — Mentől többet olvas és tapasztal az ember, annál többet kíván tudni és látni.»

Utóbb atyjára tér. «Atyám nagyon szeret, mert ifjukorában hozzám hasonlított. Egy olyan embert vélt belőlem képezhetni, a ki hazájának egykor javára s neki vigasztalására lehessen. Egyiket sem tettem még eddig, — s ő mégis szeretett. Nem tehet máskép. S én is úgy vagyok vele. Egykor ha mint ifjoncz, az első jelentéktelen hadjáratból haza tértem, örömkönyekkel ölelt szerető atyai szívéhez; most, hogy még kedvesebb lettem előtte, ő pedig sírjához közelebb látja magát, oly véghetetlenül vágyódik utánam.»

Valamint elválásuk a fiú gyakori kőborlásai alkalmával, úgy viszontlátásuk, mikor új eszmekincsekkel megrakodva haza tért, mindig a legszívesebb, legmeghatóbb volt.

Az atya a régi maradt; a nemzet sem sokat változott.

«Honfitársaim úgy találom, most is oly ifjak tapasztalásra s oly vének energiára nézve, mint mikor itt hagytam őket.»

Fölveti magának a kérdést, mi az a haza? S e szép idézzettel felel reá, melyhez hasonlókkal, számtalannal találkozunk:

«Nem tudom; valamint azt sem tudnám megmagyarázni, mi a szerelem: pedig az, a mit egy nő iránt érzünk, sokkal csekélyebb, mint a mit egy szent föld, egy szabad nép iránt érzünk. Csak azt tudom, hogy ott a levegő jobb, a fa és a mező szebb, s minden oly kedves, oly drága előttünk. Mindig csak oda vágyódunk és törekszünk; ott élni, ott meghalni egyedüli óhajításunk. Ha idegen földön ér utol végzetünk, könnyebben válunk meg az élettől, mihelyt egy jó barát megígéri, hogy csontjainkat egykor a hazába visszaviendi. Ha életemben nem csókolhatom meg többé porodat, s ha örökre adósodnak kelle maradnom, fogd föl mégis szívesen legalább utolsó lehelletemet. Szerettelek minden hibáiddal.»

Tudjuk, hogy elhitette magával, miszerint nem önként, hanem kényszerítve ment utazni külföldre, ama bizonyos «márványhölgy» miatt, ki szerelmét nem viszonzá, s így mintegy hazájából számkivetettnek érezhette magát. Ez a költői hangulatot minden esetre emelte.

E hangulatában elképzei, hogy különösen egy olasznak mi jól eshetik, ha például Stiriából hazájába vissza érkezik, miután mindenki a maga szülőföldét, bármily szegény és neveltséges legyen az, megvesztegetett szemmel nézi, s mi Olaszországra mégis csak úgy «sandítunk».

Visszatérve a test edzésére, mire a szép Olaszország, melyet oly satnya nép lakott, elég alkalmat szolgáltat, azt jegyzi meg, hogy azt már a gyermekeknél kell megkezdenünk, mert ha nem merünk ezeknél valamit kockáztatni, bizonynyal őket magokat kockáztatjuk. A test a bátorság horgonya, s azért azt erősíteniünk a lélek miatt szükséges. Nem, hogy az életet meghosszabbítsuk, mert hisz a puhaságban s tétlenségben élők, például apácák vagy udvari hölgyek is elég vénkort érnek, hanem hogy a sors csapásai ellen vértesszük s a vidám tevékenységre alkalmassá tegyük az embert.

Ismét magára térve fájjalja, hogy igazi nevelés, jó elvek és barátok nélkül kellett az életbe kilépnie, mert nevelői magok sem ismerték az életet, s csak theoretikusok voltak stb.

A Mózes bibliai legendájának megújulást látjuk mind-ezekben. Elvezeti népét az ígérlet földének határáig, de nincs hite benne, hogy a jelen nemzedék oda bejuthasson.

Ily hangulat úti jegyzeteiben is minduntalan nyilatkozik. Theodakiról szólva, ki akkor Corfu értelmes, de népszerűtlen kormányzója volt, megjegyzi, hogy «ez rendesen a sorsa mind azoknak, kik egy elnyomott országban kitünő szerepre vannak hivatva, s mily nagy lélekerő kívántatik ahhoz, hogy valaki eltűrve honfitársai gyűlöletét, minden köszönet és elismerés nélkül szolgáljon mégis nekik!»

A görög archipelagusban a Balaton jut eszébe, s Mimar hegye a Badacsonyra emlékezteti. De itt minden nagyobb mérvű, s az egész tájék festőibb színekben pompázik. «Szegény hazám, gondolám magamban, csunyácska vagy, de azért mégis szívből szeretlek, daczára homokodnak s lakóid önhittségének. És te, én jó Fertőtavam, de bizony valami szép te sem vagy, csak arra kérlek, maradj meg nálunk, mert miután partjaid nincsenek, nagy jóság tőled, ha el nem szaladsz! — Mindez mégis legkedvesebb birtokunk. Azon ország levegője, a melyben születünk s gyermekségünket töltöttük, mégis a legjobb. Az a nő, a kit ifjúkorunkban megszerettünk, mégis a legdrágább előttünk. Szerte kóborlunk a világban, útközben sok mindent megkedvelünk, de végre mégis csak visszatérünk régi otthonunkhoz, régi szerelmünkhez.»

II.

Déleurópai útjából szülőföldére visszatérve, kezd többet forgolódni honfitársai körében. Czirákyékat Dénestfalván lóháton látogatta meg s ez úri család e fölötti csodálkozása viszont őt ejti csodálkozásba. Hogyan védje meg a hazát egy kültámadás ellen az insurrectio!? Panaszra fakad. «Szegény hazám, mennyire hátra maradsz mások mögött! Mint vérzik szívem, ha meggondolom, s be kell ismernem, hogy mélyen alásülyedtél: csak elveszett szabadságod adhatja vissza, más semmi, a te egykori erélyedet» stb.

Elmegy szintén lóháton Bükre is Nagy Pálhoz, kit kertjében talál. «Ez a legokosabb ember Magyarországon. Vár, s csendes házi életben hűtögeti, aczélozza kedélyét a sors bekö-

vetkezhető csapásai ellen, hogy száraz szemmel nézhesse hazája hervadását, enyészetét. Egész nap kertjében foglalkozik, hogy az időt nappal előlje s éjjel aludni tudjon reá, „hisz egész nap nem lehet sopánkodni, panaszkodni“, s úgy él mint mindenki, ha már e színvonalra bír fölemelkedni, hogy ne reméljen semmit, s előbbre ne törekedjék, de csak tűrje az életet, melytől szabadúlnia nem lehet, ha csak öngyilkossá nem lesz. Van egy szép élettársa is, nem mintha szeretné, vagy gyermekeket óhajtana. Egy haldokló hazában a szerelem sem élhet, s egy zsibbadt népnél mire valók volnának a gyermekek! Nézetek az enyéim is, csak a conscriptió iránt nem tudunk egyet érteni. Megháltam házában, s önkénytelen bevallottuk egymásnak, hogy a boldogsághoz nem kell több pénz, mint a mennyivel a hideg és a nedvesség, éhség és szomjúság ellen megvédhessük magunkat, minden egyéb merőben fölösleges. Másnap Horpátson át Czenkre nyargaltam. — N. P. egyike azoknak, a kiket legtöbb ember különcznek néz, s tán éppen azért tartják oly bizarrnak, mert az egyedüli köztök, a ki természetes, s a ki jól ítéli meg a viszonyokat s a pillanatnyi helyzetet» stb. (Juniusban 1820.)

Nem sokára parancsot kap, hogy ezredéhez, a Hessen-Homburg huszárokhoz berukkoljon! Debreczenbe érve, itt és egész útjában csupa Abderát lát. «Szegény elsülyedt ország, gondolám magamban meghatott szívvel és romlott gyomorral, ez egész útamon át. Oly kevés műveltség, s oly kevés természetes tehetség és erő. Egy kell a kettő közül: vagy velő vagy váll!»

Augusztus 6-án századának a Debreczen melletti kis erdőben egy kis ünnepélyt rendez. «Kétszáz itcze bor, tíz forint ára kenyér s húsz forintért szalonna volt minden frissítónk. A legények vörös nadrágban s fehér kittliben voltak. Fesztelen magoktartása oly jól illett nekik, hogy szinte megszerettem őket. Merő lehetetlenség volna valami Achillest keresnünk az egy sorba fölállítva levő vagy rapportra jött közember alakjában. Én oly lágy hangulatban vagyok, ha bármi honit látok, hogy egy hegedű, egy cimbalom, de még egy duda is elbájol s szinte könyekig megindít! Egy népnek eredeti jellegét valóban soha sem kellene átváltoztatni vagy éppen kipusztítani akarni; olyan az, mint a fognak a zománcza. — Az én századom utóbb, a nélkül, hogy ittas lett volna, olyan tűzbe jött, hogy keptelen

nagy kedvem támadt, vele rögtön valamely támadásra indulni. Így kellene egy harmincezer főből álló hadtestet egy nagy ütközet előestéjén feltüzelni, hogy a győzelmet kivívjuk: jó vezérlet mellett alig volna képes valaki annak ellentállani» stb.

Deczember 24-én Diószegről Székelyhídra lovagolt, hol épen egy úri szék ült együtt, s a honfiak: «erősen politizáltak össze-vissza. Mégis sehol a világon nincs olyan szabadság, mint minálunk, még az angoloknak is csak papirosan van szabadságok» stb. «Ezek az emberek nem is gondolkoznak, vagy ha gondolkoznak, úgy csakis magokról, de a parasztról egészen megfeledkeznek; az az ő szemökben semmi. Minő ékesszólás kellene ahhoz, hogy őket az ő igazságtalan és tudatlan voltukról meggyőzhethé az ember a nélkül, hogy megbántaná, s minő okosság és rendkívüli szerencse, hogy őket helyesebb elvekre és nézetekre téríthethé.»

«Majd a legnagyobb vonzódást érzem e durva nephez, melyet voltaképp hön szeretek, hogy oktathán, emelném, emberré nevelném; majd meg látni sem kívánom s eltaszítanám magamtól. Tudatlansága meghat: életemmel, véremmel szeretnék segíteni rajta, s osztoznám, vele együtt szenvedve, sorában. De sokszor elriaszt és fölindít vak igazságtalansága, gőgje és önhiúsága! Hol fognak az én hamvaim pihenni, kérdem gyakran magamtól, a hazában-e, vagy a külföldön?»

Mily korán fogamzik meg s ver gyökeret lelkében a gondolat: egy nemzetnek nevelője lenni! Mikor még saját útja iránt sincs tisztában magával. Vajon tábornok lesz-e belőle, vagy családapa, s jó falusi gazda? S vajon jobb-e, ha önmaga szabja meg irányát, vagy a véletlenre bízza? S nem nevetséges-e, kérdi, e habozás egy huszonkilencz éves embernél? «Sokszor úgy rémlik előttem», folytatja, «mintha még sok rejlénék bennem, s hogy végre mégis sok mások fölött kitudntetve fognék lenni, sokszor pedig, mintha gyors végem közelednék.» Még magánügyei rendezésében is hibáztatja magát, hogy szerfölött sokba kap, s azért soha sem lesz pénze, se nem fog nagyon sokat élvezni az életben. «De minek változtatnám? Érdemes-e a fáradságra, hogy oly annyira tökélesítsük magunkat az életben?»

«Mindenkinek, bárminő állású legyen, egész erejével csak egy dologra kellene magát adni, s minden egyebet mellékesnek tekinteni.»

Két nagy kivételt kell ez elv alól, szerény ismertető minőségünkben is követelnünk: egyiket a múltban a magyar táblabíró, másikat a jövőben az igazi államférfi számára. Ez utóbbit illetőleg magára az oly sokoldalú Széchenyire utalhatunk!

Előléptetése a katonai pályán, mint tudjuk, megakadt, s ez őt folyvást és méltán keseríté. Arra saját javáért és atyja kedvéért, még reá tudta szánni magát, hogy befolyásos urakhoz, az uralkodóház tagjaihoz, magához a császárhoz bekopogtasson s magát kelletlenül tán többször is, de mindig sikertelenül emlékezetökbe hozza; hanem már arra, hogy rangját, miként többen javasolták, pénzzel vásárolja meg, noha fősvény nem volt, nem vitte rá a lélek. «Szerencsétlen ország», mondja egy ily alkalommal, «a hol a háza benszülött gyermekei, kik hazaszeretettől égnek, pénzzel kénytelenek előmenetelőket megvásárolni, ha nem akarják, hogy jött-ment idegenek elejökbe lépjenek!» *)

Ez időben tett kísérletet a kormány, az országgyűlés mellőztével, s így ősi alkotmányunk sarkalatos elvének eltagosásával, követelni s hajtani be a megyékben pénz- és véradót, subsidiumot és újonczokat. Az ellenszegülő tisztviselők természetesen mindenféle üldözéseknek voltak kitéve.

«A mint most mennek a magyar ügyek», így elmélkedik Széchenyi, «nekem, ha a katonaságról leköszönök, a polgári pályán nem lesz más jövőm, mint a börtön, holott nincs szív, melyet őszintébb és forróbb hazaszeretet éltetne, mint az enyém. De a hol a közszolgálatban külön választják a királyt a hazától, s a mi az egyiknek javára van, az a másiknak megrovása alá esik, ott — (Nincs kiírva a mondat.) Én megyek Columbiába meghalni!»

Bellegarde altábornagy kitartásra inti azzal a nyomatékkal, miszerint nem hiszi, hogy leköszönése esetére megadják neki az őrnagyi czímet. S mikor ismét szabadságoltatását kérte, s külföldi utazást, Angliát, sőt Amerikát is emlegetett,

*) Az úgy nevezett conventiók divatoztak. Az előtte állót pénzzel kellett megkínálni, hogy menjen s engedje át helyét. Ez, sokszor maga is pénzért jutván rangjához, természetesen inkább nyerni mint veszteni akart. A szegényebb sorsú tiszt nem ritkán jól járt az ily alkuval, nyugdíjaztatta magát s megházasodott.

az megütödvé phantasiának, szeszélynek akarta ezt venni, «à moins que vous ne reviez constitution» . . . ha csak alkotmányról nem álmadozik. «Biz' Isten, vannak emberek», teszi hozzá Széchenyi, «a kik nem értik, miként lehet valakinek kedve egy szabad országba utazni!»

Pár sorral tovább ezt olvassuk: «Anyám amerikai úti tervemet olyan természetesen vette, hogy őt a legmagasztosb gondolkozású nők közé kell sorolnom, a kik valaha léteztek». Ez volt, mint tudjuk, a nagy hazafinak, keszthelyi gróf Festetich Györgynek nővére, s legyen szabad Széchenyinknek hozzá intézett szép magyar versét ismét emlékezetbe hoznunk!

Folyvást töprenkedik, szolgáljon-e? vagy menjen?

«A válúton állok: a hiúság fog-e győzni vagy a kényelem? Mert hisz honszerelemről s lelkiismeretről, mely a szolgálatban maradást parancsolná, többé szó sincs. Boldogabb korom ama fellengésének immár vége van. Magyarország már végsőt lehel, s legyőzve ott fekszik legádázabb ellenségének lábainál: legyőzve, de nem harcban, hanem az altató idő által. Mit tehet egy annyi ellen? Még ha gyors előmenetelem lenne is, végre mi válhatnék belőlem más, mint hőse egy hosszas unalmas tragédiának? — Mindig azt hittem el magammal, hogy lelkiismeretem tart vissza a szolgálat abba hagyásától: most azonban majdnem belátom, hogy épen-séggel csak a hiúságom!»

Egy ismerőse azt kérdezi tőle, miért nem adja magát a diplomatiára. Ezt feleli: «Először is többet éltem már, semhogy nálamnál ostobább emberektől most kezdjek routinet, s unalmas ügyvitelt tanulni. Két évig az irodában gyakornokoskodjam, s aztán, ha bókjaimmal s hahahámmal ő magassága előtt minden órán szolgálatra kész voltam, majd Carlsruhéban vagy Stuttgartban, vagy más oly helyen, a hol még temetve sem szeretnék lenni, valami nevetséges fizetéssel alkalmaznának. S ha aztán rákölténém s elfecsérelném saját vagyonomat, hogy a császár házi ügyeit jól vihessem s előmozdíthassam, jutalmúl köznevetség tárgya lennék, s más volna ki helyemből. Ha pedig erszényemet elzárom, közbotrányt okozok a többi követek közt, s céltáblául szolgállok nekik. S végre az én elveim épen középen állanak az ultraismus és carbonarismus között, úgy hogy mint becsületes ember, se az egyik se a másik párthoz

nem csatlakozhatnám. Korunkban diplomatakká csak szegény embereknek kellene lenniök!» stb.

A lóversenyt, melyet ez időben már mozgatott, nem sorolhatjuk ő nála a sport rovata alá, melyről később akarunk futólag megemlékezni, s ámbár a közéletben föllépése még jóval későbbre esik, ez első nyilvánosságnak szánt eszméjét itt van helyen már megemlítenünk.

Nem találjuk föl nyomról nyomra, miként fogdosta össze az ügy iránt érdeklődőket. Némelyeknek, többek közt Eszterházy Károlynak is, buzdító leveleket írt, másokat személyesen szólítgatott. Különösen sikerült neki báró Wenckheim Bélát az ügy érdekébe vonni. Nem hiányoztak, a kik e fáradozásait személyes hiúságnak tulajdonították, vagy legalább, mint testvére Pál is, a közfigyelemnek reá irányulását majd más téren is gyümölcsözőndőnek tartották. Hunyady, a híres lótenyésztő, ez időben megbetegedett. Balsejtelemmel kérdi magától, vajon nem fog-e meghalni? mert hisz oly közel érintkezésbe jött vele! Egyik rögeszméje Széchenyinknek már akkor is az volt, hogy nemesak őt üldözi a balsors, hanem mindazokat, a kik vele közelebb viszonyba jönnek. E Hunyady szellemének szentelte később első munkáját a *Lovakrúl*, 1828.

1822. január 14-én Bécsben egy összejövetel volt. Erről így ír: «Legtöbb hazámfia, a ki a lóverseny megkezdéséhez hozzájárulni hajlandó (quoique qu'ils n'y aillent que d'une fesse) most Bécsben van. Egybe hívtam őket, hogy valami végleges határozatra bírhassem. Ez ülés után közebédnek kelle lenni. A kik jelentősbe, nem jöttek el s nem is mentették ki magokat, mások csak az ebédhez jöttek, s én egyedül maradtam a kiskorúakkal, úgy hogy mitsem végezhattünk. Szerencsétlen ország, gondolám magambam, a melynek legjobb s legfölvilágosultabb tagjai az oly ritkán kínálkozó alkalmakat, hazájoknak hasznos szolgálatot tehetni, elmulasztják. — Ily ország fog-e valaha szabadságáért sokat áldozni, vért is ontani? A ki kicsiben, mikor a jutalom csak saját önérzetünkben lehet, nem akar anyaföldének javára működni, azt soha sem fogja átmelegíteni a népe iránti hő szeretet!»

Néhány nap múlva — mely bánattal bár szívében a mi sajátságos «viszonyaink» és honfitársai lanyha «érverése» föllött — au dientiára ment ő felségéhez, kérve az ő jóváhagyását az okvetetlen megalakulandó lótenyésztési egyesülethez stb. «Ő

mindenbe bele egyezett, csak hogy az ügynek a magyar udvari kanczellaria útján kell megindíttatnia, a hol az lihetően főnnakad. Én csak arra törekszem, hogy vagy jóváhagyják tervemet, vagy föltűnő (eclatant) módon tagadják meg. — Honfitársaim, egészben véve, s különösen azok vagyonosb, úgy nevezett fölvilágosodottabb része, született rabszolgák, s Istenemre nem érdemesek a legmagasabb földi kincsre, a függetlenségre. A mivel bír az ember, s mit könnyen szerzett, azt nem becsüli, mint mi a szabadságunkat s alkotmányunkat. Más országokban az emberek utolsó csepp vérüket föláldoznak, hogy odáig jussanak el, a hol — e tekintetben — mi már vagyunk, de mily éberséggel vigyáznának aztán a hazájok iránti kötelességeik teljesítésére is. A mi országunk alszik, s azok az emberek, a kik a mi szegény földünkől kínos fáradsággal kiszedett ezreket idegen földön fecsérlik el, páni rettegésbe esnek, ha legkisebb fáradságot kívánunk tőlük, vagy valamely csekély adományt szülőföldjük sorsának javítására.»

1822. január 31-én. «Ma nyújtottam be írásban a császárnál tervemet a lóversenyeknek az osztrák államokban leendő meghonosítása iránt. A koczka el van vetve. Annyi megszorítással fogják engedélyezni, hogy végre az egésznek el kell maradnia. Én mosom kezemet, mert mint földbirtokos és mint lovassági tiszt megtettem kötelességemet. Tegyen kiki a maga szakmájában annyit, s az országnak jól fog menni dolga. Néha zavarban vagyok, hogy ló- és istállószággal kell megjelennem, mert nem becsülöm magát a lovat túl a rendén, s nála nélkül is meg tudnék élni. De ha senki se karolja föl, elakad az egész. Hozzám a lóügy jobban illik, mint egy püspökhöz vagy egy költőhöz. — De valamely ügynek az élére állani sokkal nehezebb, mint rendesen hiszik. Utána szaladni, azt ezeren tudják; úgy mint valamely aknában, az emberek minden dologban inkább szeretik a második helyeket: de legyen csak valami jutalom kilátásban, úgy a hátul indulók bizonynyal elsők lesznek. Ha a mi lóversenyünket a császár pártfogása alá veszi, s ez jól fog menni és hasznot hajtani, akkor * * * bizonynyal hozzánk csatlakoznak. Angliában, Spanyolországban stb. bizonynyal lesznek emberek, a kiknek nagyon fog tetszeni, hogy íme egy szabad országban még léteznek nemesek, a kik oly dolognak létrehozatalára vállalkoznak, minőt más országokban magok a kormányok s fejedelmek létesítet-

tek, s föltehetik, hogy azok aztán fontosabb dologban, mint a lótenyésztés, bizonynyal még többet tennének. Majd így fog-nak ama jó *** urakhoz szólni: „becsületökre válik önöknek, hogy olyan csekély dologban is, minő a ló, annyi hazafiságot fejtettek ki”; ezek pedig szerényen azt fogják felelhetni: „ké-rem, csekélység, hiszen mi azt szívesen tettük” stb.

Wenckheimmal osztozva a fáradalmakban, összehívják Pesten is az ügybarátokat. Volt mintegy ötven aláíró; megje-lent vagy harmincz. Azt veszi észre, hogy Pesten jobban megy, mint Bécsben. Azért-e, hogy Magyarországon az emberek még jobbak, hazafiasabbak, vagy hogy jobban unják magokat s több idejük van. „Tevékenységem mintaszerű volt, s most, hogy az ügyet már másokra bízom, lelkiismeretem ez irány-ban is tiszta. Ha egy lovassági tiszt nem karolja föl a lóügyet, úgy bizonynyal örök feledésbe sülyedt volna az. Ha most jó ide egy idegen s elbámúl, hogy egy olyan országban, mely épen lovassága által van előnyben más országok fölött, a lovat úgy elhanyagolták, s mintegy kiveszni hagyták, én legalább azt felelhetem, hogy megtettem a magamét.”

Az emberek azalatt rokonszenvvvel fordulnak feléje, Ferdinand főherczeg kitünteti, a nádor is meghívja stb.

Az ügy annyira haladt, hogy egy küldöttség gróf Amadé vezérlete alatt a nádorhoz megy, ötöt az egyesület védnök-ségére fölkérni; a gyűlések a megyeházában tartatnak, hol a további részleteket kidolgozzák. Nem hiányzik más, mint a ki-rályi jóváhagyás. „Sejtelmem az, hogy az ügy nehezen, lassan vagy sehogy sem fog menni, mert az ügy jó és új. Az én sze-memben a ló maga egy luxus, s ha nem létezne, el tudnék járni gyalog is.”

„Az ülésben”, így folytatja jegyzeteit, „a legfurcsább dolgok fordultak elő. Például Amadé azt kérdezte, vajon min-denkinek magának kell-e lovát nyargalnia, stb. Nekem kevés türelmem volt, Wenckheim példát mutatott rá, hogy türelmét soha se szabad az embernek elveszteni, mindenkit beszélni kell hagyni s utoljára azt tenni, a mit akarunk. Úgy hiszem, az or-szágyűlési gyakorlatba hamar bele tanúlnék. De ez is olyan mesterség, mint bármely más, tanulni és gyakorolni kell azt. *Personne nait coiffée!*” „Fölmerült a kérdés, miként neveztes-senek a magyar tartományok. Szentkirályi: „A mi a magyar korona alá való!” Nem megy, nem fogadják el, homályosnak

találják: a tartományokat elő kell sorolni. Ő felel: „Ha már magunk sem egyezünk meg abban, hogy micsoda a mi a magyar koronához való, hát mások aztat hogy tudják!” stb.

«E kis alkalommal észrevehető volt a feszültség a különböző hitfelekezetek, meg a mágna és nemesember között.»

«Sokat beszéltünk lótenyésztésről. Nekem ebben legtöbb tapasztalásom van; s ha úgy nevelném a lovat, mint a hogy mondom, akkor bizony nagyon jól volna az nevelve: de én is jobban beszélek, semmint cselekszem, s így megy ez majd mindenütt. Különös! Belátom, s még sem tudok segíteni rajta. Meglehet, hogy egy pazarló a legjobb könyvet fogja a gazdálkodásról írni. Que c'est drôle?»

* *

A szunnyadás korszakának czímeztem e fejezetet. Nem látszik-e minden jelből, hogy immár ébredő félben vagyunk?!

A mit Széchenyire, mint leendő reformatorra, lényeges befolyást gyakorolt, az kétség kívül erdélyi útja is volt. Bár minden előkészület, s mint ő mondja «minden terv nélkül» és rögtönözve indult június 13-án 1821 ez útra, mely mindössze huszonhárom napig tartott: határozottan állíthatjuk, hogy két cél, egy kisebbet és egy nagyobbat tartott szem előtt. Lovat nézni volt az első; a magyar birodalom e részével s lakóival megismerkedni, volt a másik. Az erdélyiekről bár általában nem igen kedvezően nyilatkozik, s őt ide is azon pessimismus kíséri, mely az anyaországban oly elválhatatlanul vele van: egy emberrel ismerkedett meg, a ki elől nem zárhatta el szívét, ez báró Wesselényi Miklós volt. Első ama derekak sorában, a kiket e napokban már nem az alvók, hanem az ébren levők, sőt az ébresztők között kell keresnünk.

Kevés az, mit e két lánglélek első találkozásáról, Zsibón június 31-én a naplóban följegyezve találunk; hanem egymás közti nevezetes viszonyuk megítélésénél mégis kiinduló pontul szolgálhat. «Érzem, hogy ezzel az emberrel szoros és örökké tartó barátságban fogok élni!»

Följegyzésre méltónak tartotta még az öreg Mikesnek egy nyilatkozatát, Maros-Újváron július 28-án. „A mi legnagyobb hibánk és szerencsétlenségünk, hogy Magyarország már nagyon is vén!”

A fényes múltján kérődző két kis országban hogy ne kísértett volna egy Széchenyiben mindig az a gondolat, hogy «Magyarország nem volt, hanem — lesz!»

É B R E D É S.

I.

Nagy hibába esnénk, ha Széchenyinknek annyiszor ismételt phrasisait: «Magyarország aluszik, Magyarország tetszhalott, Magyarország már meg van halva,» betű szerint vennők. Ha a lakosság egy nagy része mintegy álomba látszott is merülve lenni, s közönynyel nézte néhány jobbjaianak előre láthatóan sikertelen buzgólkodásait: e kisebb rész soha sem szűnt meg jeleit adni úgy saját benső életének, mint egyszerűbb jövőbe vetett eleven hitének. Egy egész nemzet nem hal meg oly könnyen; s ha ily szomorú esemény bekövetkeznék, ott bizonynyal elkésett volna bár mily kitűnő egyes embernek minden erélye s belátása: a halottba új életet egy Isten sem önt többé.

Magyarország kezdettől fogva a szabad, az alkotmányos országok közé tartozott. A kényuralom sem vette azt elvileg soha tagadásba, s ürügyet keresett, hogy saját lételét, az írott, megpecsételt jogok ellenében, csak ideig óráig is igazolhassa. Lejárván napjai, azok, a kik hűtlenül hozzá szegődtek volt, szégyenkedve húzódtak félre s könyörögtek bocsánatért a nemzet színe előtt. Törvény szerint egyáltalában nem lehetett országgyűlés nélkül kormányozni, s a kik ezt akarták, mindig csak próbaképen, s a nemzeti képviselet lehető elhalogatásával tették. Így támadtak ama hosszú szünetek, minő az 1812-diki országgyűlés és az 1825-diki közti is volt, s mely szünetelés alatt a nemzet szunnyadni látszott ugyan, de csak azért, mivelhogy nem volt tere és alkalma jogait kellő nyomatékkal érvényesítenie s akaratát nyilvánítania. Mihelyt egy országgyűlés ismét kihirdettetett, a kormánynak készülnie kelle a feleletre vonatásra, s módokról kelle gondoskodnia, a lehető legtisztességesebb, ha nem is egészen őszinte kibékülésre.

Ily időbe esik Széchenyink pályafutásának kezdete. A kor-

mány erőszakos föllépése mindenütt határozott ellenszenvre s több helyen nyílt ellenszegülésre talált; a mely megyében meghajoltak s teljesítették parancsait, nyilván csak azért, s többnyire annak világos kijelentésével is tették, hogy csak a hatalom kényszerének engednek, mivelhogy ők a gyöngébbek.

Egészen más kérdés az, hogy az ősi magyar alkotmány megfelelt-e a mai kor kívánatainak? vagy: hogy érdekébe tudta-e vonni a népesség zömét, s találta-e ebben támaszát? E kérdésre, melynek jogosultsága ma oly kétségtelennek látszik, viszont meg kell jegyeznünk, hogy egy általános reform szükségének érzete az akkori kiváltságos osztály körében úgy el volt már terjedve, hogy szabadelvűségben nem ritkán két szélsőség versenyzett egymással. Egyik, az úgy nevezett jozefinismus tradícióihoz ragaszkodva, az újjáteremtés művét felülről, másik a francia forradalom eszméivel eltelve inkább alulról vélte biztosabban kezdeményezhetőnek azt. Meg volt természetesen mind e törekvéseknek antipódja is azon, ily néven bár még nem ismert, ó-conservativekben, kik a régi épület bár mely kis kövének megingatását ellenezték, ne hogy az egész összedüljön.

A megyéknek, legújabb időkg, a rendi alkotmány szelleméből kifolyó azon alkotmányos joguk volt, hogy követeket — nem képviselőket modern értelemben — küldöttek az országgyűlésre, kiket határozott és részletes utasításokkal láttak el, s visszahívhattak. E rendszer nem volna ugyan beilleszthető a modern parlamenti kormányzásba, hanem az alkotmányosság szellemének akkor hathatós élesztője volt: minden megyegyűlés, melyen a jövő országgyűlés teendői megbeszéltek, megannyi kis országgyűlés képét mutatta. Legcsekélyebb tagja is érezhette, hogy ő a souverain hatalom részese. *«Membrum Sacrae Coronae.»*

E szellem és a mozgalom tehát megvolt. Azt Széchenyinek — vagy bár minő nagy nevet tudnánk is az övé mellett fölhozni — teremtenie, előidéznie nem kellett; ellenkezőleg, azt kell mondanunk, e szellem és e mozgalom hozott, teremtett nekünk egy Széchenyit, aztán mást, meg újra mást, a kire éppen szükségünk volt.

Ez így volt, így lesz, s kell hogy így legyen. Szomorú volna, ha egy nemzet létele, átalakulása, boldogsága egyes, bár mily hatalmas egyéniségekhez volna kötve. A mennyit

nyerne ily félistenek által a regetörténelem Olympja, annyit vesztené itt e földön maga a nemzet, mely közszellemétől megfosztva, egészen eltörpülne, s folytonos kiskorúságában ide-oda hanyattatva, csakhamar kitörülve látná magát az élők sorából.

Az emlékezetes 25-diki országgyűlés előzményeiben Széchenyi több oknál fogva nem vett s nem vehetett részt. Első az, hogy még katona volt. Míg azt a zöld dolmányt és vörös nadrágot viselte, nem léphetett oda a megyei tettes karok és rendek közé, hogy császára ellen hangzatos beszédekert tartson. Ő pedig még ingadozott, vajon ott hagyja-e a szolgálatot vagy kövesse gróf Zichy Ferdinand ezredes intését, a ki Olaszországból írt neki, s reá várható fontos európai missió kilátásaival kecsgettette, ha kitarító lesz. Igaz, hogy ily biztatásokat ekkor már csak gúnynak vett, s hogy erősen érezte már hivatását hazájának szolgálni; de azt, hogy a magyar névnek ott is becsületet szerezzen, s hogy az udvart magát és környezetét a magyar ügynek s a szabadság ügyének meghódítsa, nem tartá még kivihetetlen ábrándnak. Továbbá azt tudta, hogy a közelgő országgyűlésnek ő is, nem mint katona, hanem mint mágnás, meghívott s szavazattal bírő tagja leszen s hogy ott új és nevezetes működési tér fog megnyílni előtte. Nem akarta tehát, hogy egy kedvencz szólamát ismételjem, «a pisztolynak idő előtti elsütésével», kockáztatni a nagyobb, a mi nem sokára reá várandó volt. Végre a magyar nemességnek, saját rendi kiváltságaihoz való szűkkeblű ragaszkodása, s főként nagy idegenkedése az adófizetéstől, s a közterhek folytonos becsületes viselésétől, nemcsak gyanúsna tetszett előtte, hanem határozott ellenszenvét is keltette föl. E párt leglármásabb tagjaiban ismerte föl, s nem helytelenül, az alkotmány reformálásának, nemzeti és politikai átalakulásunknak, újjászületésünknek, «legveszettebb» ellenségeit, s legnagyobb akadályait. Velök egy sorba állani — habár egyben-másban igazok lett volna is — neki, a leendő reformátornak s regeneratornak, egész lényével ellenkezett.

A bár megszakgatott politikai étellel, melynek hivatalos nyelve többnyire még a latin volt, párhuzamosan fejlődött a nemzeti irodalom, mely, bár egy szűkkeblű censura igáját nyögve, nem szűnt meg örködni legszentebb érdekeink fölött. Berzsényi, majd csüggedezve nemzete romlása fölött, majd

szent örömrre gerjedve új élet és erő jelein, énekelhettem már, hogy:

«Méltán kérkedik a magyar,
A Festetics név tölgykoszorúival»

Kitünő írók ápolták, mint őrizetökre bízott templomi kincset, a hazai nyelvet és hazafias költészetet.

Ez mint egy örök lámpa olaja, nem fogyott ki soha, de még gyöngye világa nem hathatott el mindenüvé. Az a kör, melyben Széchenyi eddig élt, s maga Széchenyi is akkor még kevés figyelemre méltatták azt. Tudjuk, mily hamar fölismerete aztán jelentőségét.

Ennyit a kor s a helyzet megvilágítására előre kelle bocsátanunk. Most lássuk hogy az adatok, melyeket folytatón a naplókól tiszta tárgyilagossággal összehordogatunk, mennyiben erősítik vagy gyöngítik meg állításainkat.

A naplók azon kötete, melyet az imént tettünk félre, két jellemző francia jeligét visel: egyik Széchenyi múltjára, másik jövőjére látszik vonatkozni.

J'aime mieux me plaindre de la fortune, que de rougir de ma victoire. — Inkább túri mostoha sorsát, mintsem piruljon sikereiért.

Le monde n'est pas obligé de reconnaître le mérite, avant qu'il se soit fait connaître lui-même. — A világ nem fogja elismerni az érdemet, míg ez maga magát be nem mutatja!

Az idő, melyben Széchenyink teljes nagyságában be fogja mutatni magát nemzetének, s ki fogja vívni a közelismerést, nem messze van már, de órája még nem ütött. Addig tehát egy kis kirándulást kell tennie külföldre, s elzarándokolnia Wesselényi társaságában Normandiába, Bretagneba, a francia Trappisták zárdájához! Olyformán, mint később Eötvös tett, hogy lelkét egy karthausi világfájdalmával töltse meg.

Münchenben a színházban megpillantja őt Károly herceg s nyomban bevezeti a király páholyába. Ez ebédre hívja, s oly szeretetre méltó iránta, hogy «majd elfeledtet vele minden constitutiót és respublikát». «Kedves Stefferlijének szólít, kezemet szorítgatja, míg a veje (a mi Ferencz királyunk) nem akar őrnagygyá kinevezni!» További benyomásait e kis udvar s az épen egybegyűlő kis országgyűlés körében csak e kiszakí-

tott két szóval akarjuk jelezni: «Bajor sör, bajor fejek!» A király azzal bocsátja el, hogy nem sokára forduljon vissza, s látogassa meg közvetlen, semmi Trautmansdorf útján, ajtaját mindig nyitva fogja találni stb.

Ulmban keserű emlékek támadnak föl benne. «Oh Mack!», így kiált föl, «mit fogsz csinálni az Orcusban, majd ha Epaminondas, Hannibal s Julius Caesarral találkozol. S hány ember áll nálunk fönn a polczon, a ki épen a Mack talentumával bír, s csak alkalom hiányzik, hogy azt kimutassa.» *)

A trappistáknál tett látogatását, gyónását, más, illőbb helyre halasztjuk. Ez ájtatosság előtt és után, a pezsgő borok készítése, a mén- és juh-telepek képezik többek közt gondos megfigyelése tárgyát. Veszi hírét egy készülő orosz-török háborúnak, s osztrák mozgosításnak. Mit tegyen? Londonból kéri mégis szabadság-idejének meghosszabbítását, vagy elbocsáttatását; de tart ismerősei megszólásától, s hogy katonai hírnevének, mint Lobkowitz mondja, «egészen nyakát szegi!» Angliában arra a meggyőződésre jut, hogy «az egész polgárosodás és haladás titka a közszellemben rejlik: a mi egyesnek lehetetlen, az soknak együtt könnyű». Szeptember 26-án ér vissza Bécsbe, készül szakítani eddigi «tétlen» és «renyhe» múltjával; megtudva, hogy a bécsi Hofkriegsrathnál azért nem szeretik, mert szerfölött erős képzelőtehetséggel van megáldva, azzal vigasztalja magát, hogy e hibája legalább nem erő hiányából áll, s végre türelmetlenül kérdi önmagától: «miért nem tud már életének határozott irányt adni?»

Emlékezetbe kell hoznunk, hogy e hányattatás egyúttal viszfénye az ő szerelmi bajainak is, melyeket már ismertettünk. Az ifjú L. Henriette hercegnő tartotta e nehéz napokban folytonos hullámzásban kedélyét.

Nemzeded ébren van már; Széchenyi még alszol?!

II.

Széchenyi, mint láttuk, azok közé tartozván, a kik nem igen tudják szívök benső vágyait titokban tartani, nemcsak

*) Ulmnál ügyetlenül körülvétette s 23,000-nyi szép seregével, tizennyolcz tábornokkal, negyven zászlóval, hatvan ágyúval föltétlenül megadta magát október 20-án 1805.

az ő szerelmi bajai, nemcsak politikai nézetei, hanem előléptetése is, illetőleg fönnakadása a katonai pályán többnyire közbeszéd tárgyát képezték. *) Azt mégis kevesen tudták, hogy el van már határozva e hálátlan térről lelépni, s hogy ez reá nézve már csak idő kérdése; azért folyvást boszantották ilyenmű biztatásokkal: „meglássa, egyszerre csak őrnagy s ezredes lesz!” stb.

Sűrgeti a lóverseny ügyét, s boszankodik, hogy olyan emberekkel kell a magyar udvari kancellarián értekeznie, kik «a lovat a mulától nem tudják megkülönböztetni». — Boszantja az is, hogy Nagy Pál, kit oly nagy philosophnak nézett, Bécsben járt állítólag a kamarási méltóságért kunyorrálni. E magában ártatlan dologban nem egy kis személyes hiúságot, illetőleg következtelenséget vagy akár különczködést lát, hanem «a hazafiság álarcza alá rejtőző ambitiót!» Ellenben épüléssel vesz egy-egy közjogi leczkét az öreg Czirákytól, a ki a magyar ősi szabadság lényegét e négy pontba foglalja: a) király-választás, b) II. András arany bullája, c) országgyűlés nélkül semmi subsidium, se katona, d) országgyűlés nélkül semmi törvény nem hozható, se nem változtatható.

Maga részéről fölveti a kérdést: «Vajon nem kötelesség-e bizonyos javításokat kezdeményezni? S vajon nincsen e Ausztriában — javítani való?»

Kedélye emelkedik, jobb humorban, s egyúttal jobb egészségben is érzi magát. «Sokszor», úgy mond, «a földhöz tapad az ember, nehogy a fellegekbe találjon repülni; néha meg az ellenkező történik!» — Tudniillik a fellengő elveszteti a szilárd talajt lába alól . . .

Sedlniczky csodálkozik, hogy egy Cziráky Sopronyban semmire sem tud menni, holott egy Eötvös alig talált akadályra! Az a Sedlniczky különben, úgy sejtí Széchenyi, már kegyvesztett lehet, mivelhogy olyan nagyon nyájas és udvarias ő irányában. «Ez biztos barometer!»

Közben mozgatja a falkavadászatot is, de csekély szerencsével. «Micsoda ifjuság ez! micsoda egy ország!» kiált föl boszúságában.

Majd disputál az emberekkel Manuel fölött. «Meny-

*) Ueberhaupt habe ich viel Unheil in der Welt dadurch angestiftet, dass ich nicht schweigen konnte. April 4-én 1826.

nyire nincs ezeknek fogalmuk a vélemény- és szólás-szabadságról!» *)

E szűk látkörűek közé semmikép sem tartozott derék testvérbátyja Széchenyi Pál, a ki e napokban Győrött csodálkozását fejezte ki előtte, hogy még most is szolgál, mikor a katona már nem egyéb, mint gend'armes!

Somogyban és Zalában a megyei rendek megütköztek rajta, hogy a Széchenyiek, mint e megyékben főbirtokosok, nem jöttek el a gyűlésre, melyen az ország sérelmei hazafias erélyvel tárgyaltattak.

«A szabadságot», így elmélkedik magában Széchenyi, «csak vérrel lehet megvásárolni. — Mikor egy Cassius, Brutus, Cato öngyilkossá válnak a nélkül, hogy a római köztársaságot újra fölélesztzeni tudnák, az megtható; de bohózat lenne, ha egy magyar az ő egyoldalú szabadságáért, a hol ő a parasztot dögönyözi, ez pedig csak jajgathat, a Dunába vetné magát?»

«Elvem: Becsület, hűség, engedelmesség a császár iránt. (Királyt értve.)

Forró ragaszkodás az alkotmányhoz.

Szigorú megtartása a törvénynek.

De bezzeg mi legyen, ha a király maga sérti a törvényt?

Nincs más jog, mint az erősebb joga.

A hypocrisis immár tetőpontjára hág. Oh szent A.!

(Alliance.)

Tehát: vagy tűrni, szenvedni, fizetni és szolgálni; vagy készen lenni mindenre, az akasztófára is!»

Ápril 16-án Sopronyban a megyeház előtt egy-egy század lovasság és gyalogság van fölállítva, s az egész tisztikar, pro forma fogolylyá téve. «A szűz magyar alkotmány meg van szeplősítve. Vége az, hogy fizetnünk kell a reánk önkényűen kirótt adót. Meghajolni, fizetni, minden bántalmat elszenvedni; vagy mindenre elkészülve, mindent merni s fölálldozni a jogért és az igazságért, nem félni semmitől, még a gyalázatos halált is nyugodtan várni be. — Szép és nemes dolog vérét ontani a haza javáért, szabadságáért; de nem szabad soha feledni, hogy ez könnyebben van mondva, mint megtéve. Ipsilanti,

*) A szabadelvű Manuelt, a francia kamra, a spanyol invasio elleni férrias nyilatkozatáért kebeléből kizárta, s a tereméből erővel eltávolíttatta. 1823.

Pepe, Gonfalonieri stb. Az indok aztán ne legyen ambitio, hanem az erény szeretete! — — Én csendesen, jól érzem magam Czenken.»

Ez alkalommal számot vet magával, s lemondva minden mesterkelt igényekről, rendezni akarja vagyombeli viszonyait s szerény évi jövedelemre szorítkozva várni be a jövőt. Eszébe jut fogadása is, elmenni Mária-Zellbe, mikor harminczhárom éves lesz. A kormány ezalatt erővel fogdostatja az újonczokat ott, a hol megtagadták. Széchenyi számíttatja, hogy kilencz megye adót s újonczot egyaránt megtagadott, huszonkét megye csak az egyiket a kettő közül tagadta meg; harmincz pedig mind a kettőt megajánlotta.

E mellett tanulmányozza Rosenauer magyar közjogát, Ürményi compilatióját. Tárgyunkhoz tartozik, átvenni egy e munkából kiírt idézetét.

«Minő képzeletben élhet a magyar nemesség az állandó hadseregről, s az ennek föntartására kivetett adókról? Talán úgy miként erre mindenfelé oly hajlandónak látszik, idegen erényekkel akarja magát fölékesíteni? Ki tartja fönn a hadsereget? Ki fizeti az adót? A nemesség bizony nem! A jobbágy tartja fönn: a jobbágy fizet, az hódít. A nemesség otthon fecseg, uzsoráskodik a gabonájával a hadviselő tábor rovására; alattvalói legjavát elhurczoltatja katonának, még ajtaját is zárva tartja a fáradt hadfi előtt; s még azt kívánja, hogy az ily módon meghódított tartományokat minden kárpótlás nélkül neki adják át, mintha az egész hadjárat csak az ő kedvéért lett volna. Miért nem teljesíti legalább eredeti hivatását, hogy háború idején hadi szolgálatra kiálljon, s miért nem szorítják rá a hadszervezet mai állásánál, mikor a rendetlen, fegyelmetlen csapatok már mitsem érnek, hogy insurrectionalis kötelezettségét bár legolesőbb fölszámítás szerint, pénzzel váltsa meg, s így legyen a dolog kiegyenlítve.»

E mintából látható, hogy ha voltak nálunk, kik a hazafiságot álczául használták saját közvetett érdekeik megóvására, másrésről a kényuralom sem szűkölködött ürügyekben, a maga céljai elérésére. Helytelenség volt s nagy igazságtalanság, hogy a nemesség a népre hárított át minden adót és közterhet, az tagadhatatlan; de abból semmikép sem következik, hogy a kormánynak joga lett volna, országgyűlés nélkül újonczot szedni s adót kivetni.

S ha már a jobbágy, a ki minden terhet viselt, a földesurak gyámkodása alá volt helyezve, fölmenthették-e magokat ezek az e tiszttel járó erkölcsi felelősség alól? Ellenszegülések, mikor nem a magok ügyét, hanem alattvalóikét védtek, nem tűnik-e föl az igazi lovagiasság s nemes önfeláldozás színében?! S a Rosenauer-féle publicisták nem egy szent kötelesség elmulasztásának, egy igazi politikai gyávaságnak lesznek-e szószólóivá?!

E kis eltérés után, melyre kétség kívül minden magyar olvasó alkalmat vett volna magának, forgassuk tovább naplóinkat.

1823. május 9-én meglátogatta Mikén Somssich Pongrácot. Ez sokkal fontosabb szerepet vitt a magyar közéletben, semmint hallgatással mellőzhetnők mindazt, a mit egymással beszélgettek, illetőleg azon észrevételeket, melyekre Széchenyinek alkalmat szolgáltatott. A kényelem s otthonosság hiányát, melylyel itt és majd minden magyar házban találkozik, nem a puhaság stoikus megvetésének, hanem merő tudatlanságnak hajlandó tulajdonítani. «Igen sok embernek tömérdék és sokféle ismerete van, de semmit se tud amúgy igazából. S nem természetes ez? Hisz mire adja magát a magyar egész szívvel lélekkel? A mezőgazdaságra? Olyan országban, melynek semmi kereskedése nincs, hol a főnforgó viszonyok miatt annyi kéz munkája kárba vész, hol az egyesek érdekei miatt a közérdek előmozdítása mintegy lehetetlenné tétetett. Vagy a jogtudományra s ország közigazgatására adja magát? A legnemesebb tudományok egyike, melyekkel egy férfi foglalkozhatik. Egy olyan monarchiában, a melyben a magyart, a ki a király által szentesített s esküvel megpecsételt törvényt szentnek tartja s annak szeplőtlenségére és szigorú végrehajtására felügyel, mindjárt lázítónak, békeháborítónak, szóval rebellisnek nézik s a szerint bánnak el vele! Egy olyan országban, a hol a hízegő, a törvény- és esküszegő, szóval a hazaáruló szinte jogosnak látszó igénynyel bír hivatatra, jutalomra, kitüntetésre, míg az a másik rész, mely a törvényt tiszteli s ahhoz tartja magát, amazok minden kitelhető boszantásainak, az üldözések minden nemének kitéve marad. S aztán minő jövő vár ezekre, kiknek csak az utókor fog valamikor igazságot szolgáltatni? Én például személyemre nézve, kiváló kegynek vehetem, ha ő felsége föl nem akasztat s életemet Isten után

neki kell köszönnöm! — Igaz, hogy az isteni és emberi törvényekhez alkalmazom életemet, de mit használ az. Minden lehelletem csak kegyelemből van; követelni bármit, nyomatékosan, a szó szoros értelmében követelni, azt nem tehetem. E tekintetben úgy állunk a király irányában, mint állunk a mindenható Isten irányában. Ezt a viszonyt találja jónak a szent szövetség, s mindig ily szellemben járt el. De el az igazságos Isten, s megóvja a magyar alkotmányt, mint megóvta minden időben, az olaszok akár le legyenek már igazva, akár fegyvert ragadjanak szabadságuk megvédésére.»

«Hiányzik az ösztön, a kedv valamely biztos foglalkozásra. Azért van nálunk annyi extravagáns ember, annyi coup de 'hache, annyi tévesztett tendentia! — Az utóbbi események az első csapást mérték a magyar alkotmányra, mely meg van immár szeplősítve. Sok czivódás lesz még. Kicsinyes támadás, kicsinyes védelem. De mire fog az vezetni?»

«Lássuk, mit akar a két párt, a támadó és a védekező.»

«A támadó azt akarja, hogy a magyar nemes adózzék, fizessen s viseljen minden közterhet úgy mint a paraszt. Ezt egyenesen kimondani eddig se nem merte, se a viszonyok nem engedték. Most az időpont kedvezőbbnek látszik, azért kezdi meg.»

«A védő nem akar fizetni, nem akar adni, nem akar viselni semmit. De szegényli, hogy nagy birtokai s az állam javaiban való részesülése daczára semmit sem adjon, mert hisz az insurrectio, a kiviteli vám stb. a cseh és osztrák tartományokhoz képest, nevetség. Álarczot vesz tehát, hogy szegény-pirját eltakarja, annyira nem sülyedt még, hogy pirulni sem tudjon, s lármát csap, gorombáskodik, hogy érdekét a hazafisággal, az alkotmány és szabadság szeretetével takargassa.»

«De vajon szabad ország-e Magyarország? Az igazságos Istenre, nem az. A nemesember szabad; a paraszt csak rab-szolga.»

«Lehet-e e szerint vonzó, a saját jogainak ily nemtelen védelmében, ily egyoldalú szabadság védelmében koczkára tenni életét?»

«Föltűnő azonban, s igazán nevezetes, hogy ez utóbbi események alatt is, mennyire el vannak vakítva az emberek, s mily csalódásokban élnek. A mi császáruk például erősen meg van győződve arról, s halálos ágyán sem tudná valaki az

ellenkezőről meggyőzni, hogy ő azt az esküt, melyet koronázásakor a magyar nemzetnek tett, soha sem szegte meg, bár mily nehezére esett is ez néki, s hogy ő az alkotmányt szűzen, bántatlanul bocsátja át utódára, holott azt alapjában megdöntötte.»

«Elég szomorú, hogy így elnyomatunk, miként a férgek, melyekre valami ránehezedik, nem tudva, nem is sejdítve, mennyi szerencsétlen lény szenved és megy tönkre ily nyomás alatt.»

«Másképp ismét látunk többeket, kik boldog csalódásban, nyugodt lélekkel s irigylendő lelkesültséggel egy szent ügy védőinek képzelve magokat, készek életet, vért, vagyon oda vetni!»

Széchenyi feledi, hogy a napirenden akkor nem a nemesség kiváltságainak, hanem az alkotmányosság elvének, s a nemesség gyámkodására bizott adózó nép érdekeinek megvédése volt, mindenkép bizonyynyal egy szent kötelesség teljesítése.

A mi Somssich Pongráczot illeti, ennek az volt a véleménye, hogy mindnyájunknak németekké kell lennünk. Az, szerinte mindegy, csak szabadok lehessünk. Legyen Habeas Corpusunk a legszélesebb értelemben, s legyen befolyásunk a (birodalmi?) közkormányzatban stb. stb.

S nevezetes, hogy ily nézetek a legnagyobb magyarnál nem keltettek valami nagy visszatetszést. Tetszett neki az ember, mert magasb, nemesb gondolkodású volt. De azt hiszi, hogy a mint nálunk a körülmények állanak, ily, bár szabadelvű nézetekkel mind a két félnél egészen elrontaná a dolgát. «A császár fölakasztatná, a magyarok pedig megutálnák, mert hogyan képzelhető az, hogy a császár egy társuralkodót tűrjön el maga mellett? a magyarok meg németekké váljanak?»

Eszébe jutott ez érdekes eszmecsere pár hét múlva, mikor Kolyban Domokos Lőrinczezel vitatkozott, s József császárt védve kérdezte, vajon nem hiszi-e hogy ez a fejedelem hazánkat boldoggá tette volna. «Nem bizony, válaszolt az, mert még arra is rá akart kényszeríteni, hogy németül beszéljünk!» Ezt, úgy hiszem, országszerte, elégszer hallhatta még. Később, s pedig csakhamar, ki nem tudja, hogy politikájának sarkköve éppen a magyar nemzetiség volt.

Egymás után jött ez időben már érintkezésbe honfitársaival, kiket részint meglátogatott, részint levélben keresett

föl. Egyike azoknak, kiket mindig respectált, herczeg Eszterházy Pál volt. Közöljük hozzá a lóverseny érdekében írt sorait. «Egy olyan országban, melyben a közszellem oly gyöngé, mint nálunk, a hol kiki csak magára gondol s a közjóra soha sem, aláírásra kezdeményezni valamit, mindig nagyon üdvös dolog; mert soknak egyesülve könnyűvé válik bármely vállalat, mely egyes embernek erejét meghaladja, s merőben lehetetlen volna. A kezdet tehát megvan már, s bár mily frivolnak tetszék is, végre még sokkal nagyobb hasznót is szerezhethazánknek, kivált, ha oly férfiak, mint ön, megemlékeznek olykor arról, hogy példájokkal, segélyökkel s tanácsukkal mennyi honfi- és embertársaiknak boldogságát eszközölhetik.»

Deczember 27-én. «Gonfalonieri kötélre ítéltetett! A népek mátyrja. Mily szégyen a szent szövetségre! Bezzeg aláztosak voltunk Austerlitz, Wagram, Eilau és Drezda előtt. Most, hogy Fortuna ismét mosolyg reánk, fölakasztatjuk azokat, a kiknek véleményök a miénktől különbözik!»

Deczember 28-án. Anyjával beszél jövője felől. Ez arra kéri, hogy ha már quietál, a mit természetesnek talál, csak ne vegyen részt a politikai vitatkozásokban. Széchenyi megígéri, hogy semleges marad, mert úgy látja, hogy legkevesebben beszélnek igazságszeretetről, hanem többnyire hiúságból és nagyravágyságból. Továbbá Magyarországon igen sok rossz ember, sok áruló van. Végre nem akarja mostani elnyomóinak azt a kárörömet megszerezni, hogy balsikerei miatt gyötörte magát s elkeseredett.

Ez utóbbi gyanúsítást ugyan nem kerülhette el; hanem se a kémeiktől való félelme, se az állhazafiak példája nem tartoztatta őt vissza a benne, mint látjuk, már ébredező hivatása teljesítésétől. Alkalmat azonban erre csakis az országgyűlés adott, mely, ha nincs, bizony-bizony elsorvadt volna ez a nagy észérő és akarat is, mint annyi más!

Nem sokára újra ír neki milanói pártfogója, Zichy Ferdinánd, s marasztalja a katonai pályán, melyet a maga szempontjából oly dicsőnek és hálásnak tart.

Ellenben egy Erdődy, — kit az udvari ledér körök a csokoládemacher gúnynévvel ruháztak föl, — «egy külön iratot bocsát közre a kényuralom ellen». Bécsből kitiltják ezért, a mi feleségét ugyan nagyon elbúsítja, de lelkes fia egy megyegyűlésen fölolvassa ez iratot s oly gyűjtő hatást tesz vele, hogy

fölemelik s körülhordozzák. Íme, ismét egy csoport, a mely nem alszik, hanem ébren van! *)

Széchenyink ezalatt sokat olvas. Tanulmányozza különösen az angol alkotmányt, melyről egy munkát, De Lolmét, el kezdi fordítani. **) A Voltaire nagy *Essay*jából pedig folyvást jegyezget, s könyve végére beigtatja e reánk vonatkozó mondatot: De tous les peuples qui ont passé sous nos yeux dans cette histoire, il n'y en a point de plus malheureux que les hongrois.

Nem súgja-e minden a fülébe: Széchenyi ébredj, néped vár rád!

ZICHY ANTAL.

*) A hazafias Erdődy-család még élő s polgári erényekkel tündöklő egyik tagjának, gróf Erdődy Sándornak, szívességéből kiegészíthetem ez érdekes történelmi adatot. Gróf Erdődy Károly, 1809-ben a felkelő hadseregnél ezredes, vitézsége jutalmául titkos tanácsossá neveztetett ki. Ennek daczára nemcsak pártolta Vas megye hazafias főlíratát, hanem külön is írt egy solennis protestatiót, s azt letette a szombathelyi káptalannál. A királyi biztos (gróf Cz. A.) föltett kalpaggal jelenve meg a megyegyűlésen, előhozatta a jegyzőkönyvet, s abból a fölíratot tartalmazó lapokat kiszakgatta, s ugyanígy tett a káptalannál Erdődy protestatiójával is. Azután Erdődy Károly fölhívatott Bécsbe ad audiendum verbum regium, ott az akkori kanczellár Koháry Ferencz teljes ülésben szintén föltett kalpaggal ő felsége nevében megdorgálta, rendre utasította, hozzá tévén, hogy csakis ő felsége kegyelmének köszönheti, hogy súlyosabb büntetés nem éri. Fia, Erdődy Kajetán utóbb Vas megye közgyűlésén olvasta föl azt a káptalannál letett protestatiót. — Ama Károlynak unokaöccse, Sándor, mint még csak tizenkilencz éves ifju, megfogadta akkor, hogy soha főispáni vagy adminisztratív hivatalt nem vállal, s hiába is kínálgatták vele.

**) De Lolme (Jean Louis), született Genfben 1770, megh. 1806. Száműzvetve, szegénységben írta híres művét: *Constitution de l'Angleterre, ou état du gouvernement anglais comparé avec la forme républicaine, et avec les autres monarchies de l'Europe*. Amsterdam. 1771.

SAINT-SAËNS KAMILL.

Egy előkelő idegen zeneköltő műveiről szándékozom szólni, ki néhány év alatt gyorsan és általánosan ismertté vált a zenevilágban. *)

Egyike azoknak, mondják róla közönségesen, kik a zenében komolyabbá váló Franciaországban az eddig majdnem kizárólagosan uralkodó opera-zene mellett a tiszta hangszeri zenét is művelik és terjesztik, sőt ő még sikerrel teremthet a német mellett egy külön és új francia hangszeri zene-stílust.

Én őt oly kivételes szellemnek hiszem, kivel szemben nem lehet a legtágabb osztályozásról sem szólni. Úgy látszik, épen a francia zene újabb fejlődésének volt a legkisebb befolyása reá. Sajátságos zenei egyéniségét, komoly és sokoldalú zenei tanulmányai, mozgékony eklektikai természete és finom ízlése, melylyel minden szépet és érdekest, bármely műfaj, stílus és iskolához tartozzék is, fölkeres, élvez és utánteremt, valamint rendkívüli tehetsége alkotják.

Rendkívül érdekes és úgy szólván napról napra újabb meglepetést szerző volt ez idegen zeneművekkel való megismerkedés.

A zenei teremtés általános szomorú hanyatlása közben, mint egy varázsló tud érdekes és meglepő újdonságokkal előállani.

*) A múlt évben fővárosunkat is meglátogatta és két hangversenyben bemutatta különböző műveit: *c*-moll zongora-hangversenyét, symphoniai költeményei közül a *Halottak tánczát* és *Hercules ifjúságát*, kamara-zeneszerzeményeiből *a*-moll zongora-ötösét és *b*-dur zongora-négyesét.

Fölidézték e zeneművek újra egy sorát a gondolatoknak a zene rejtélyéről, a hangszeri zene természetéről, eddigi soráról, jövőjéről; a német hangszeri zene mellett az egyéb nemzetekének kezdődő versenyző föllépéséről. (A művészet lesz a nagy fuga, melynek szólamait a nemzetek egymástól át fogják venni, mondta Schumann.)

Zenei lángész már nem születik. «A ki kimondja a mérész szót, mely másoknak nem jutott eszébe, a ki kitalálja a titkot, melyet mások hasztalan keresnek, a ki világosságot lát ott, a hol mások tapagatódnak», zenei lángész, ki Liszt szavai szerint «a kortársaitól nyert fogalomkört szoboralapzatnak használva, róla egy éles pillantást vet a múltba, hogy annak eszméit, érzelemmodorát és formáit utánoszthatatlan tökélyű előképekben foglalja össze, és más felől a jövőbe, hogy jósszerűen az első mérőnt bocsássa mélyébe, rejtélyeit megfejtse, útait előkészítse», ilyen lángészt egy hanyatló művészet nem teremt. A mostani zenei lángészek csak többel bírnak azon szellemből, melyből minden zeneileg művelt bír. Most kevés újat képes valaki a zenében mondani. A mit különösen egy oly zeneköltő mond, a ki tiszta és minden tárgytól független zenét teremt, azt rejtve és öntudatlanul magában bírja már egy zeneileg művelt.

Mégis meglepő volt egy sorát a becses és új műveknek nyerni épen onnan, a honnan nem vártuk; midőn egy hanyatló művészet állapota már megszokottá tette, hogy hevesen kapunk minden új után és utánva, csalódva ismét félre vetjük, és midőn kiábrándultan tisztában lehetünk már a merész és büszke jelszó hiúságáról: «új formákat az új gondolatoknak».

Saint-Saëns műveiben annyi szépség és szellem van, hogy ha a lelkesedés és gyönyör, melyet az első bemutatáskor érezünk, lassankint kialszik és elhidegül is, a tanulmány és elmélkedés az első megismerés gyönyörét csak öregbíti és a lelkesedést igazolja.

Stílusának általános jellege a választékosság, világosság és bizonyos előkelő hidegség. Mélység és magasabb szárnyalat helyett régiebb műveiben szikrázó élet, élez, gyújtó hatás és szellemes meglepetések uralkodnak.

Előkelő világias írmódort hozott be kamara-zeneműveibe; az egyes hangszerek alkalmas helyeken finom költői kadenciákat játszanak.

Ily stílusban adja elő a legnagyobb mesterek tanulmányozásán képződött zenegondolat anyagát, a német mesterek eszméit utánteremtve és egy szellemesebb és termelésekre kepebb nemzetnek, a francziának ízléséhez közelebb vezetve.

Találékonyságban kifogyhatatlan. Kinek jutna kivüle ma eszébe olyan vidám és kedves téma, mint melylyel az *f*-dur trio első része kezdődik, vagy olyan üde és kecses motívum, mint a *b*-dur zongora-négyes első gondolata.

Dallamai bár érdekesek, kissé hidegek; nem a szívből jövők és nem oly újak, mint phrasisai, melyekben oly kifogyhatatlan és ügyes, mint senki más.

Utóbbi műveiben mélyebbé és bensőbbé válnak dallamai, hangja melegebbé és ábrándosabbá válik, hasonló lesz némileg a német romantikai zeneköltőkéhez, bár a «kék virág» a költészetben utól nem ért álomszerű eszmény egészen ismeretlen marad előtte. A komor és szomorú helyett, meglepő kivételével legújabb operájának *Marcel István*nak, a francia elegiai és érzelmes, lágyan merengő búskomolyságra vannak a legszebb hangjai és olyan regeszerű idegen, ábrándos gondolatkörbe nem ragad magával, mint a német romantikai zeneköltők.

Bámulatos ügyessége van a fakturában; művei gazdagon kifejlesztett, érdekes, sokszor meglepő apró részletekből összeállított hangképek; ragyogó és új hangfigurákat alkalmaz nagy zongoraműveiben, melyekben annyi bravour van, a mennyi a zongora-irodalom legmagasabb színvonalán álló művekben; mindenhol tisztaság és szép hangzás, és minden hidegsége és elökelősége mellett is tud kedves lenni.

Művei biztos mesteri kéz munkái. Látszik az anyaga fölött uralkodó gondolkozó szerző. Oly részletekben is, melyekben a föltaláló erő eredetisége csekélyebb, a kifejezés válogatottsága által tartja meg sajátját, önállóságát.

Annyi különféle szellem és érzelem hangzik korábbi műveiből, hogy úgy látszik ezekben soha sem szól szívéből. Minden hűrt megpendít, mindent elkövet, hogy másokra hasson, hanem maga kívül marad a játékból és nem melegszik föl.

Merész teremtmő kedve és a legnehezebb műfajok iránti előszeretete következtében minden formát, műfajt és stílust, melyben valaki nagyot és szépet teremtett, utánzott.

Újabban megkísértette zenén kívüli tartalmat festő és

elbeszélő program-muzikát is írni, de mint világos fej és zenei természet, költői tartalmú hangszeri zenéjében megmarad azon korlátok között, melyeket a zene természete megkíván. Tudja, hogy a zene nem bírja kifejezni hangok által az érzelmek tartalmát vagy az eszméket, vagy éppen elbeszélni külső eseményeket; hogy mindezeket kifejezze, a költészetet és az éneket kell segítségül vennie, hanem ki tudja fejezni egy részt az érzelmvilág, sőt a külső eseményeknek is egy nyilvánulását: azok mozgási oldalát, emelkedését, gyorsulását, erősbulését, gyengülését és elhalását; más részt festeni képes (igaz, hogy csak törvénytelenül keletkezett, de régi szokás jogán) a külvilág hallható hangokkal járó jelentkezéseit, és így a természet zeneietlen hangjainak mintegy eszményítése által teremteni az úgynevezett hangfestő zenét. Így festi Saint-Saëns *Phaeton* lovainak vágatását a nap szekérével, a *Halottak tánczát*, *Omphale rokkájának* zaját és a *Vízözön* oratoriumban a szél és eső zúgását és a viharzajt.

Tiszta hangszeri zenéje fölfogásánál nem fogadhatjuk el a zenén kívül fekvő zenei tartalmat tanító azon másik nézetet, mely következményeiben a program-muzikánál nagyobb képességre vezet, s melynek elvei szerint a hangszeri zenemű érzelmeket zenei hangok által kifejező költői mű, melynek magyarázata, mintegy álomhüvelyezés, a zeneműből érzelmeket derít ki, melyekre a teremtő zeneköltő soha nem is gondolt. Az ilyen kiokoskodott magyarázat emlékeztet a kis gyermekek azon szokására, hogy az arabesk figurákból: vonalak, körök és ívesoportokból találgatják, hogy mit jelent, és emberi alakokat, egész életképeket vélnek látni az öncélú, értelem nélküli formákban. Hogy a hangszeri zene ily értelmezése oly általános szokásos, annak oka az, hogy a zenét menten minden tárgytól és zenén kívüli fogalomtól, távol minden érzelemtől, tisztán élvezni oly nehéz.

Saint-Saëns legjelentékenyebb művei a tiszta és független hangszeri zene stílusában vannak teremtve; nem foglal kozik bennök földi fogalmakkal és érzelmekkel, megszabadít közönséges gondolatkörünktől, melytől a többi művészet el nem választható. Ismeretlen, álomszerű mezőkön bolygunk, a hol ébren soha sem voltunk. A zenemű hallása alatt, a hangok közvetlen hatásakor átérezzük minden hangját, bölcs és csodálatos értelmet veszünk ki belőle, de melyet az utolsó hang-

nál, mintha álomból ébredtünk volna, elfeledünk. Az utolsó hanggal, a zenén kívül minden értelme megszűnik. Ismeretlen ábrándos alakok sora, eddig nem ismert érzelmeket gerjesztve; alakok, melyek előtt bámulva állunk, tűnődve, hogy láttunk vagy csak képzeltünk-e valaha hozzájuk hasonlót.

Legtöbb nagy hangszeri zeneműve, formai oldaláról tekintve, a thematikai fejlesztés igazi ereje és mélysége, az architektonikai és symmetrikai összeállítás helyett bizonyos szellemes, rhapsodikai írmodorban van alkotva. Első benyomásuk olyan, mint egy szabad ábránd vagy egy rögtönzésé. Örömet leli abban, ha alkalma nyílik a hagyományos szabályokat, a régi zene tartalma iránti minden tisztelete mellett, minél szeszélyesebben és szellemesebben átlágni. («Másodrangú tehetségeknél elég, ha a hagyományos formákat uralják, első rangúak érdeme, ha azokat bővítik. Csak a lángész teremthet szabadon» — mondta Schumann.)

A zenében a régi szabályok, a forma törvényei, mint a zene általában, nem a természet, hanem a művészet, a mesterség teremtsései. Természetesebb a szabálytalan rögtönzés és a törvényektől független ábrándforma.

Eszünkbe jut itt Schopenhauer két alaptétele: a rhythmus csak az időben és a symmetria csak a térben jelentkezik. Tehát a symmetria törvényei az időben jelentkező zene főszabályai közt nem foglalhatnak helyet, sőt a symmetria zenei élvezet közben tulajdonképen föl sem fogható; csak a tanulmánynak és eszmélő élvezetnek nyújt anyagot.

Wagner Richard a rögtönzést legmagasabb költői értékűnek és a zene egyetlen igazi és természetes formájának mondá.

A jelenlegi csekély és kimerült zenegondolat-anyag mellett egy a régi formaszabályokban készült zenemű legtöbbnyire nem egyéb, mint egy sora a zenegondolatoknak, melyeket legalább lényegükben minden zeneileg művelt már ismer, de talán oly művészien ki nem bírt fejezni. Mintegy zenei lelkünk képét tükrözi vissza, ellentétben a rögtönzésszerű formákkal, melyekben a szellem és meglepetés oly tág térrel bírnak.

A szabad, rögtönzésszerű műalakban a hagyományos szonáta-forma szervileg elfajúlva, alig fölismerhetővé elváltozva tűnik föl. Egyes lényeges alkatrészei majdnem egészen

eltűnnek, mások a többinek rovására aránytalanul kifejlődve jelentkeznak. Egy-egy zenei körmondat utolsó hangjaiból, vagy jelentéktelen, mellékes hangfiguráiból képződik a következő. Egy-egy fölkapott hangfigura, egyforma hangalakokból óriási emelkedő hangalakzattá alakul.

Az ily szabad irányú zeneművekkel nehezebb megbarátkozni, mint egy formaszigorral készült zenerészszel. Ha nem a kellő alanyi rokonhangulattal közeledünk feléje, sok helye eltorzul előttünk, vagy érthetetlen marad.

A kamara-zenében korábbi műveiben újat nem teremtett, hanem lehetne mondani pótlóan vitte előbbre e műfaj irodalmát. Pótlóan hozott elő nem egy ötletet, mely másnak addig nem jutott eszébe, és azt rendkívüli ügyességével úgy használta föl, hogy többet bírt ily ötletből előállítani, mint más egy mély és komoly zenegondolatból.

Régibb kamara-zeneművei egy ötös és egy hármas zongora és vonós hangszerekre és egy suite gordonka és zongorára.

Az ötös (*a*-dur, op. 14) egy szépen és gondosan kidolgozott mű, csinos témákkal, egyforma figyelemmel minden hangszerre nem egyszer bizonyos költői szárnyalattal; bár e nagy formát betölteni ötletszerű gondolataival még neheze esett.

A suite gordonka és zongorára öt részben (op. 16) egy szellemes kezdő művének tetszik. Egy régi irányú prelűd után egy csinos és finom serenade következik, kuszált és ábrándos dallammal és egy álmatag állandó figurával a kíséretben. A scherzo, romance és finaleről egyebet alig lehet mondani, mint hogy érdekeseek, első hallásra megtetszenek, vannak meglepő fordulatok bennök, különösen a romancedban; de az érdeket hosszabb időre fentartani nem bírják. Leggyöngébb a hangulat és jellem nélküli zárész, közepén fűgázva egy kis üres, fölfújtt témára, mely méltó lett volna arra, hogy Liszt esztergomi ünnepi miséjében vezérmotivumként helyet foglaljon.

A hármas (*f*-dur, op. 18) e két előbbinél jelentékenyebb mű, melyet már első németországi hangverseny-útja alkalmával (1868) tetszés mellett mutatott be. Az e fajú német kamara-zeneművek mellett szerénynek és kisszerűnek tűnik föl. Első benyomása éppen nem olyan, mint minő a szokott kamara-

zeneműveké. Élczes, okos, kedves és «sokszor a legfurcsább és csodálatosabb ötletekkel lep meg, mint egy csevegő gyermek». Az első kis fürge motivumot minden alakban megszólalhatja, rendkívül örülni látszik neki, nevetgélve dobálja ide-oda. A mellékthéma megjelenik kötelességszerűen annak idejében, de olyan szerény formában, hogy tulajdonképen mindig az első marad a felszínen az ő különös csevegő rhythmusával. A zárrészt közepét elfoglaló lassú dallam a zárrészt első főfigurája hangjaiból van képezve. E különös átváltoztatás talán úgy keletkezett, hogy a kamara-zenében kezdő szerző, midőn az átmeneti csoport fölött elmélkedett, kifogyott a széles ötletekből, s midőn előről végig ment az eddig készen levő részben, ismét nem jutott eszébe alkalmas gondolat, végre addig ismétlé magában a kezdő figura hangjait, míg azokból egy egészen elváltozott alakú és fölismerhetetlen dallam keletkezett, mely helyét incognito jól tölti be.

A fölhasznált élénk apró motivumok igazi thematikai kidolgozásra és fejlesztésre kisszerűek és először furesának és üresnek is tetszik az apró hangphrasisokból mozaikszerűen összerakott zenemű; csak ha némileg megszokjuk különös miniatűr dolgozási modorát, áll elő előttünk a sok kis részletből egy érdekes és igazi zenei folyamú hangkép. Az egész különben «nem emelkedik magasabbra, mint a földről a mezei virág».

Hangszeri zeneművei közül legkiválóbb helyet négy zongora-hangversenye foglal el, melyek közül már a Jaell Alfrédnak ajánlott első (*d*-dur, op. 17) magas becsű és szerencsés egyesítését képezi az ábránd és zongora-technikának, a szellemnek és mechanikának.

Az első résznek már az első hallásra nagyon kedvező és elragadó hatása van. Az első két zenegondolat bizonyos zajos pompát ad neki. A régi hangszeri hangversenyek mintájára a kíséret mindjárt kezdetben megismertet a motivumokkal, melyek fölött a játszó művészetét csillogtatni fogja. A témák, melyek közül kiválóbb egy halavány dallam, mint általában a régibb stílusú hangversenyekben, nem épen jelentékenyek. Főczéljuk, hogy keretet és alapot nyújtsanak a zongora bravour-figurának. Bő alkalmat adnak váltakozó hangjátéokra a kíséret és a zongora között, mely kifogyhatatlan hangfiguráival játsza körül a zenekar témáit, melyek «mint egy szép

tájkép rostélyzott ablakon keresztül» tetszenek át a hangfigurákon. Következik egy lassú rész, mely az eddigitől különböző elegiai hangulatot áraszt. Nagyobb hatását és egységes benyomását talán csak szaggatottsága gátolja. Két dallama töredék marad, s a szerves fejlesztés helyett csak mintegy jelzése az eszméknek, melyek az álmodozó zeneköltő lelkén átvonulnak. A zenekar és később a zongorának bús és lágy dallama el-elhallgat, hogy helyet engedjen szellő könnyűségű ábrándos hangfutamoknak, melyekkel végre sóhajszerűen elhangzik. Gyönyörű és költői benyomású hangkép, melyért Chopin átölelte volna a szerzőt. A zárrászban a hangjáték már egy kissé érdekét veszti. Az össze-vissza dobált első gondolatot egy érdekességre nem különb váltja föl. Előjön több motivum-töredék egyesítése, meggyorsítása; de az egész némi könnyedséggel odavetett rész, melynek a végén meglepetésül az első rész főgondolatai harsannak föl, kevés érdekeltséget kelt. Hogy mégis ki nem fáraszt, annak köszönhető, hogy gyorsan rohan el előttünk.

Az ezután következő második a legnépszerűbb zongorahangversenye (*g-moll*, op. 22). Még egészen francia stílusú. Kezdődik egy széles zongora-előjátékkal, hatalmas *g* orgonaponton, mely bevezet egy *andante sostenuto*-ba. A zongora édes és bús dallama Chopinre emlékeztet; egyedüli hiánya talán, hogy zongorán nem lehet oly lágyan és nyújtva énekelteni, mint kellene. Egy másik dallam után a zongora megkezdí halkán, mintha szellő játszanék *aeol-hárfán*, gyönyörű hatású *chromatikai hangfiguráját*, mely folytonos emelkedés és erősbülés után, mint szélvihar söpri el az eddigi elegiai hangulatot és a hang-ár tetőpontján a zenekar széles akkordokkal veszi át az első dallamot, melyet a zongora hullámzó, izgatott hangfigurákkal játszik körül. A nagy izgalom után az első nyugodt mélabús hangulat nem térhet vissza többé. A zeneköltő mintegy kimerülve, az eddigiek töredékei fölött kadenciába mélyed. Álomszerűen ide-oda bolyong, míg végre észrevétlenül oda ér vissza, a honnan kiindult: a bevezető előjátékhoz. Azt hitte merengésében, hogy előre halad, pedig körutat tett, melyen oda ért vissza, a honnan elindult. Az egész első hallásra nagy és meglepő benyomású, csak ha jól megismerjük, érezzük, hogy a szerző nem tudta eléggé öszpontosítani hatalmas gondolatait. Még nem sikerült neki oly szépen, mint némely ké-

sőbbi művében a szerves kidolgozás nélküli szabad ábránd. Azon kívül a kezdet magas és hatalmas szárnyalatán nem birt megmaradni. Már a második (*b*-dur) dallam hideg és józan kifejezésű és nem méltó környezetéhez. Mindezek daczára egyike a legmerészebb és szellemesebb hangverseny-részeknek, úgy, hogy a másik két érdemes, de nagyon hosszúra is nyújtott rész egy allegro scherzando, csinos és játszi hangmenetekkel és egy igen kedves középdallammal, és egy tüzes tarantell-szerű zárrész meglepő fordulatokkal és ragyogó hangszereléssel, csak sülyedhetnek utána. Az egész hangverseny, melynek zongora-figurái is újak és hatásosak, sokkal költőibb, mint az első, és előnye, hogy a bravour egészen a költői czélok szolgálatának van alárendelve.

A dalzenében előbbi műveiben nem oly érdekes, mint a hangszeri zenében. Az ötletszerű írmódor itt nem alkalmazható annyira, mint a független zenében. A szövegíró előszabja a zeneköltőnek a zenére teendő képet; a szellemes fordulatoknak és a rögtönzésszerű alkotásnak itt kevesebb tere van.

Renaud Armand *Nuits persanes* című költeményeiből vett hat perzsa dala (op. 26) közül kiváló csínosságú az első, erős exotikai hangszínezettel és legsajátszerűbb az utolsó: a *Kerengés*, egy ópium-mámorban levőnek álma. Egy állandó halk és gyors kísérő figura mellett egyhangú, kábultan és gyámoltalanul ismétlődő hangokon beszéli el phantastikai álmát, melyben meszsze csapong «a földön keresztül, a csillagokon túl, az örök vég nélküli sötétségbe, a hol örökké kerengeni fog».

Harmadik zongora-hangversenye (*esz*-dur, op. 29) egyike azon műveinek, melyekben mély zenei gondolatok franczia világossággal és a német szigorú száraz elem a franczia előkelő és bájos költészettel vannak egyesülve. Nem annyira az eszmék eredetisége, mint inkább pompás fakturája által tűnik ki. Az első részt egy sajátszerű hatású bevezetés előzi meg. A zongora halk arpeggioitól kísérve föllhangzik a zenekarban az első rész plastikai főthémája, egészen gyöngén, mintegy a homályból bontakozva elő és fokozatosan emelkedve a pompára és erőre, melylyel az allegro maestrosoban föllép. A széles és erőteljes hangokat egy nyugodtabb, az eddigittől egészen eltérő jellegű, csendes szelíd részlet váltja föl, mely az előző mellett úgy veszi ki magát, mint hatalmas oszlopsorok fölött egy sora a költői domborműveknek. A pastoral témából nyu-

godtan, vontatva, ábrándozón szövődik egy kadencia, melyben a kemény főthéma töredékei csak mint álom-alakzatok hangzanak föl, mígnem az egész, mintegy a meszsze távolban elhangzik. Thematika és költői hangjáték, szellemes ábránd és élénk ellenpontozat váltják föl egymást a következő gyorsabb részletben, melyben a pastoral figura is élénk részt vesz és diadalra jutva pompásan, ünnepélyesen zárja be a részt. Ily szakgatott formában, csak három zenegondolattal kétség kívül hatalmas és élénk zenei folyamú, symphonikusan szőtt zenerészt állított elő, csak hogy egyrészt szívós ragaszkodása az első gondolathoz bizonyos egyhangúságot hoz be, másrészt némi száraz jelleget nyer az egész, mivel az első főthéma és az említett pastoral figura oly elütő jellegűek, hogy nem vegyíthetők össze a nélkül, hogy föl ne áldoztatnák mindkettőnek főszajtsága és szépségének egy része, az elsőnek ereje és hatalma, és a másodiknak csendes szelíd bája.

Saint-Saëns zenéjében is beszélhetünk két ellentétes és mégis mindig egymás mellett föltünő zenei sajátságról, mint Schumann zenei természetének két ellentétes ábrándos megismerésére: Florestan és Eusebiusról. Saint-Saënsnél egyik a német mestereket bámuló, szabályos, előkelő, tanult és komoly jelleg; a másik félretéve a tanultakat és megelégedve a szabályokról, a költői képzelmet szabadon száguldani engedi. És valamilyen Schumann-nál Eusebius érzelmes melóságába mindig belejátszik Florestan pajkos humora, úgy Saint-Saënsnél is a szabályos és komoly német jellegű részletekbe váratlanul a költői képzelet belejátszása nem egy szép meglepetést idéz elő, és viszont a költői részletek a másiktól előkelő hidegséget és komolyságot nyernek.

Eddig legnépszerűbb műve három első symphoniai költeménye; rövid zenekari hangfestmények, meglepő, éles és biztos jellemzéssel, villámszerű gyújtó hatással. Nem költői képek sora, melyek gátolják a zene szabad mozgását és fejlődését, hanem mindegyik egy jellemzetes hangkép, mely nemcsak költőileg, hanem zeneileg is bír értelemmel. *Omphale rokkája* zeneileg egy fonódal, a *Halottak táncza* egy bizarr és phantastikai táncz, *Phaeton* egy hangkép, melyben a költői tárgy minden mozzanata, a vágatás, a neki szilajodó gyorsulás, a zavar, a baleset, melyet egy idegen erő közbelépése hárít el és a lecsöndesedés, mind zeneileg tisztán kifejezhetők.

Egyszerű költői tárgyak, Hercules, Omphale és Phaeton a magok világos tisztaságokban, minden ábrándos philosophiai reflexiók és rejtett, átvitt értelmű költői tanúságok nélkül, melyek Liszt hasonnemű műveit oly rossz hírbe hozták.

A három kis zenedarab mindegyikének zenei alapját két zenegondolat képezi: egyik az alapúl szolgáló helyzetet, a másik a föllépő személyt jellemzi. *Omphale rokkájában* (op. 31) az egyik, a hegedűk és fuvoláktól fölváltva elkezdett figura a rokka egyhangú zaját festi, a másik Omphalet és a lábainál fonó Herculest. Az egyes hangszerek egy rövid, szaggatott hangokból álló kis motívumot kezdenek, mely később egy kellemes és igen csinos dallammá alakúl. (A fonásnál a párbeszéd lassan egyes szavakkal kezdődik, míg végre Omphale ajkairól áradni kezd a dal és a szó.) Közben mindig fölhangzik a rokka-ritornellje. Egy másik motívum talán Hercules indulatának áradását festi. Végződik, a mint kezdődött a rokka egyhangú zajával.

Phaeton (op. 39) e symphoniai költemények között a legragyogóbb. A vonós hangszerek a nap szekérének vágatását, a kürt által megkezdett motívum pedig az istenfiút festi. A heves és merész ifju mindig gyorsabban neki hajtja tüzes lovait és a tetőponton elragadtatva merül a pompában ragyogó világ szemléletébe, mígnem a lovak elragadják. Motívuma nem megy többé oly biztosan; zavarodik, kuszálódik, elnyomatik a vonós hangszereknek a lovak vágatását festő zaja által, míg végre a hang-ár tetőpontján, midőn a veszély már közel áll, hogy a tűzgolyó a világot fölgyújtja, a bajnak Zeus erős karja és hatalma vet véget. Phaetont villám sújtja és a zaj lecsendesül. Motívuma még csak kétszer hangzik föl, búsan és leverten, némi árnyalatával azon szomorú eszmélő érzelemnek, hogy a világon minden szépek és nagyszerűnek ily szomorú vége van.

A *Halottak táncza* (op. 40) a legismertebb e három hangkép közül. Egy bús és gyászos motívum, mely szomorú chromatikai hangokban vonúl lefelé, a halál hegedűjátékát, egy másik, egy tragikomikai tánczmotívum, a halottak tánczát festi.

Ez érdekes három apróság, bár az ilyenmű hangfestő zene alapján mégis játék marad, mindig érdekel és élénk hatással lesz meghallgatható a nagy és komoly symphoniák mellett, talán mint egy satyrjáték a tragédiák után.

Két nevezetes gordonka-műve van egy időből. Egyik egy szonáta gordonka és zongorára, a másik egy gordonka-hangverseny zenekar-kísérettel.

A szonáta (c-moll, op. 32) a rendes három részben, a forma és thematikai kidolgozásban, daczára némely alaki szélsőségeknek, minden műve között legszabályosabb. Plasztikai és sokat mondó főthéma, gazdag és nemes gondolatok egymás után csatarendbe vezetve. A zárrész ellenkép a nyugodt és méltóságos elsőhöz; lázasan és gyorsan fut le előttünk. Már a zongora izgatott kísérő hangjai (16-od triolok) nyugtalan és aggodalmas hangulat háttérét képezik. A gordonka két rokonhangú, szomorú motivuma, mind a kettő a magasba iparkodik és mintegy megtörve esik ismét vissza. A fődallam (némileg Gounod modorában) a kemény hangnemmel nyugodtabb hangot hoz be, de a végén az is szenvedélyes és izgatott jelleget vesz föl. Eszünkbe juthat Kain vagy Orestes. Az egész a legérettebb és érdekesebb, mit Saint-Saëns szonáta-formában írt, és egyike a legjobbaknak, melyek általában hosszú idő óta íratnak.

A gordonka-hangverseny (a-moll, op. 33) egy, több megszakított részből összetett egybefolyó rövidebb mű. A forma oly laza és különösen a végén a kidolgozás oly elhamarkodottnak látszik, hogy az egész első hallásra egy szellemes rögtönzés benyomását teszi. A zenei alap egy állandó, elejétől végig futó figura. Közepén egy rendkívül csinos és finom menuett-szerű allegretto van: az exotikai hímporral belehelyezett tánczmotivumot a zenekar vezeti, az egész halkán, mintegy a távolból hangzik és csak úgy árad az érzelemtől. A kis töredék a zeneköltő egyik legszerencsésebb perczében született. Fölváltják az első hangfigurák. Szerves hangkép már nem alakul. Egy szépen kiemelkedő helye van még: a magán gordonka amphibrachis mértékű nyújtott dallama, a dallammondat végzetével mindig a kísérő zenekar kettős elhaló viszhangjával.

Négyese zongora és vonós hangszerekre (b-dur, op. 41) igen tetszetős és kedvelt kamara-zenemű. Az első rész bájos idylli jellegű; a főthémája egy pastoral figura, fődallama mintegy pásztori sípon fűtt dal. Egyik hangszernek eszébe jut e hosszú lélegzetű dallam, a többiek végig hallgatják, azután újjongva utána éneklük. Az andante gazdag és hatalmas figuratio közül (mintegy boltívek közül) fölhangzó choral, a scherzo

egy phantastikai mindig gyorsuló duda-táncz, míg a zárrés az eddigi költői hangképektől különböző, egészen tiszta zenedarab, egyedül hangfigurák és hangszépség és egy műbe összefoglalva a három első részszel, azok tiszta öszbenyomását csökkenti. A három szép téma magában elégtelennek látszik a hosszú rész érdekes kitöltésére. Hézagok kezdenek támadni, midőn a szerzőnek azon jó ötlete támad, hogy megakasztja a folyamatot és előhossa az első rész kedves témáit és az andante choralját, először töredékekben, később egészen, összefüggésben. E részlet, daczára annak, hogy egy kettős fugát kezd belőlök szőni, oly benyomású, mint száraz próza közt költemény-töredékek idézése.

Saint-Saëns az egyházi zenét folyton gyakorolta és széles körű komoly tanulmányokat tett terén. Többi művei után itt mint egy egészen új emberrel találkozunk vele. A templom küszöbén úgy szólván leteszi világi zenei saajátságait, kívül hagyja szeszélyeit és ötleteit és csak komolyságát, áhítatát és izlését viszi be. Mindig szigorúan templomias marad, ritmikáját kénytelen egyszerűsíteni, mégis lehetően sok zenei élvezetet nyújt. Bachtól tanulta a komolyságot és erőt a kötött irányban és Mozarttól a bájt és kellemet az áhítatos zenében.

A *Karácsonyi oratorium* (op. 12) egyik régiebb műve, az evangeliumból és szent énekekből vett latin szövegre. «Szerény virág azon mezőről, melyen hajdan óriás tölgyfa-erdő volt.» Az egyszerű bevezetés után az evangelium szavaival elbeszéltek a bethlehemi pásztorok és az angyal jelenete, egyszerű hagyományos modorban. Az énekbeszéd mindenhol szép és komoly, érdekesebb, mint a kar- és magán-énekek. A rövid oratoriumban legszebbek a Benedictus kettősdal, egy hármas dal hárfa-kisérettel és a choralszerű Alleluja zárkar.

Újabb műve a 18-dik zsoltár: *Coeli enarrant gloriam Dei* (op. 42) magánhangok, ének- és zenekarra. Magasztos és hatalmas szerzemény. Több része első rendű zenei szépséggel bír. A szigorú stílusban is sokszor ragyogó és világiasan érdekes. Méltó megzenésítése e magasztos himnusznek. A szigorú szólam utánzó irmodor különösen alkalmas az áhítatos és magasztos kifejezésre. A fugált stílus szigorából enged; «a mesettség, mint a gyökér-szervezet a virágnál, el van takarva, úgy

hogy csak a virágot látjuk» — mint Schumann kívánja a modern fugánál.

Utolsó templomi műve egy *Requiem* (op. 54) magánhangok, ének- és zenekarra. Komoly és szépen dolgozott mű, de nem oly dallamos és változatos, mint a 18-ik zsoltár, és egész tervezetében és kidolgozásában kisebbszerű. A gyász és szomorúság kifejezésére nem rendelkezik sötét és mély hangokkal. Legszebb két része az *Oro supplex*, a könyörgés, és az *Agnus Dei* a vigasz kiengesztelő, áhitatos zárszavaival. A *dies irae* elmosodó és halavány. A középkori egyházi költészet e darabos kifejezésű, de hatalmas és megrázó hatású költeményét nem is akarta behatóan jellemezni zenéjével. Végig siet a mezőn, melynek legszebb virágait előtte már mások leszedték. A *rex tremendae majestatis*, melyet minden nagy requiem-zeneköltő Mozart és Cherubintól Verdiig a nagyság, hatalom és erő kifejezéseivel festett, Saint-Saënsnél egy halk, elmosodó ima, a magánének által többször fölváltva; a *confutatis maledictis*, melyben másoknál a *dies irae* ijedelmek a tetőpontra jutnak, nála ugyanazon csendes imája a kárnak; az *offertorium* szokásos első része, (melyben a pokol büntetései, a mély örvény, az oroszlán szája, szent Mihály zászlója és az örök világosság hona említettnek) egészen elmaradt, a *quam olim Abrahae promisisti*, mely a templomi zeneíróknál hagyományosan fugában szokott földolgoztatni (Ambros szerint egy hitelező kiméletlenségével szokták emlékeztetni Istent ígére-tére), nála ismét a kar által énekelt halk imádság.

A fölfogás új. A többi zeneköltők a szavakat jellemezték és a requiem-zenét nagyon is túlterhelték már jellemzetes hangfestéssel; Saint-Saëns az értelmet híven fogja föl. A *dies irae* a «*rex tremendae majestatis*»-tól kezdve egy ima. Ő nem festi se az ijesztő hatalmú királyt, se az elkárhozottak átkait, nála egy bűnbánó énekli a könyörgő részeket és a kar halkan, sejtelemszerűen elősorolja a végítélet borzalmait, melyeket mások oly jellemzetesen festettek e helyen. Talán nem is tartotta komoly dolognak egy Orcagna és Thomas a Celano világnézlete és mély hite nélkül a végítélet borzalmainak csak külsőségeit festeni.

Kár hogy e középrészek egyhangúsága annál inkább érezhető, mivel a következő *sanctus* és *benedictus* részeket különben is általánosabb, imaszerűbb jellegben kellett tartani.

Az egész egyszerű szerzemény nem kiváló ünnepélyes alkalomra, nem nagy emberek emlékére, hanem ha szabad így szólni, hétköznapi használatra íratott.

Újabb hangszeri művei, különösen negyedik zongora-hangversenye (c-moll, op. 44. Door Antal, bécsi zenetanár és zongora-művésznek ajánlva) mutatják), hogy teremítő ereje mindig növekedőben van. Eddigi inspiratív írmodorát mindinkább reflectívvel látszik fölcserélni, és egyszersmind a régibb ötletszerű, szellemes írmodor helyett komolyabb és mélyebb zenestilusa képződik.

Negyedik zongora-hangversenye két részből áll, több alrészre szakadva. Komolyságra nézve többi zongora-hangversenyeit túlszárnyalja. Nála még eddig ismeretlen méltóság és erővel szólal meg zenéje. A kifejezés-modor és stílus, a komolyság és a zenei logika, mind Beethovenre emlékeztetnek, a teremítő erő mégis önálló, erős modern fuvallattal. A kísérő zenekar még tágabb tért nyer és a szerkezetben egyenjogú tényezővé válik a hangversenyző zongorával.

A kíséret és a zongora párbeszédével kezdődik, egymással rímelő zenemondatokban, egy rövid Beethovenre emlékeztető gondolatra, mely fölött mintegy vetélkedve változatokat kezdenek. A zenekar mindig érdekesebb modulációkkal igyekszik meglepni, míg a zongora mindig ragyogóbb hangfigurákat fejt ki. A hangnem *asz-durra*, az időméret andantera változik. Rengő lassú alap-accordokon arpeggiokat játszik a zongora, a mélyből mindig magasabbra törekedve, melyek közül a zenekar egy nyújtott choral-szerű dallama hangzik föl. Egy dallam fejezi be a részt, egy egyszerű dallam, melynek első száraz hangjaiban nem is sejtjük, mily mélység és áradozás rejlik benne, csak midőn egy ragyogó kadencia után lassan és szemérmesen kifejti egész pompáját és terjedelemben áradozva és mindig szélesebb hullámokat vetve, de mindinkább elhalkulva (emlékeztetve Isolde halálának jelenetére Wagnernél) befejezi a részt, értjük át egész szépségét. A második rész egy ettől szellemre és hangulatra nézve egészen eltérő zenemű, és mégis — az első rész gondolataiból képezve. Rendkívül ügyesen, úgy szólván bűvészi kézzel változtatja át témáit oly természetesen, hogy eszünkbe sem jut az új zenei eszmék alkalmazásában nyilvánuló takarékoság miatt a föltaláló erő kifáradását gyanúsítani. Csak érinti a zenegondola-

tot, és az úgy eltávozik, hogy első hallásra újat képzelünk hallani. Előjön az első résznek párbeszéd alakú gondolata, a zongora száguldó figuráitól körüljászva; újra halljuk egy rövid lassú közjátékban az első rész szép dallamát, halkán és búsan, mintegy éreztetve, hogy utoljára lép föl; és végre egy zár-allegrot, melynek alapját az első rész choral-szerű éneke képezi, melyből egy zajos és szilaj zenegondolat van alakítva, mely elváltoztatva, számtalan alakban rohan el előttünk, nem vezetve más zenei képbe, egy eszmekörben forogva és a hosszú zenemondatokban mindig újra kezdve az eredménytelen küzdelmet.

Egy nagyobb oratorium-szerű műve a *Vízözön*, bibliai költemény három részben, magánhangok, énekekre és zenekarra (op. 45). A zenekari bevezetés a legszebb része az egésznek; szép motivumainak töredékeiből élénkíti föl az egész darab folyamában az énekhangok elbeszélése mellett a zenei folyamat. Első fele a régi szokás mintájára egy fugált rész, dallamos finom fuvallattal, mindig egy bájos dallammal a fölszínen; a második része egy igen szép ének, melylyel később a természet újra ébredése és Noe hálaáldozata festetik. Az első részben elbeszéltetik az emberi nem szaporodásának és romlásának története, Isten haragja és szövetsége Noéval. A recitatio nagyon szép és nemes, de az első részben jelentékenyebb zenei helyek nincsenek és az emelkedett komoly hangulatnak, melybe az előzete vezetett, nem felel meg. A második rész, a vízözön festése, kimagasló és gazdag hangfestés és lehet, hogy a másik két rész csak e miatt készült. Tárnya az esők, viharok, dörgés és az áradás festése. Az emberek és állatok elvesznek, csak a bárka úszik a meszsze vizeken «az örök sötétség ijedelmei között, a partok nélküli láthatár felé». Az énekkar homophon modorban recitálja a szöveget a zenekar színgazdag, ragyogó hangfestéséhez, mely a természet hatalmas zenéjét utánozza. Zenei motivumai nincsenek, csak pusztá hangfestés. (Színezés rajzvonalak nélkül.) Az eső és vihar zúgása, az áradás emelkedése a vonós hangszerek chromatikai hangfutamai, a hárfák arpeggioja és az üstdobok dörgése által festetik. A hang-árból fölhangzik a harsonák és túbák egy hatalmas és kérlelhetetlen motivuma, azon motivum, mely az első részben az Isten haragját festi, midőn elhatározza, hogy kiirtja a bűnös emberi nemet. A harmadik részben a szerző kedve

nem nagy lehetett már. A kínálkozó több szép alkalmat a hangfestésre takarékosan használja föl. Kezdi egy szép interludium, melyben a lecsendesülés és a béke hangjait halljuk. Érdekes a bárkából kibocsátott holló és később a galamb jelenete. Repülése az interludium hangjai fölötti nyugtalan futamokkal van festve. Kétszer visszatér, míg végre harmadszor végképen és meszsze elrepül: a futamok elhangzanak. Különösen szép egy kis dal a természet ébredéséről, de a karének, az Isten békét ígérő szavaira, mely Noe motivumából, és az Isten haragját festő motivumból, mely átváltoztatva, kiengesztelten, békésen jelenik meg, nagy művészettel van összeállítva, és egy száraz zár fuga, melyben a szavak, melyek már zeneileg föl voltak dolgozva, csupán énekszövegnek vannak fölhasználva, nem nagy hatásúak.

Az egészben takarékosan bánik zenei eszméivel és sokféleképen alkalmazza ugyanazon gondolatait. Nem nagy és egységes összbenyomás, hanem számtalan apró szellemes részlet, melyet egyenként kell benne fölfedezni, mutatják az előkelő zenei szellem nyomait. A nagy tárgyat a rövid mű szűk keretében csak vázlatosan volt képes érinteni és csak egyes kiemelkedőbb helyeknél részletezni, azért a kúsza és szaggatott vonalakból nem is állott elő egységes hangkép.

Egy sajátos műve a *Gedeon harczosai* (op. 46), egy hosszabb bibliai jelenet, minden hangszerei kíséret nélkül két-tős férfikarra. Gedeonnak a midianiták fölött esellel kivívt győzelmét beszéli el és részben festi. Az egész egy különös szeszélyes kísérlet. Már a bevezető rész után, midőn a háromszáz vitéz az ellenség felé vonul, az egyik kar által csukott szájjal kísérő figurákat dúdoltat és ezzel mintegy a fúvó hangszerek kíséretét pótolja. Gedeon harczosai az alvó ellenséget zajos trombitaszóval ijesztik meg; itt a trombitázás is énekhangokkal van utánozva (mintha Gedeon katonái otthon felejtették volna trombitáikat). Az egész csak egy nagy ügyességgel készült különösség érdekével bír.

Legújabb symphoniai költeménye *Hercules ifjúsága* (op. 50). A leghosszabb mindegyik között, és míg a másik három egy zenekép, ennek programja egész kis dráma: a keresztúton habozó, a gyönyör és erény útja közt választó Hercules, ki a nymphák és bacchansnők csábító zenéje daczára (vagy talán inkább elijesztő zenéje következtében, mert a ballet-zene

a helyett, hogy érzéki és csábító lenne, lármás és vad) az erény és küzdelem útjára tér és elnyeri a hallhatatlanságot. A zenei chimérának, mely torzarczát annyiszor fölüti Liszt ilyenemű műveiben, egy-egy mosolya már észrevehető, milyenek a hangszerek szavaló recitativjai és az ide-oda mászkálás. De egyrészt nem is sejthető még bennök, hogy elfajulásukban mily rút alakot képesek fölvenni; másrészt egészen máskép hangzanak egy finom ízlésű zenei természet kezei közt és szép zenei környezetben.

Sámson és Dalila operája eddig csupán Weimarban került színre (1877-ik december 2-án). Tárgya egyszerű, inkább oratoriumnak, mint operának való. Hőse tulajdonképen két egymással szemben álló nemzet. A mese a biblia elbeszélése nyomán oratorium-szerű szélességben halad. A bölcshöz író (Lemaire Ferdinánd) száraz egyhangú verseket írt, melyek ugyanazon gondolatot vagy érzelmet szélesen sok szóval ismétlik, körülírják és a zenedarabnak csak általános jellegét határozzák meg, melyen belül a zene saját szabályai szerint szabadon mozoghat és hosszabb időn át a szöveg mellett is zeneileg haladhat. «Egy jó opera-költeménynek lazának és likacsosnak kell lenni, mint a szivacsnak, hogy a zene áthat hassa, és olyannak, hogy megkívánja, ne csak megengedje a megzenésítést.»

Egy rövid, emelkedő és elhalkuló szomorú előzene után (a függöny mögül) halljuk a philisteusok által szabadságuktól megfosztott izraeliták panaszos karénekét, egy szép és hangulatteljes kart, melyben egy állandó siró hangfigura által kísérve majd a levert szomorúság, majd a szabadulás föllángoló reménye, majd ismét bús panaszok váltják föl egymást. Az első fölvonásban egy szabad téren Gázában a Dágon temploma előtt látjuk az összegyűlt izraelitákat, köztük Sámson-t. Folytatják a karéneket és egy hatalmas szeles fűgált karban sorolják elő panaszaikat. A fuga (egy már előbb fölhangzott témára) igen szép, de itt a panaszos költői karének után száraznak hangzik és a súlypontot a költői helyzetből a tiszta zenébe fekteti át. Sámson szabadulást ígér a népnek és fölszólalását egy hatalmas imával végzi, melyet az egész nép lelkesülten utána énekel. Föllép Abimelech, a gázai zsarnok, és fölléptét a zenekar egy erőteljes, durva motívummal és mindjárt utána egy halk, fölfelé kigyózó figurával festi, jellemezvén

az erőszakot és az ármányt, melylyel a philisteusok az izraelitákat szabadságuktól megfosztották. Az ellentét a két ellenséges nemzet közt a zenében is élesen érezhetővé van téve. Abimelech megjelenésével megváltozik a helyzet, de vele egy időre az eddigi hatalmas szép zenei folyamat is.

Abimelech szépen van jellemezve egy harmonizálatlan sivár dallal, melyben halállal fenyegeti mind a lázongó izraelitákat és gúnyolja Jehovát, «kit Dágon úgy üzött el, mint galambot a sólyom». Sámson nyíltan szembe száll vele, és a zsidókat fölláztatja ellene. A drámai érdek emelkedik, a zenei háttérbe szorúl és a gyors folyást igénylő lázadási jelenet a széles oratoriumszerű modorban kissé elnyúlik. Végre Sámson Abimelechet levágja, fegyvereseit elüzi és az általános zavarban az izraelitákkal elvonúl. A föllázadt zsidók előtt a hegyek közé menekülő philisteusok félelme és ijedtsége szépen van zeneileg festve. Ez alatt fölvirrad és a fölkelő napot az izraelita öregek imával üdvözlik. A zeneszerző erre nem igen rendelkezett keleties hangokkal; ebben már nagyon el vagyunk kényeztetve; meglepőbbet, eredetibbet kívánunk. Meghatóbb egy aggastyán előimája. Egyszerre megnyílnak Dágon templomának kapui és megjelenik Dalila, fiatal, virágokkal ékesített leányok kíséretében. Egy bájos kis karénekből üdvözlik Sámson-t a győzelmes hőst; Dalila a szerelemben is győzelmesnek nevezi őt és fölhívja, hogy kövesse őt Szórek völgyébe, az ő magányos lakhelyére. Következik egy rendkívül szépen sikerült hármas dal: Dalila csábító hangjai, Sámson zavara, habozása és az aggastyán intő óvó szavai, melyekkel Sámson-t viszsza akarja tartani a csábító karjaitól, mind a három zeneileg biztosan, szépen, költőien van jellemezve és a mellett összeolvad egy igen szép zenei egészsze. Következik Dágon papnőinek csábtáncza, mely után Dalila dalt énekel a tavaszról és a szerelemről. Dala nagy szépséggel bír, költői, és hatását némi hidegség nem csorbitja; hisz Dalila nem énekel szívéből, csak hazug szavakkal csábítja Sámson-t, ki habozva és szenvedélyesen fölízgatva hallgatja őt, míg a dal halkán elhangzik és Dalila visszavonúl Dágon templomába.

A második fölvonás Szórek völgyében, Dalila magányos lakása előtt játszik. Alkonyatkor kezdődik és éjjel folyik le, egy villámos, zivataros éjjel. Sámson áldozatul esik Dalila csábjainak, ki őt csellel átszolgáltatja a boszúló philisteusok

kezébe. A végzetes balsorsot előre sejtető zene és a költészet magasabb szárnyalása egyesülnek egy mély hatású és ritka szépségű költői jelenethez, melyben csak annak tudata gyákorol nyomasztó hatást, hogy Dalila minden szava, szép dalai, melynél szebbeket a szerelem és szív igaz és mély hangjai sem adhatnának ajkaira, csupa hazug csábítás, alapja a szívtelen boszú Dágonért és a gyűlölet Sámson iránt, azért mert az bírta már egyszer szerelmét és elhagyta őt, és mert «erejének titkát» akarta volna Dalila ismerni s ezt Sámson makacsul eltitkolta előtte. Az egész hosszú fölvonás túl van terhelve zenei szépségekkel. A Sámson és Dalila közti jelenetekben énekbeszéd csak kevés van, és sok olyan, a min recitativ által gyorsan keresztül lehetett volna esni, zeneileg van földolgozva, és ez által hosszúvá és fárasztóvá nyúlik. Először Dágon főpapja jön Dalilához és fölhívja őt az árulásra és boszúra. Nagy dalának kísérete az első fölvonásban énekelt átok-dalának hangjaiból van szöve. Egy szenvedélyes, baljós kettős dalban elhatározzák Sámson vesztét. Az éj beálltával megjelenik Sámson, habozva és zavartan. Távolból villámok látszanak és zivatar közeleg. Dalilának az egész hosszú jelenetben csak egyféle hangja van, a hazug csábításé. Sámsonnak pedig kezdetben csak az izgatott habozásé. Jehovára gondol; megemlékezik parancsára, hogy őt választotta ki az izraeliták megszabadítására. Dalila szavai melegebbé válnak. Lassú dalt énekel, bűvös zenekísérettel: «Szívem megnyílik a te szavaidra, mint a virágok megnyílnak a hajnal csókjaira», és később: «a halált hozó nyílvesző nem repül oly gyorsan célpontja felé, mint én a karjaidba». Sámson nem bír többé ellentállni. A zeneköltő érdeme a hosszú és változatos jelenet nagy zenei szépsége és a drámai emelkedés, melynek tetőpontja a szenvedélyes szerelmi kettős dal. Dalila újra kéri, fedezze föl előtte «erejének titkát». Sámson megtagadja kérését. A helyzet szenvedélyesebb és izgatottabb lesz; a zivatar, villám és égdörgés mindig jobban közelednek. Dalila miután minden kérése hasztalan, befut a házba. A zivatar teljes erővel kitör. Sámson imádkozni akar, habozik, végre befut Dalila után. A szín üresen marad. A zenekarban fölhangzik a boszú és csel kigyózó motivuma és a baljós hangok, melyek mellett Sámson megjelent. A főpap átok-dalából egy indulószerű közjáték szövetik, melynek hangjainál philisteus harcosok jön-

nek és csendesen körülveszik a házat és benyomódnak a védtelen Sámsonra.

A harmadik fölvonásban Sámson a gázai fogságban látjuk; haja lenyírva, szemei kiszúrva. Kénytelen egy örlő malmot forgatni. Az előzenében a malom egyhangú szomorú zúgása közbe fölhangzik a zsidók panaszos énekének motívuma az első fölvonásból. Sámson egyedül, megtörve bús szavakat énekel, kéri Jehovát szabadítsa meg ellenségei kezéből. Minden verse után fölhangzanak a színpalak közül az újra leigázott zsidók szomorú panaszai. Sámson fájdalma és kétségbeesése erősebben kitör e hangokra. Közbe a kíséret bús ritornellje. Az egész szép és hatásos oratoriumszerű kép.

A második kép a Dagon temploma belsejét mutatja. Az Isten szobra előtt áldozati oltár áll. Itt van a főpap és Dalila papnői kíséretében. A templom tele néppel. A kar a fölkelő napot az első fölvonás bájos tavaszi karával üdvözli, mely után egy keleties táncz következik sajátyszerű monoton kísérettel és rhythmusokkal. Egy gyermek bevezeti Sámson, kit a főpap gúnyosan üdvözöl. (Átokdalának motívuma, mely eddig mindig sötét moll-hangnemben lép föl.) Dalila is gúnyolja Sámson; emlékezteti őt a szerelmi jelenetekre, és bevallja neki, hogy csak boszúból csalta meg. (Fölhangzanak a szerelmi kettős-dal töredékei, de eltorzítva, ábrándos költőiségükből kivetkőztetve, mintegy kiparodizálva.) Sámson nem felel a gúnyszavakra, csak magában imádkozik. Kéri Jehovát, hogy adja még egyszer vissza karjai erejét, hogy megboszúlhassa őt. A főpap és Dalila meggyújtják az áldozati tüzet, és egy szent kettős dalt énekelnek, egy sajátyszerű egyforma figura által kísérve, művészi kánon-formában. Midőn az áldozati láng magasán fölgyúl; örömjongva üdvözlik mindnyájan, mint Dágon nyilatkozását. A zajos karének alapjául egy kezdetleges (lehetne mondani őskori) hangfigura van véve, és egyhangúságában kábító hatással alkalmazva. Élénk hatású és közvetlen benyomású kép alakul. Ezek a *Bírák könyvének* alakjai előttünk, kik e mindig kicsapongóbb, sivárabb és zajosabbá váló kart éneklék. Sámson még egyszer erőért imádkozik és azután átkarolja a boltozatot tartó két oszlopot és összedönti. A templom beomlik és maga alá temeti a zajongó tömeget.

Legújabb operája *Marcel István*, mely a lyoni Grand

Théâtreban 1879-ik január 18-án került először színre, a francia középkori történelemből van véve és tárgya Marcel István lázadásának és bukásának története Párisban, Jó János király angol fogsága és az ifjú Károly trónörökös kormányzása alatt, midőn a győzelmes angolok kezlik elárasztani az országot. Bele van szöve Marcel leányának Beatrixnek és a trónörökös lovászmesterének de Loris Robertnek szerelmi története.

A tárgyban sok a hideg, józan, száraz részlet. Egy kemény szívű atya, kinek csak a közviszonyok javítása és az általános boldogság fekszik szívéen; elkeseredés a rossz közviszonyok, nagy adók, kevés pénz, sok nyomor miatt; lázadók, kik a dauphin személyét tisztelik, de tanácsosait gyűlölik, és később a versenygés a lázadás által elűzött dauphin trónjáért, mind oly részletek, melyeknél a zene kénytelen bevonni szárnyalását. A zeneköltő a részleteket gondosan tette zenére, dalműve telve van érdekes, meglepő helyekkel és több elsőrendű zenei szépséggel, de az öszbenyomás, a nagyhatású korrajzi érdek mellett is, kevésbbé emelkedett és hidegebb, mint a regeszerű tárgyú előbbi operájánál. A zenét megfordított Antaeusnak nevezték, ha a földdel, annak tarka, változatos érzéki jelenségeivel közéről érintkezik, gyöngé és tehetetlen lesz, de annál erősebb és hatalmasabb, minél messzebbre távozik a földtől.

Sámson és Dalila után meglepő volt ez opera erősen kifejezett drámai írmódorával megismerkedni. Egymásután következő két operájában, lehetne mondani a két kiengesztelhetetlen ellenpárti Piccini és Gluck követője. Az elsőben minden a zene miatt van; nagy vonású plastikai képek, melyekre egységes önálló zenét lehetett írni; a másodikban a zene igényeivel félre tolatik a dráma igényei elől. A zenekar folytonosan jellemez és fest a változatos szöveg nyomaiban, mellette a zenei szavallat félig énekbeszéd, félig dallamszerűen önállóan halad, és csak ha a szöveg engedi, keletkeznek egységesebb és függetlenebb zenei részletek, melyekben egyideig saját szabályai szerint haladhat a zene.

A szerző a mi jót Baireuthban tanúlt, alkalmazza egy igazi zenész és azon fölül egy francia izlésével. Eleget igyekszik tenni a drámai helyzet és a jellemzés szempontjából minden követelménynek. Nem kerüli ki figyelmét a szöveg egy szava sem, de e mellett nem téveszti a zenét soha sem szemei

elől. A vezér-motivumokat rendszeren csak mint visszaemlékeztető zenei phrasisokat használja oly részleteknél, melyek összefüggésben állanak egy korábbi drámai helyzettel, melynek zenei alapját az illető zenei phrasis képezte. Tehát mint visszaemlékeztető töredékei egy zenei alapon készült és előbb már zeneileg kidolgozott résznek, nincsenek erőszakosan és ízléstelenül egymásra halmozva, és a költői jelentőség mellett mindig zenei jelentőséggel is bírnak.

A rövid előjáték jelzi a főmotivummal, komor lefelé vonuló ötödpárluzamokkal a nemes és balsorsú hőst. Erőteljes emelkedését egy másik motivum, melylyel a dauphin diadala, kivel Marcel oly végzeteljes összeütközésbe kerül, jellemeztetik, szakítja meg; a harmadik gondolat jellemző figurája az árulásnak, melyet Marcel elkeseredve a nép hálátlanságán, kísért meg, mely után Marcel motivuma teljes diadallal harsan föl még egyszer.

Az első fölvonás mulatozó katonák, polgárok és kézművesek mozgalmas jelenetével kezdődik. Népszerűen tartott egyszerű zene, melybe a kar beleénekel. Következnek az időkort jellemző és a személyeket bemutató jelenetek. Bemutattatnak a nagy szájú lelkiismeretlen demagóg, Eustache, ki a nép mulattatására egy pajkos, ódon modorú románczot énekel, azután Robert, a trónörökös lovászmestere, ki barátjának bevallja, hogy Marcel leányát, Beatrixet, szereti, azután maga Beatrix, ki néhány katona zaklatásaitól menekülve fut be, végre Marcel István, a kereskedők előljárója, kinek komoly és nemes alakja a zeneköltő egyik legszebb alkotása. Igazi zenei kerékvágásba csak most jön a jelenet. Egy szépen sikerült négyes alakul. A zenekíséret egy előkelő büszke motivuma fölött zenei társalgó hangon az énekbeszéd és dallam összevegyítésével beszélnek. Marcel megköszöni Robertnek, hogy megmenté leányát a katonák üldözésétől, de midőn megtudja Robert nevét és rangját, gyanakodóvá és bizalmatlanná válik és leányát távozásra szólítja föl. Következnek a lázadás jelenetei. A kézművesek és polgárok Marcelltól fölizgatva erőteljes karéneket énekelnek a bünhödés és fölszabadulás közelgő idejéről. Ünnepeles menetben bevonulnak a czéhek küldöttei, a bírák, a püspök, a szerzetes rendek és a káptalan tagjai. Marcelhez jönnek fölszólítani őt, hogy mentse meg szabadságaikat. Marcel egy szenvedélyes és izgató fölszólalásban elősorolja a pol-

gárok sérelmeit és a szomorú közállapotokat, és nem hallgatva a komoly és óvatos Maillard János intő szavaira, fegyveres lázadásra szólítja föl a népet a palota ellen. Hatásos korrajzi képek sora a fölvonás, melyek mellett a zene meglehetősen a háttérbe szorúl.

A második fölvonás első képe a királyi palota egy termében játszik, hol a trónörökös köré gyűlnek a főurak, köztök Robert és Clermont az udvarnagy. Távolból a bizonytalan zajból mindig erősebben hallatszik a lázadók karéneke. A főurak nyugtalankodni kezdenek. A dauphin Roberttel félre vonúl, szerelméről beszél és egy szép kis bús ariettet énekel, melyben szomorúnak mondja sorsát és szeretne menekülni a kormányzás gondjaitól. Az útczai zaj közeledik. A zavar a palotában jellemző zenével van festve. Végre a lázadók Marcellel élükön betörnek. Marcel elkeseredetten támadja meg Clermontot, ki minden bajnak okozója, a lázadók kara is szenvedélyesen, fenyegetően felszólal és végre Clermontot leszúrják, a dauphin fejébe nyomják a sapkát a párisi polgári színekkel és üdvözlik őt.

A második kép Marcel lakásán történik. A sok közügy és lázongás után végre egy kis tért nyer a zene is. Marcel nejének és leányának elbeszéli a lázadás lefolyását és a Robert életeért bizonytalanságban remegő Beatrixtól megtudja, hogy szereti Robertet. Egy nagy hatású hármass dal következik. Marcel fölháborodva elhatározza, Roberten boszút venni, mert leánya szívét elrabolta; az anya és leány kérlelik őt. Mind a háromnak külön jellemző zenei motivumai szépen egybe folynak. Végre Beatrix egyedül marad, búsan elmerülve. Egy rendkívül szép kis közjáték hangzik föl. Az előkelő büszke motivum, mely Robert szerelmét festé, megtörve, szomorún hanyatlik le; föltűnnek mintegy kérdezőn, a hangok, melyekkel kérelték a szigorú Marcelt, és elhangzanak kétesen és bizonytalanul. Beatrix álmodozva, elmerülve az éj csendjében, egy szomorú dalt énekel, melyet Robert érkezése szakít félbe. Egy hosszabb szerelmi jelenet következik egy nagy kettős dallal, kifejező, érzéki szövegre. Robert szökési ajánlatot tesz, s végre midőn Beatrix már hajlandó engedni Robert szenvedélyes kérő szavainak, megérkezik Marcel fegyveres kísérőikkel, kik elől Robert kénytelen az ablakon át menekülni.

A harmadik fölvonás szent János ünnepét festi. A Notre-

Dame egyház előtti tér tele van ünneplő és tánczó néppel. Következik a ballet. Bevonúlnak a tanulók leányokkal karjainkon, azután jön az érdekes «*musette guerrière*», utána a büszke, komoly pavane és egy csinos egyszerű keringő, de mindenek közt legeredetibb és hatásosabb egy phantastikai és bizarr cigánytáncz. Beatrix is megjelenik a templomba vonulók menetében. A templomból kihallatszik a hívek ájtatos karéneke: «*Te Deum laudamus*», és közbe Beatrix és az álruhában megjelent Robert, midőn senkitől észre nem véve vélik magokat, a karének hangjaiba olvadva halk párbeszédet váltanak. Robert fölismertetik és Marcel bevádolja őt a nép előtt, mint az időközben Párisból menekült és sereget gyűjtő dauphin kémjét; Maillard ellenben Robertnek, mint ártatlannak, szabadon bocsáttatását követeli. A nép is Robert pártjára áll, és egy hatalmas erőteljes összes keletkezik. Marcel és Eustache Robert ellen, Maillard és a tömeg mellette emelnek szót, Beatrix pedig esdekelve kegyelmet kér atyjától. Robert megszabadul, a tömeg pedig eloszlik. Marcel egyedül marad komorságával és ötödipárhuzamaival. Senki sem fordult feléje azok közül, kik őt nem rég mint vezéröket üdvözölték. Egy búskomor meditációba mélyed a hálátlan népről, mely őt oly hamar félreveti és feledi. Merengéséből Eustache ébreszti föl. Meg akarja őt nyerni áruló tervének, hogy Párist játsszák a navarrai király kezére. A zenei párbeszéd két jellemző, már előbbről ismert motivumon nyugszik. Egyik egy indulószerű és a navarrai királyt jelzi, a másik a csel és árulás igen jellemző motivuma. Időközben este lett; az ünneplő tömeg újra ellepi a tért, fáklyákkal és az első kardallal befejezi szent János ünnepét és a mozgalmas fölvonást.

A negyedik fölvonás egy komor és sötét éji jelenet a sz. Denis bástyánál. A zene izgatott és aggodalmas. Eustache bevezeti a navarrai király kincstárnokát, de Marcel eleinte megvetően visszautasítja árulási ajánlatukat. Később visszajő és meglepetésünkre rá áll az áruló tervre. Meg akarja bosszulni a nép hálátlanságát és ki akarja nyitni a kaput a navarrai király harczosai előtt; de az óvatos Maillard által föllállított örök nem engedelmeskednek többé neki. Robert újra megjelenik és miután egy gyöngye és hosszú áriával föltartóztatja a végzetes befejezés felé siető cselekményt, kéri Marcellt, térjen vissza családjához, és ígéri, hogy kieszközli részére a dauphin

kegyelmét. Megjelenik Beatrix is anyjával, de Marcel a kérelmükre sötéten feleli, hogy már késő. Négyszáz daluk igen szép, szenvedélyes, izgatott és szomorú; legkiemelkedőbb része a fölvonásnak, mely az eddigi motívumokból segíti ki magát. Távolról hallatszik a tömeg zaja és a vészharangok. Maillard és harczosai megtudták Marcel tervét és közelednek. Marcel Robertre bízza Beatrixet és kirohan a tömeg felé. A zaj mindig erősebb lesz. Marcellt megölik és a győztesen bevonuló dauphinnek üdvöt kiáltanak.

Jól esett ez előkelő és tiszta zenei szellem műveivel annyi dissonantia és hanyatlás közt hosszabb ideig foglalkozni.

Meglepő volt e nagy és érdekes sorát megismerni a legmagasabb formákban készült énekzenének, de még meglepőbb volt ily nagy becsű műveket a másodvirágzású hangszerei zene köréből megismerni.

A hangszerei zene fölvirágzása óta, egy évszázaddal idősebb lett a zeneköltő, tapasztaltabb és bölcsőbb; lelkesedését és meleg kedélyét majdnem egészen elvesztette. A hangjáték bája még becsben tartatik, de alája titkos és alig sejtethető hangokban mély és szomorú tanulságot rejtettek. Külsőleg a régi bábjátékot játszsza el előttünk, de a két báb alak Faust és az ördög párbeszédeit mondja el.

Teljes jelentőségét ily nagy művésznak, midőn még pályája befejezésétől oly távol áll és teremtő ereje mindig növekedőben van, nem ítélni lehet meg.

Követők nélkül fog-e maradni, mint a francia zene nagyságai! Cherubini, Chopin, Berlioz, nagy példájára fog-e támadni kiválóbb francia hangszerei zeneszerzők, nem tudhatjuk. Sok függ attól, van-e még elég tartalék zeneeszmék, mélyebb, mint a melyent eddig teremtettek, és másrészt élénkebb és életteljesebb, mint a németeké. E két elemet egyesítve az arany húrok közt eddig ismeretlenül szunnyadó sok újat teremthetnének még.

ÉRDY LAJOS.

AZ IR MOZGALOM.

Most egy éve húnyt el Butt, ir képviselő, oly férfi, kit méltán el lehetne nevezni Írország Deák Ferenczének, ha sikerült volna neki Angliával a kiegyezést, és az egyesült királyságnak angol-ir dualistikai monarchiává leendő átalakítását nemcsak czélba venni, hanem végre is hajtani. Hét éven át élén állott a kiegyezési pártnak, mely nem kívánta Írországnak Angliától elszakadását, de a centralisatió fönmaradását sem, hanem *Home Rulet*, azaz önkormányzatot az ir parlament és a királynő által a honi ügyek élére állítandó miniszterium útján, ellenben a Westminsterben székelő parlament tanácskozásaiban oda küldendő képviselők által való részvételt nem ellenzé, hanem kizáróan csak közös, tudniillik hadügyi és külpolitikai kérdésekre nézve. A pártnak az 1870-iki novemberben bekövetkezett alakulása magában Angliában az Írországgal leendő kiegyezésre vezethető igen fontos lépésnek tekintetett, annál is inkább, mert az akkori kormány és parlamenti körök e kiegyezés létrejöttét komolyan óhajtották. Hét évszázadon keresztül szent Patrick országának kibékítésére irányzott minden törekvés eredménytelen volt. Jóllehet, hogy IV. Hadrián pápa — születésre nézve angol — a «szentek szigetét» annyi fillérnyi évi adóért adta el II. Henrik királynak, a mennyi ház volt rajta: az elvakult irek a kegyelmes pápai átengedési okiratot még sem ismerték el, és Írország — miként minden későbbi angol birtok megszerzésének fegyveres kézzel kellett történnie. Ez nem sikerült teljesen, bármily gyakran megkísérlették is ezt közel 400 esztendő folyamán át különböző királyok. Csak VIII. Henrik látott hozzá erélyesen, de ő sem érhetett el mást, mint azt, hogy vallási újításokat

akarván behozni, a «zöld sziget»-et vértengerbe mártotta, mert az ir nép elég makacs volt ősi hitéhez híven ragaszkodni, daczára azon bőkezűségnek, melylyel hajdan a pápa felőle és az ország felől rendelkezett. Erzsébet, a nagy királynő, hiába pusztíttatá el a szigetet annyira, hogy Mountjoy Lord Deputy azt jelenté neki: «Fölséged Irországban már csak holttestek és hamu fölött parancsolhat!» A vasfejű Cromwellnek majdnem sikerült volna, a rejtekeikből kibújt benszülöttekkel és oda áttelepített angol gyarmatosokkal csakhamar ismét benépesedett országot egészen az angol járom alá hajtani. Angol történetírók — a későbbi béke kedvéért — még most is fájlagják, hogy Cromwellnek nem jutott elég ideje, a benszülött kelta népfajnak legnagyobb részt már véghez vitt kiirtását teljesen befejezni. Ekként elég dolga maradt még fönn III. Vilmosnak, ki a híres Battle of the Boyne után a protestáns elemet tartós uralomra, a katolikus népséget ellenben gyámoltalan szolgaságra juttatá. Ez időtájban hoztak azon iszonyú fenyítő törvények (penal laws), melyek minden hangot elfojtottak és a népszellem bármely nyilvánulását súlyos büntény nyé bélyegezték. Ez időtájban kezdetét vette az összes ingatlan javaknak angolok közti fölosztása, sőt londoni czéhek is nyertek ilyeneket, és ezek még jelenleg is húznak tekintélyes jövedelmet éjszaki Irországban fekvő jószágaikból. Ez állapotok folyton meg-megújuló fölkeléseket idéztek elő. Az ir parlament, mely évszázadok óta fönnállott, I. György alatt 1719-ben eltöröltetett, és csak az éjszakamerikai függetlenségi háború idején, midőn attól lehetett tartani, hogy Irország Angliától el fog szakadni, élesztette föl ismét III. György a parlamentet oly alkotmány kapcsolatában, mely Irországnak Angliához való viszonyát tiszta personalis unio alakjában tüntette föl. Tizenennyolcz esztendeig élvezett a sokat hányatott ország oly önállóságot, a minővel azelőtt soha sem bírt, még saját királyai alatt sem. Az önállóság e rövid korszaka nagy szónokokat és államférfiakat, mint Grattan, Flood, hozott fölszínre, a nép már-már elfeledte a reá nehezedő, tűrhetőnek alig hitt politikai és gazdasági nyomást, midőn az ország szerencsétlenségére szinte félreértésből iszonyú társadalmi forradalom, katolikusok és nem katolikusok közti polgárháború ütött ki, mely fanatikus gyilkolássá, tüzzel-vassal pusztitássá fajult. A belháború, melyet Anglia csak a távolból nézett, elnyomatott, de

Irországnak annyi bajjal megszerzett önállósága — látszóan mindenkorra — veszendőbe ment. Egy évvel a polgárháború megszűnte után 1800-ban Pitt alatt az úgy nevezett uniót, azaz az Angliával való egybeolvadást az ir parlament egyes lordjaitól és commonereitől pénzen vásárolták meg. Erre nézve már semmi kétség sem forog fön, minthogy úgy Macaulay, mint sok más angol történetíró, 158 képviselő, tehát az alsóház kellő többsége megvesztegettetésének tényét elismerik. Irország már csak kiegészítő része volt az «egyesült királyság»-nak, melynek parlamentjébe az ir választók képviselőiket küldték. Pitt az amúgy is kicsalt egyesítést legalább a katolikusok, mint a lakosság túlnyomó többségének emancipációjával kapcsolatban, javasolta végrehajtani. Ha ez megtörténik, az Anglia által szándékolt assimilatio idővel végbemegy vala. De az utóbb bárgyúvá lett király konokul ellenzett mindent, a mi az irek méltányos igényeit csak némileg kielégíthette volna, és ez által megghiúsítá Irország kibékítését egy további évszázadra. Ennél fogva még életében, és később 1848-ban forradalmak törttek ki, az utóbbit azonban a legirtóztatóbb istenesapások egyike, mely valaha európai országot meglátogatott, előzte meg. Az 1846/47-ki télen keletkezett éhínség következtében egy millió ember veszett el, és két millió vándorolt ki Angliába, Skótszágba, de legtöbbszörre Amerikába. A katolikusok ugyan 1829 óta a «szabadító» O'Connel izgatásai következtében a *penal laws* terhei alól fölmenttetek, de már későn, az ir nép az angolok irányában a legellenségesebb érülettel volt ismét eltelve, miként az előző hét század alatt. Hasztalanul iparkodtak most az ötven nemzedéken elkövetett, az évezred történetébe már bevésett jogtalanságot lassankint jóvátenni. Az inségeseket segélyezték, ezek azonban az adományokat káromlásokkal viszonzták. Az országban maradtakat, kik ismét jólétnek örvendtek, az angol nép legtöbb — fájdalom nem minden — szabadságában részesítették, és az ekként megajándékozottak az 1867-ki fenier-fölkeléssel fejezték ki hálájukat, mely fölkelést az amerikai polgárháborúban részt vett irhoniak nem kis mértékben segítettek elő. Végre, midőn e még friss emlékezetben levő lázadás is elnyomatott, belátták az angol államférfiak, hogy csekély engedmények és reformok Irország kibékítését soha sem eredményezhetik. Gyökeres reformokhoz fogtak tehát, és bármily kemény küz-

delembé került is a nyakas korlátozottság és az erélyesen ellenkező önzés legyőzése, Gladstone miniszterelnök 1869-ik évben mégis keresztülvitte, hogy az anglikán államegyház két évszázados uralkodás után, a csaknem egészen katolikus Írországból eltöröltetett, és a reá következő 1870-ben sikerült neki a fönnállott agrárius törvények élet — egyedül Írország részére — legalább részben elvenni. Ily nagy eredmények elérése után azt vélték Dublinban, hogy barátságos kiegyezkedés útján a legfontosabbat, a tisztán írországi ügyeket illetőleg az önkormányzást is elérhetik, és ez okból alakult meg a *Home Rule* akkor még mérsékelt pártja, melyhez katolikusok és protestánsok, conservatív és szabadelvű pártbeliek, lordok és polgárok, a megindítandó tárgyalások sikeres kimenetelének reményében csatlakoztak.

Talán létre is jött volna oly kiegyezés, mely az írek többségét kielégítette volna, ha először a tárgyalásokat vezénylő Butt csakugyan bírt volna Deák Ferencz tulajdonaival, ha másodszor ez időben más férfiú mint Gladstone lett volna miniszterelnök. E nagy idealista csak igazságérzete által vezéreltetett, midőn az íreknek az említett rendkívül fontos engedményeket tette; de eszébe sem jutott egy lépéssel tovább menni, és Írország kibékítésével egy politikai célzt összekapcsolni. Beaconsfield, akkor még Disraeli, az ő helyében sokkal kevesebbet tett volna, de e kevésnek oly árt szabott volna, melyet az írek akkor még örömezt megfizettek volna. Hisz akkor még magok sem tudták, mily nagy jelentőséggel bírnak ők Angliára nézve, és mily befolyást lesznek képesek gyakorolni az angol politikára. Az ir képviselők, szám szerint 103-an a 658 tagból álló parlamentben, addig az Angliában székelő vidéki lordoknak inkább kinevezettjei voltak, mint az ir nép képviselői. Néhány kevés közülök úgy nevezett «nemzeti», azaz separatista volt. De ezek a westminsteri törvényhozást inkább csak botrányok előidezése által akadályozhatták, mintsem tartós befolyást gyakorolhattak reá. Illetlen magokviselte miatt hírhedtekké lettek, eljárásuk az íreket általában véve nevetségessé tette, egyébként pedig nem igen törődött velök senki, mert az «ir» képviselők túlnyomó többsége ugyanazon fajtájú conservatív és szabadelvű pártiakból állott, mint Angliában. Ez állapoton a Disraeli által keresztülvitt 1868-ik évi új választási törvény sem változtatott semmit, mivel az Írországra nézve nem volt

érvényes; hisz általában úgy a torykból, mint a whigekből alakult kormányok mai napig is azon hibát követték el, hogy Anglia, Skót- és Írország számára nem ugyanazon törvényeket hozták. Központosítást, egységes birodalmat akartak, és a közélet majdnem minden terén separatiót hoztak létre. Peel Róbert volt az első és egyedüli, ki azon elvet állította föl: Írországnak Angliával a legteljesb egyenlőséget kell megadni minden politikai, polgári és municipalis jogokra nézve. Azonban ő nem volt elég erős, helyes nézeteit a parliament fonák nézetei ellenében érvényre juttatni. Mily kifogásokat emeltek, csak hogy az egyenlőtlenség fönmaradását igazolhassák! A jogtalanság védelmében, elavúlt szabadalmaknak az uralkodó rendek számára való föntartásáért vívott küzdelemben az angolok amúgy is utólríhetetlen mesterek. Nem átalják oly nyilatkozatokat tenni, melyek minden más országban viharos fölindulást és hangos gúnykacajzt idéznének elő; utánoszhatatlan hidegvérrel, kalappal a fejökön, és szavaikat kényelmesen kinyújtva kijelentik, hogy az angol nép reformokra még nem érett meg, reformokra, melyek másutt, például Oroszországban már keresztülvitettek, és ki nem fogynak soha oly bizonyítgatásokból, hogy bizonyos rendszabályok, mint például a földmegváltás, telekkönyvek behozatala stb. Angliában mostan és mindenkorra teljesen lehetetlen, ép oly lehetetlen, mint netán az Angliát a szárazföldről elválasztó tenger kitöltése. Ha már most Írországnak teendő engedményekről, az irek azon jogáról van szó, hogy a többi két nemzettel egyenlő bánásmódban részesíttessenek, akkor épenséggel betekig eltartó vitatkozásokban pontosan bizonyítgatják, hogy a történelem, a nép jelleme, az égalj, az intézmények bizonyos különbségről tanúskodnak, sőt hogy maga az Úristen Erin fiaival való másféle elbánást akar. Angol miniszterek nem szoktak sokáig ellenszegülni, ha őket egyenesen nem érdeklő kérdések forognak szőnyegen, és Írországot a cabinetben, miként jelenleg is, rendesen angol képviseli. Innen van az is, hogy a választói jog kiterjesztése, mely Angliában és Skótországnban körülbelül egy milliónyi új választót teremtett, az írországiakra nézve nem bír érvénnyel, jóllehet, hogy egy és ugyanazon parliamentbe választanak. Angliában a census a városokban eltöröltetett, és minden householder, azaz egy önálló lakás birtokosa választó joggal bír, míg Írországnban a bérlő

csak akkor bír választói joggal, ha a bérösszeg városban négy, vidéken pedig, hol a házak mellett szántóföldek is béreltetnek ki, tizenkét fontnyi sterlingre rüg. De a föntartott census még nehezen teljesíthető melléköltételek által is súlyosbítatván, a legfőbb politikai jog gyakorlása ekként még inkább megnehezítettetik, csak hogy lehetetlenné tétessék az ir nép képviseltetése, és csupán a vidéki lordok érdekei megóvassanak. Így például Angliában minden adófizető netán adóhátralekának törlesztésére minden év május 1-ig oly világos figyelmeztetéssel fölhívandó, hogy nem fizetés esetén választó jogát ez évre elveszti; Írországbán ellenben ez nemcsak hogy nem történik meg, hanem azt beszélük, hogy általános választások idején a különben igen szorgalmas adószedők a falvakban nem is mutatkoznak hetekig sem, csak hogy a kisbérlok választó jogukat elveszítsék. Ekként történhetett, hogy 1874-ben Angliában és Walesben 23·6 millió lakos közül 2,416,222, Skótországbán 3·4 millió lakos közül 304,268, Írországbán pedig 5·3 millió lakos, tehát másfélszer annyi, mint Skótország lakosai közül csak 231,315 választó volt bejegyezve, és a municipalis választásokra az ország több mint 700,000 lakossal bíró összes városaiban épen csak 16,371 választó volt bejegyezve, minthogy e választókra nézve a census még magasabb, mint a parlamenti választásokra nézve. Ezek következtében a 103 írországi képviselő tekintetében, az újabb törvényhozásból folyó változás nem volt várható. De magában Angliában és Skótországbán most nem kevesebb, mint két millió ir létezik, ezek közt volt az 1871-ben véghez vitt utolsó népszámlálás szerint 682,000 felnőtt és 200,000—250,000 választó. Az 1846-ki nagy inség előtt az ir elem Angliában csak gyéren volt képviselve, hisz akkor még fönnállott a katolikusok iránti megtestesült gyűlölet, mely a «no popery!» jelszóban vette kifejezését. A példátlan inség idején azonban nem tilthatták meg nekik az angol és skót városokba való átköltözést, és így át is költöztek tömegesen, miként a sáskaraj. Eleintén csak könyörületből tűrték, később azonban előszeretettel foglalkoztatták őket rendkívüli alkalmazhatóságuk és ügyességök miatt. A férfiak és legények a gyárakat, kis műhelyeket, dockokat, hajógyárakat, bányákat és közútakat, mint közönséges munkások lepték el; a nők és leányok cselédeknek szegődtek, és mint ilyenek sok előítélettel

találkoztak, hisz még most is szakácsnői, házcselédi stb. állásukra vonatkozó hírlapi hirdetményekben gyakran olvasható: «Irországiak ne jelentkezzenek.» A férfiak erőteljesek, ügyesek, szorgalmasak — inkább mint otthon — és csekély szükségleteik miatt olcsó bérért dolgoznak. Egyedüli nagyobb hibául az iszákosság róható föl nekik, de Paddy (enyelegve Patrick helyett) már szereti a whiskeyt, és el nem lehet nála nélkül, inkább lemond minden másról. Az irországiak e tulajdonságaik következtében csakhamar magokhoz ragadták az összes alsóbb rendű munkákat, úgy mint Amerikában, hol a cselédek, a kézművesek, a teherhordók stb. majdnem kivétel nélkül irországiak, ha csak a még olcsóbban dolgozó kínaiak őket ki nem szorítják. Gyermekkoruk óta földművelést űzve, egész grófságok mezei munkásai, úgy szintén kertészei, baromörzői, lovász-inasai gyanánt szerepelnek. Deli termétek, szépek, bátrak, könnyűvérűek és harcvágyók lévén, ép oly örömet vettek föl a hadsereg- és rendőrséghez, a mily szívesen állottak oda be. A London utczáin látható szálas policemanek, kikről a járatlan külföldi annyi dicséretreméltó és — valótlan dolgot szokott elbeszélni, majdnem mind irországiak, és az angol hadsereg több mint harmadrésze irishmanekből áll, míg a tengerészethez már csekélyebb hajlandóságot mutatnak. Igen nagy számú katona, kik Anglia újabb történetében kiváló helyet vívtak ki magoknak, Irországban született, egyebek közt Wellington a «vas herceg». Az 1690—1789-ki évek alatt 500,000 ir zsoldos vérzett el a francia királyokért az ir dandárban. De mint államférfiak, tudósok és költők is kitűntek, ha jó nevelésben részesültek. Lord Mayo, ki mint angol alkirály Indiában meggyilkoltatott, lord Dufferin, volt canadai helytartó, jelenleg Anglia szentpétervári nagykövete, Tyndall, a híres természettudós, mind irországiak, sőt az utóbbi alacsony származású. Minthogy az Angliába bevándorlottaknak jó iskolák kínáltak, melyeket kellően föl is használtak, mint nálunk és Németországban a zsidók, Amerikában a négerek és Indiában a hinduk, mint általában mindenütt az elismertetés és egyenjogosítás után az előbb elnyomottak, valódi szenvedélylyel fogtak saját vagy legalább gyermekeik kiműveltetéséhez, ennél fogva társadalmi állásuk is csakhamar jobbra fordult, és fölöttébb érezhető versenyre keltek orvosokkal, kereskedőkkel, ügyvédekkel stb. éppen azon

módon, mint azelőtt a kézművesekkel. Valamint nincs Bécsben egyetlen egy lapszerkesztőség sem, melynek magyar belmunkatársa ne volna, épen úgy vannak képviselve az írországiak a londoni szerkesztőségeknél, sőt már túlnyomó többségben is vannak ott. Jelenlegi foglalkozásuknál és vagyonságuknál fogva már most igen sokan közülök bírnak választó joggal és Írországon kívül lakván, épen úgy részt vesznek az 1868-ki választó törvény kedvezményeiben, mint az angolok és skótok. Ehhez képest a nagyobb városokban, mint London, Manchester, Birmingham, Liverpool, Sheffield és még mintegy negyven közép nagyságú és kisebb városban a conservatív és szabadelvűek közti választási küzdelemre elhatározó befolyással bírnak annál is inkább, mivel egymással egyetértének, többnyire külön ír városnegyedekben együtt laknak, és vezérok, legyen ez akár katolikus pap, akár politikus, híven követik. A kibővített választó jog alapján végbe ment első választásoknál hatalmuk még nem tűnt ki eléggé. De már az összes pótválasztásoknál — szám szerint mintegy 150 — és főképp Liverpool- és Southwark (London)-ban az egész hetekig tartó előharc az ír szavazatokért folyt. Az ír pártvezérek jelszóul adván: «Home Rule az angol városokban vivendő ki», az egymással küzdő angol pártoknak nagy súlyt kell fektetniök arra, hogy az ír választókat magoknak biztosítsák. A jelen értekezés megjelenése előtt végbement új választások világosan megmutatták, mily döntő befolyásúakká lettek az ír szavazatok Angliában.

Hogy a dolgok ekként fognak fejlődni, erről az eszes Beaconsfieldnek már 1874-ben volt sejtelme, kevéssel rá, midőn Gladstonenak a parlament hirtelen fölосzlatásával elkövetett hibája következtében ismét hatalomra jutott. A Home-Rule-programm kibocsátása óta lefolyt egész idő Gladstone és Butt által meddő tárgyalásokban fecséreltetett el. Gladstonenak ugyan legjobb szándékai voltak, hisz maga mondta egyszer legnagyobb népszerűsége idején, a lordmayor diszebedjén: «Iparkodnunk kell még, Írország szívét megnyerni». De a mit erre nézve tett, az sokkal kevesebb volt, mint a menyit önkénytes elhatározásból egyszerre kellett volna tennie, hogy az ír népnek csak értelmét is kielégítse. Híjával volt úgy mint Butt, egy észszerű tervnek a főnforgó összes nehézségek elhárítására. Miként nálunk — Deákot jóval megelőzve —

többen tépelődtek a kiegyezéssel, sőt Szemere Bertalan emlékirataiban reprodukált hírlapi cikkeiben formulázta is, de azért a kiegyezés létesítésének nagy érdeme kizáróan Deák Ferenczet illeti, mivel ő mindkét részről elfogadhatónak talált coneret javaslattal állhatott elő, úgy a Home Rule-párt is, mely — ismétlem — 1870-ben még conservativ és liberalis tagokból állott, a kiegyezés lehetőségének érzetével bírt ugyan, de hiányzott oly férfiú, ki egy hasznavehető, részletes tervvel előállhatott volna. A tárgyalások lomhán és lappangva húzódtak el addig, míg Angliában az engedmények iránti élénk hajlam elmúlt, és Irországban a separatisták — körülbelül a mi 48-asainkkal összehasonlíthatók — ismét fölszínre nem kerültek. — Az ir katolikus egyetem fölállításának kérdése buktatta meg Gladstonet, és pedig néhány hónapi kelleetlenül folytatott kormányzás után, fölváltotta őt Beaconsfield. Az új választások 56 Home Rule-pártit juttattak a parlamentbe és csak 47 ir conservativ vagy szabadelvű pártit; és előbbiekből többnyire a nagy városokban választattak, mi jele volt annak, hogy a kiegyezésnek még mindig voltak kilátásai. Még vártak valamit az új kormánytól, ha nem is a dublini Green Collegeben (hol a parlament az unio létrejöttéig is főnnállott) székelő parlament engedélyezését, de legalább föltűnő egyenlőtlenségek mellőzését és az ir nép, nem pedig a vidéki lordok anyagi érdekeinek tekintetbe vételét. 1874 őszén nagy Home Rule-vita volt, melyből minden értelmes ember megérthetné, hogy a kormány, ha csak egyenesen kényszerűségből nem teendi, egyáltalában semmit sem fog engedélyezni Irországnak. A Home Rulerek, kiket addig üres ígéretekkel tartottak, csalódásukat belátták, és az ir alsó osztályok föluszítottatva, részint papjaiktól, kik a rég óhajtott katolikus egyetem iránti reményről most már letettek, részint fenier «vértanúktól», azaz olyan emberektől, kik az 1867-ki fölkelésben való részvételök miatt megfenyítették, tréfát kezdtek üzni a Home Rulerekből, de mindenek előtt ezeknek vezéréből. Ez utóbbi nem igen látszott fölvenni az egészet, de a párt egy része eddigi befolyását nem akarván otthon elveszteni, az ir városokban levő mob szószólója lett a parlamentben. Ez időtől fogva a Home Rulerek az alsóház rémületévé váltak. Az eddig viselt pártelnevezés új jelentőséget nyert, melynek a régivel nem volt semmi közössége. Butt még látszólagos vezér volt ugyan,

de O'Gorman, Biggar és más képviselők az ő mellőzésével versenyeztek egymással a népszerűségért, és ennek kedvéért lemondtak minden kiegyezésről. Az egyezkedés ideje immár elmúlt. A «nemzeti» hírlapok ismét rendkívüli elterjedésnek örvendtek, Írország most már ismét fölizgult. A miniszterium állását biztosítottnak látván hosszú időre, mely alatt az ir képviselőkre nem fog szorúlni, mitsem tett Írorszáért, hagyta a Home Rulereket, vagy inkább a radikálisokat lármázni, zajongni, botrányokat előidézni és nyugodtan látott mindennapi dolgai után. Csupán egy engedményt vetett oda nekik, az «intermediate education bill»-t, vagyis a középiskolai oktatásra vonatkozó törvényt, csak hogy tőlök szabaduljon, s tovább nem törődött velök. De 1879 tavaszán már az új választások általán szóba kerültek, s az afgmán és zuluháborúk miatt a kedélyek úgy Angliában, mint Írországban mélyen fölizgultak. Az alsóbb rendű ir nép számára megjelenő hírlapok, mint a *Nation*, *Patriot* stb. Cetywajohoz intézett himnuszokat közöltek azon vereségért, melyben az angolokat Isandlawa mellett részesíté, és már ezelőtt is Shir Alinak szerencsét kívántak az írországiak «örökös ellenségé»-vel vívandó harczhoz, keveset törödvén azzal, hogy a kheiberszorosi, valamint a délafrikai csapatok közt a zöld sziget szülötteinek ezrei harczoltak. Ez illetlenség — enyhe kifejezéssel élve — természetesen keserű érzelmeket keltett Angliában, és az illetékes köröket még inkább elidegenítette az engedmenyektől, mint azelőtt. Beaconsfieldnek egyébként is most egészen más gondjai voltak, hogy sem a katolikus egyetem fölállítására, az agrar törvények megváltoztatására és Írország egyéb kívánságainak teljesítésére gondolt volna. Egyszerűen nem törődött a György-esatornán túli dolgokkal, el lévén tökéelve azokra kellő időben visszatérni. Azonban már a bekövetkezendő választásokra való tekintettel Írországban igen heves izgatás vette kezdetét, mely a Home Rulerek, eme «felszegek», «egyezkedők», sőt árulók vagy balgák kiszorítására volt irányozva. Ennek ellensúlyozására azok hazajöttek, szónoklatokat tartottak, és ez által az izgatottságot csak növelték. Mindez Butt véleményének kitudása nélkül történt ugyan, de a pártvezér helye még mindig nem volt betöltve, és senki más nem foglalhatta azt el. Most azonban e vezér, rövid ideig tartott betegség után elhalt. Az általa elfoglalt hely üres volt, a poli-

tikai nagyravágyásnak tág tere nyílt. A Home Rulerek mindegyike a párt élére akart jutni, nem annyira a parlamentben nyerendő befolyás, mint inkább a saját honukban kivándó állás kedvéért. Minthogy amúgy is már csak a zajongók, a botrányhajhászok bírtak népszerűséggel, a követendő út iránt kétség nem foroghatott fönn. Kiki próbára tette a reá váró «munkára» szolgáló erejét, és ha meg volt elégedve önmagával, föllépett jelöltül a vezéri szerepre. Ily jelölt volt Parnell is, Meath képviselője. Négy évvel előbb Írországból senki sem ismerte őt, és nagy csodálkozást keltett, hogy egyáltalában mandatumot nyerhetett. — Négy esztendei képviselői működése alatt egyetlen egy okos szót sem hallottak tőle, és még saját pártja kebelében sem ügyelt reá senki. Teendő fáradozásai teljes sikertelenségéről meggyőződve, nem is kereste a londoni Home Rulerek bizalmát, hanem Írországra ment, ott szövetkezett a nemzeti és a feniai fölkelés óta titokban működő elemekkel, nyilvános szónoklatokat tartott, melyekben az egész eddigi Home Rule-politikát kárhoztatta és egészen új taktikát ígért, Angliával szemben egy új, természetesen többé nem engesztelékeny programot állapítva meg. A többi Home Rulerek is, hogy túl ne szárnyalja őket e nagyravágyó ember, a parlamenti hűsvéti szünet alatt kerületeikbe siettek, és itt oly határozottan ellenséges érzületet tapasztaltak Anglia irányában, hogy egyéb módjok nem maradt, mint a Parnell által megpendített húrokat a magok részéről is megrezgetni.

A parlament ismét megnyílt. Parnell mindjárt meglehetősen kihívó hangon tudakozódott az University Bill felől, melyet a miniszterek magánbeszélgetésekben pártbelieinek ígértek volt. A kincstárnok azon ügyességgel, mely csak angolok sajátja, tagadta, hogy a kormány «ez idő szerint» a kérdéses billt beadni szándékoznék, ellenben az Army-bill, melyre a kormány igen nagy súlyt fektetett, mielőbbi tárgyalását kérte. A Home Rulerek erre titkos értekezleteket tartottak, és ezek alapján az ezentúl követendő eljárás iránt csakhamar meggyeztek. «Egyetemi bill nélkül nem lesz Army-bill», így hangzék a kiadott jelszó. The O'Connor Don párttag mindenek előtt egy katolikus egyetemnek Írországból állami költségen leendő fölállításáról szóló törvényjavaslatot nyújtott be, és ennek napi rendre tűzését kérte. Midőn a kincstárnok ezt ellenezte, azonnal megkezdődött a hírhedett «obstruction», azaz

minden parlamenti tevékenység megakasztása. Előttünk magyarok előtt ez eljárás már nem ismeretlen, a boldog emlékű «agyonbeszélési vita» tanúskodik róla. Nem is a Home Rulerek találták föl, hanem a legkékebb vérű toryk az 1831/32-iki nagy «reformbill»-vita idején. A választási reform ellenzői külön bizottságot alakítottak, mely az agyonbeszélést szervezte. Esténként kiadatott a jelszó, és erre fölálltak az ellenzők egymásután és a legzürzavarosabb beszédek tartották, melyek valaha parlamentben elmondattak. Számtalan módosítványokat adtak be, és minden egyes módosítvány új vitát és szavazást idézett elő. Kiszámtattott például, hogy tizenöt éjjeli ülés alatt július 12-től 27-ig, Sugden tizenhatsz, Praid huszonkét, Pelham huszonnyolc, Peel Róbert negyvenhatsz és Croker, a főfő obstructionista ötvenhét ízben emeltek szót, természetesen mindenkor más módosítványhoz szólva. 1846-ban, a gabona-vámi viták alatt, az agyonbeszélést ismételték, de azóta már feledésbe merült. Most tehát megújították a Home Rulerek a régi praxist, és az Army-bill tárgyalását csakugyan lehetlenné tették. Éjjelenként adták elő magokat többnyire igen víg, néha boszantó, de a House of Commons türelmét mindig kemény próbára tevő jelenetek. A cat-o'-nine-tails (korbács) — az angol hadseregnél igen bőségesen alkalmazott kínzó eszköz — megszüntetésének kérdése, az obstructióra igen alkalmas ürügyet szolgáltatott.

A miniszterium már alig tudott magán segíteni, mert a «flogging» (korbács általi fenytés a hadseregnél) kérdésében a szabadelvűek a Home Rulerekkel közös álláspontra helyezték magokat, s így az egész országban csakhamar kezdetét vette a «cat» eltörlésére irányuló izgatás, mely tekintettel a küszöbön álló új választásokra könnyen veszedelmes alakot ölthetett. Hogy az «Army-bill»-t keresztülvillesse, a kormány végre mégis ígéretet tön az egyetemi törvényjavaslat beterjesztésére, s ez föltűnő gyorsasággal el is készült. Beterjesztetvén, nem egészen tetszett ugyan, de a tárgyalás folyamán annyira módosították, hogy az irországiakat tökéletesen kielégíthette. Nagy volt az irországi katolikus papság öröme, de még nagyobb Parnell s az összes Home Rulerek dicsősége. Hisz nekik sikerült Beaconsfieldtől valamit kicsikarni, őt «gyáva» hátrálásra kényszeríteni. Most tehát csak az eddigi irányban kellett haladni, hogy a birtokviszonyok szabályozásának reformja,

egy új választó törvény, sőt maga a «Home Rule» is kiereszakoltassék. Szükségesnek látszott, hogy az ir képviselők odavigyék a dolgot, miszerint jelenlétök a parliament terhére válván, ők Westminsterből kituszkoltassanak, s ez örüljön, hogy számukra ismét a dublini ir parliament megnyitattott. Zsenge babérjaival koszorúzva, s újabb diadal előérzetében utazott Mr. Parnell Irországba, mint a nap hőse! — s ott nagyon szomorú állapotokat talált. A termés oly országban, mely, mint Magyarország, alig bír némi iparral, a legnagyobb fontosságú tényező, fölötte rosszúl ütött ki. Angliában is, sőt majd egész Európában rossz volt a múlt évi termés; de ott a mezei gazdák rendelkeztek némi megtakarított összegekkel, melyeket most fölhasználhattak, míg Irország 600,000 tenantja (kisebb földbirtokok bérlői) régtől fogva egy napról a másikra tengődött, ámbár nehéz munkát végezett s legalább háromszor annyi szorgalmat fejtett ki, mint a mi magyar gazdáink. Egy köves vagy mocsáros (boggy) oly darab földön, melyen egy német, francia, sőt skót földműves éhen halna, egy irországi nemcsak megél, de képes töle oly bérösszeget fizetni, melyért nálunk sok esetben az illető telket megvásárolhatná. Egy acre (háromnegyed hold) földért 3—5 fontot (36—60 forintot) fizet évi haszonbér fejében. Azon felül köteles az igen tekintélyes adót fizetni, s a viskó, melyben lakik, s mely egy kamrából áll, a melyben ő, neje, nagyanyja s öt-hat gyermek együtt él egynéhány malaczczal, még nem is tulajdona, sőt a teleknek, melyet munkál, birtoklása sincs neki biztosítva, mert bármely okból, felévi fölmondás mellett, sőt ha a bérlettel még adós, azonnal, némi jelentéktelen formalitások teljesítése után, abból kiűzethetik.

A keleti grófságokban, melyek a nagy inség idején legkorábban pusztultak ki, a tipikus irországi földműves már nem is található, mert ott már most vagyonos angol gazdák telepedtek le, kik az egyes telkeket több angol mérföldnyi területre összefoglalván, ott géppel művelt takarmány-termelést létesítettek. Itt vannak egyszersmind azon vadászati területek is, melyeken királynénk most már másodszor néhány hétig tartó szerencsés «hunting»-et élvezett. Ugyancsak éjszaka, hol Cromwell s William idejében skótok telepítették le, s hol ezen felül némi ipar s tekintélyesebb kereskedelem létezik, egy különös jogszabály értelmében, melyről még később szólni

fogunk, a földműves szükség idején nincs éhezésre és fagyásra kárhozhatóva.

Délen s nyugaton ellenben, de különösen az utóbbi részen az országnak Európa legszegényebb népsége lakik. Ennyire, majd az Óceánba, szorítottatott vissza a kelta elem; itt él még az igazi, régi Paddy, egy kedélyes, becsületes ficzkó, a ki élczes, mozgékony, igénytelen s szigorúan vallásos és erkölcsös, — a törvénytelen gyermekek a születési átalány alig egy fél százalékát teszik — de annyira szegény, hogy a tandíjat gyermekeiért tőzegben fizetheti csak, s ebből a kicsinyek reggelenkint néhány darabkát visznek a rendesen meg lehetős távoli iskolába. Jó években a nyugati grófságok földműves népe először saját telkét műveli meg, s azután mint mezei munkás aratáskor átmegy Skótiába, s mi alatt ő oda van, az asszony sertést hízlal, melynek árából, úgy mint a férj munkabéréből kitelik a földbér. A burgonyából, mely kis földjén termett, él az éven át az egész család, s a tőzeggel, melyet a közeli lápon a családatya kiásott, fűtik kis viskójukat, úgy hogy télen amannak vörös gőzében emez mint a tisztító tűz élő képe tűnik föl előttünk. Senki sem elégedettebb, senki sem boldogabb Paddynál, ha csak egy tál étele van, s nincs hiány a tőzegben. De már több év óta még az oly csemegehez is, mint a minő egy főtt burgonya (zsír nélkül) alig juthat hozzá. 1876 óta csak egy jó termés volt, s így munkájára Skótiában nem volt szükség; telkének csekély jövedelmét is a bér fizetésére kellett fordítania, s ő maga gyermekeivel kénytelen volt magát kukoriczaliszttal táplálni, mely Amerikából hozatván, olcsón kapható. De mit csinál akkor, ha burgonya sem terem, s tőzeget sem lehet ásni? Akkor ember, asszony s gyermeknek éhen kell halni vagy meg kell fagyni, mert a földbért irgalom nélkül behajtják, s ha nem képes azt kifizetni, a végrehajtó az egész családot kiűzi viskójából, s ha nem akar kimenni, karhatalom segítségével a család feje fölött lebontatja a háztetőt, úgy hogy e szegények még nem is saját házokban, hanem az országúton, Isten szabad ege alatt vesznek el. Minthogy az életkedv rendesen erősebb a kötelességérzetnél, annyival inkább ott, hol a teljesítendő kötelesség az igazságtalanság színében tűnik föl, a rossz években a földművesek a «vad» nyugati részekben erőszakkal állanak ellen a bérbehajtó közegeknek, kik őket házaikból s telkeikből ki akarják

üzni, s ha ezek erős földözet nélkül jelennek meg, a földművesek gyakran egyesült erővel őket vagy magát a kemény szívű földesurat megölik, mire nagyobb mérvű karhatalom jelenvén meg, végre mégis kiűzetnek a kicsike gazdaságból, melyet talán már ősapjuk bírt bérben.

Barangolásaimban, Mayo grófságban, több órai úton egyebet nem láttam elhagyatott kis kőházaknál, tető nélkül, mezőség közepett, melyen hiába kerestem emberi alakot.

Egy temető város, vagy egy tűzvész vagy árvíz által elpusztított helység romjai nem tesznek rettenetesebb benyomást. Mindezen házakban egykor, mint később hallottam, szorgalmas családok laktak, melyeknek fejük fölött lebontották a háztetőt, mivel a bérrel adósak maradtak. Elhagyták tűzhelyeiket, talán valahol az országúton éhen haltak vagy Amerikába vándoroltak ki; de egykori lakhelyöket nem szabad új lakónak elfoglalni; az ilyen elátkozottnak tartott háznak üresen kell állania, pusztá falaival tető nélkül mindaddig, míg a szelek összerombolják.

A nyugati grófságok egyikében, Connaughtban, több tízezer ily ház van, melyek mindegyikéhez valamely «agrarius» büntény, valamely erőszak emléke fűződik, melyet majd a «landlord» (földesúr) ügynöke, majd a «Tenant» követett el. Jaj ez országnak, ha egy rossz termés következtében az «ejection» (kiűzetések) ideje bekövetkezik.

Ilyenkor rendszeren az izgatók körutat tesznek s csakhamar együtt van az anyag egy nagyobb- vagy kisebbszerű forrongásra. Így múlt nyár végével is — nyugaton a földművelőknek semmi termésök sem volt s mégis beköveteltetett tőlök a földbér. Az országnak több százados történetéből következett, bizvást lehetett mozgalmak kitörését jósolni. Mr. Parnell érezte ezt, mondhatni szagolta az igazi forradalmár finom érzékével, — melynél e tekintetben a vadászok «scent»-je sem kitünőbb. Hogy a jelen követelményei által túl ne szárnyaltassék, az agrár lázadás kezdeményezésére buzdította a népet, s egy helységből a másikba vándorolva, fölszólította, hogy inkább ne fizesse meg a földbért, s mielőtt éhen halna, löjje le a földesurakat. Példáját követték a többi izgatók, s egyszerre Írország egész nyugati részén kitört a forrongás. A Home Rule mozgalom, melyet a mérsékeltek a békés kiegyezés céljából kezdeményeztek, s az obstructionisták mint politikai iz-

gatásokra alkalmas eszközt fölhasználva, folytattak, most a lázítás eszközévé fajult. — Néhány nagyra vágyó ember az inséget, a kétségbeesést, az emberi nyomort arra akarta fölhasználni, hogy ugyanannyi lépcsőül szolgáljon, melyeken rohamosan hatalomra s tekintélyre emelkedjék.

Még be sem állott a rettegett inség, s máris ez elfajulásainak szomorú következményei voltak az országra nézve. A falusi uzsorás, a «gumbeen man», a ki Irországban jó kereszttyén, s egy vasárnapi misét sem mulaszt el, idején behajtott a követelését, a földművesnek elvivén sertését, ágyát s székét házából. A jelentékenyebb bérlők s a squire-ek (angol származású földesurak) a városban már szintén nem bírván hitellel, nagyobb zavarok megelőzése végett, munkásaik egy részét elküldték. A bankok a kereskedelmi váltók leszámítolásának szűkebb korlátokat vontak. Azok, kik keresetöket így elvesztették, s azok, kik kénytelenek voltak üzleteiket bezárni, csatlakoztak az elégedetlenek rajaihoz, s az elsők voltak, kik a Parnell által összehítt sok népgyűlésen (Meeting) megjelentek. A városokból oda jött a csöcselék, melynek nincs kellemebb foglalkozása, a mezővárosokból a kiskereskedő, kit a tönk fenyegetett, s a farmokról minden vasárnap fölkerelkedtek a bérlők feleségeikkel, hogy eljussanak majd ez, majd amaz előre kijelölt gyülekezési helyre, még ha ez több mérföldnyi távolságra volt is, akár gyalog, akár ama kis lovakon, melyeken Irországban a tengeri füvet, egy ott kedvelt trágyanemet szokták haza szállítani. Rendszeren 2—3000 ember jelent meg, egyes esetekben azonban 10,000 és még több is. A hely, hol a meeting tartatott, rendszeren gondos tekintettel a színpadias hatásra választatott. Ritkán a városokban, s ha mégis, akkor mindig a fő piacon. Legtöbbször azonban szabad ég alatt, kilátással hegyekre, melyek az ország mondákban dűsgazdag történetében szerepeltek egykor, s a nagy forradalmak idején kényelmes menhelyeket nyújtottak; s így önkénytelenül emlékeztettek a sassenachok (szászok) ellen oly gyakran kezdeményezett szabadságharczokra. Ha ily hatás nem volt elérhető, a népgyűlést oly helyen tartották meg, melyről egyidejűleg volt látható, valamely földesúrnak örökké elhagyatott kastélya, melynek birtokosa Londonban pazarolja a bérlők véres verejtékkel szerzett jövedelmet, a kiűzött földműves nép tető nélküli házáinak sorával,

vagy nyomorúlt viskókkal, melyeknek lakói bérhátralék miatt a fölmondást (mely 1848 óta a törvény értelmében eszközöndő) már megkapták, s az házaik ajtajára kiszégeztetett.

Egyikét a legnagyobb meetingeknek, mely talán a legviharosabb volt, a Balla-i meetinget, egy halom tetején tartották, melynek tövében egy hitvány viskó feküdt, melyből a benlakó család másnap volt eltávolítandó. Két kis gyermeke e családnak himlőben feküdt, az öreganyjok vak volt, s maga a családfő már ősz ember, kinek tényleg nem volt semmije, mit a végrehajtóknak átszolgáltathatott volna.

S mégis kiűzték hajlékukból, nem ugyan a kitűzött napon, mert e fenyegető néptömeg csoportosult a ház körül, hanem két héttel később! Miután e meetingek ügyesen voltak rendezve, az élénk képzelő tehetséggel bíró írországi vidéki népre hatásukat nem téveszthették, s eltörölhetetlen benyomást hagyván magok után, épen azon hangulatba hozták, melyet az izgatók előidézni óhajtottak. Majd sehol sem maradt el egy-egy fölfegyverzett csapat színpadias fölvonulása, fa lándzsákkal, emlékül azon fa lándzsákra, melyeket egykor a rettenetes 1798-ik évben használtak, vagy fa kardokkal, zászlókkal, koponyákat, koporsókat ábrázolva, s a szenvedélyeket a legvégsőig fölizgató föliratokkal ellátva. «Le a földesurakkal», «Emlékezzetek boldogult vértanúinkra», «Azé legyen a föld, a ki míveli», «Örök gyűlölet az idegenekkel szemben» (az angolokat értve), ezek voltak a legáltalánosabb, jól szembeötlő jelszavak, melyek után a mozgalom további fejlődésével még lázítóbbak következtek. — Rendesen a fáradhatatlan Parnell elnökkölt, a ki némely vasárnap különvonattal utazott, hogy két egymástól távol eső helyen szólhasson, vagy elnökölhessen. Kíséretét, egykori feniek, s a néptengerből fölmerülő kétes alakok képezték, oly emberek, kiknek érdekében feküdt a fő izgató népszerűségének foszlányait magokhoz ragadni. A papok, különben az írországi alsó katolikus néposztályok vezetői, hiányoztak e meetingeken, még mielőtt a pápa nekik meghagyta, hogy e mozgalmat tehetségök szerint csillapítani igyekezzenek. Mély ellenszenvvel tekintettek a protestáns Parnellre — Butt is protestáns volt, mint a legtöbb nagy hazafi a függetlenségi korszak idején, mint Grattan vagy Fitzgerald Edward — azon Parnellre, ki mint földesúr saját bérlői-

nek csak nyolczadfél százalékot engedett a bérből, s azt sem önként: de más földbirtokosoktól azt kívánta, hogy farmjait bérmentesen s minden kárpótlás nélkül adják át parasztjaiknak, az agitatorra, ki a nép nyomorát ki akarta zsákmányolni saját nagyravágása kielégítésére, s nem kevésbbé a politikai parvenure, ki az alsó osztályok leggonoszabb szenvedélyeit fölzigatta, azon balga tévhitben, hogy egykoron az ir köztársaság elnöke, vagy mint gúnyosan már nevezték, «Irország királya» legyen.

A papság, melynek Irországban rendkívüli befolyása van, talán mivel az összes keresztyénség területén ott legerkölcösebben élnek és soha rólok semmi rosszat nem hallani, tartozkodva visszavonulván, a földműves nép egészen védteletlenül volt kitéve a csábítók befolyásának, s csakhamar odáig jutott, a hová ezek vezetni akarták. A királynőre vonatkozó illetlen szavakon jóízűt nevettek, azon fölszólításra, hogy a földesuraknak csak annyit kell fizetni, a mennyi az uzsorás, a kereskedő követeléseinek s az életszükségletek födözésére szükséges összeg levonása után marad — «egy lat ólmot a számokra» kiáltással feleltek, a rend föntartására kirendelt rendőrség szavakkal, sőt helyenkint tetteleg is bántalmaztatott. Az izgatás első következménye volt, hogy a földbért nem csupán nyugaton, hanem majd az egész országban tényleg megszűntek fizetni. Titkos társulatok keletkeztek, melyek még azon bérlőket is, kik fizetni bírtak s akartak, valamint azokat is, kik oly bérletet vállaltak el, melyből más bérlőt kiűztek, élet-halál fenyegetéssel tartóztatták vissza a fizetéstől. — Egynémely ily társulatot, magok a ravasz parasztok alakítottak oly czélból, hogy így szép sorrendben saját magokat egymás közt «megintsék». Az egyik falu lakói álcázva megjelentek a szomszéd helységben, ott koponyáikat és halálítéleteket mázolván az ajtókra, melyek oly esetben voltak bekövetkezendők, ha a megintettek a földbért meg találnák fizetni; — s viszont eme falu parasztjai más nap vagy más éjjel ismét amott jelentek meg, gyors viszontszolgálat fejében, mint «Rories of the hills» (neve egy hirhedt rablócsoporthoz 1798-ban). Voltak aztán egyes különös becsületességre mutató esetek is, midőn tényleg megintett s fenyegetett bérlők éjjel jelentek meg a földesúrnál vagy ügynökénél, s ennek az esedékes haszonbért tréfás szemhunyorítással, kölcsonképen olvasták le az

asztalra. De rendesen a fenyegetést valóban követték a kihágások, sőt büntények. Ott egy bérlőnek, ki kötelezettségeinek megfelelt, a házat fölggyújtották feje fölött, amott éjjel rátörték egy egész bérlőcsaládra s megverték; többnyire azonban csak a «process-server»-eket (kézbesítők) akadályozták meg erőszakosan abbéli eljárásukban, hogy a végzetes iratot, mely a küszöbön álló «ejection»-t (kiköltöztetést) jelentette, a házakra kifüggeszszék. Ezekre a végrehajtókra s az urasági ügynökökre formális vadászatot tartottak. Fegyver volt elég, annyiival inkább, mert a kormány elég bárgyú volt, még a mozgalom kezdete után is, régi löfegyvereket 7 sh. 2 d. (valami négy forintért) darabját vásár alkalmával árultatni. Egy Brennan nevű végrehajtót utána hajított kövel öltek meg, egy másikat egy asszony-csoport úgy elvert, hogy nemsokára ezután kiadta lelkét. Egy bérlőt Bandernában (Mayo grófságban) befekettített s fölfegyverzett férfiak- s asszonyokból álló tömeg ágyából kiragadván, egy magával hozott koporsóba fektette, s azon fenyegetéssel, hogy a koporsót bezárja, tehát őt ily módon megfojtja, kényszerítette, hogy a keresztre esküdjék meg, hogy másnap a telket, melyből előde kiűzetett, elhagyja. Maamban, Connemara grófság egyik legvadabb hegyes vidékén fekvő helységben a kézbesítőket, kiket Clements ezredes, a földesúr, hívatott, az asszonyok megkövezték. Oly nagy félelmet gerjesztett az izgatók által vezérelt csöcselék, hogy végre nem találkozott ügynök, ki a bért követelni, kézbesítő, ki a fölmondást átnyújtani, és bizonyára senki, a ki kiköltöztetést eszközölni vállalkozott volna. A Londonban élő aggszüzek s özvegyek, kiknek összes jövedelmét valamely irországi földbérlet részlete képezte, s magok a földbirtokosok, kiknek háztartása tekintettel bizonyos irországi jövedelemre volt berendezve, ezen fölül a conservatív lapok is, unszolták a kormányt, hogy tegyen valamit a rémuralom megszüntetésére a «Smaragd»-szigeten. Lord Beaconsfield sokáig kérte magát, de végre is Irországba katonaságot s rendőrséget küldött erősítésül, s megbízta az ott székelő kormányt, hogy a tekintélyesebb izgatókat, Parnell kivételével, valószínűleg, mivel ez parlamenti tag, fogassa el. Múlt év november havának valamely napján Davitt, Killen és Daly, kik közül az első már egy ízben mint fenier volt büntetve, a másik kettő azonban előbb egészen ismeretlen egyén, pár nappal később

Brennan Tamás alsóbb rendű hivatalnokkal együtt lázító szónoklatok miatt befogattak. E rendszabály nagy izgatottságot okozott, de mégis jó eredménye volt. A foglyokat ugyan nemsokára ismét szabad lábra állították, mert nem volt tanácsos őket egy írországi jury elé állítani, a mely bizonyára fölmentette volna, de az izgatók magok mégis meg-hökkentek s főkép Mr. Parnell meggyőződött arról, hogy reá nézve tán jobb lesz, ha diadalainak színhelyét lehető gyorsan elhagyja. Ürügyül szolgált neki erre egy Amerikában teendő izgató körút, s csakugyan múlt év december 21-én elúta-zott a szabadság e tág honába. Az Egyesült Államokba megérkezvén, azon ritka kitüntetésben részesült ugyan, hogy egy este a képviselők házában fogadtatott, mi leginkább a newyorki irek közbenjárása következtében történt, a kik ott oly hatalmasok, hogy pár évvel ezelőtt, a városi jövedelmek önhasznú kezelése céljából elég befolyással bírtak, a hírhedt *Tammany Ring* alakítására; azonban csak egynéhány képviselő maradt a házban, s a hallgatóság többnyire a karzaton levő írországi cselédekből állott, a kik otthon maradt rokonaikat szívókból segélyezni óhajtván, Parnelltől szertették volna hallani ennek módját. A mit pedig a jeles férfiú kívánt, nem volt egyéb, mint pénz — de nem az inségesek, hanem az izgatás számára. A gyakorlati amerikaiak azonban nagyon hidegen viselték magokat irányában, s Amerika legbefolyásosabb lapja, a *New-York Herald*, őt egyenesen szédelgőnek nyilvánította. Városhól városba, faluról falura vonulván, mindenütt megfordúlt, a hol csak egynéhány írországi található, többnyire az 1846-ban kivándorlottak s utódaik; de azon összeg, melyet a «forradalomra» gyűjtött, aligha felelt meg legszerényebb — igaz, hogy a szerénység nem tartozik hibái közé — kívánságának is. A helyett, hogy Parnellnek adták volna a pénzt, az amerikaiak Írországba küldtek addig körülbelől 1.000,000 dollart, s ebből nem kevesebb mint 100,000 dollart adott a *New-York Herald* tulajdonosa maga; s valóban ott e pénzre sokkal nagyobb szükség is volt az inség enyhítésére, mely időközben csakugyan kiütött. Fenyegetésekről s kihágásokról mind kevesebbet lehetett hallani, de annál inkább szaporodtak a nyomornak kétségbevonhatatlan, hiteles esetei. Ez alkalmat adott egy nagy szabású segélyezési mozgalom meg-

indítására, mely az izgatást sokkal gyorsabban megszüntette, mint a katonák s a rendőrség.

A burgonya igen rosszúl fizetett, ez már magában elég nagy szerencsétlenség volt; de a tözeget, a szakadatlanúl omló esőtől átázva sem igen lehetett kiásni; s ez volt a második nagy szerencsétlenség. Sűrű köd, minőt, kivéve az utolsó években, soha nem tapasztaltak, borítá reggel s este a tengerpartot. Az ország éghajlata egészen megváltozott, s a zöld sziget, melyet rendesen a tenger felől jövő nedves, langyos szelektől átlengett, dús zöld szőnyeggel födött talajáról neveztek el, s melynek éppen ezért helyenként kitünő legelői vannak, nem volt többé zöld, hanem piszkos szürke színű, bokáig érő sáros, mint nálunk az alföld. A torontoi érsek nem rég egy leveleiben, melyet egy francia laphoz intézett, az irországi éghajlat e változását a tengeráramlat irányváltozásának tulajdonítá, mely Irország partjait érinti. Ez áldásos áramlat, melynek köszönheti Anglia is, mint a főlebb éjszакnak fekvő Izland, kedvező időjárását s főkép azt, hogy hosszan tartó tél igen ritkán fordul elő, az érsek nézete szerint, Irország partjain folyását meglassúlván, ennek következtében túlságos meleggel látja el a levegőt, s ez által éles éjszакkeleti szelek alkalmával ködöt, folytonos esőt s gyakori viharokat okoz. Erre vonatkozólag még semmi biztosat állítani nem lehet, mert e jelenség még igen rövid idő óta tart; hanem annyi máris áll, hogy Anglia éppen úgy mint Irország, rendes mérsékelt éghajlatukat valóban elvesztették. A búzatermés nem olyan Irországban, mint hajdan; a takarmány nedves, a termények megromlanak. A burgonya, minőségre nézve, az utóbbi években sokat veszített. Mennyire fontos pedig e czikk az országra nézve, kitűnik abból, hogy Irország e «kenyerére» vonatkozó termesztési átalánya kilencz és egy negyed millió font sterlingre becsültetik. Pedig az 1877-iki burgonyatermés értéke csak 5·27 millió font sterlingre, az 1878-iké 7·58 millióra, s az 1879-iké, a már közzétett hivatalos számítás szerint 3·34 font sterling — s e szerint az utolsó három évi termés az átalány mögött 11·56 millió font sterlinggel maradt hátra. Előbb a talaj 11·2 font burgonyát adott fejenként, múlt évben csak 4·1 fontot, s egyidejűleg 4·9 font gabona helyett csak 3·8 fontot. A nép tehát rendes táplálékának csak egy harmadára volt utalva, s az nem tett különbséget, hogy, mint már említettük, nem többé kizáróan

burgonyával — mely már most a csemegékhez tartozik — hanem kukoriczakenyérrel s kukoriczakásával is táplálkoztak, mivel kevesebb gabona teremvén, kevesebb jövedelmet is hozott, s a mi kevés pénzhez jutottak ez által, az alig volt elég a téli szükséglet fedezésére, hogy kellő mennyiségű tengeri-lisztet bevásároljanak; s így ebből egyáltalán a földbért nem fizethették. A tözeget sem lehetett idején kiásni, mi által az egész nyugati részeken, melyeken csak egy vasút vonul át, nagy hiány állott be fűtőanyagban. Egykor a nyugati tartományok, épen úgy, mint egész Irország dús erdőséggel voltak borítva. — Az idegen kalandorok azonban, kiknek az ország földarabolva, adományoztatott, az erdőket kivágatták, a nélkül, hogy új befásításról gondoskodtak volna. A hol csak lehetett, az erdőkből legelőket s szántóföldeket csináltak, mivel ezek könnyebben s többet jövedelmeznek. Innen van, hogy most mérföldekre nem található fa, melyről akár egy botot metszeni lehetne. Még az Ausztria déli részén fekvő Karst-hegység sem annyira sivár, mint Irország hegyes vadonai nyugaton. Magas basalt-sziklák, mély szakadások, akadálytalanul rohanó hegyi folyók adják meg e tájak rendes, vadregényes jellegét. A földekből az ekevassal kihányt kövek oldalt összehalmozva földik — hasonlítva egy sakktábla koczkáihoz — a dombos vidéket. Minthogy egy viskó a másikhoz nagyon messze van, s az út duzzadt patakok s szakadozott, hóval födött sziklákon visz keresztül, s így, ha a tél szigorú, semmit sem lehet szállítani: azok, kik nincsenek élelmi szerekkel vagy tűzeggel ellátva, az éhenhalás és megfagyás veszélyeinek vannak kitéve. 1847-ben, midőn a megelőző évben semmi sem termett, tavasszal sok ezer cabinban (viskó) találtak holtakat, a kiket aztán a szomszéd mezővárosokba hozták, mivel nem akarták őket koporsó nélkül eltemetni. Meztelen nőkkel találkozott az útas az országúton, kik holt gyermekökkel karjaikban jelentek meg a városokban, s gyakran épen akkor rogytak össze élettelenül, midőn elérték a helyseget, melyben a kenyérkiosztás történt. Szerencsére, ennyire a múlt télen s e tavasz folyamán nem fejlődtek a dolgok. Figyelemmel olvastam valamennyi, a nyugati grófságokban uralkodó inségre vonatkozó híreket, de nem akadtam egyetlen egy esetre sem, a hol emberek tényleg éhen haltak volna, míg nálunk, mit a lapok pár sorral említettek, Fekete-Mezőn (Ungh) hír szerint kilenczven paraszt

csett volna éltlyphusba, s kettő közülök meg is halt volna. Az irországi alkirályhoz decemberben intézett levelében Mitchell Henry, parlamenti tag, a következő szavakkal festi az inséget Galwayban (Irország legnyugatibb városa): «Az emberek, kik egy kis tengeri fűvet jöttek árulni a vásárra, halványak, soványok, vérszegények. Hallgatagon járnak-kelnek, s ajkaikra nem jön mosoly. Ők még a boldogabbak, mert van ruhájok, melyben elhagyhatják viskóikat. Mások már régen elzalogosították ágyneműjüket, minden darab ruhájokat, s végül ingöket is, s a befolyt pénzen kenyeret vettek. Rögtöni segély nélkül tönkre kell menniök.» Hasonló levelek érkeztek a plébánosoktól, egyes szerzetek- s szavahihető magánegyénektől. Gyors segély elkerülhetetlennek látszott, tenni kellett, míg az utak még használhatók, a szállítások eszközölhetők voltak. Az alkirály neje, Marlborough hercegnő fölhívást intézett a vagyonosabb osztályokhoz Angliában s az összes angol gyarmatokban, a dublini lordmayor külön aláírást nyitott, s ugyan így tett a londoni lordmayor is, kinél egy évvel korábban Szeged számára majd 10,000 font sterling folyt be. Említésre méltó azon körülmény, hogy a szegényeket az ír városokban kutatni kellett, mert a míg egy elzalogosítható rongyuk volt, sokkal büszkébbek voltak, hogy sem segélyért folyamodtak volna. A szükségelt pénz gyorsan begyűlt. Mennyit küldött Amerika, az ottani kimutatások szerint, már említettük. De ezen kívül jöttek onnan kisebb összegek is, melyeket szegény irországi cselédek takarítottak meg, hogy inséget szenvedő rokonaiknak küldjék a fővárosba. A bostoni postamester közzétette az amerikai lapokban, hogy ő egymaga múlt év december havában 2250 szolgától összesen 28,000 dollart vett át Irországba szállítás végett. Az angol nép, mely különben igen nemes lelkű és bőkezű, s fölötte gazdag, az irországi inséggel szemben — mi elég csodálatos — hidegen viselte magát; talán mivel Parnell izgatásai fölingerelték volt, de valószínűen azért is, mivel azon nézetben volt, hogy a kormány kötelessége, ez esetben nagy mérvű s kielégítő segélyt nyújtani. Csak azok, kik nyilvános állásuk vagy hivataluk által erre mintegy kényszerülve voltak, legelől a királynéval, irtak alá tekintélyesebb összegeket; ezek közt a királyné barátnéja, lady Burdett Coutts 5000 (s nem mint mondták egy fél millió) font sterlinget. Az összes adományok összege azonban igen is jelentéktelen maradt. Ekkor lord

Beaconsfield a parlamenttől először 500,000 font sterlingre, s midőn utóbb ez összeg elégtelennek találtatott, 750,000 font sterling hitelt kért, hogy Írországbán kenyeret, szénét és vetőmagot osztathasson ki, s hogy oly földbirtokosoknak, kik talajjavítási munkálatokat akarnának eszközölni, kamat nélküli kölcsönöket adathasson, hosszú törlesztési idővel. Ilyen részint már szükséges, részint igen hasznos munka úgy Írországbán mint Angliában van elég. Mindenek előtt nem kevesebb mint hat millió acre (körülbelül ötödfél millió hold) földet kellene szorgalmasan alagsövezni; továbbá fölötte hasznos volna a dombok s hegyek befásítása; legfőképp azonban oda kellene törekedni, hogy a hegyek lejtőin s a bogok (lápok) szélteben elterülő, eddig használatlan földeket művelés alá lehessen vonni.

Az ily inséges munka természetesen a földműves nép előnyére válik, mely ily módon tekintélyes napszámhoz juthat. Figyelemre méltó azonban, hogy a segélyzésnél nem ezekre, hanem főképp a földbirtokosokra voltak tekintettel. A nemes lord maga, a ki oly soká intézte Anglia sorsát, igen kevés részvétellel viseltetett a távol nyugati tartományokban éhező szegény írországiak iránt, talán azért, mivel még soha sem volt nálok, s így helyzetöket egészen elképzelni sem tudja. Ő mindnyáját épen úgy mint Mr. Parnellt s társait egyszerűen lázadóknak tartja, a kiknek semmi úton-módon sem szabad kedvezni. Az ir ügyekben folyt heves vita alkalmával, midőn a segélyezési javaslat tárgyalatott, a felsőházban következőkép nyilatkozott: «Azok, kik e politikát (Home Rule-t) pártolják, hűtelenek királynőjök, s illoyalisok a haza iránt; nem sokára eljön az idő, midőn meg fogják bánni eddigi eljárásukat, s kényszerülve lesznek az evvel járó felelősséget viselni». Hasonlóan nyilatkozik még a választásokra vonatkozó manifestumában is, melyben kijelenti, hogy a Home Rulerek kívánságainak bármely csekély részben is, addig, míg azok a mostani irányban haladnak, engedményeket tenni, teljesen lehetetlen. E tekintetben sokan a szabadelvűek közül is osztanak nézetében; a többi közt Fawcett, a ki nem rég ezt írta: «Inkább öszüljünk meg (a whigek) az ellenzéki padokon, semhogy egy hüvelyknyire is hátráljunk a Home Rulerek követeléselei előtt».

Mindez sokban emlékeztet Schmerling s más bécsi centralisták nyilatkozataira Magyarországgal szemben! De míg

ezek csakhamar hátrálni kényszerültek, amott nem várható, hogy a Home Rule párt napja egyhamar fölviradjon. Időszerrűtlen izgatásuk által, melyet egyesek nagyravágyó céljaik előmozdítására idéztek elő, mindent elrontottak.

A talajjavításnak, mit az imént említettünk, Írországra nézve különös, egész történetén átvonuló fontossága van. Egykor ez ország, némely szerzetes tanúsága szerint, kiknek kézíratai mint középkori okiratok ma is nagyra becsültetnek, termékeny és áldott volt mindenütt, «mint egy kert, a mit üde erdők öveznek». A századokon át tartó számos polgárháború, keltámadások s lázadások következtében azonban a talaj művelése elhanyagoltatott. Hol azelőtt biztos ismertető jelekből következtetve, szántóföld volt, mocsárok s lápok képződtek, mint nálunk a törökök uralma alatt, melyek majd egész grófságok területét elborították. Azelőtt a lejtőkön s a folyók partjain szintén gabonát termeltek; de miután elmulasztották a görgeteg s a víz által oda hordott köveket eltávolítani, a köves talaj művelése igen fáradságossá vált. Midőn az angol királyok alatt egész III. Vilmosig, a világi s papi javak elkoboztatván, urat cseréltek s eddigi birtokosaik földművesekké, vagy a legjobb esetben jelentéktelen bérlőkké sülyedtek alá, az új tulajdonosok érdekében feküdt, hogy a területökön található terméketlen föld megjavíttassék. A benszülöttek tehát «jogot nyertek», hogy a mocsárokat lecsapolják, a különben termékeny földeket a kövektől megtisztítsák; sőt hogy az így saját munkájuk által értékben emelkedett vagy értékessé lett földtől földbért fizethessenek. A kelták gyorsan szaporodván, nem volt hiány munkás kezekben, a «művelésre alkalmas talaj visszahódításának» nagy munkájához, s így folyton szaporodott a «tenant»-ek száma is. Ez utóbbiak érezvén, hogy ők adták értékét a darab földnek, melyet műveltek, azt tulajdonuknak tekintettek, bár csak bérlőinek neveztek, oly tulajdonuknak, melytől mint egyéb adót, úgy az uraság számára mintegy regalet tartoztak fizetni. A földesurak, kik jószágaikon alig fordultak meg, igen keveset törődtek vele, hogy az ostoba paraszt mily véleménynyel van birtok-, illetőleg tulajdonjoga iránt; ők csak annyit követeltek, hogy nekik a földbér pontosan Londonba küldessék. Minthogy a middlemenek (urasági ügynökök) érdekében feküdt, hogy mentől több művelésre alkalmas földet teremtsen a paraszt, fáradságos munkája által, hallgatagon elfogadták a «tenant

right» (közös birtoklási jog, illetve birtokjog ellentétben tulajdonjoggal) fictióját, mely emlékeztet a római birtokviszonyokra Italiában, sőt a tenantek e fölfogását megerősítették az által, hogy nekik kegyesen megengedték, hogy az új farmokon házaikat magok építsék föl, s az árkolási, körülkerítési s más egyéb ilyenmű munkát sajátjokból teljesítsék, s egy szóval, hogy úgy tegyenek, mintha tulajdonukon éltek volna. Midőn azután a gazdálkodás a bérlő-osztály minden idejét már betöltte s így a talajjavítás és parlagon heverő földek foglalása hosszabb időre megszűnt, az így szerzett földek, mint egyéb családi vagyon, több nemzedéken át örökség tárgyát képezte, sőt sok esetben el is adatott. Ez ugyan hivatalos vagy bírói közeg közbenjárása nélkül történt, mert ezek az efféle, úgy nevezett «közös, azaz tényleges birtoklást», mely okiratok által hiteles alakot nem nyert, egyáltalán el nem ismerték volna. Mindazonáltal szokássá vált az öröklés és adásvétel oly dologra vonatkozólag, mely sem az örökhagyó, sem az eladó tulajdonát jogilag nem képezte, a «tenant right»-ról táplált ferde jogi fölfogásból kifolyólag, melyet a parasztok, szemben néhány ügynökkel s végrehajtóval el voltak határozva, akár doronggal kezökben érvényesíteni. «Nagyatyám (vagy atyám)», így okoskodtak, «e darab földet maga teremtetten, maga tette alkalmassá a művelésre a maga gyermekei számára, s nekünk hagyta, hogy szorgalmának gyümölcsét élvezzük. E föld tehát a mienk, s ebből nem szabad senkinek bennünket kiűzni, a míg a földbért megfizetjük.» Ha azonban máshová akarunk menni, jogunkban áll, «jószágunkat» egy más földművesnek eladni. E «tenant right» s a «fixity of tenure» (a bérlet jogfolytonossága) miatt századokon át véres összeütközések történtek a földművesek s ügynökök és végrehajtók között, a melyekben majd az egyik, majd a másik fél győzött. Ott, hol csak kelta származású, tehát tulajdonképi ir a föld népe, a «vörös kabátosok» (angol katonák) s a végrehajtók többnyire győztek. De éjszakon, Ulster tartományban, melyet még Cromwell alatt s később is, erősebb, erélyesebb s az angolokkal közeli rokon skót parasztokkal telepítettek be, a «tenant right» véglegesen, bár több nemzedéken keresztül folytatott küzdelem után elismertetett mint fönnálló intézmény, mint a nép körében meghonosult szokásjog. Az említett tartomány után Ulster rightnek is neveztetik s az összes írországi földműves osztály

azon igyekszik, hogy mind a négy tartomány közös jogává váljék. Sehol sem fejlődött a mezőgazdaság magasabb fokra, sehol sem jövedelmez a föld többlet, sehol sem mutat föl több előnyt a földesúr és bérlője közti viszony, mint éjszakon, ahol a «tenant right» mint törvényes intézvény érvénye el van ismerve. A föld megválthatásának lehetetlenségéből származó anyagi hátrányokat kárpótolja a bérlőnél Ulsterben azon öntudat, hogy a maga s jogutódai számára dolgozik. Ezért igyekszik rendben tartani gazdaságát, sőt törekszik azt javítani, s így annak értékét úgy saját, mint földesura érdekében emeli. S e szempontból indult ki a többi három tartomány némely mélyebb belátású földesura, midőn e «tenant right»-ot önként elismerték, vagy legalább hosszabb lejáratú bérszerződéseket kötöttek, miből azután a fixity of tenure önként fejlődhetik. A földesurak nagyobb része azonban, kiket szívtelen önzések saját hasznuk fölismerésében akadályoz, még mindig makacsan vonakodik beleegyezni az «Ulster right»-nek, mint egész Írországra szóló törvényes erejű intézménynek elismerésébe; pedig ez intézmény elismerése által az elégedetlenség megszüntethető, s a szegény sok fáradtsággal küzdő, s nagyon kevéssel megélő paraszt boldogítható volna, s a politikai izgatásnak alapja elvétetnék. Ha meggondoljuk, hogy 292 főúr bírja egy harmadát, s legjobb harmadát egész Írország talajának, s a többit csak 11,700 birtokos, míg 4—500,000 paraszt sovárog a tenant right, illetőleg egy tulajdonukat képező darab föld után, a kik készek lennének ezért bármely megfelelő, sőt bármely aránytalanul magas összeget mint évi váltságdíjat megfizetni, hogy ez által ismét néhány millió acre földdel szaporíttatnék a megművelt talaj, s Írország az agrar kérdés megoldása által (mely kérdés egy földműveléssel foglalkozó országban a legfontosabb) meg lenne nyugtatva, ki lenne elégtve, sőt fölvirágoznék: épen úgy el kell ítélnünk e néhány elavult igazságtalanságra mint jogára támaszkodó embernek makacs és korlátolt önzését, mint elítélte a történelem ama már régebben trónvesztett fejedelmek vonakodását, a kik semmi áron sem akartak a reájok «Istentől átruházott hatalomból» egy mákszemnyit is a népnek átengedni.

Az idők folyama elhaladt felettök, elzüllöttek, elvesztek benne; csak egyetlen egy szigete maradt az abszolutizmusnak ott fenn, Európa éjszaki részében. Épen így a középkori feu-

dalismus számára is Európában csak egy sziget maradt meg; s ez az egyesült királyság. De az agrár mozgalom Angliában is, nemcsak Írországbán, már oly érélyes alakot kezd öltetni, minőt viselt a választási reformok, minőt a gabna-vámok eltörlése iránt annak idején megindított mozgalom.

Néhány év múlva, minthogy a mostani választások következtében a liberalis párt jut kormányra, Angliában is behozzák s érvényesítik az örökváltságot, melylyel itt megelőztük a szabadság e mintaszerű hazáját, s akkor Írországtól sem lehet azt tovább megtagadni. Itt is, ott is, szabad parasztság fog támadni a szabad polgárság támogatására. Félő azonban, hogyha a legsürgősebb reformok nem kezdeményeztetnek nem sokára, Írország már sokkal néptelenebb leend, semhogy még azok hasznára váljanak. Most is, mint 1847-ben tömegesen vonúlnak férfiak, nők, gyermekek a kikötőkbe, hogy Amerikába hajózzanak, azon országba, hol mindenki magának dolgozik, szorgalma gyümölcsét maga élvezi, a boldog Amerikába, melynek mezei gazdálkodása túlhaladta Európáét, s Afrikába és Ausztraliába, hol még szűz talaj kínálkozik a művelésre. Írországbán már csak négy millió kelta vagyis tulajdonképi írországi lakik. Ellenben elszórva, mint a zsidókat találni őket az egész föld területén, legalább annyira, a mennyire előbbi zsarnokaik, az angolok hatolnak. Nemsokára majd mindenütt található lesz egy kis Írország az Egyesült Államokban, Kanadában, Délausztraliában, Skótiában, Angliában s csak ott nem, hol először keletkezett s másfél évezreden át létezett: Erin szigetén.

FREI GYULA.

ADALÉKOK ALKOTMÁNYUNK REFORM- KORSZAKÁHOZ. *)

Azon emlékezetes korszakot, mely a régi magyar alkotmány gyökeres átalakulásának volt tanúja s eszközlője, s a mely ez alkotmánynak enyészetével látszott véget érni — eddigelé kiválóan csak egy tábor, a küzdő felek egyik csoportja igyekezett megvilágítani. Eddigelé csaknem kizáróan a magyar nemzetiségi, szabadsági és haladási eszmék hívei, az actió emberei szólaltak föl. A másik táborból, melyben az uralkodó áramlatnak ellenesei csoportosultak, kik a conservatio vagy stabilismus, a történelmileg kifejtett állami és társadalmi rendnek érdekeit képviselték, csak kevesen kísérelték meg, eszméiket és törekvéseiket az új nemzedékkel megértetni és saját álláspontjukról vázolni e korszak történet dolgait. E párt magában a történetek folyamában is aránylag ritkábban emelte föl szavát és folyamodott az irodalmi hatás eszközeihez, mint az új eszmék hívei tevék. S a mennyiben ez egyáltalán megtörtént, az túlnyomóan azon független, országgyűlési tényezők műve volt, kik bár az újító tervek merészségével szembeszállottak és túlzásaikat ostromozák, mégis szorosan nemzeti alapon állottak, és érzékkel bírván az újító eszményi törekvései iránt, készek voltak bizonyos mértékig megalkudni ez eszmék megvalósításával. Ilyeneknek tekintem én a három Dessewffyt, tudniillik Józsefet, a nemzeti eszme buzgó hívét, lángelméjű fiát, Aurélt, s ennek kevésbbé tehetséges, de nem kevésbbé honszerető, nemes szándokú s éles eszű testvérét, Emilt.

*) Wirkner Lajos, udvari tanácsos, *Élményei*. (Néhány lap 1825-től 1852-ig terjedő nyilvános pályám naplójegyzeteiből. Pozsony, 1879.)

Annál mélyebb volt a hallgatás azon nagyfontosságú tényező részéről, mely az ügyvezetés élén állott és a főnálló rend voltaképi letéteményese és hívatott védője vala, a régi dicasterialis magyar kormány s az osztrák államminiszterium magyar tagjai, irányadó hivatalnokai részéről. E körök valódi törekvéseiről, és azon bizalmas természetű eszközökről, melyekkel céljaik valóstítására hatottak, eddigelé jóformán csak ellenfeleik révén értesültünk — ők hallgattak. És minél rohamosabban haladtak az évek, végére járván ez elaggott század: a feledés moha annál bujábban lepi és takarja e közel és mégis régmúlt történeteket, annál hiúbbnak látszott a remény, hogy ez oldalról vegyünk az események felől hírt, védelmet, új adalékokat. Még köztünk él e kornak számos szereplője s a hontól távol bár, de él a legnagyobb alakok egyike, kik e kort mozgatják vala, mégis, mintha mérhetetlen távolság választana el tőle, és ma már mondhatni: valóban történetivé vált.

E tekintetek fogják igazolni, ha Wirkner udvari tanácsos naplójegyzeteinek nagyobb fontosságot vélek tulajdoníthatni más hasonfajttú «élményeknél», bár adata dúsabbak és szélesebb kört felölelők legyenek is az utóbbiak. Nem, mintha távolról is történelmi munka, vagy bár e kor történetének vázlata gyanánt tekinthetnők. E följegyzéseket sokkal erősebben hatja át a szerző alanyisága, érzülete, pártállása, hogy sem erről szó is lehetne. Azonban épen e subjectivitás kölcsönöz a följegyzéseiben foglalt adalékoknak és benyomásoknak történelmi érdeket. Úgy találom, hogy épen apró egyéni vonások azok, melyek minden fejtegetésnél világosabb tájékozást nyújtanak annak megítélésére, milyenek voltak ama legmagasabb kormánykörök, melyek Bécsben intézték Magyarország sorsát, hogy vélekedtek e nemzetről és mi érzülettel, szándokokkal viselkedtek irányában. Sőt azon merőben személyes természetű megjegyzések, melyek a szerző magánviszonyaira vonatkoznak, még azok is kiváló korrajzi és politikai tanúsággal bírnak, mert a maga nemében fölötte kifejlett, kibélyegzett egyedet tüntetve elő, egy egész fajnak természetrajzát adják: a 48 előtti aulikus magyar főhivatalnokét. Wirkner úr esetéből tanuljuk, hogy e tényező a dolgok menetére kiváló befolyást gyakorolt. Mert szerző maga is — daczára annak, hogy könyvében folytonosan e föltevés ellen látszik küzdeni — a magyar

államügyek vezetése körül sokkal fontosabb szerepet játszott, mint általában gondolhattuk, mire e sorok folyamában még alkalmunk lesz visszatérni.

I.

Daczára annak, hogy Wirkner könyvének nem tulajdonítunk történetírói jelentőséget, és becsét nem a magyar alkotmány lényegéről, szelleméről szóló észrevételekben keressük, mégis megragadjuk az alkalmat, hogy néhány megjegyzéssel kísérjük azon nézeteket, melyeket főként alkotmányunk történelmi fejlődéséről mindjárt a bevezető fejezetben fejteget. Nem mintha az érdemes, ősz szerző alkotmánytörténeti elméleteit bíráló alá venni és tévedéseit kimutatni kívánnók. Hisz nem volna méltányos, az agg szerző rovására írni az oly tévedéseket, melyek uralkodó eszmékül tekinthetők és a közvéleményben mélyen meggyökerezve általános elterjedésnek örvendenek.

Wirkner úrnál jóval igényesebb írók osztoznak azokban. És bár jól tudjuk, hogy az azonnal következő néhány észrevételünk e keretbe egyáltalán bele nem illő, mégis elmondjuk azt, mert üdvösnek tartunk megragadni minden alkalmat, hogy bármely módon és terjedelemben, ha csak egy porszemmel is, hozzájáruljunk ahhoz, hogy szélesebb körökben is tisztúljanak az alkotmányunk lényege s fejlődési folyamata felőli alapfogalmak.

Wirkner szerint: «szellemében a magyar nemesség alkotmánya demokratikus, csak formailag volt aristokratikus intézmény», a mi különösen a tétel utóbbi, tagadó pontjára nézve megfelel az általán elterjedt nézetnek, miként ennek érdemes tudósunk Wenczel Gusztáv is alkotmánytörténeti tanulmányában kifejezést adott. Ha szinte nem merik is vitatni alkotmány és közjogi történetíróink a tant, hogy az alkotmány demokratikus volt, mégis jól esik szívöknek a bizonyítgatás, miszerint nem volt aristokratikus. Pedig ma már csaknem apodiktikus biztossággal állíthatni, hogy igenis egyike volt a legkifejlettebb aristokrata alkotmányoknak, melyekre egyáltalában utalhatni, és tipikus tökélyben nem múlja fölül, csak a legtisztább alkotmány és köztársaság e nemben, melyet

a történelem fölmutathat: a lengyel. Ez utóbbi egész lényében kimulásaig magában egyesítette mind azon tulajdonságokat és jellemvonásokat, melyek csaknem eszményi tisztaságban közelítik meg az aristokratia elméleti fogalmát, miként azt a tudomány a legmesszeesőbb korok s államok alakulataiból levonta. A lengyel állam talán fönnállása egyik századában sem, különösen a piasti ház kihalása óta, nem volt monarchia a szónak valódi értelmében.

A király szerepe, mint merő primus inter pares, ott tökéletesebb volt, mint bármily más középkori államban. A királyság ott csakugyan pusztán közjogi forma volt, nem tényleges hatalom, s az állami életben folytonos kifejezést is nyert azon elv és valóság, hogy a nemesség összesége a fejedelem, a korona fölött áll. Egy abszolút hatalommal rendelkező oligarchia képződése is ki volt zárva a nemesi egyenlőség folytonos és szigorú megóvása és érvényesítése következtében s a köznemesség egyeteme mindig erősebb volt a soraiból kiváló dynastáknál. Az államhatalom tényleg e nemesi egyetem kezében volt. Végre nem is létezett más népi elem, mely a nemesség e sűrű és szilárd tömegével versenyezhetett volna, avagy voltaképen csak bármiként is érinthette volna annak hatalma teljét és korlátlanságát. A köznép, a parasztság e tekintetben szóba sem jöhet. A városi elem pedig nem fejtett ki akkora életképességet, hogy a lengyel alkotmány tényezőjévé válhatott volna.

Ezekben, úgy véljük, megjelöltük az aristokratiai uralomnak fő vonásait. Az a kérdés, hogy mennyiben illenek ezek Magyarországra?

S itt azonnal előre bocsáthatjuk, hogy nem illenek azon merevséggel és hatálylyal, a melylyel illenek az e tekintetben mintaszerű Lengyelországra. És hogy annyi viszontagság után ma még korlátolt önrendelkezéssel bár, de létezik magyar állam, hogy a modern állami lét képességével bíró, megifjodott nemzet küzd a népek sorában, főkép e tökéletlenségnek köszönhető, melynél fogva Magyarországnak sohasem sikerült elérni a lengyel eszményt, a minthogy hanyatlásának, hiányai- és fogyatkozásainak főoka talán abban keresendő, hogy koronkint megközelíté azt.

A magyar királyságnak, egy nagy fejedelem hatalmas betűkkel az intézményekben leírta szilárd körvonalait. De e

vonatok csakhamar elmosódtak és bár eltörölve soha, még a legvésezebb fejetlenség időszakaiban sem voltak, a századok folyamában csak elvétve, egy-egy kiváló fejedelem alatt tűntek ki azon világos, éles szabatosséggal, melylyel az államalkotó király lerakta. Wirkner hivatkozik Corvin Mátyás és «számos más erélyes kitünő királyok országlatára» annak bizonyítgatása végett, hogy a király «erélyes végrehajtó hatalmat gyakorolhatott, a nélkül, hogy az alkotmányt megsértette volna». Tényleg azon királyok száma, kik Magyarországon «erélyes végrehajtó hatalmat» gyakoroltak volna, a XVI. századig oly ritka, hogy tíz újjon megolvasható. Nem az egyéni erélyt értjük ez alatt, hanem azon országló képességet, mely intézményeket teremt, nemzedékekre kihat alkotóan, fegyelmezően és nyomokat hagy a nemzet szervezésén. Ilyen királyokban Magyarország igen szegény volt — és midőn királyt mondunk, értjük alatta azon koncentráló, államföntartó és egybefűző, fegyelmező és edző hatalmakat, melyek a király személyével nem függenek szükségkép össze, e személy külső és benső változásaitól függetlenek és rendszert jelentenek inkább, mint egyéni hatást. Azt értjük alatta, a mi Angliának volt a norman királyi ház, midőn gyarló fejedelmek alatt is erélyes kancellárok, jogtudók, püspökök, katonai és kincstári tisztek egy erős központi hatalmat, egy öntudatos állami szervezetet teremtettek, melyet nem voltak képesek fölbontani a feudalizmus centrifugális elemei, s ez elemek harcrai önmagok között s a korona ellen, miként azt főként Stubbs, jeles alkotmánytörténelmében, norman ellenszenvei daczára, oly világosan s tüzetesen kimutatja.

A magyar királyságtól a nemzeti és választott királyok századaiban is ez államalkotó, nemzetalapító képességet teljesen megtagadni nem lehet. Talán többet tett s alkotott, mint azt azon hézagos és hiányos ismeret mellett, melylyel a magyar államról s intézményeiről a mai napig bírunk, ma még képesek vagyunk belátni. Mind a mellett félreismerhetetlen a végeredmény: hogy a nemzeti és független magyar királyság gyöngébb volt a nemességnél, melylyel való küzdelmében alábukott — utódjára, a Habsburg-házra, a kimerült országban alig hagyván más örökséget e nemességnél és törvénybe iktatott történelmi önkormányzatánál (a szó legszélesebb értelmében véve azt) — a magyar alkotmánynál.

Ha Wirkner és előtte sok mások utalnak a nemesi

egyenlőségre és azon nagy számra, mely a hatalomnak részese volt, ezzel csak azon tüneményre utalnak, mely Lengyelországban — mint föntebb megjegyeztük — mintaszerű tökélyben jelentkezett és csak azt eredményezé, hogy az aristokratia sohasem vált oligarchiává s a nemesek tömegéből kivált főurak sohasem voltak képesek a hatalmat tartósan és korlátlanul magokhoz ragadni.

E nemesi egyenlőség és a kiváltságosak nagy száma tényleg legnagyobb akadálya a demokratia kifejlésének. Pedig nevezetes, hogy épen e körülmény szokta megvesztegetni legtöbb hazai történetírónk és publicistánk ítéletét. Midőn egy kiváltságolt osztály annyira népes, minő a régi Magyarországé vala, ez rendszerint annak jeléül tekinthető, hogy a társadalmi test még fölötte kezdetleges és hogy az összes politikai és társadalmi hatalom ez egy osztály által tökéletesen absorbeáltatik. Minél inkább kibélyegzettek és sokoldalúak a különbözőesek, minél egyenetlenebb a hatalom eloszlása, minél kisebb azok száma, kik kiváltságok- és előjogoknak örvendenek, azonban ez előjogokat nagy mértékben és kiváló súlylyal gyakorolják, annál kifejtettebb a nemzeti test, annál szélesebb lesz a kör, mely kisebb-nagyobb mértékben közvetve vagy közvetlenül az államhatalom gyakorlására befoly s a közpolgári jogok részese.

Midőn tehát nálunk a kiváltságos és egyedül uralkodó osztály nagy számára történik hivatkozás, valójában a lehatalmasabb érvek egyike kínálkozik azon fölfogás igazolására, hogy a magyar alkotmány szorosan aristokratiai természetű volt; minek constatalásával tényt jelzünk, nem ítéletet.

Fokozza e viszony tényyszerűségét azon körülmény, hogy a kiváltságos osztályokkal, sőt mondhatjuk, a szorosabb értelemben vett nemességgel — a mi még szűkebb fogalom az előbbinél — nem áll szemben oly tényező, mely annak hatalmát lényegesen korlátozhatta, ellensúlyozhatta volna.

A föld népe mint alkotmányi tényező szóba egyáltalán nem, vagy csak azon kivételes esetben jöhet, midőn egész helységek és némely kiváltságos kerületek lakossága nyert nemességet vagy a nemesiekhez hasonló előjogokat. Önálló jelentőséggel ez elemek sohasem bírtak és a nemesség utolsó sorában állva, csak a számot szaporíták, de a hatalmi arányokat semmiképen sem érinték.

A városok és a polgárság szerepe és befolyása ennél kétség kívül sokkalta kiválóbb, mindazonáltal távolról sem mérkőzhetik azon jelentőséggel és mély behatással, melyet nyugati államokban az alkotmány fejlődésére s a hatalmi viszonyok alakulatára gyakorolt. E viszony néhány főindokainak merő jelzésére fogok szorítkozni. Mindenek előtt tekintetbe veendő a nagy különbség, mely maga a várost alkotó elem eredetére nézve Magyarország és a nyugat közt fenforog. Nálunk néhány régibb magyar város kivételével, nagy részök idegen telep, mely a magyar nemzet testtel szerves összeköttetésbe lépni nem bír és századokig származási földjének polgári jogával él. A nemesség és polgárság között különösen a középkor századaiban nálunk csaknem teljesen hiányzanak azon benső szálak, melyek nyugaton erős ellentétek daczára a két rend között szövődnek. Csak azon tényre kell utalni, mely szerint az újabb német kutatások számos német városnak eredetét vagy kifejlődését lovagi telepedésre vezetik vissza s a régi városi patriciatusban számos esetben voltaképen nemesi családokat tüntetnek elé, melyek a polgárságba olvadva, annak élén állanak. Nálunk ilyenén tünemények csaknem teljesen hiányoznak.

Az egyes rendek vagy osztályok politikai állása tekintetében kétség kívül döntő azok részvéte a rendi vagy nemzeti képviseletben, a törvényhozásban. Pedig Magyarországon a városok első meghívása a nemzet gyűlésére több mint két száz esztendővel későbbben történt, hogy Angliában meghívtak, s a német és olasz városok történeti fényök és dicsőségek tetőpontját már rég meghaladták, és hanyatlásnak indulnak vala, midőn Magyarországon a városi élet némi virágzásnak lendült.

Autonomiájok és helyhatósági önkormányzatuk kétség kívül teljes volt egész a Habsburg-ház trónra jutásáig, midőn a kormányi gyámkodás és fölügyelet első kísérleteinek színhelyévé lesznek. Közjogi tekintetben azonban állásuk végig alárendelt. Gyöngé curiális szavazatjuk tényleg egyetlen vármegye szavazatával ér fel; erkölcsi súlyra nézve egy tekintélyesebb vármegye szavazatánál alább áll. E gyarló képviseleti kereten kívül a városi elemnek kihatása a közszellemre, a nemzeti politika alakulására — a zérussal egyenlő. A város korlátain túl csak a bécsi kormány-körök befolyása alatt álló

főként kamarális hivatalokban, találkozunk vele többnyire alárendelt tisztségekben és sohasem oly állásban, mely politikai jelentőséggel bírt volna.

A nemesség uralma tehát e részről hatályos korlátba nem ütközött.

Még csak egy szót a papság állásáról. A magyar katolika egyház történetének mindenestre egyik legnemesebb és legörvendetesebb vonása, hogy hierarchiai tagolata soha sem simúlt a társadalom hierarchiai fokozataihoz, mint azt legmérebben egészen az újkor küszöbéig, sőt napjainkig Németországban szemléllhetni. Tény, hogy az, mit az egyház infeudációjának nevezhetni, Magyarországon sohasem következett be. Különben a magyar egyház beleletének, társadalmi mozgalmainak az eddigénél részletesebb és szabatosabb történelmi ismerete szükségeltetnék annak meghatározásához, hogy e tételek is mily mértékig igazak. Ámde a családi származástól teljesen nem függő egyenlőség, mely a magyar egyházban nagyjában uralkodott, távolról sem vált a demokratia előnyére és a magyar nemesség állása s uralmának erősítésére szolgált inkább, mint ellensúlyozására. Ugyanis a papság közjogi állására nézve a nemességhez tartozván, az által tökéletesen absorbeáltatott, úgy hogy közjogi tekintetben Magyarországon külön papi rendről voltaképen nem igen lehet szó. S ennél fogva a papság körén belül sem létezvén társadalmi ellentét, a köznép emelésének és az állampolgári egyenlőségnek eszménye a katolika papság köréből, épen a rendnek liberalis szerkezete következtében Magyarországon nem nyert mozgató erőket. Ugyan ez áll kisebb-nagyobb mértékben azon más hivatású elemekre nézve is, melyeket Wirkner említ.

A nemesség volt azon centrum, mely felé minden gravitált. A közhatalmat az gyakorolta, és a társadalomnak azon többi elemei, melyek politikai jogosítványokkal bírtak, vagy hozzá simúltak ez uralkodó rendhez, vagy politikai hatásra megsemmisültek.

A magyar alkotmány és közjogi értelemben vett nemzet, a *natio legalis*, tehát szorosan aristokratiai természetű volt.

Az érvek, melyek ez ellen fölhozhatnak, s a viszonyok, melyek ez ellenében tényleg fönforogtak, egészen mást bizonyítanak, mint a mit velök bizonyítani akarnak.

Ugyanis azt tanúsítják, hogy a magyar társadalmi test

sohasem volt azon kasztszerű aristokratismus békőiben megmerevedve, mely a german fajú társadalmak sajátja. A vértheoriájának, a mint az Eddákban foglaltatott s a német rendi létben testet öltött, a magyar nemzet életében és intézményeiben nincs vagy kevés a nyoma. Az uralkodó osztályba olvadás nem volt elzárva és a társadalmi mozgalom, a vér-megifjodás, az életrevaló új elemek befogadása, főként a múlt század vége óta, meglehetősen eleven. Az a némi haladás, melyet Magyarország a közjogi rend és a törvényhozás tespedése daczára fölmutathatott, s az a reformképesség, mely a nemzet fensőbb és közép rétegeit áthatotta, csak ezen szabadabb társadalmi irányzatból és elevenebb osztályi mozgalomból magyarázható. Ámde azért a föntjelzett megkülönböztetést társadalmi viszonyok s alkotmányi, közjogi állapot között, szem elől téveszteni nem szabad, a mint hogy elvétése tényleg sok zavarra adott okot.

Mert az illetén általános természetű tételeknek helyesége, szabatossága, távolról sem olyan közönyös, akadémiai érdekű dolog, mint nálunk vélik. Ez általános tételeknek, az alkotmányunk lényegéről való nézeteknek ferdesége, tévelygése, megvesztegetik a nemzet történeti fölfogását, érzékét és fölötte megnehezítik az intézmények eredete, jelentősége, lényegének tiszta fölismerését.

Ily tévesztő hatású az a tan, mely a történelmi magyar alkotmány aristokratiai jellegét tagadja, a nélkül, hogy más meggyőző és positiv jellemhatározást bírna vagy csak igyekeznék is adni.

Ezzel szoros kapcsolatban áll a tan, mely közjogászaink és jogtörténétirőink körében a legújabb időkig általános elterjedésnek és tekintélynek örvendett — az az irány, mely a feudalismus kihatását tagadta a magyar történelemre, jogra és intézményekre s azt teljesen kiküszöbölni igyekezett azon tényezők s indító okok sorából, melyekből indulva intézményeink magyarázata keresendő. A zavar és fűlszegség, sőt hátramaradás, melyet ez irány különösen a régi magyar magánjog történelme és lényegének világos megértése körül okozott, leirhatatlan.

Ez a «feudalismus» egyáltalán oly mennyiség, melylye főként publicistáink retrospectiv okoskodásaikban nem igen tudnak számolni. Így a mi tisztelt szerzőnk is Metternich her-

czeghez intézett egyik igen nevezetes és éles fölfogásról tanúskodó emlékiratában «a magyar aristokratiai feudal-alkotmányt a IX. század hagyományaként» emlegeti, holott a mi alkotmányunkban a kilenczedik századból való, az bizonyára nem feudális természetű, a mely alkatelemeire pedig ez utóbbi jelző reá illik, azok legkorábban a XI. századra vezethetők vissza.

Csaknem hasonló alaposságú szerzőnek két másik tétele, a magyar alkotmány szelleméről, mely nem kevésbbé általános elterjedésnek örvend, az tudniillik, «hogy a magyar nemes-ség alkotmánya már a legelső időtől kezdve repraesentativ rendszeren alapúlt» és hogy «az eredetileg hűbéri rendszer szerint föllállított megyék csakhamar népszerű, életerős politikai köztörvény-hatóságokká lettek».

Pedig e két tétel, mely összes politikai irodalmunkon végig vonúl és a nemzeti közvéleményben meggyökerezett, egyszerűen ellenkezik a tényekkel. A magyar nemzeti királyság egyáltalán nem ismert képviseleti intézményeket. A concilium magnum, az ország nagyjainak udvari tanácsadó testülete működött a király oldalán, ki a törvényhozó hatalmat fölségjoga gyanánt gyakorolta, épen úgy mint Angliában a Magna Charta követő korszak első parlamenti kísérleteig. A székesfehérvári gyűlekezeteknek — törvéynapoknak — Hajnik merőben bírói jelentőséget tulajdonít, a minek ellenkezőjét nehéz is volna bebizonyítani. A képviseleti rendszernek alkotmányi, közjogi jelentőségű kezdeményei aránylag későn, a XIII. század végén, az utolsó Árpád-kori királyok uralkodása alatt tűnnek elő.

Még későbbi a vármegyének «népszerű, életerős politikai törvényhatósággá» alakulása. Botka Tivadar a nép részvételét a bíraskodó megyei gyűlekezeteken legelsőbben IV. Béla uralkodása idejére véli tehetni. Önkormányzati helyhatósággá a szó teljesebb, újabb értelmében csak Zsigmond alatt kezd fejlődni. Az önkormányzó megye «őskorát» alkotmányi történelmi vizsgálataink már rég a mesék országába számúzzék. De azért a politika és publicistika terén még mindig kísért.

E sorok írójának ne rovassék föl tudákosságul vagy fontoskodásul, hogy Wirkner könyve alkalmából, mely csak 1825 óta folyt eseményeket tárgyal, s annak néhány bevezető lapjához fűzve bocsátkozott a föntebbi fejtegetésbe. De minden

alkalom jó, mely e fontos kérdések tisztázására, a közvéleményben főforgó téveszmék eloszlatására, a tárgyilagos igazságnak szélesebb körben való terjesztésére szolgál.

Hogy az eszmék e téren nemcsak nálunk, hanem európa-szerzte mily tisztázatlanok, s a történelmi tényekből vont helyes következtetések aránylag mennyire újdonságok, érdekesen illusztrálja egy példa, mely irodalomtörténeti és kritikai tekintetben is igen nevezetes. Ugyanis Wirkner a magyar és angol alkotmány hasonlatosságának előtűntetése végett idézi Macaulay története (bizonyára az I. kötetnek) egy idevonatkozó részletét, mely a régi angol alkotmánynak jellemzését tartalmazza s ez alkotmány lényegét három vezér-elvre vezeti vissza, «mely oly régi, hogy senki sem mondhatja meg, mikor származott Először: a király nem hozhatott törvényt parlamentjének beleegyezése nélkül. Másodszor: adót nem vehetett ki szintén parlamentjének beleegyezése nélkül. Harmadszor: a végrehajtó igazgatást az ország törvényei szerint volt köteles intézni és ha megszegte e törvényeket, tanácsosai és ügyviselői felelősek voltak».

E három tételben most már az a legnevezetesebb, hogy egyikök sem igaz, s a stuarti korszak beható és fényes irányú történetírója, Anglia egyik legszellemesebb essayistája a közhiedelem fictióit és a népi szójárás közhelyeit reprodukálta a fentebbi állításokban. Mert az angol parlament nem sokkal korábbi fejlemény a magyarnál. A közönséges adó kivétele még később is, midőn a parlament intézménye már némileg megizmosodott, nem volt annak elhatározásához kötve. Az igazgatásnak pedig «az ország törvényei szerinti intézése» épen oly kevésbé követeltetett, s a hódító bár mennyire is ígérgette a *Consuetudines Regni Angliae* megtartását úgy mint azok a hitvalló király korában főnállottak: a «norman lawyers» mégis fölforgattak mindent. A parlamentumok pedig még sokáig a király vagy valamely uralkodó oligarchiai dynasta akaratának regisztrálása végett gyűltek össze. A mi pedig a kormány vezetőinek felelősségét illeti a végrehajtó hatalom törvényszegéseiért, ez intézményül az új kornál előbb nem jelenkezik.

Az angol publicistikának is nagy mérvben meg volt az a sajátsága, hogy «from times memorable» valónak szeretett nyilvánítani oly intézményeket, melyek keletkezése emberem-

lékezeten belül szorosan meghatározható időpontra vezethető vissza.

Magyarországon az ilyenmű phrasæologia még sokkal veszedelmesebb confusiót idézett elő az elmékben. És századunkban általános szokássá vált ősidőktől fönnállók gyanánt hirdetni azon közjogi állapotokat, melyek 1825-ben fönnállónak találtattak. A mi mindenestre legkényelmesebb módja a történelmi fölfogásnak.

* * *

Wirkner bevezető fejezetétől — mely az ujabbkori magyar közviszonyokat illetőleg sok találó és helyes nézetet tartalmaz — nem válhatunk meg a nélkül, hogy egyetlen mellékesen odavetett adatából egy kis tanútságot ne vonjunk. Ugyanis politikai irodalmunkban szeltében el van terjedve a hivatkozás Savoyai Eugen herczeg egy nyilatkozatára, mely szerint az osztrák birodalom súlypontja Magyarországra fektetendő, a mit írónk rendszerint érvül szoktak fölhozni a magyar nemzeti törekvések teljesítésének szükségszerűsége mellett. Azonban Eugen herczeg nyilatkozatát közelebbről nem ismertetik. Wirkner teszi azt, s idézetének körülményessége a mellett bizonyít, hogy közvetlen vagy közeli forrásból merített. «Eugen herczeg — írja — államelvül mondá ki azt, hogy Magyarországot kell tenni az ausztriai monarchia központjává és ha Német-Alföld elveszne, a birodalom összes országai és tartományaiból egy egységes tömör állam képzendő, mely a bomlásnak induló Németország helyett leghatásosabb ellensúly legyen Franciaország mindinkább növekedő hatalma ellen.»

Savoyai Eugen állam-elve tehát egészen mást rejt, mint a mit annak Magyarországon tulajdonítanak. Jelenti Ausztria német birodalmi állásának föladását, s egy új egységes, tömör állam alkotását. Magyarországot ezen egységbe belevonni, ez egység központjává tenni, ez képezte a habsburgi dynastia legnagyobb hadvezérének követelményét. Az egységes osztrák monarchia eszménye ez, úgy miként az József császár és báró Bach előtt lebegett, mindazonáltal azon egy lényeges módosítással, hogy Ausztriának német birodalmi hatalmasságáról való lemondását foglalta magában, mivel az osztrák monarchiai egység német hívei 1867-ig sohasem tudtak megbarát-

kozni, sőt e monarchiai egységet, szilárdságát s erejét egyenest csak eszközül tekinték, a német birodalmi hegemonia megszilárdítása és kiterjesztése érdekében.

II.

Wirkner személyes élményei 1825-ik október havával kezdődnek, midőn Bécsben az udvari kancelláriához fogalmazó gyakornokká kinevezetett, tehát azon időtájban, melyre a nemzet politikai ébredése esik.

Ő e korszak elvi kiindulását három körülményben keresi, mely — szerinte — «a régi magyar alkotmányt alapjaiban megrázkódtatta»; tudniillik, hogy az alsó tábla elnöke ezen 1825—27-iki országgyűlésen a kérdéseket először (?) bocsátotta a képviselők formális szavazata alá; ez időben először jelent meg az úgynevezett bocskoros nemesség a megyei ülésekben, ott szavazott s az eddig kizáróan résztvevő magasabb rendű birtokosság elhatározásaira befolyt; végre, hogy ekkor élt először Széchenyi István a felsőház ülésein a magyar nyelvvél, mi a legtöbb megyében csakhamar utánzásra talált.

Hogy általánosítsuk a tisztelt szerző által megjelölt okokat, ezek a következők: kibontakozás a rendi képviselet formáiból és a modern parlamentarismura való áttérés első kezdeményei; nagyobb tömegek részvétele a közéletben; a nemzetiségi eszme érvényesülése törvényhozási és igazgatási téren.

Valódi fontosságot a három fölhozott körülmény közül csak a harmadiknak tulajdoníthatni.

Érdekes adat, hogy Gyürky Pál, a későbbi nógrádi főispán volt az első, ki ez időben illetően nagyobb bocskoros tömeget a megye gyűlésére bevezetett. Mert tudtunk szerint a múlt század végén, különösen a József császár rendeletei visszavonását követő időszak zajos megyegyűlésein, a bocskoros nemesség is ott vitézkedett. Amde a következtetés, melyet szerzőnk e körülményhez könyve és emlékiratai több helyén ismételve fűz, nem látszik egészen megfelelni a tényeknek és az események folyásának. Ő ugyanis mindig úgy tünteti elő e nemesi parasztesoportoknak részvételét, mint a haladási mozgalom tényezőjét. Pedig a kor történelme az ellenkezőről tanúskodik. A kormány volt az, mely számos esetben a bocskorosok zajon-

gásait és megvásárolható voksait, az értelmiség elnémítása és leszavazása végett, céljaira igénybe vette, mint azt a Kölcsey esete Szatmármegyében, a tolnamegyei mozgalmak, majd a zalai korteskedés mutatja.

A könyvnek azon része, körülbelül kisebb fele, mely az 1843-iki országgyűlésig terjed, nem annyira elvi jelentőségű kérdések tárgyalása, s a vázolt események nagy hordereje által mint inkább a szereplő egyéniségek föltüntetése, eddig ismeretlen és fölötte jellemző személyi és korrajzi adalékok elbeszélése következtében válik fölötte érdekessé és tanulságossá.

S azért nem tartván magunkat az időbeli egymásután-hoz, a személyekhez fűzzük azt, mit följegyzésre méltónak találunk, s ez több, mint a tér szűke engedi.

E korszak közdolgait csak érinteni is lehetetlen a nélkül, hogy a felsőbükki Nagy Pál alakja mindnyája és mindenek előtt föl ne magasodjék. A legnagyobb magyarnak működése inkább társadalmi téren, a hagyományos politikai kereten kívül folyt. Azonban minél inkább tanulmányozzuk e kor történelmét, annál világosabban válik ki e férfiú nagy politikai értelmisége, éles elméje, államférfiui magaslata — Széchenyin kívül tényleg az egyedüli magyar, kit e korból államférfiúnak nevezhetni.

Wirknerrel közölt sajátkezű följegyzése szerint az 1825-iki országgyűlésen, miután a többség «az alkotmányt a fejedelem írott szava által biztosítotttnak tartotta» egyik kerületi ülésben, e szavakra fakadt: «Nevetséges e képzelt biztonság, melyet az alkotmány új körülsánczolása kelt, míg e sánczon belül csak egy pár százezer nemes ember vagyon és 12 millió polgár és paraszt a sánczon kívül állva, minden perczben kész annak ostromlására; azért az alkotmány jótéteményeit kellő mértékben Magyarország többi honpolgárait is ki kell terjeszteni» . . . E szavakat — teszi hozzá Wirkner — Nagy Pál népszerűsége daczára, a gyülekezet morajjal fogadta, sőt többen demokratának nevezték el.

Hogy az akkori ellenzéknek kicsinyeskedésén és török-szakadékoskodásán mennyire fölötte állt, mutatja az 1830-ik évi országgyűlés folyama, melynek célja Ferdinand trónörökös megkoronázása s az újonczok följárlása lévén, mindkét ügy csak Nagy Pálnak közvetítése, államférfiúi készsége következtében volt megoldható.

Midőn az 1832-iki országgyűlés vitái egy szabad, országgyűlési hírlap követelésével kezdődtek, Nagy azon éles belátású észrevételt teszi, hogy «olyan szabad újságnak csak ott van helye, a hol a szabadság általános, nem pedig egy arisztokratiai országban», — s ezzel az ügy el volt ejtve. Az ilyen nyilatkozatok különben Nagy Pálnak népszerűségét már ekkortájt erősen csökkenteni kezdék és kétség kívül csak ellenszenvesen érintheték a haladás híveit s az ifjú nemzedéket. Tényszerű helyességeket azonban nem lehet tagadni.

Az *Élmények* teljes terjedelmében közlik azon beszédet, melyet az örökváltság mellett 1833-ban tartott. Ezen, csaknem félszázadja mondott beszéd olvasásakor, mélyen érezzük parlamenti életünk elfajulását, a képviseleti színvonal hanyatlását. Magyarsága kissé avúlt, helyenkint a szónoki tropusok dagályra és túlterhelésre ragadják, jog- és alkotmánytörténelmi érvei pedig nem mindig állják ki a szigorúbb kritikát és helyenkint egyenest félreértésről vagy egy kis szándékos sophistikáról tanúskodnak. Ámde mindezek egy szónoki műnek árnyoldalai; oly mérték, melyet újabb parlamenti beszédeinkre épen nem lehet alkalmazni. A nyelv művészi szabatossága, s a formai szépség utáni sikeres törekvés, a tárgy államférfiúi fölfogása, a hazai jognak és történetnek beható részletes ismerete, egyes fordulatok előkelő elméssége, s a megrázó erő és velősség, mely egyes rhetorikai fokozásaiban rejlik: mindez csaknem szónoki mintává avatja azon termékekhez képest, melyekkel parlamenti életünk utolsó évtizede óta, sőt 1867 óta találkozunk. Pedig ez örökváltsági beszéd szónoki tekintetben is csak másodrangú, ama kornak számos más, valószínű szónoki remeke mellett. Igaz, hogy a szónoklatok ideje lejárt, de a modern parlamenti beszédjeink még azért nem okosabbak és tartalmasabbak, mert pongyolák és minden dísz és formai tökélyt nélkülözők.

Wirkner följegyzései Nagy Pál haláláról rendkívüli érdekűek, sőt történeti fontosságúaknak mondhatók, mert e kiváló alaknak életrajzát egy igen fontos s eddigelé ismeretlen adalékkal egészítik ki s egész lényére világot vetnek. Adjuk szó szerint, a mint Wirkner úr elbeszéli:

Köztudomás szerint Nagy Pál curátora volt a Pálffy Ferencz gróf vagyonára tett sequestrumnak, s mint ilyen köteles volt előbb a

nagyyszombati kerületi táblának, Bach idejében pedig az ottani királyi törvényszéknek működéséről kimutatást adni.

A mint Pálffy Ferencz gróf meghalt, annak fia őt 36,000 forintnyi összeg erejéig a mödlingeni járásbírósnál bepörölte. Nagy saját házában lakott Inzesdorffban. Azon véleményben, hogy az erre vonatkozó competens forum a nagyyszombati kerületi tábla s ezért a mödlingeni járásbíróság meghívásának eleget nem téve, contumálták a föntebbi összeg erejéig.

Ezen ítéletet a végrehajtás követte, és mivel Nagy még mindig erősen vonakodott a mödlingeni járásbírótságot erre nézve fölvilágosítani, hogy ez ügyben egyedül a nagyyszombati kerületi tábla a competens forum és ez összeget le nem fizette, gróf Pálffy ügyésze, ha jól emlékezem, dr. Budinszki, indítványára a bécsi adósok börtönébe zárták.

E csapásról Nagy leánya által értesülve, azonnal Jósikához siettem, és evvel herczeg Eszterházy Pálhoz, ki Apponyival egyesülten 24,000 forintot tett le, a hátralevő 12,000 forintnyi összeget a minden nemesebb tette mindig kész s ezért köztiszteltetben álló bankár, Schey Frigyes, nekem azonnal kézhez szolgáltatta.

Ámbátor az összeg néhány óra alatt elő volt teremtvé, mégis néhány nap telt el, míg a fogságból való kibocsátása megtörtént.

Rövid idő múlva fölkeresett Nagy Bécsben, nagyon kérve, hogy halála után gyermekeiről hű barát gyanánt gondoskodjam, és alig hogy e kívánságát nyilvánította, gutaütéstől érve, összerogyott.

Lakására vitték a Frankfurt városához címzett vendéglőbe és a mint én őt egy óra múlva meglátogattam, láttam, a mint ápoló leánynak mosolyogva a szekrényre intett; én azt kérdezvén, hogy mit kíván a beteg, könyvelt szemekkel beszélt a leány, hogy Nagy, mióta a fogságból hazament, naponkint szeszes italokat vesz magához, és ha őt az ember az ezen szeszes italok rendetlen élvezéséből származó kárra figyelmezteté, egyedül azt válaszolá: «Hagyjatok békében; ember más nemzetből, ha ily csapás érné, sírna; a magyar iszik». — Másnap meghalt. Számadásai a legnagyobb rendben voltak és a 36,000 forintnyi összeg minden ellenkezés nélkül vissza lón fizetve.

Nincs magyar, a ki mély megindulással ne olvasná e sorokat. Először nyerünk itt arról tudomást, hogy a régi Magyarország e nagy alakja is megtört szívvel, reményvesztetten szállt a sírba. Lelki gyötrelmeit itallal kábítja el, mely alássa testi szervezetét. Tehát Nagy Pálon is teljesedett az a fátum, mely a magyar nemzet legnemesebb, leglángeszűbb fiait kísérni látszik: hogy a halál perceze nekik nem kiengesztelés, hanem a lelki conflictusoknak kinos, gyakorta erőszakos végetvetése, a csomónak kettévágása . . .

Wirkner pályájára és Magyarország sorsára sokkal közvetlenebb és hatalmasabb befolyást gyakorolt egy másik férfiú,

ki elérte a legmagasabb polczot, melyet talán Werbőczy óta magyar köznemes elért: gróf Reviczky, magyar kancellár. Mellőzöm itt azon adomaszerű részleteket, melyeket e férfiút illetőleg az *Élményekből* már a hírlapok közöltek. Szliácson tartózkodása alatt egy sétakocsizásnál nyílt az őt kísérő Wirknernek (1828) első alkalma «mélyebb pillantást vetni azon nemes szívbe, mely nemzete iránt a legtisztább hazafisággal és szeretettel telve, fejedelmét majdnem imádvá, teljes hódolattal ragaszkodott I. Ferencz császár és király személyéhez».

Örömkönnyeiktől nedves szemekkel beszélte el nekem, hogy életének utolsó perczét is boldogítani fogja azon tudat, miszerint neki királyát nemzetével kibékíteni sikerült és most — ezek az ő tulajdon szavai — «a király még vánkosa alatt is tartja a Corpus Jurist s azzal alszik is». Be fog következni a nemzetre az arany kor s örök dicsőségben fog ragyogni császára és királyának magasztalt neve.»

Midőn látjuk, hogy e hódolat I. Ferencz császár iránt a kísérőnek, az adeptusnak legerősebb szenvedelme a viszonyok s emberek változásai közepett, könnyen elképzelhetjük, hogy mit érzett a mester azon fejedelem iránt, kinek ő oly rendkívüli jótéteményeket és vívmányokat köszönhetett. A mi azonban Magyarországot illeti, az Reviczky előtt kevésbé honos föld volt, mint e magyar köznemes kancellártól általán fölteszik.

A császári kamarától a kancellariához neveztetvén, «arra törekedett . . . hogy az ország viszonyai és szükségletei iránt teljes tájékozottságot nyerjen, mert eddig Gácsországban és Olaszországban lévén alkalmazva, legtöbb idejét az országon kívül volt kénytelen tölteni».

A főtebbi idézet különben mélyebb jelentőséget látszik rejteni. Reviczkynek, úgy látszik, csakugyan sikerült eloszlatni a császári autokratizmus aggodalmait, meggyőzván Ferenczet a magyar alkotmány conservatív, aristokrata lényegéről. A császár uralkodása végeveiben beláthatta, hogy az adott viszonyok között ez ódon alkotmánynak épségben és tiszteletben tartása még a legalkalmasabb mód a conservatióra, az újítások és fölforgató tervek megakadályozására. Mindketten, úgy látszik, kevésbé ismerték a nemzet valódi közérzetét.

E viszony szempontjából bírálendő még nézetem szerint Reviczkynek magatartása a nemzet iránt. Előtte egy Vendée

lebegett, melynek royalista enthusiasmus a kedvéért régi rendi alkotmánya is tiszteletben tartható. Ő ennél fogva a nemzetnek bizonyos mértékig szabad tért és mozgást engedett, különben is előítélet nélküli, világos eszü, jó akaratú jellem lévén. Midőn azonban szerzőnk reformok iránti hajlandóságát emlegeti, adatszerű bizonyítással is tartoznék, mert a nélkül el nem hiszszük — a mi Reviczky nagy érdemeiből, jelességéből nem von le semmit. Mindenki nem lehet reformer, s az akkori viszonyok között egy oly érzületű kormányférfi is, milyen Reviczky volt, Magyarországra nézve vívmánynak tekintendő.

Egy pontban Reviczky minden esetre törül szakadt magyar ember, valóságos magyar mágánas természet volt — már mi az adósság csinálást és a rossz gazdalkodást illeti. Mindig adósságai voltak, írja Wirkner, a mi azon gyöngeségből eredt, hogy az akkori fogalmak szerint magas állását s azon Magyarországot, melynek Bécsben képviselője volt, méltóan is akarta képviselni. Adósságait Ferencz császár kétszer, és Flórenczbe (mint házi követ) való távozása után Wirkner, mint meghatalmazottja, az utolsó krajczárig kifizette, miután Metternich herczeg közbenjárása által engedélyt kapott arra, hogy Grűnebergben fekvő villáját kisorsolja, a mi 100,000 forintot hozott be, s a mivel Reviczky pénzügeit tökéletesen rendeznie sikerült.

Érdekes episód, hogy az említett szliácsi tartózkodásba a keleti kérdés is belejátszik. Az 1828—29-iki török-orosz háború ideje volt ez. Szliácsra váratlanul megérkezik Metternich futárja a császár parancsával, legyenek útrakészek, mivel az országgyűlés egybe fog hívatni 100,000 katonának megajánlása végett azon esetre, ha Oroszország még egy lépést tenne Drinápolyon túl Konstantinápoly ellen. E fenyegetés eredménye a történelemből ismeretes.

A központ, mely körül az egész udvari és hivatali világ forgott, maga a császár vala. A Wirkner könyvében foglalt adalékok is teljesen elegendők, hogy egyéniségének hű képét egybeállíthassuk. A fejedelmi, személyi autokratizmus képe az, miként azzal hasonló tökélyben, a történetben nem ritkán találkozunk. E tekintetben Wirkner egyéni nyilatkozatai épen oly jellemzők, mint a tények, melyeket említ.

«Ferencz császár alatt», írja, «csak egy, tudniillik épen

csak a császár akarata volt irányadó annyira, hogy »viszályokról a miniszteriumban vagy a császári családban szó sem lehetett.»

A kormányzati hierarchia élén álló, vele közvetlenül érintkezésben levő államtanácsba, »melyhez minden ügy végső véleményadás végett jutott, csak a közép- és polgári osztályból nevezett ki tagokat, a kiknek a hatalmas nagy családokkal összeköttetések nem volt». Az autokratia egyik legjellemzőbb vonása, e benső bizalmatlanság az arisztokratia iránt.

A személyes felelősség és hatás tudatát a császársban még az életveszély sem képes elnémítani, mint azt a cholera alatt Bécsben követett magatartása tanúsítja. A megrémült főurak Schönbrunn elzárásával akarják megóvni a császár életét. De a császár behajtat Bécsbe, hintójáról leszáll s a tömeg közé lép, ott hol több ezer munkásnak kenyeret osztanak; az embereket biztatja és megnyugtatta, de egyszersmind inti is: jaj annak, a ki rendetlenséget idéz elő vagy a hatóság ellen föllázad. — Az ily vonások az 1848 előtti Ausztriát az alkotmányért kárpótolták.

Ez uralomnak legjellemzőbb vonása azonban az a rendőri szellem, a kémkedés, kölcsönös megfigyelés és föladás valóságos rendszeres hálózata, mely a kormányzókat és kormányzottakat egyaránt körülveszi. Az *Élmények* e részben fölötte érdekes adatokat tartalmaznak, melyekből meggyőződhetni, hogy a magas rendőrség még önmagától, önön árnyékától is félt, s ez árnyékot is titkos fölügyelet alá vétette; hogy a legfelsőbb, legloyalisabb főhivatalnokok működése is titkos jelentések tárgyát képezte, hogy az állami teendők és kormányzat legfőbb sphaeráit utolsó vonalban a rendőrségi tevékenység tárgyául tekintette, és hogy e légkörben voltaképen bajosan lehetett meghatározni, hogy kicsoda nem »titkos», és valamely rejtélyes megbízatásnak viselője a hívatalszolgától s ifjú gyakornoktól kezdve föl a püspökökig, miniszterekig, hercegekig — és minden kétségen kívül föl a császárig. Mert senkisésem gyönyörködött úgy e rendőri mikrokosmuson, mely körüle nyüzsgött, mint maga Ferencz császár, a kinek, úgy látszik, abban telt legnagyobb öröme, ha mint legfelsőbb rendőrfőnök a birodalmi rendőrfőnöknel is jobban és gyorsabban volt értesülve valami harmadrangú részletről, valamely legbensőbb kéme által. Pedig kétségtelen, hogy senki sem volt

annyira kikémlelve, mint ő maga; és Wirkner könyve több helyéből kitűnik, hogy a fejedelemnek elhatározásai első rendű államügyekre nézve bámulatos gyorsasággal jöttek oly egyének tudomására, kiknek nem voltak szánva — daczára annak, hogy se vasút, se távirat még nem létezett.

Hogy mily hatása volt e rendszernek, erről tanúskodik a Ferencz-féle uralkodási rendszer egyik legbuzgóbb hívének, magának Wirknernek nyilatkozata: «A császár, mivel mindent tudni, mindent megvizsgálni és mindenről határozni maga akart, az idő hiánya miatt néha fontosabb ügyek is késedelmet szenvedtek és a mi még sajnosabb, a császár ez által maga magát emésztette».

Hogy milyen lehetett a császárral való személyes érintkezés, legjellemzőbben illusztrálják Wirkner következő sorai, melyek egyik császári fogadtatására vonatkoznak: «Ferencznek fölötte kitüntető szavai után nekem jobb kezének pár újját nyújtotta, melyeket én, Reviczky által előre instruálva, mélyen meghajolva csókoltam meg; ez a császári kegynek oly ritkán előforduló jele volt, hogy ebben, mint Reviczky nekem mondotta, néha-néha csak Metternich és ő részesült».

Hogy a császár miként gondolkozott a földnépe állapotának javítására irányzott törekvésekről, tanúsítja Wirkner irányában 1833-ban a facultativ örökváltságra nézve tett nyilatkozata, miszerint «minden oldalról aggodalmakat nyilvánítottak előtte, hogy az örökváltság által egy új, még nem ismert népes osztály létesülne s e gyors változás által könnyen zavarok támadhatnak».

Alig foroghat fönn kétség, hogy a bécsi kormánykörök az úrbéri kérdésben egészen 1847-ig követett magatartása, politikájának kulcsa a császár által itt kifejezett aggodalomban keresendő.

Magá a szerző e környezetben nem játszott alárendelt szerepet. Hivatali állása nem ugyan korához és társadalmi rangjához képest, de amaz államügyek fontosságához mérve, melyek elintézésében részt vőn, szerénynek mondható, mindamellett oly tényezővel ismerkedünk meg benne, ki a magyar ügyek összes vezetésére nem volt hatás nélkül; egyes, concret kormányzati rendszabályokra pedig egyenesen irányadólag folyt be. Hogy voltaképen micsoda volt Wirkner Pozsonyban, hogy mily föladattal szerepelt az ifjú udvari fogalmazó az

1830-ik évi országgyűlésnek coulissái mögött, az emlékirataiból tisztán ki nem tűnik. Sehol sem írja körül pontosan korábbi kiküldetéseinek célját és természetét, mert a kormánynak mintegy politikai biztosaként Pozsonyban, csak későbbben volt tekinthető, midőn mint udvari tanácsos már magasabb hivatali rangjánál fogva is a kormány hivatalos megbízottja és közvetítője gyanánt léphetett föl. Némileg definiálatlan állása azonban elejétől fogva érdekes és befolyásos. A fiatal pályatörő úgy látszik kitűnő gyakorlati érzékkel bírt az expediensek gyors föltalálásában, melyekkel a kormányzati és dietális nehézségek megoldhatók, a kérdések máról holnapra elintézhetőek valának. Valójában, ez volt a tehetség netovábbja, melyet e korszak kormányfőiről megbecsültek és műveltek.

Így Ferdinánd trónörökös koronázása alkalmával Wirkner tanácsolja, hogy a magyar szent korona tekintet nélkül a táblák vitatkozásaira és a koronázási diploma fölött folyó közjogi töprenkedésekre, a templomból a királyi lakra vitessék — egyedül e lépéssel lehetővé a viták befejezésére hatni, mert törvényes szokás szerint, három napra e tény után a koronázás meg szokott történni. Az ilyen gyors és bizalmas szolgálatokkal nyerte meg a császár kegyét is. S e császári kegyben keresendő e jellem kulcsa, e létnek mozgató elve. A kézsók rendkívüli malasztjáról már föntebb megemlékeztünk. Más alkalommal, midőn tudniillik Wirkner a felség azon parancsát veszi, hogy közvetlenül a császárhoz intézze jelentéseit, Reviczky megjegyzi, hogy ő ezen nem csodálkozik, «mert a császár már téged jobban szeret, mint engem». Majd udvari tanácsosi ranggal cabinetjébe kívánja fölvenni a császár, s e szándék csak a kancellár ellenzésén tört meg, ki Wirknernek Pozsonyban külön hasznát vélte vehetni. Pulszky emlékiratai szerint, a császár akkor Reviczkynek egyenesen azt mondta volna: «irigylem öntől fiatal barátját». Ez hét évi hivatali szolgálat után ez időkből oly páratlan sikert jelentett, és szükségképpen oly varázshatalommal fűzte az uralkodó személyéhez az ifjú titkár lelkét, hogy azon imádat — egy neme a religiónak — melylyel Wirkner műve utolsó soráig, és valószínűen végleglegesen Ferencz császár személyét kíséri, minden gondolatját és tettét föltétlenül helyesli és védelmezi — a tárgyilagossá bíráló előtt tökéletesen megmagyarázva és mentve lesz. Képzelnünk ma az alkotmányos és demokratiai szabadság ha-

talmasan lüktető, sőt mondhatni uralkodó áramlatában egy ifjút hasonló viszonyban uralkodójához, a milyenben Wirkner állott Ferencz császárhoz, és csak a legrendkívülibb értelmi és jellembeli tulajdonságokkal bíró lény, a legelőkelőbb szövötti egyéniség — százezer között talán egy — lesz képes objectivitását, ítélete s érzülete függetlenségét megővni és nem a legkorlátlanabb szellemi vak engedelmesség süppedékeibe veszni. Ez önfentartásra kétség kívül senki sem volna képtelenebb a teli torok és cifra káromkodások amaz ifjú óriásainál, kik éktelen lármával és piszkolódással fogadnak minden az övéktől eltérő nézetet s irányt és Wirkner fölött is — a mennyire egyáltalán figyelmökre méltaták — bizonyára siettek pálczát törni. Pedig a kor, melyben az ifjú Wirkner szerepelt, nem volt sem a szabadság, sem a demokratiai önérzet kora — daczára annak, hogy a régi magyar alkotmány fönnállott — és azon tényezők hatálya, melyeknek skeptikus létemre, még ma is akkora bűverőt tulajdonítok, Ferencz császár alatt ezerszerre fokozott vala. E szempontokat számba véve, Wirkner-től még az önállóság bizonyos mértéke, s azon határpontok között, melyek közt gondolkodása mozog, a viszonyoknak némi szabadabb megítélése, áttekintése bajosan megtagadható.

Azonban az álláspont, melyen a bécsi kormánykörök magyar tanácsosai és intézői állottak, az eszmekör, melyben mozogtak, egy mély űr által volt elválasztva még azon kormányférfiak eszmevilágától, érzületétől is, kik Magyarországon a budai országház bureauiban s a pozsonyi országház gyűléstermében hívatra lettek volna, a Bécsben fogant eszméknek érvényt szerezni — a nemzeti mozgalom részeseiről nem is szólva. Ez űr forma szerint el volt takarva, s az ellenzéki eszmék haladása, terjedése közben mind kevesebb figyelemre méltattatott — bár az ellenzéknek gondolkodó, óvatosabb elméi e viszonynak mindig tudatában voltak. Így én magától a 48 előtti ellenzéknek egyik legélesebb elméjű, még köztünk élő, vezérférfiától, Szentkirályi Móricztól hallám, hogy még későn az 1844-iki országgyűlés folyamán, egyik kerületi ülésben, közvetve bár, kifejezést adott ez eszmének, hangsúlyozván, hogy az ellenzéki követelések nyomása fölfelé, biztosíthatta egyedül e magyar conservatív körök Béccsel folyó küzködéseinek sikerét, az alkotmány föntartásáért.

Ez alkotmányos és nemzeti érzelmű kormányférfiak prototípusaúl a nádor, József főherceg tekintendő. Minél többben foglalkozunk e korszak történelmével, minél több adalékot veszünk a politikai események bensőbb mozzanatairól, annál világosabban, annál élesebb körvonalokban válik ki a nádorispány látszóan egyszerű, de valójában igen jelentékeny alakja, hogy meghódítson következetes, szilárd hazafiságával, mely politikai belátásával, sőt állásához és korához mértén szabadelvűségével is — a legjobb értelemben véve a problematikus becsű nevet. E könyvön végig folyton mint antagonistáját látjuk azon irányzatoknak és árnyalatnak, melynek programját, érdekeit Wirkner közvetlenül szolgálja.

Még Reviczkyvel, a legnépszerűbb magyar kancellárral is feszült viszonyban áll, vagy legalább nem képes vele egy nyomon járni és Reviczky sem bízott soha a főhercegben, a bécsi kormánykörök terveinek, szándokainak hű végrehajtása tekintetében. Így Ferdinánd főherceg koronázását titkolni akarják a nádor előtt; és az újonczosási ügyben adott utasítások a nádort végleg elidegenítik a kancellártól. Kétség kívül való, hogy az osztrák származású főherceg nemzetibb, magyarabb érzelmű volt a borsodi köznemes fiánál; pedig Reviczky e százdabban a legnépszerűbb kancellár vala. Hogy föladatát a közdolgok intézésében mily komolyan vette a nádor, legjobban tanúsítja azon Horváthnál is fölemlített adat, mely szerint az 1828-iki telet nem Budán saját lakában, hanem Pesten gróf Károlyi palotájában töltötte, csak hogy szakadatlanul elnökölhessen azon országos bizottság tanácskozásain, mely az 1790-ki országgyűlési deputatiók elaboratumainak átvizsgálásával, a reform kérdésével a régi alkotmány alapján, e nemes törekvésű, de reménytelen és meddő munkával, a *Systematicával* foglalkozott.

Az ellenkező irányra és fölfogásra nézve a legjellemzőbb Wirknernek egy egészen mellékes megjegyzése — ítélete gróf Pálffy Fidélről. Igaz, nem rajong érte, hanem «nyílt és becsületes jellemnek», más helyen «tetőtől talpig becsületes férfinak» nevezi, ki «azon irányban, melyet a birodalomra nézve üdvösnek tartott, nagy tevékenységet, hű és kötelességszerű buzgalmat tanúsított». E becsületességi bizonyítvány ellen természetesen nem lehet kifogásunk. Azonban Pálffy Fidél működése még a conservatív magyar kormányférfiak részéről

is elítéltetett, s azon érdekeket, melyeket szolgálni vélt, túl-
hajtott ridegségével, vak buzgalmával mélyen károsította.
Mindamellett természetesen találom, ha Wirkner elismerően
nyilatkozik róla. Pálffy talán nem volt a császárnak eléggé
óvatos és eszélyes szolgálja — de föltétlenül hű és a császári
politika végrehajtásában bizonyos hideg rajongással kimélet-
len és buzgó. A császár akarata végrehajtásában pedig, azon
iskola szerint, melyhez Wirkner tartozott, a nagyobb buzgó-
ság a nagyobb erény és így egészen következetesnek találom a
leggyűlöltebb kancellár dicséretét

A kormány természeténél fogva minden árnyalattal, es
így a legszélsőbb irányzat képviselőjével, Kossuth Lajossal is
érintkezésbe jött. Minden adat, mely a nagy izgató korai
szereplésére vonatkozik, fölötte becses és Wirkner könyve
nehány eredetivel szolgál. Midőn 1832-ben az *Országgyűlési*
*Tudósítások*at nyomtatásban kezdé sokszorozni, sajtója felső
parancs folytán gr. Zichy Ferencz főlovászmester által lefog-
laltatott.

«Másnap, a mint az agg Zichy grófot meglátogattam —
írja Wirkner — elbeszélte nekem, hogy Kossuth Lajos még
egyszer hozzá ment és miután neki elmondá, hogy munkálatai
által anyját és testvéreit tartja fenn, ő indítva érezte magát a
lithografiai sajtó megszerzésére tett kiadásokat neki bőven
kárpótolni . . . »

. . . . Csak ez epizód után jelentek meg az *Országgyűlési*
Tudósítások írott levél alakjában, a mi engemet mindig azon
hasonirányú politikai hírvivő levelekre emlékeztet, melyek
Angliában a második forradalom előtt, tehát mintegy 160 év-
vel a Kossuth levélhírlapja előtt, divatoztak. Általában úgy
látszik, hogy a mi állapotainknak híres hasonlatossága az
angol állapotokkal mindenben fölötte találó, csakhogy legalább
is ilyenén másfél százados korkülönbségeket kell fölvenni.

Kossuthtal még többször fogunk találkozni.

A másod- és harmadrangú személyeket illetőleg, kiknek
emlékét e följegyzések fölelevenítik — különös érdekekkel bírnak
a báró Sináról szóló közlemények. A görög bankár a magyar
ügyekre, úgy látszik, jelentékenyebb befolyást gyakorolt,
mint a közvélemény általán föltételezte. A bécsi magyar tár-
saságnak egyik központját képezte. Így Wirkner az ő rábe-
szélésének tulajdonítja, hogy gr. Kollowrath a hatalmas ál-

lamminiszter, végre beleegyezett unokájának, Pálffy Fidélnek elmozdításába és gróf Majláth Antal kancellárrá nevezetésébe. Azonnal látni fogjuk, hogy Metternich herczeg nagy jóakarátát Magyarország iránt, valóságos hevét, melylyel a hazai reformok élére lépni, egy erélyes nemzeti kormányt szervezni akart, senki sem bírálta meg oly találóan és igazán, mint Sina . . .

A német olvasó egy tekintetben bizonyos kiábrándulás és csalatkozás érzetével fogja letenni Wirkner úr könyvét. Megszokván az újabbkori magyar ügyekben kiválóan a Deák Ferencz neve hangoztatását hallani — Kossuthé közelebbről csak a forradalom és emigratióéval forrván össze — nagy csudálkozással fogja tapasztalni, hogy e könyvben alig van szó nemzedékünk vezéréről, Európa egyik legtiszteltebb államférfiéről. Mindössze vagy háromszor-négyszer találkozunk nevével — mindannyiszor a közvetítő szerepében a kormány propositói, eljárási módozata s az ellenzék merev tagadása avagy rohamossága között. Politikai történetünk fölületes ismerői kétségkívül hajlandók lennének e tökéletlenséget megróni.

Pedig hát Wirkner úr csak a tárgyilagos igazság és kitűzött terve szerint járt el — följegyezvén élményeit s az események vázlatát adva csak, előadása hézagainak pótlása végett; és ily keretben — bármi csodálatosan hangozzék — a Deák Ferencz 1848 előtti szereplése soha nem fog különös tért elfoglalni.

Így történt, hogy hason alkalomból engemet is hibáztatott két jeles külföldi közlöny*) bírálata, a miért fő vonásaiban ismertetvén némely politikai és közjogi vezéreszmének fejlődését az 1848-at megelőző korszak alatt, a Deák Ferencz működésének tért nem szentelék. A dolog érdeme, és nem a tárgyilagos s ennélfogva jogosúlt észrevétel elleni védekezés viszketege sugalja, hogy e kérdést néhány szóval tisztázzuk.

*) A Hunfalvy-féle *Literarische Berichte aus Ungarn* című szemlében megjelent cikkemnek *Die Entwicklungsgeschichte der politischen Reformideen in Ungarn* című tanulmányomnak bírálatai a londoni *Academy* és az augsburgi *Allgemeine Zeitung* hasábjain (mindkettő 1879 folyamában.)

Hogy Deák Ferencznek 1848 előtti szereplése mily nevezetes volt — a tények tanúsítják; a köztisztület, melyben részesült és a mely az 1843-ki országgyűléstől való elmaradását mintegy országos csapás gyanánt tekinté, s az az osztatlan közbizodalom, mely az első magyar miniszteriumban az igazságügy vezetésére Deákot és egyedül Deákot látta hívatottnak, bár az igazságszolgáltatás egyik ágában sem fejtett ki gyakorlati működést, s az elmélet terén is kétség kívül volt egy pár jogász, ki fölülmulta őt vagy legalább mérkőzhetett vele. De e kiváló, osztatlan tekintély inkább a személyes szereplés, egy kitünő egyéniség varázsának kifolyása, mint a közvetlen alkotás, az államférfiúi vezérlő munkásság hatása. Ha minden kornak meg vannak a maga «representative men»-jei, úgy Deák Ferencz nagy hírneve daczára, az 1848 előtti Magyarországnak illetén representative man-je a szó bensőbb értelmében, mely bizonyos hibák és fogyatkozások tulajdonát is magában foglalja, nem vala. E korra nem ő sütötte bélyegét, mert azt Széchenyi tevé; nem tekinthető a régibb keletű nemzeti és alkotmányi törekvések, a nemesi ellenzék szabadsági, de történeti eszméinek vezér képviselője gyanánt, miként felsőbükki Nagy Pál.

Nem tartozott azon eszmék és módok propagatorai közé, melyekért Kossuth Lajos több hévvel és fényes tehetséggel, mint elvi következetességgel és szigorú eszmei összefüggéssel küzdött. Az Eötvös-Szalay féle «centralisatori» árnyalattal nem volt azonosítható, bár ez irányhoz bizonyára legközelebb állott. A kormánytól természetesen távol állott, mint az ellenzék egyik vezérférfia — mégis közvetített érdekében, hol az ő megvesztegethetetlen józan politikai érzéke sugallta, hogy az igazság a kormány oldalán van, s a nemzeti aspirációk hívei megtagadni vagy meghiusítani törekednek oly rendszabályokat, melyek elkerülhetetlenek. Működése e korban csaknem kizáróan az ellentétek közötti közvetítésre szorítkozott. Egy elsőrangú hatalmat jelentett már akkor is, mely azonban még nem lépett sajátképi actióba. Tényleg az emberek már akkor is meghajoltak előtte, de a viszonyok nem egyeztek egyéniségével. Ő lehetett táblabíró hajlamai, temperamentuma és külső modorra nézve. Valójában modernebb volt legvérmesebb és legradikálisabb kortársainál, és mégis mérsékelt, mert kitünően positiv államférfiúi elme. Az esz-

ményi, néha bizony a fellegekgig kalandozó, és mégis oly inga-
tag, akadémiái, a reális substrátumot nélkülöző törekvések és
küzdelmek e korszaka, nem az ő kora volt. S azért bár Deák
pályájában a 48 előtti szereplés bizonyára nagy fontosságú, s
az ő remekül harmónikus alakja e kor emberei között magasan
kiválik, sőt bizonyos tekintetben e kornak egyik specialitása
— épen specialitás, mely nem áll oly szoros benső kapcsolat-
ban e kor küzdesei-, törekvései-, sikereivel, hogy midőn annak
mozgató eszméi s elemei taglaltatnának, a Deák Ferencz sze-
mélyének szükségképen előtérbe kellene lépnie.

Korszakot alkotó, történelmi hatása Magyarország sor-
sára csak azon időben kezdődik, midőn a múlt és közelmúlt
romjaiból ki kelle ragadni a ledölt, de meg nem csorbúlt osz-
lopokat, Magyarországot visszanyerni az életnek, s újból meg-
vetni e megifjult állami létnek közjogi alapjait.

Ez újjáébredés és pozitív állami rendezkedés korszaka,
a mi nemzedékünk története az, mely elválaszthatatlanul ösz-
szeforrott a Deák Ferencz nevével.

III.

Ferencz császár halálával a bécsi kormányrúd körül új
tényezők kerülnek fölszínre. A császár, a ki nem csak uralko-
dott, hanem kormányzott is, nem hagyott hátra ily utódot.
Pedig a Habsburg-ház a lorettói Ferdinánd óta ritka megsza-
kitásokkal, az uralkodóknak egész sorát nemzette, kik tényleg
az államügyek élén állottak, s a kik alatt a legbefolyásosabb
miniszternek is politikai tekintetben csak másodrangú szerep
juthatott. V. Ferdinánd trónra lépésével e láncz megszakadt s
így nem merő véletlen, hogy Metternich herczeg személyes
nézetei, hajlamai, tervei e fejedelem alatt határozottan elő-
térbe lépnek, holott az államminiszter működése és tényleges
beleavatkozása a magyar ügyekbe, Ferencz császár alatt
bizonyára sűrűbb és hatályosabb volt. Csakhogy e működés
Ferencz alatt a császár által kitűzött vonalban mozgott és a
belügyi politika terén Metternich voltaképen csak oly föltétlen
szolgája volt a császári akaratnak, mint a többi fő tisztviselő,
bárha a kancellár szerette az államférfiúi önállóság színét
mindenkor és minden irányban megővni.

Az 1843/4-ki országgyűlés forduló pontot jelez a Wirkner működésében és könyvében egyaránt. Mindkettőnek legérdekesebb részletei itt kezdődnek és egész az 1848. évi márczius 15-ikéig terjednek. És Wirkner működése itt főleg Metternich herczegnek Magyarország iránti terveivel, viselt dolgaival függ össze.

A nemzeti és ellenzéki mozgalom már fenyegetően kezde a kormány nyakára nőni, Wirkner pedig — s valószínűleg megbízói is — sötét színben néztek a megnyilandó országgyűlés folyamata elé. Érezték, hogy az eddigi utak és módok a kormány céljainak kivitelére végleg lejártak magokat és hogy határozó, nagyszabású rendszabályokhoz kellend nyúlni az eddigi kicsinyes fogások helyett. E régi módoknak, melyekkel a korábbi országgyűléseken egyet-mást kivitt, tanulságos elősorolását adja Wirkner: «Ugyanis barátokról gondoskodám — írja — s ezeknek hivatalokat és kitüntetésekert szereztem; pénzbeli megvesztegetésről soha szó sem volt; továbbá oly félénkeket, kik még erősen ragaszkodtak kiváltságaikhoz, az által ijesztettem és intettem mérsékletre és hajlékonyságra, hogy máskép az ő alkotmány jönne veszélybe; vagy végre ha már semmi sem használt, az ellenzék vezéreivel kéz alatt a kormány magatartását illetőleg alkudozásba s egyezkedésbe bocsátkoztam.»

Wirkner ez apró módok helyébe az összes kormányzati rendszer megváltoztatásán, mindenestre pedig a kormány taktikájának gyökeres reformján törte a fejét, és gróf Majláth kancellár hazafias hozzájárulásával, igyekezett ez eszméknek Metternichet is megnyerni. Ez időtájt jött a herczeg Kossuth Lajossal is érintkezésbe. Kossuth a *Pesti Hirlap*tól megválván, egy új lap kiadására keresett kormányi szabadságot. A két államférfi találkozása szíves lehetett, bár távolról sem mozgott a társadalmi egyenlőség színvonalán. A herczeg-kancellár bizonyos tekintetben protegálva, irányt szabva néz le a magyar újságíróra, a ki azonban se protegáltatni, se irányoztatni nem engedi magát, ha szinte különben a legnagyobb tisztelet és alattvalói alázat hangján nyilatkozik is a kormányfőnök iránt, és egyáltalában egészen más húrokat penget, mint néhány évvel később, midőn a nagy események izgalmai alatt valószínűleg már rég elfeledte a kancellárral való találkozását.

«Én nem vagyok — így szólt Metternichnek nyomban letett följegyzései szerint — az oppositiónak embere, ha e szónak azon értelmet adják, hogy mindennek ellentállok, a mi nem személyemtől indult ki, én kívánom a jót és mindig kész vagyok tevékenységemet annak szentelni, és azt hiszem, hogy ezt nemcsak egyszer be is bizonyítottam.»

Metternich, ezúttal közészerű emberismerettel, mindjárt egy kis vesztegetési kísérletet is tett és megtagadva Kossuthtól a hírlapi engedélyt, bár az anyagi viszonyainál fogva reászorúlhatott, megkínálta őt valami kir. donáció-félével (a nélkül, hogy megjelölte volna e módot), mely írói «függetlenségét» minden irányban biztosítja. Kossuth ez ajánlatokra egy Wirknerhez intézett német levélben válaszolt (minthogy az voltaképen a herczegnek szólt). E levélben Kossuth természetesen visszautasította a herczegnek minden ilynemű ajánlatát. De egyébként kevés tagja lehetett akkortájt a legmérsékeltebb ellenzéki árnyalatnak is, ki annyi hódolattal és loyaltitással, a kormányzati exigenciák akkora elismerésével nyilatkozott volna írásban a kormánynak országgyűlési faiseur-je előtt az uralkodóról, a bécsi kormányról, az államkanczellárról, mint azt Kossuth Lajos tévé. Beszél «köteles tiszteletéről és hódolatáról a magas állású herczeg, Európa első államférfia irányában», és «ő herczegségének jelenteni kéri, hogy kegyes szándékait hálás szívvel elismeri és méltányolja».

«hogy érjen bár szerencse vagy szerencsétlenség; várjon bár rám kényelmes vagy gondokkal terhes élet; minden viszonyban, minden körülményben mindig az lesz büszkeségem és boldogságom, hogy olyan lelkületű alattvalója vagyok ő fölségének, az én uramnak és királyomnak, a ki hűségben és loyaltitásban egy élő lénynek sem áll utána;»

fogadkozik, hogy teljes erejét és tevékenységét «a magas államkormány legjobb» akaratú szándékainak és alkotmányos rendszabályainak lehető előmozdítására» fogja fordítani.

Más helyen pedig «erősen meg van arról győződve, hogy a kormány az ország javát akarja.»

Én ez idézetekből, e hangból, mely annyira eltér Kossuth későbbi nyilatkozatai modorától és tartalmától nem akarok semmi következtetést vonni. Az idők és emberek változnak és velők a modor, melyben nyilatkoznak. Mert én a

tülbuzgó loyaltitási áradozásokban Kossuthnál is csak a kor szokásainak megfelelő modort látok, mely a lényegét nem érinti, és a melynek időnkénti alkalmazása Kossuth részéről soha sem bírt tévútra vezetni egy Széchenyit, azon talán még öntudatlanul rejtőző forradalmi szellem iránt, mely az izgatót pályája kezdetétől fogva eltöltötte.

Metternich közelebbi érdeklődése, foglalkozása a magyar ügyekkel mindenekelőtt abban nyilatkozott, hogy Wirknert a teendők és új rendszabályokra nézve fenforgó nézeteinek írásba foglalására szólította föl. Az emlékirat, mely e fölszólításnak köszöni keletkezését, a negyvenes évi politikai okiratárnak nevezetesebb darabjai közé tartozik. Mert az addig követett kormányrendszer eredményeinek, az ország politikai állapotának a kormányhatalom szempontjából nagyjában hű és találó rajza, helyyel-közzel meglepő éleslátással és józan ítélettel szerkesztve, ha szinte itt-ott alárendelt szempontokból bírálva meg nagy érdekeket, és apró helytelenségek, sőt ferdtéseknek sem lévén hiányában, mely «inaccuracies» főleg történeti visszapillantásaiban bukkannak föl. E történeti és közjogi lapsusokkal nem érek reá foglalkozni, bár taglalásuk nem volna érdektelen. Az emlékirat actualis becse amúgy is kizáróan azon időnek megítélésében rejlik, melyben íratott, és azon módok megjelölésében, melyeket korára alkalmazandóknak ítél. A kormánykörök előrehaladottabb, fölvilágosultabb árnyalatának — melynek az országgyűlésen a Dessewffy fractió felelt meg — fölfogását tükrözteti vissza és a legközelebbi teendőkre nézve ennek programmjául tekinthető. Az eszmék, melyek benne Magyarország közállapotának bírálatára, különösen a kormányhatalom gyöngeségére vonatkoznak, némileg régi ismerőseink; mintha már a Dessewffy Aurél czikkeiben találkoztunk volna velök. A mi távolról sem akar a szellemi önállótlanság vádjá lenni. Dessewffynek ebbeli nézetei és sérelmei oly alapigazságokat, mondhatni az alkotmányos kormányzás elementáris követelményeit tartalmazák, hogy minden fölvilágosult, öntudatos kormányférfinak alá kell vala azokat írnia, sőt minden parlamenti politikusnak is, ha 48 előtti országgyűlésünk parlament lett volna.

«A teljes fölосztlás képe, mely elem tükrözödik — írja Wirkner — mély szomorúsággal tölti el lelkemet.» A meggyék . . . «gyakran királyi parancsolatokat és udvari rende-

teket azon cím alatt mellőzték, hogy ellenelőterjesztést tesznek, sőt még törvényeket sem foganatosítottak, mint a milyen az, melynél fogva a jobbágytelket bíró nemes ettől adót fizetni tartozik. A megyék . . . ily módon legnagyobb részét a reakció férfiainak ingyen zsákmányaivá, izgatásaik harczerévé lettek, melyek gyakran véres veszekedésekké és gyilkolásokká is fajúlnak.»

Különös bizalmatlansággal kísér Wirkner minden mozzanatot, mely a régi magyar diétának parlamenti testületté való átalakulását előmozdítja. Ismételve hangsúlyozza az oly fordulatok jelentőségét, milyen a magyar tanácskozási nyelv behozatala a latin helyébe; a formális szavazás gyakorlata az elnök többségi enuncziációja helyett; végre a kerületi gyűlések folyton növekedő fontossága és gyakorlata, melyeknek szabad és minden kormányi befolyástól ment tanácskozásai alatt az ügyek érdemleg eldöntetnek, míg a formális országos ülések, az ott hozott határozatok merő regisztrálására szolgáltak. «Ily módon Magyarországon a végrehajtó és törvényhozó hatalom csekély idő alatt teljesen megbénult, az országgyűlés, valamint a megyei közigazgatás pedig néhány pártoskodó embernek . . . hatalmába jutott.»

Nyiltan kimondja, hogy ez állapot egyik főoka, miszerint «Magyarországban az osztrák kormány általában czélszerűtlen, sőt egészen hibás, mert ott Magyarországra nézve két kormány van: a magyar és az osztrák».

A magyar kormányférfiakat pedig Wirkner nem tekinti elég alkalmas eszközöknek az előtte lebegő rendszabályok és reformoknak végrehajtására, mert «még alkalmasint élénk emlékezetökben van, hogy azon férfiakat, kik magokat az 1822. és 1836. években készséges eszközökül használtatták föl, később egészen mellőzték.»

«A kormánynak tehát más útra kell térnie — írja egy második emlékiratban, mely az előbbinek folytatásául és kiegészítéséül tekinthető — a kormánynak az események élére kell állnia, kezébe véve azon anyagi és szellemi reformok vezetését, melyeket Magyarországon a képzetebb rész általánosan és sürgősen követel.»

Igyekeznie kell tehát, hogy a «befolyást, melyet a közbejött események következtében egészen elveszített, alkotmányos

úton ismét visszanyerje és hogy a következő országgyűlésen egy öt támogató többséggel rendelkezessék.»

Az eszközök, melyeket e cél elérésére szükségesnek s alkalmasnak tart, három pontban vannak elsorolva, melyek közt az első pont hat alineában (a—f.) nem egyéb, mint részletezése azon módoknak a megye igazgatása és politikai vezetése körül, melyek foglalatja, az adminisztrátori rendszer nevezete alatt vált nevezetessé. E rendszer részletei ismeretesek s itt nem szorúlnak ismétlésre. A szellemre, mely azt át lengeni fogta, fölötte jellemző Wirkner pontozatainak néhány tétele. Így az eszményi főispánt «als Chef der Provinz» jelöli meg a függelékben közölt eredeti német szövegben. És midőn részletezné, hogy a minden rendű köz- s egyházi hatóságok s azok «ügy részei, tisztviselői, plébánosai és káptalanjai» miképen volnának a főispán politikai támogatására szorítandók, megjegyzi, «hogy azokkal, kik ezt tenni vonakodnának, azon szempontból, hogy «a ki velem nincsen, ellenem van», ez idegenkedést alkalmilag erősebb módon is éreztessék». Az adminisztrátori rendszer gyűlöletességét, e szerencsétlenül megválasztott és talán mégis mellőzhetetlenné vált kísérlet miatt támadt elkeseredést, mely az Apponyi-féle kormánynak államférfiúi céljai és jogosult törekvései ellen fordult — az ily tendenciák magyarázzák meg legjobban.

A reformok megállapítására a legműveltebb és hű férfiakból egy bizottság volna összeállítandó, melynek munkálatait a központban hasonlóan valami «assemblée de notables»-féle szellemi élite-gyülekezet vizsgálná át, «mely iránt a kormány teljes bizalommal viselkedik, s a mely tekintettel mind az összbírodalomra, mind a magyar nemzet óhajaira s érdekeire, az azoknak megfelelő véghatározatot hozni teljesen képes.»

Végre e nagy actió vezetésére alkalmas magyar államférfiú az ügyek élén, ki «a kellő tehetségen és tudományon kívül a legnagyobb bizalmat élvezze (fent), hajthatatlan jellemzilárdságú legyen, egyszersmind a népszerűségről, melyet most annyira hajhásznak, lemondjon».

Ha valamivel behatóbban ismertettem e két emlékirat tartalmát, mint az «eines halbverstorbenen Hofrathes» idestova negyven esztendő előtti elucubratióval szokásos — szolgáljon mentségemül, hogy itt egyáltalában nincsen szó úgy-

nevezett «beeses materiáléről» — hanem oly okiratról, melyeknek kiváló történeti actualitás felel meg. Ugyanis ben-nük találjuk lerakva azon programmnak első és fő körvona-lait, mely a fönnállott kormányhatalomnak végső kísérletét jelzé a már-már ellentállhatatlanná váló áradatnak megféke-zésére, a reform művének a fönnálló alapon való keresztül-vitelére, Magyarországnak a régi alkotmány formái között való kormányzására, miként az főleg gr. Apponyi kancellár-sága alatt érvényesült. Mert az utóbb vázolt mindhárom pon-tozat tényleg megvalósult.

Ugyanis behozatott az adminisztrátori rendszer, szorosan ugyanazon elvek alapján, melyeket Wirkner részletezett. És miután nincs nyoma, hogy e rendszer ily öntudatos, szabatos összefüggésben 1844 január hava előtt — midőn Wirkner e sorokat Metternichhez intézte — valaki által valaha vázolva lett volna, talán nem lesz túlmerész a föltevés, ha Wirknert tekintjük az adminisztrátori rendszer kísérletének szellemi szü-lejéül.

És már magában véve ez az egy tény is indokolná azon fölfogásunkat, mely szerint Wirknert az 1848 előtti kormány-politika oly tényezőjének ítéltük, kinek, emlékiratai alapján, kiválóbb jelentőség tulajdonítandó, annál, mely a kormány s országgyűlés hivatalos történelméből kitűnik.

Az általa javasolt második módozat sem maradt teljesítetlen. Az Apponyi kancellársága alatt közzétett kormány-programm minden valószínűség szerint a «fontolva haladó» conservatív vezérferfiak együttes megállapodásainak ered-ménye s azon szélesebb körű értekezletek retortáin is keresztül mehetett, melyeket e párt az évek folyamában néhányszor tartott vala.

A mi végre a vezér személyiségét illeti, minden igaz, gondolkodó honfiú a Wirkner sorait még ma is, midőn ez események oly messze távolban tűnnek föl mögöttünk, nem fogja olvashatni egy méla fájdalom érzése nélkül. Mert a férfi, kire a Wirkner szavai valójában reáillenek, ki egyedül és iga-zán hivatva volt a békés reformmű és nemzeti átalakulás ve-zérletére, ott élt, munkált, fáradott és vérzett e nemzedék küzdelmei és szellemi vajadásai közepett. De ő reá nem gon-dolt sem a nemzet, sem a korona. És az udvari tanácsos úr is nem a legnagyobb magyarra, nem Széchenyi Istvánra gon-

dolt e sorokban, hanem kétségkívül az ifjú gróf Apponyi Györgyre czéloz, kinek államférfiúi képességéről és hívatásáról sokat tartottak mind a bécsi, mind a pesti kormánykörök.

A Wirkner tanácsai Metternich herczegnél termékeny talajra találtak. Kétségtelen, hogy hatásuk alatt keletkezett azon két kiváló politikai, lélekrajzi, sőt történeti érdekű levél, melyet a magyar ügyről József nádorhoz intézett, s a mely Horváth történelmében csonkán, Wirknernél pedig először található teljes szövegben.

Kritikai részében lényegileg a Wirkner által hangoztatott vádaknak s ítéleteknek ismétlése; azonban ama szabatos, eles formulázásban, s azon széles látkörből szemlélve a dolgokat, mely egyedül az államférfiúi elme sajátja, szemben a hivatalnok tárgyilag helyes nézletével.

Beismeri, hogy e «pangó országban» Ferencz császár hosszú uralkodása, tehát a herczeg saját kormányzata «semmit sem teremtet». Ennek indokai között első sorban ő is az alkotmányos magyar s absolutistikai osztrák elem közötti ellentétet sorozza.

Az 1825 óta megindult nemzeti, politikai fejlődés folyamata az ő nézete szerint is csak arra vezetett, «miszerint Magyarország nyilvános életében paralysálva van». A baj orvoslását, az egészséges átalakulás útját ő a törvényhozási szerkezet reformjával akarja kezdeményezni, és e végből három módozatot ajánl, mely határozott közeledést jelez a parlamenti rendszer irányában; mindenesetre pedig annak néhány fő kellékét valósítja meg. Hogy miben állottak e módozatok, már a Horváthnál közölt töredékből ismeretes. Egy biztos kormánypárti többség alakítása, a kormány által szerkesztett kész törvényjavaslatok előterjesztése a k.r. propositiók általános jelzése helyébe; külön országgyűlési kormánybiztosok kinevezése e javaslatok képviselőit és védelmére.

Arra nézve azonban nem foroghat fönn kétség, hogy a kancellár csak a formák tekintetében közeledett a parlamenti rendszer felé, s újításainak egyedüli czélja a kormányhatalom megerősítése s a legszükségesebb kormányzati reformintézkedések keresztülvitele lett volna. A szellemtől, az eszménytől, a czéloktól, melyek e korszak nemzeti törekvéseit áthattották — ő idegenkedett, sőt azok leküzdését tűzi föladat-

túl; szerinte «a demokratai elem a magyar viszonyok egyetemével a tulajdon alakulásától kezdve — ellentétben áll».

Ez árámlat ellenében «ha fölülről nem jó segély, úgy az országnak, hogy bajaiból szabadúljon, csak egy út marad nyitva, a szociális forradalom útja».

József főherczeg válasza ismét fényes tanúbizonyságául szolgál a nádor őszinte alkotmányos, nemzeti érzületének, s a haladó kor igényei iránt fogékony szellemének. S itt bátorságot veszek magamnak, egy általam korábban nyilvánított, de ferdének bizonyuló nézetnek helyreigazítására. Ugyanis a *Huszonöt év törtéelmének* tökéletlen közlése alapján, ama föntebb idézett tanulmányban megjegyzem vala, hogy a nádor válaszában «nem tanúsít különös érzéket Metternich herczeg javaslatainak jelentősége iránt». E válasz teljes szövegének ismerete gyökeresen meg kell hogy másítsa ez ítéletet.

A főherczeg mindenek előtt a sorok között amúgy szelíden polemizál azon Wirkner-Metternich-féle fölfogás ellen, mely a latin nyelv kiszorulásában és a hazai nyelvnek érvényesítésében, terjesztésében oly nagy veszedelmet látott. Különösen a szűkebb értelemben vett Magyarországra nézve, még a nem-magyar ajkú lakosoknak belenyugvását is a nemzeti nyelv állami használatába, talán a valóságnál is kedvezőbb színben tekinti.

Metternich javaslatait a törvényhozási szerkezet reformja tekintetében teljesen aláírja. A kész törvényjavaslatok előterjesztését «a jobb rendre s az országgyűlésnek nagyobb fontosságára nézve az első helyes lépésnek» tekinti.

Azonban kikötéseket tesz. Kívánja, hogy e javaslatok szerzői «alkotmányos fogalmakban jártasok» legyenek.

Magának e reformnak kezdeményezését nem «fölülről» kívánja mintegy oetroyálni, hanem javasolja, hogy a kormány oda hasson, mikép a megyék e rendszabályokat utasításaikba fölvegyék.

Végre magának az e czélból szerkesztendő törvényjavaslatnak szellemére nézve, hangsúlyozza, hogy az az országban bizalmat keltő legyen: «mert meggyőződéseim szerint minden javítás csak úgy lehet sikeres, ha a közvéleménynyel találkozik és helyeslést nyer». A mi, tekintve az eszmecserélők állását és helyzetét, e levelezés bizalmas természetét a legfőbb kormánykörök akkori dispositióit, lappangó válságát s ellentéteit,

távrolról sem az a banális közhely, melynek ily szelíd, magától értetődő phrásis egy modern miniszter vagy dignitárius tollából, bármily párthoz tartozzék is az, mai napság tekintetnek, ha egyáltalán figyelemre méltatnák. Akkor ez állásfoglalást jelentett, melynek meg voltak a maga igen gyakorlati és nyomós következtetései, habár a rúgók nem is voltak nyilvánvalók.

Az államkancellár mint régi, kipróbált diplomata válszában úgy segít magán, hogy a nádori nyilatkozatnak e színezetét teljesen ignorálja, sőt egy kicsinyt ferdít is, a meny nyiben összegezve a főherczeg levelének velejét, oly dolgokat emel ki, melyek abban csak mellékesen és nem ily célzattal voltak megemlítve. A herczeg egész érvelése egy tételnek bizonyítására irányul, mely úgy, miként azt ő fölállította, nem is igen czáfolható. «Magyarország nem volt kormányozva.» Mielőtt erre visszatérnék, a kancellárnak még csak egy találó, szellemes mondását kívánom idejegyezni. «A haladás emberei — mondja — a népek között mindenütt testvéri szeretetet hirdetnek, de egyszersmind a nemzetiségeket szoros elszigetelésre és egymás elleni küzdelemre izgatják.»

Csak ma vagyunk igazán azon helyzetben, hogy e nyilatkozatokat, a herczegnek a magyar ügyben ez időtájt tanúsított egész magatartása valódi értékére redukálhassuk, s egyéb hasonló tényeivel egybevetve mérlegeljük. Ma megjelentek hátrahagyott művei, emlékiratai, önéletírása, diplomáciai intézvényei s átíratok (a mi a note, dispatch-nak egyedüli helyes magyar kitétele, nem pedig a «jegyzék») s alkalmunk nyílik hasonló retrospectiv okoskodásának más viszonyokra alkalmazva, de analog egyéni helyzetben tanú lenni.

A herczeg egyáltalában nem volt az az absolutista szörnyeteg, az a konok, magyarfaló, nemzeteket nyomorító és típró zsarnok, kinek a vármegyei sváda hősei ezt a «Metternikk»-et még késő napjainkig, egészen az 1867-es közjogi vitákon végig emlegetni szokták. Való, hogy a szabadság és nemzetiuralmi alkotmányosság mértékével ő ép oly kevésbé mérhető, mint bármely más német kormányférfi akkortájt vagy akár mai napság is a dicső Mecklenburgtól egészen a bájos «Kaiserstadt»-ig — so weit die deutsche Zunge reicht. Azonban nagyműveltségű, értelmes, új eszmék s emberek aránt egyénileg fogékony, szelleme és tevékenysége egy félszázadig az európai politikai és nemzetközi mozgó eszmék s

események legmagasabb régióiban mozgott, Európa egyik vezérlő államférfia volt, a nagy Napoleon ellenfele, Talleyrand szövetségese, versenytársa és részben tanítványa. Ily férfit nem lehet valamely német duodez állam teljhatalmas vice-tyrannusával, egy carrièret esinált osztrák rendőrfogalmazóval vagy azon cseh főurak egyikével párhuzamba tenni, kiknél a dölýf, szolgáltság s agyvelőlángyulás örökletes. A francia nyelvű német diplomata — s ő írásban élte fogytáig folyékonyabban kezelte a francziát a németnél — azon szellemes iskolájához tartozott, kik magok esetről-esetre szabad és nemes eszméket és ösztönöket árultak el — négyszem között vagy magánlevelezésben — a cselekvésnél jóval előbb vagy jóval utóbb s e gondolatszabadságot kiterjesztve az udvari tanácsostól fölmenő rang- és díjosztályzatok tagjaira is, bizalmas beszélgetéseik vagy magán relatióik tekintetében. Az időnkénti szabadság s utólagos tiszta szándék e fogékony és fenkölt szellemei azért szükség esetén, midőn a «Staatsraison», a fejedelem akarata vagy saját állásuk igénye követeli, ép oly kevésbé riadnak vissza a leggaládabb tett elkövetésétől vagy alhoz hozzájárulásától, mint ama másik köznapi eszmeszegény, alanti árnyalat emberei. A kettő között azonban egy igen nevezetes különbség forog fönn. Míg az utóbbi fajtája a kormányzó genieknek e galádságokat érdemek gyanánt czégérezi — addig a magasabb rendű, előkelőbb szellemek azon iskolája, melyhez herczeg Metternich tartozott, egyszerűen elfelejti azokat és midőn a múltba visszatekint, soha nem pillantja meg önmagát ama ponton, melyen a jelen távesővén át tekintve, hibák vagy bűnök voltak elkövetve. Én kész vagyok e feledékenység őszinteségében, jóhiszeműségében hinni. Ki a herczegnek itt taglalt leveleit olvassa, ámulva kérdezhetné, hol volt ő, ki 1815 óta Ausztria és Németország belpolitikai rendszerének is élén állott, midőn Magyarország sorsa fölött döntöttek Bécsben, s a magyar ügyek vezetésének, birodalmi szempontból is, oly nagyfontosságú fővonásait megállapították?

E kérdésre a választ megadják azok, kik a herczegnek irodalmi hagyományait bírálva megrostálták. Eddigelé csak két ilyen bíráló hangra találtam, bár e mű francia s angol kiadásának ismertetéseit is figyelemmel kísértem. Mindkettő német író, de lényegesen eltérő álláspontból kiinduló mind-

kettő. Lorenz Ottokar osztrák történetíró az egyik, Éjszak-Németország egyik legkitűnőbb irodalmi és politikai történetírója s essayistása, a cosmopolitából poroszszá vedlett Hillebrand K. a másik.

Mindkettő Metternichnek más-más posthumus nyilatkozataiból indulva ki, kimutatja, hogy nyugodt, méltóságteljes, bölcs és őszinte kifakadásai mily éles ellentétben állanak a herczegnek tényleg követett magatartásával s eljárásával a cselekvés órája alatt.

S e retrospectiv igazságnak megfelel jövőendő tervezgetéseinek értéke.

Nincs semmi ok azon föltevésre, hogy a kancellár gyűlölte volna a magyarságot. E conservativ, tespedő aristokrata test csak tetszését nyerheté, melyet az a kis alkotmányosdi meg nem zavarhatott, a meddig a hagyományos keretben mozgott, s az újító eszméket egyszerűen nevetségeseknek találta. A bécsi aulikus magyar tanácsosok nagy nemzeti érdeme, hogy Ferenczezel úgy, minként vezértanácsosával bizonyára saját meggyőződésük szerint el bírták hitetni, hogy a magyar nemzeti mozgalom voltaképen és kizáróan a régi alkotmány föntartására irányúl és hogy az újítók párt nélküli rajongók. Az autokratia csak e föltétel alatt engedé épségben fönnállani a magyar alkotmányt. És ha néha kiesett jogtisztelő szerepéből és körmeit érezteté — az a gyanú fölébredése volt, hogy e különöz ósdiság alatt talán egyéb is lappang és hogy az ideologok talán mégsem oly veszélytelenek.

A kancellár bölcsen ítél, de gyarlón vagy sehogy sem cselekedett. Eltalálta a dolgok velejét, midőn már későn volt — pályája végén. Magyarország nem volt kormányozva. Ez oly sarkelv, mely nélkül Magyarország történelme, fejlődése 1790-től 1848-ig meg nem érthető. A nemzedék, mely e korszaknak utolsó századnegyedét keresztül élte, annak megítélésében, különösen napjainkban, két szélsőség hibáiba szokott esni. Vagy magasztalja a jelen idők rovására «az elmúlt magyar (megyei) szabadság» napjait. Vagy fölajdúl a régi küzdelmek emlékezetére, «az osztrák elnyomás s önkény» ellen. Pedig egyik tendentia sem igazolt. Hogy közállapotaink — a jelen minden nyomorúságai daczára — mégis szerencsésebbek, szabadabbak amaz eszményi harcok e nemes korszakánál, bővebb bizonyítást igényelne és különben sem tartozik

közvetlen czélmra. A másik tagadást azonban a legelemibb tények igazolják. Az az önkény és elnyomás, mely alatt egy nemzet, mindig törvényes határok között maradvá, akkora haladást tud fölmutatni a szellemekben, a közvéleményben, a szabadságjogok gyakorlása és kiterjesztése tekintetében, milyent a magyar nemzet tön 1825-től 1848-ig, az az önkény s elnyomás nem lehetett fölötte súlyos és hatékony, avagy csak a mozgalom fölületét érinthette és sem mélyre, sem messze nem nyúlhatott. Tény, hogy Magyarország nem volt kormányozva; s ez nemzeti és társadalmi fejlődésünk megértésének egyik kulcsa; nagy gyakorlati fogyatkozások és nagy alkotmányi vívmányok magyarázata.

Hogy a herczeg-kanczellár kormányzati buzgalmának is mekkora volt a foganatja, tanúsítsa kortársainak ítélete. Maga Wirkner is úgy nyilatkozik, hogy nála «még sem volt meg az elégséges hatalom vagy a kellő akaraterő arra, hogy a magyar ügyek vezetőjét» az új irányban a kellő «pártfogásban részesíthette volna». Ez ügyek vezetője az 1844-ki országgyűlés föl-ozslásával már gr. Apponyi György vala.

Még jellemzőbb s érdekesebb egy kortársnak e törekvések idején kifejezett véleménye, melyben mindenesetre meg van akkora gyakorlati igazság, hogy teljes terjedelmében ide jegyezzük. Báró Sina bankárnak már föntebb említett nyilatkozatára czélzok.

Ez a Metternich herczegnél szándékolt lépést — írja Wirkner — egész határozottsággal ellenezte azon okból, mivel ő maga fölötte nagy befolyás mellett sem elég hatalmas és benne agg kora miatt már a szükséges kitartás és akarat is hiányozni fog arra, hogy az osztrák államférfiakat a magyar ügyekbe való avatkozástól távol tartsa. — «Hanem ezeknek is csak szívökön kell hordaniok Magyarország fölvirágozását», válaszolám én. «Minden esetre, viszonzá Sina, ha Magyarországot is absolutismussal kormányozhatnák, mint Ausztriát, és a mi a fő, az még igen kérdéses, hogy az által Ausztria nyerne-e valamit, ha Magyarország kultur-állammá válnék.»

«Az emberek azt hiszik, hogy Magyarország a közös kiadásokra semmit sem fizet; ellenkezően, Magyarország egy kis Nyugot-India Ausztria számára. Minden maroknyi gabnája, minden terménye Magyarországnak Ausztria határán magas vámot fizet, másrésről pedig még a legrosszabb kereskedelmi terméket is megveszi Ausztriától és ezáltal ennek adóképességét gyarapítja, a mi pedig Magyarországhban pénzül megmarad, azt a magyar gavallérok Bécsbe hozzák és ugyanott el is költik. Hagyjon tehát annak békét; használja inkább Metternich herczegnek nagy jóakarátját arra, hogy maga számára egy kis donatiót nyerjen.»

S itt egy kis közbeszúrást.

Az akkori viszonyok ismeretére kötetnyi fejtegetéseknél tanulságosabb amaz igénytelen adat, hogy felsőbükki Nagy Pált a magyar ellenzéknek e vezéralakját, ki 1807 óta szerepelt a közpályán, kit államférfiúi mérséklete és mert következetes maradt régi politikai eszményeihez, már legalább egy évtized óta a lanyhaság, sőt a kormánypártiság gyanújába hozott, valamikor 1845-ben mutatta be Wirkner a herceg-kanczellárnak. Ilyen volt a viszony a kormány s az országgyűlés vezérférfiai között. Az ür, mely a kormányzókat a nemzettől elválasztotta, valóban oly áthídalatlan, oly tátongó volt, hogy a mai kor fia még képzetet sem alkothat magának ez állapotról. Nem csoda, ha azután a kölcsönös megértés nemzet és kormány között ép akkora volt, minő az érintkezése és a kölcsönös ismerés.

Hogy a kanczellárra visszatérjünk, Wirkner igen fontos képpel beszéli, hogy a herceg-kanczellár mikép intézkedett, hogy a magyar ügyek s a Magyarországból érkező titkos relatiók a legfőbb rendőrségnél Bécsben tárgyalassanak, hetenkint előadassanak. Nincsen nyoma, hogy a kanczellár e fontos intézkedésen kívül saját hatáskörében egyéb rendszabályhoz nyúlt a «sociális forradalom» megelőzése végett.

Igaz, hogy a bécsi kormánynak, az államkanczellárnak voltaképi programja a magyar alkanczellár kezében nyugodott és annak actiójában kelle érvényesülnie. Azonban idéztük Wirkner véleményét a herceg által nyújtott támogatásról. Hogy általában milyen volt gróf Apponyi helyzete, a következő tételben fejezi ki legtalálóbban szerzőnk: «hogy nemcsak mindjárt az államtanácsnál s az udvari kanczellária közepett, hanem az országban is két kormánypárt keletkezett, melyek a helyett, hogy együttesen működtek volna, egymást bénították.» S e tünetek közt folyt le az ifjú kanczellárnak egész működése. Az eredmény, mely ily viszonyok között támadhatott, nem szorúl bővebb magyarázatra.

Hogy miért ismétellem és csoportosítottam e nagyrészt ismert tényeket s adalékokat?

Azok egy igazságnak bizonyosságául szolgálnak, mely nélkül az 1848-ik év nagy nemzeti válsága helyesen meg nem ítéltető, mert megczáfolják azon felületes fölfogást, mely a magyar forradalmat merőben a februáriusi napok vissza-

hatása, a hirtelen fölzudult szenvedélyek kitörése gyanánt tekinti, miként részben szerzőnk is. Mert eme nagyjában rég ismert adalékok kellő méltatásából az a fontos tanúság tűnik ki, hogy a békés átalakulás egyik nagy tényezője hiányzott. Hiányzott az egységes szellemű, osztatlan erélyű és célzatú öntudatos kormányhatalom.

IV.

A másik tényező, a nemzeti törekvések hívei és képviselőinek táborá, sem tanúsít ennél különb erélyt, elszántságot, egységet, benső consistentiát. Wirkner részletesen ecseteli azon kísérleteket, melyek az 1847-ik országgyűlés megnyitásával egy középpárt alakítása érdekében történtek. E nagy-érdekű följegyzésekből kitűnik, hogy az Apponyi-féle mérsékelt de realis reformprogramm körül — mely a jövővel fokozatosan bővülendő, szélesítendő vala — István nádor-helytartó, Nagy Pál és Lónyay János belső titkos tanácsos közreműködésével sikerült az ellenzéknek több vezérférfiait csoportosítani, s így a békés átalakulás lehetőségét biztosítani. Mindez azonban csak a kulisszák mögött, titokban folyhatott. Szentkirályi, Pázmándy, Szemere, Bónis, Lónyay Gábor és Menyhért, ki ekkor lépett a közpályára, egy közvetítő indítványban és megfelelő eljárásban állapodtak meg, melyhez ha ragaszkodnak vala, talán más fordulatot vesznek a dolgok — vagy legalább kevésbbé rohamosan sietnek az állami válság felé. Azonban midőn tettekre kerül, midőn a titkos megegyezés nyilvános érvényesítésére kell törekedni — akkor a szövethkező felek elszélednek és megtagadják ígéretöket. Ki hallgat, ki nyíltan a megállapodás ellenére beszél, és csak egy tanúsít közöttük valódi erkölcsi bátorságot és tiszteletre gerjesztő politikai erélyt: Lónyay, ma gróf Lónyay Menyhért. A többi nem bír ellentállni az uralkodó népszerűségi áramlatnak, mely fölött a Kossuth szelleme lebeg. Pedig későbbben is hányszor szerettek volna e végzetes hatalomnak ellenállni. De ők gyöngébbek valának, hogysem ez elementáris erővel nyíltan szembe szállani mertek volna!

E közvetítő kísérlet megheiusulásával el volt vetve a koczka. Ez országgyűlés működésétől a kormány által kitűzött

alapon, még a legszabadelvűbb engedmények mellett sem vala remélhető a békés kibontakozás. A bécsi kormánykörökben tehát igen korán támadt föl a föloszlatás terve. Apponyi már 1848 január havában kieszközölt egy kir. leiratot, mely a hallgatóság féktelenségének véget vetendő, a feloszlattással fenyegetett. De e királyi leirat kihirdetését megakadályozta egy tényező, kinek az 1848-ki törvényhozás és nemzeti átalakulás többet köszön, mint a mennyit a forradalom izgalmai közepett, midőn az események csakhamar túlszárnyalták a törvényes kiinduló pontok korlátait, elősmertek. E tényező István főherczeg. Ő atyja nyomdokain haladt a törvény és alkotmánytisztelet terén, de nemzeti érületben, mindenek fölött pedig a közjogi reformok félelmetlen támogatásában az ifjuság hevével messze túlszárnyalta azt. Hogy dicsőült atyja mily szorosan ragaszkodott az alkotmányos úthoz és mennyire idegenkedett a kényszer-rendszabályoktól — tanúsítja Wirkner azon adata, miszerint az ifjú kancellár, a főherczeg barátságát és támogatását csak úgy volt képes megnyerni, hogy biztosította őt, miszerint semmi államcsínyhez hozzájárulni nem fog, inkább elbocsáttatását kéri és hogy főleg arról van szó, hogy Bécsben egy önálló magyar kormány alakuljon. Mert azon elemek között, melyek a felső kormányrétegek légkörét saturálták, már ekkor sem hiányzott az államcsíny terve.

István főherczeg azonban többé nem látszott beérni a kormány törekvéseivel és nem állott gróf Apponyi oldalán. Így nem esoda, hogy midőn az államtanács Lajos főherczeg elnöklete alatt február végén az országgyűlés feloszlattását tényleg elhatározta, egy külön királyi biztosnak kiküldetését is szükségesnek találta, mely e megbízatást a nádor vonakodása esetére, annak akarata ellenére végrehajtsa. Azonban a főherczeg- és Metternichnek eszébe jutott a nádort a forma szempontjából Bécsbe meghívni. Már a vasútnál fogadta őt Z. (Zsedényi?) udvari tanácsos. Mielőtt várbeli lakosztályába tért volna, hol a magyar kancellár reá várakozott, már megnyerte volt a legbefolyásosabb elemek beleegyezését, hogy az országgyűlés föloszlattásának elhatározása fölötti tanácskozássra hívják meg Bécsbe az ország összes méltóságait.

E tanácskozmány meg is tartatott; eredménye ismeretes. A kancellár indítványát egyedül gróf Széchen Miklós kamarai elnök pártolta. Apponyit a gyűlésből betegágyba vitték, melyet

csak márczius második felében hagyott el — midőn az események már napirendre tértek fölötte.

Ez alatt Pozsonyba érkezett a februári forradalom híre és márczius 3-án Kossuth Lajos követelte az önálló magyar kormányt, az örökös tartományok számára pedig alkotmányt.

Wirkner e pillanattól fogva lép nyíltan és közvetlenül actióba. Kossuth indítványát illetőleg egy rövid, de kategorikus előterjesztést intéz Metternichhez — melyet szószerinti szövegben közöl — az országgyűlés haladéktalan fölосzlatása iránt, egyuttal pedig maga is Bécsbe siet. Ott a monarchia vezérférfiai rögtön elhatározzák az ismételten sürgetett rendszabályt és Wirknert visszaküldik Pozsonyba, azon biztosítással, hogy három nap múlva kezénél lesz a fölосzlatási rendelet. Azonban Metternich bizalmasa nem gondolt a kisebb emberek hatalmára, és míg ő közelről szemlélve az eseményeket, látta a villám czikázását s a felhők tornyosulását és csak perczekre számította már a vihar kitörését, mely mindent elsöpörni fog, mi előtte szent és drága — míg ő idegesen sürgönyöz az államkancellárhoz a fölосzlatási leirat leküldése iránt — addig a magyar kancellária tanácsosai Bécsben, kiknek e mérhetetlen fontosságú, e percznyi sürgősségű államiratokat véleményezésre kiadták — nyugodtan hevertetik, s a hivatalos slendrián segítségével, mely adott körülmények között valóságos állami hatalommá tud válni, megghiúsították az állammentőnek hitt rendszabályt, mely azonban valószínűleg a forradalom kitörésének jeladása lett volna, s a fölосzlatott országgyűlést rögtön forradalmi conventté avatja. E hivatalos vis inertia rendszerének mestere, ki más lett volna, mint az országgyűlési ügyek hivatalos referense a kancelláriánál, nekünk, az új nemzedéknek is régi jó ismerőse, közéletünk egyik legderekabb bajnoka, — ma már fájdalom, néhai Zsedényi Eduárd.

E hevertetés közben márczius 13-án a forradalom Bécsben kitör. Wirkner ennek hallatára a nádorhoz siet, hogy egy állammentő eszmét sugalljon neki. A nyilvánosság kizárásával egy vegyes országos ülésnek összehívását javasolta, melyen a nádor a forradalom kárhoztatását s egy loyaltási nyilatkozatot provokált volna, miként azt Széchenyi javasolta, valószínűleg csak kezdeményeül a törvényes, conservativ reactió-

nak, az alsó tábla eddigi iránya és szándékaival szemben. István főherceg azonban nem tanúsított fogékonyságot Wirkner sugalmazásai iránt. Még az nap értesült, «hogy a főherceg a mint az ülésben épen most előadták, Kossuth, Battyhány, Szemere és Teleky uraknak azon ünnepélyes ígéretet adta, hogy Magyarország független kormányzásának érdekében egész tekintélyének súlyát latba fogja vetni».

Igen jellemző az 1848 előtti telivér ó-conservativra, hogy az a képviselő, kitől Wirkner e hírt revé, Balogh Kornél győri követ könnyes szemekkel közölte azt vele, mint valami gyászos eseményt, egyuttal pedig tanácsolta neki, hagyná el rögtön ez istentelenségek színhelyét, Pozsonyt. Mert miként Wirkner adatokkal is bizonyítja, István főherceg az ellenzéki vezérférfiakkal közölte mindazon terveket, melyeket a bécsi kormány megbizottai ellenök forraltak. Így gróf Zichy Edmund (Ödön?) kir. lovászmester, az országgyűlés tartama alatt a közrend öre Pozsonyban, az ellenzéki vezéreket egyszerűen el akarta fogatni. A főherceg ezt is közölte velök, a mi a nádor lakásán egy heves jelenetre szolgáltatott okot, mely a Zichy lemondásával végződött.

Ily körülmények között Wirkner márczius 14-én Bécsbe siet és már másnap reggel, barátja az erdélyi kancellár báró Jósika Sámuel palotájában találjuk őt, kit a főhercegnádornak «gyöngéden kifejezve igen különös magatartásáról» értesít, egyszersmind pedig elhatározzák, hogy Lajos főhercegnek a báni méltóság azonnali betöltését fogják tanácsolni.

«Ez igen különös magatartás» s a fönnebbi adatok némi világosságot vetnek a tényre: miért kelle az utolsó magyar nádornak a schauburgi számkivetés magányában meghalnia.

Másnap báró Kulmer, horvátországi mágnás és kancelláriai főbb hivatalnok is megérkezvén Pozsonyból, Jósika lakásán tanácskoznak Wirknerrel a báni méltóság betöltése iránt. s ekkor Kulmer ajánlja nekik legalkalmasabb jelöltül báró Jellachich ezredest — a mit ök azonnal fölkarolván, Lajos főhercegnél rögtön kieszközlik kineveztetését s az arra vonatkozó legfelsőbb kéziratot még az nap indítják Zágrábba útnak egy kabinet futár által.

Ez episod is történeti beccsel bír. Belőle tudjuk meg, mely tényezőknek köszönhető Jellachichnek megbízatása. Wirkner ez események előadásánál merőben a tények elbeszé-

lésére szorítkozik és nem fűz hozzájuk politikai magyarázatot. Nem is szorulnak commentárra.

Nem foroghat fönn semmi kétség azon indokokra nézve, melyek a bécsi kormány magyar országgyűlési megbízottját márczius 15-én arra készte, hogy épen a horvát báni méltóság betöltésével foglalkozzék. A szándékot, mely e kinevezésben rejlett, a közeli jövő történetei csakhamar fölfedék. A forradalmi térre lépett ország ellen a reactionnak első szervezői magyar részről Wirkner és Jósika. Egyedül ők tanúsítanak erélyt és bátorságot szembeszállani az új áramlattal még azon pillanatban is, midőn hullámai győzelmesen látszanak mindent elborítani. Pozsonyban időközben kimondatott a független magyar miniszterium alkotása, a pénz- és hadügynek is teljes különválása mellett. A bécsi államtanács értekezletein csak egy férfi mert ez utóbbi követelménnyel állhatatosan és erélyesen szembe szállni — és ez báró Jósika volt, egyedül az elnök Ferencz Károly főherczeg által támogatva. Sem az ő conservatív magyar tanácsosok, sem az osztrák kormányférfiak nem merték e követelmény megtagadását tanácsolni — bizonyára nem politikai meggyőződésből, hanem félelemből és valószínűleg azon utógondolattal, hogy az egész boszorkánytáncznak előbb-utóbb amúgy is véget vetnek.

Midőn tehát Wirkner ez időponton visszatekint a conservativeknek a 40-es évek alatti működésére s azon érdemekre utal, miszerint ők reformokkal igyekeztek a közelgető válságnak elejét venni — csak az igazságnak ad kifejezést. Azonban a forradalom küszöbén s kitörésekor — a conservativek nincsenek sehol, legalább a nyílt küzdtéren nem szállanak sikra. Egyénileg, egyenként politikai bátorságot tanúsítanak, de mint párt gyöngének bizonyulnak és Wirkner csak a saját és Jósika érdemeire utalhat. Igaz, még egy conservatív államférfiú mert nyíltan sikra szállani a forradalom ellen: báró Sennyey Pál, amaz emlékezetes szeptemberi ülésen, midőn esdve kérte a képviselőházat, ne hagyná el a törvényesség terét.

A győztes forradalom teljesen méltányolta is Wirkner érdemeit. Kossuth őt Jósikával és Apponyival együtt haza-árulónak nyilvánította; száműzetését még az a *Wiener Zeitung* is közölte, mely különben az ilyen kitűnő loyális hivatalnoknak előléptetését, rendjelezését vagy nyugdíjazását szokta közhírré tenni; a torlaszokat emelő Bécsnek népe pedig személyét készült

megtámadni. Családjával Aussee környékére menekül, futása előtt azonban elégeti Ferencz császárhoz intézett közel száz darab jelentését, melyek a császár sajátkezű jegyzeteivel voltak ellátva. «E nap reám nézve mindig a legnagyobb gyász napja lesz» jegyzi meg; de a magyar politikai történetírás is nem kevésbbé sajnálhatja e becses anyagnak elpusztulását.

A magyar országgyűlésen a költségvetés nyugdíj címének tárgyalásánál Madarász és Nyáry Pál keltek ki személye ellen és miként a hivatalos közlönyben közzetett 1848. sept. 6-ki czáfoló leveléből kitetszik, többek között «a Horvát-országra vonatkozó bizonyos irományok elsikkasztásával» vádolák.

Ezek a «bizonyos» horvát iratok! Milyen csudálatos története van azoknak!

S a forradalom, ösztönszerű gyűlöletében e férfiú ellen, kire reá bizonyítani semmit sem tudott, nem járt hamis nyomon. Már két hónappal később, 1848 november havában érintkezésbe lép Windischgraetz herczeggel. Maga nem csatlakozik a hadsereghez, de több kancelláriai hivatalnokot ajánl a tábornagynak. Windischgrätz herczeg tudvalevőleg Magyarországnak politikai szervezésével kezdte meg működését, ki-nevezvén mindenféle fő- és helyi biztosokat — többnyire a conservativ mágnások és volt képviselők köréből. Wirkner mellékesnek tekinté és megvetette e szervezési kísérleteket. Azon erélylyel, melylyel minden dologhoz hozzáfog, itt is mindenek előtt s ismételve a megszállás sikerét, a forradalom katonai legyőzését kívánja — sikeres működésre tért addig nem vél találhatni.

Ily értelemben nyilatkozik Welden tábornokkal a Magyarországot megszálló sereg főparancsnokával szemben is, ki őt polgári biztosúl óhajtja maga mellé, mert Jósika, ki a polgári ügyek élére van kijelölve «fényes tulajdonai mellett talán nagyon is nagy magyar».

S e ponton kezdődik az, mit a forradalmi Magyarország álláspontjáról, nemesisnek nevezhetni. Már Jósika, a monarchia egységének az osztrák tanácsosoknál is eltökeltőbb védelmezője, a honából mint áruló, számkivetett Jósika — kezd «nagyon is nagy magyar»-nak tekintetni, kiben a katonai vezér nem látszik egészen megbízni.

Majd a Wirkner kívánsága is teljesült, s a forradalom

legyőzetett. De ugyan ez a nemes tábornok és báró 1850 elején megjelen Wirkner lakásán — hogy ott személyesen kémkedjek.

Majd Wirkner faggatására bevallja, hogy gróf Stadion még őt is titkos rendőri felügyelet alá kívánja helyezni.

E conservatív főhivatalnokok és főurak egy nagy tév-eszmén laboráltak, mely midőn kiábrándultak az új rendszer elleni gyűlöletüket fölötte keserűvé tette — mert csalódásból eredt. Azt hívék ugyanis, hogy az osztrák és orosz tábornokok egyenest számukra hódítják meg Magyarországot, s egyedüli céljok az 1848 előtti Magyarországot, a régi alkotmányt, diétát, dicasteriumokat visszaállítani, a conservatívek által tervezett újítások szerint s az ő vezérletök alatt. Pedig a cs. kir. tábornokoknak, adlátusoknak és minisztereknek, az absolutista és centralisátori Kraftgenieknek, legkisebb gondja is a m. kir. udvari kanczellária s a Corpus Juris volt.

Így nem csuda, hogy Jósika már 1851-ben, tehát a sajátképi Bach-korszak kezdete előtt, Schwarzenberg miniszter-elnököt, régi barátját — ennek saját szavai szerint — «csaknem az ablakon dobta ki», midőn ez neki az osztrák polg. törvénykönyvnek behozatalát csak egyéni nézet gyanánt is emlegetni merte.

Wirkner kevésbbé házsártosan, de lényegileg nem kevésbbé hatályosan tiltakozott a «systema» ellen. Nem csak Schwarzenberg herczeggel folytatott beszélgetésében, hanem kedvencz szokása szerint, tüzetes «emlékirat»-ban fejtette ki az osztrák miniszterelnök előtt tiltakozását, az új rendszernek kárhoztatását.

Ez emlékiratnak is több igen nevezetes, tanulságos tétele van. Így többek között az állítás, hogy «a magyarság Magyarországon sohasem volt oly erővel, mint e pillanatban és bizonyára sohasem üzött oly eredményes propagandát, mint a milyenről helyette az ő érdekében az új rendszer gondoskodott».

A tisztviselők közül a benszülötteket «csaknem kizáróan a proletariátus vagy az előbbi oppositio soraiból újonczották».

Ez oly adat, mely tökéletesen megegyez a Bach-korszak elfogulatlan szemleletéből vont tanúságokkal. Így például az

első katasteri műveletnek végrehajtói között, tömegesen szerepelnek az 1848-as honvédek.

«A magyar nem lehet demokrata, mert büszkesége nem engedi meg, hogy másnak mint királyának alattvalója legyen.» Azóta az így értelmezett «demokrátiában» mégis nagyot haladtunk. Megtanultunk másnak is engedelmeskedni, megjusházdottunk.

Végül a magyar conservatív pártnak követelményeit formulázza:

«Nemzeti közigazgatás; az ország épségeinek s a helyhatósági alkotmányunk visszaállítása; eltávolítása mindazon kinövéseknek, melyek a kormányzás menetét már előbb is szükségkép akadályozták.»

Ez emlékiratnak természetesen az volt első és egyetlen fogamatja, hogy szerzőjét nyugdíjazták. S ezzel Wirkner udvari tanácsos közpályájának és élelményeinek is vége szakadt.

Ez öneccetelésben nem egy vonás talán idegenszerűen, visszasan fogja érinteni a mai olvasót. Nem is a jelennek mértékét, fogalmait szabad arra alkalmaznunk. Egy letűnt kor egyik kivesző típusának rajza ez, és mi azért ragadtuk meg szívesen az alkalmat, hogy körvonalait feltüntessük.

Egy darab Magyarország megíratlan politikai természetrajzából. Megítélésénél sohasem feledjük, hogy ama kor a kiengesztetlen ellentétek kora volt, hogy a meghasonlás állami viszonyaink mélyében rejlett s a nagy szakadás alatt az egyén is csak kivételesen óvhatta meg a közdolgok körül lényegyensúlyát és harmóniáját, mely csak normalis fejlődés gyümölcse lehet — és szélsőségekben tévedezett.

Midőn az 1867. év közjogi alkotásai e meghasonlásnak véget vetettek, állami létünknek háromszázados benső ellentmondásait kiengesztelték: az új rendnek nem támadtak buzgóbb hívei ama férfiaknál, kik ez elmúlt időket átélve, a honsszerelem s az alattvalói hűség összeütközéseinek gyötrő megpróbáltatásain mentek keresztül.

LÁNCZY GYULA.

A VACZKORFA ALATT.

Szép völgy, Marosnak üde völgye,
Mosolygsz, mint álmodó gyerek,
Ki elpihent az anya-ölbe'
S most rózsás arczczal szendereg.

Tulnanról int a lanka dombja,
A mint fölebb, fölebb halad,
S bár már az est fátyolba vonja,
Fái közt átkacsint a nap.

Középütt, árnyas fűzek alján,
Tovasikamlík a Maros ;
Iromba vad-virág a partján,
Mit locsesanó hab játszva mos.

Én meg ez aggó fához dülve
Merengve nézem át a tájt —
Leszálló est árnyas derüje
Elleplezé imént, mi fáj . . .

Im' ott a szőlős-kert tövében
A szalmás présház födele,
Dúsan rakott fák sűrűjében,
Mely annyi éjünk földte be ;

S mely zsongó méh-köpvé váltott
A vig szüretnek jövetén
S bor, zene, táncz, dal, kedv tarkállott,
Mint him a virág levelén.

Lentebb, az árnyas fürdő-helynél,
 Most is a sok színes kavics
 S gyöngy-házaz kagyló — ott hüselnél,
 Mint egykor, gondtalan ma is!

És a berekben, hallga, indul
 A vig hajtás, kopó csahol,
 Megy, megy s a szilvás dombjain túl
 Egy lövés hallszik valahol . . .

Majd szól az estharang imára;
 Az út fölporzik, megdobog:
 A nyáj, a ménes tér tanyára
 S távol egy pásztor-síp zokog . . .

Borul az árny, már éj van félig —
 A varjak serge sem zajong;
 A kastély ablak-sora fénylik —
 S a fű közt tücskök szava zsong . . .

— Gyermekkorom áldott vidéki:
 Udvar, hegy, völgy, folyó, berek,
 Itt most is minden még a régi,
 Csupán mi nem: az emberek!

SZÁSZ BÉLA.

HA VÍGALOMBAN . . .

Ha vígalomban, míg a termék
 Dalt, illatot, mámort lehelnek,
 Csillárok rezgő fénye mellett
 El-elsötétül homlokom,
 És fellegét elüzni, édes!
 Még a te mosolyod se' képes,
 Oh megbocsáss, s ne vedd zokon.

E fényre, zajra nem születtem,
 S bár lépteid hú árnya lettem
 Magányt ohajtó méla lelkem

Örömet itten nem talál;
E világ nem az én világom,
Belőle messze, messze vágyom,
Mint börtönéből a madár.

S addig borongok, míg az álom
Szárnyára vesz . . . A kedves tájon
Kart karba öltve vígan járom
Az erdők rejtekét veled.
Elénk a nyár virágit szórja
S te minden halk «szeretlek» szóra
Pirulva simulsz közelebb.

Mi jó így! menten vizsga szentől,
Távol salaktól, földi szennytől
A levegő is tisztább, mentől
Fellebb jutunk. S mi zergeként
Könnyen, vígan törünk előre,
S kiérve a tisztás tetőre
Mi bűvös kép ragyog felénk !

Nézd! az eget a napnak esti
Sugára rózsaszínre festi
S az árny és fény pásztája kezdi
Tarkázni lenn a völgyeket,
Távol a Duna tükre csillan . . .
Oh az én szívem csordultig van!
Érzed-e a mit érzek ?!

Oh, a mit látok, érzek, szebben
Sugárzik a te szép szemedben!
Borulj reám, üdvünk' könnyebben
Elbirjuk egymás kebelén!
Borulnál . . . s följedek gyorsan,
A zene épen végsőt harsan . . .
S tánczosod karján lépsz elém.

VARGHA GYULA.

NÉHÁNY ÚJABB ELMÉLET A FÖLDTAN KÖRÉBŐL.

Minél újabb valamely tudomány, annál nagyobb számban keletkeznek benne új elméletek, de egyszersmind annál ingatagabb azok alapja. A bűvarkodó emberi ész nem éri be a tényeknek és adatoknak pusztá észlelésével és följegyzésével, hanem összehasonlítja és csoportosítja azokat, keresi okozati összefüggéseket és egyáltalában rajta van, hogy minél több oldalról ismerkedjék meg velök. E törekvés természetes következménye, hogy az észlelő az adatok és tények alapján állva, bizonyos következtetéseket von, s ez úton néha általánosító tételeket állít föl, melyeknek annál nagyobb igényök van arra, hogy általánosan érvényeseknek, hogy törvényekül tekintessenek, minél szélesebb alapon nyugosznak. Igen gyakran megtörténik azonban, hogy egyes tételek (szabályok) az alapúl vett adatoknak megfelelnek, de más, szintén e kategóriába tartozó adattal ellenkeznek. Ilyenkor szükséges a felállított szabály módosítása vagy néha teljes elvetése. Különösen újabb tudományoknak kell arra elkészülvén lenniök, mert a napról napra, néha rohamosan szaporodó új adatok között igen gyakran lehetnek olyanok is, melyek a meglevő szabályok alá nem foglalhatók és melyek kedvéért vagy módosítani kell a szabályokat, vagy pedig egészen újakat alkotni.

A földtan újabb keltű tudomány lévén, nem kerülheti ki a közös sorsot; és még igen gyakran jön azon helyzetbe, hogy egyik-másik régi elméletéről le kell mondania és egészen új fölfogáshoz szoknia. Azonban a geológiai elméleteknek is épen úgy, mint minden újításnak meg kell küzdeniök egyrészt a régiek pártolóival (sőt sokszor alkotóival), másrészt ismét azokkal, kik elvből minden változásnak ellenségei; e küzdelem annál makacsabb és annál hosszabb lesz, minél ismeretlenebb egyén kezdi azt meg és minél fontosabb dolgokról van szó; sőt már több ízben megtörtént, hogy egyes bűvárok tekintélye több évtizedig tartott életben bizonyos hibás nézeteket, melyek helytelenségét világos tények bizonyították.

A következőkben szándékom egynehány ilyen részint

már módosított, részint újonnan alkotott elméletet megismer-tetni, melyek közül egyesek mesterök nagy hírnevénél fogva igen gyorsan terjedtek és fogadtattak el, míg mások az el-lenkező oknál fogva sokkal lassabban nyernek tért.

I.

A HEGYSÉGEK KELETKEZÉSE.

Az emberi nem fejlődési menetében mindenek előtt a legföltünőbb és legkirívóbb tárgyakra és tüneményekre fordította figyelmét és ezek sorában bizonyosan az elsők között álltak a nagy hegységek, melyek csudálatos bámulatra ragad-ják még ma is a természet szépsége és nagyszerűsége iránt fogékony keblet, sőt még az elpuhult és a világ sorsa iránt közönyössé vált embeirt is kiemelik léha egyhangúságából, feltörrik a vastag kérget, mely szívét körülvette és a hályogot, mely szemét borítja; mennyivel inkább tették azt régente, midőn az ember a természet ölében élte le napjait, nem ismerve, nem sejtve az ál-cultura szívét, lelket ölö hatását. A kép, a fölfogás, melyet e természeti ember a hegységekről, az óriások e lakásáról alkotott magának, hű tükre szellemi életének. És minél inkább haladt az emberi nem szellemi tekintetben, annál inkább számba vette a természeti törvénye-ket és annál észszerűbb lett fölfogása a hegységek mivoltáról. Tudományos beccsel bíró magyarázatok azonban csak újabb időben keletkeztek, de ezek is még távol vannak attól, hogy általános elterjedésnek örvendhetnének, mivel valamennyiben még sok a föltevés és a hiányos adat; az azonban bátran con-statalható, hogy az újabb időben föllállított elméletek már sokkal biztosabb alapon állnak, mint a régiek és hogy egészen jogosult azon remény, hogy idő múltán, midőn a földgömb összes emelkedései geographiai és geológiai szempontból át fognak vizsgálatni és a geológia segédtudományai sokkal nagyobb számú positiv adatot fognak rendelkezésünkre bocsá-tani — az emelkedések keletkezésének okairól is tisztább ké-pünk leszen.

A most divó elméletek általában két főcsoportra oszt-hatók: az egyik a hegységek keletkezését a földkéregre

függélyes irányban működő erőkre vezeti vissza, a másik pedig a föld felületére vízszintes irányban ható nyomásnak tulajdonítja azt. Azonban mindkét esetben inkább a megfelelő erő működési irányára, mint az erő minőségére nézve van egyetértés.

Azok sorában, kik a hegységek keletkezését függélyes irányban történt emelkedésnek tulajdonítják, némelyek vulkani erőkben, mások a kőzetekben végbe menő vegyfolyamatokban és megint mások bizonyos tömegszmozgásokban vélik e tünemény okát találni.

E nézetek azonban legfeljebb egyes jelentéktlenebb helyekre nézve érvényesek, a nagyobb hegységek keletkezésének magyarázatánál pedig alig jöhetnek számba, mivel közvetlen észleletek azok egyikét sem támogatják, sőt igen gyakran határozottan ellenök bizonyítanak.

Azok, a kik a föld mélyében működő vulkani erőket tekintették és még most is tekintik az emelkedések okául, mindnyájan azon hibában szenvednek, hogy a vulkani erőket túlbecsülik és hogy kevés számú, és igen gyakran helytelenül fölsímt adatból vont következtetéseket általánosítanak, szabálynak, törvénynek tekintvén azokat. Egyik-másik pontban van ugyan ez elmélet hívei között is eltérés, de az alapgondolatban mindnyájan megegyeznek.

Hutton, ki ez elmélet tudományos megalapítójának tekinthető, a *Theory of the earth* [Edinburg 1795] *) című munkájában egyebek között azt állítja, hogy a tömeges kőzetek olvadt állapotban kitódultak a mélységből, emelve és sok helyütt áttörve a réteges kőzeteket. L. v. Buch ez elméletnek mintegy bizonyítékát látta az Italiában, az Auvergneben és a Canari szigeteken levő vulkánokban, melyeknek keletkezését olyképen képzelte magának, mintha a vulkani erők a földkéreg egyes részeit harang- vagy hólyagszerűen fölemelték és annak legmagasabb pontját keresztül törték volna, minek következtében a nyílás körül levő rétegek az alattok levő ürbe nagyrészt bedőltek és a fölfúvódott kéreg többi részei az úgynevezett emelkedési krátert (Erhebungskrater) képezték. E kráteren belül azután létrehozott a működő vulkanismus egy vagy több krátert, melyek a kihányt lávából,

*) Vogt: *Lehrbuch der Geologie* II. kötet, 582. lap.

továbbá vulkáni hamu-, homok-, lapilli és bombákból épültek föl. *) Buch azután még tovább fejlesztette a vulkanizmus elméletét és a kitörési pontokat bizonyos hasadékokra vezette vissza. Buchnál még tovább ment Elie de Beaumont, a ki meggyőződve, hogy az egyes hegységek kiemelkedése különböző földtani korszakokban ment végbe és hogy egyes, szerte ugyanazon korban támadt hegységek nagyjában ugyanazon csapással bírnak (ugyanazon világtájak között húzódnak el), azon következtetésre jutott, hogy a hegységek keletkezése minden korban csak bizonyos legnagyobb körök irányában mehetett végbe és hogy tehát a csapás irányából némileg következtetni lehet az emelkedés korára. Beaumont 20 ilyen emelkedési rendszert különböztetett meg. **)

Lyell, ki szintén a vulkanizmus elméletének volt híve, elvetette az emelkedési kráterekről szóló tant, valamint azt is, mely a hegységek emelkedésének irányát matematikai határok közé foglalja; és új életre valóbb irányba terelte Hutton elméletét. Működése azonban nem szorítkozott kizáróan a tapasztalt helytelenségek kiküszöbölésére és némely ferdeségek helyreigazítására, hanem alkotóan is föllépett, a mennyiben Hutton elméletét az új irányban tovább fejlesztette és szilárdabb alapra fektette. Lyell a granitot és gneiszt hypogén eredetűnek, azaz a föld mélyében keletkezettnek mondja, ***) a mely fölfogásra az említett kőzeteknek a többi képletekhez való viszonya alapján jutott. A granit és gneisz ugyanis, a hol csak előfordúlnak, mindenütt, még a legmagasabb hegyek csúcsain is a többi kőzetek feküjét képezik és azért ezek előtt képződtek; de mivel a fedőt képező kőzetek nem keletkeztek azon magasságban, melyben most találhatók, hanem sokkal alacsonyabb szintájban és mivel mostani helyzetükbe — az előfordulási körülmények után következtetve — csak emelés által jutottak el, föltehető, hogy a granit is nagyobb mélységben képződött és hogy csak később emeltetett ki eredeti helyéből. A granit emelésével a fedő újabb-

*) Peschel: *Geschichte der Erdkunde* II. kiadás. München 1877. 722 lap.

**) Vesd össze Vogt: *Lehrbuch der Geologie* II. kiadás 242 lap és Reclus-Ule: *Die Erde* I. kötet 119. lap.

***) Lyell-Cotta: *Geologie* I. kötet 14. lap.

kori kőzetek emelkedése is járt, és ha ez emelkedés nagyobb fokú volt, keresztül tört a granit a fedőburkon és kibukkant a fölszínre; a víz romboló hatása azután folytatta az emelő erő munkáját, a mennyiben az összetört delt burok foszlányait mindinkább összemorzsolta és elhordta. Ilyképen történt, hogy most a legtöbb nevezetesebb hegylánczban (Alpok, Kárpátok, Ural, Himalája stb.) a granit és gneisz képezi a hegység fő gerinczét, magvát és sokszor vázát.

Lyell szerint granit és gneisz a föld őstörténetének minden korszakában képződött és még jelenleg is képződik a föld mélyében. Hogy újabb eredetű granitokat aránylag még ritkán látunk a fölszínen, azt azon körülménynek tulajdonítja, hogy e képletek még csak kevés helyen vannak annyira emelve, hogy a fölszínre érnének. «Valamely plutói kőzet a mélységben való kijegeczedése után csak egy-két földtani korszak elmúltával tolul ki a fölszín valamely pontján.»*)

Az emelkedés okául Lyell is a vulkáni erőket, vagy helyesebben mondva a plutói (hypogén) kőzetek alatt képződő vulkáni kőzeteket tekintette, melyek a mélységben uralkodó nagy hőfok és az ott támadt gázok által segítve, érvényesítik hatásukat.**)

Számos állítólagos adat, — például, hogy Dél-Amerikában a szárazföld emelkedése igen gyakran egyes vulkánok kitorésével áll kapcsolatban, hogy Európa szárazföldje a harmadkor kezdete óta hatalmas eruptiók kíséretében emelkedett tetemesen, — valamint azon tény, hogy a hypogén kőzetek sok helyütt vulkáni kőzetek által át vannak törve (Alpok, Auvergne, Kaukasz stb.) megerősítették öt véleményében és azon szabály fölállítására bírták, hogy míg az üledékes kőzeteknél a fedő mindig fiatalabb, addig a plutóiaknál a feké az.***)

Ha a Lyell által módosított elméleten végig tekintünk, mindenekelőtt el kell ismernünk, hogy ő a speculációk országából a tények terére lépett és kiindulva azon elvből, hogy a földkéreg átalakításánál jelenleg működő tényezők tökéletesen kielégítők voltak azon változások létrehozására is, melyeket a

*) Lyell-Cotta: *Geologie* II. kötet 440. lap.

**) Lyell-Cotta: *Geologie* II. kötet 444. lap.

***) Ugyanott 440. lap.

föld régebbi korszakaiban tapasztalunk — egy egészen új iránynak lett megalapítója. De bármennyire becsüljük az úttörő fáradozásait, bármennyire tiszteljük ernyedetlen munkásságának eredményeit, a tények és pozitív adatok hangos szózata elől nem zárkózhatunk el és nem egyszer látjuk magunkat kényszerítve, hogy egyik-másik tünemény számára más magyarázatot keressünk, vagy egyik-másik helyesnek vélt fölfogást módosítsunk.

És valóban a vulkanismus erejéről, melynek hatását azelőtt annyira túlbecsülték, most már egészen más fogalmunk van; tudjuk ugyan, hogy a vulkánokból kitóduló lávatömegek az idő folyamában egész hegyeket alkothatnak, azt is tudjuk, hogy a vulkánokban uralkodó hőmérsék és feszülés hatást gyakorol a szomszéd kőzetekre, de azt is tudjuk, hogy óriási hegylánczok ily módon nem keletkezhetnek és hogy a vulkánokban nyilvánuló erőknek nagyobb távolságra való hatása sem a kőzeteknek vegyi átalakításában, sem azok helyzetének megváltoztatásában nem tapasztalható. S ha azelőtt a vulkanismust a földkéregben támadt repedések okozójának tekintették, most éppen megfordítva a földkéregnek más okok következtében támadt repedéseit csupán azon útnak tekintik, melyen a lávatömegek kitódulnak, a nélkül, hogy azoknak a hegységek alkotására, vagy a földkéreg egyes rétegeinek emelésére valami különös befolyást tulajdonítanak. Vogt Károly egyik Lyonban tartott értekezésében azt mondja: «Még soha sem észleltetett, hogy a vulkani működés valóban fölemelt volna közetrétegeket, sőt még azt sem sikerült észlelni, hogy a lávák és gázok által átjárt hasadékok és repedések szélei, kupola- vagy dombszerűen emelkedtek volna. Azon erők, melyek a tűzhányó hegyeket létrehozták, semmiféle viszonyban nem állnak azon erőkhöz, melyek a hegységeket emelték.»*) Hasonlóan nyilatkozik Cotta Bernhard a *Geologie der Gegenwart* című művében (3. kiad. 128. és 129. l.).

A vulkanismus elmélete ellen szóló, hatalmas bizonyíték rejlik azon körülményben, hogy számos nagyobb hegység ismeretes (a Jura hegység), melyben sem plutói, sem eruptív kőzetek nem fordulnak elő, ezekben tehát hiányzik az emelkedés oka és eszköze, más hegységekben találni ugyan eruptív

*) Carl Vogt: *Ueber Vulkane*. Basel 1875. 21. lap.

közeteket, de ezek a hegység tömegéhez képest oly csekély mennyiségben fordulnak elő, hogy egyáltalában nem tekinthetők az emelkedés okául.

Ismeretesek voltak ugyan e kivételes esetek már az elmélet megalapítói előtt is, de ők annyira mentek a vulkanizmus hatásának túlbecsülésében, hogy az ilyen kivételeket kapcsolatba hozták a szomszéd vidékeken történt állítólagos emelkedésekkel, és ezek következményeiül tekintették azokat.

Egy további és nem kevésbé nyomós ok, mely szintén a vulkanizmusnak a hegységek keletkezésénél való szereplése ellen szól, a hegységek alkata. A vulkani elmélet értelmében valámennyi hegységnek részarányos (symmetriai) szerkezettel kellene bírnia. A hegyláncz magva és középtengelye vulkani kőzetek által emelt vagy keresztül tört plutói kőzetekből állna, oldalait pedig szintén emelt és körülbelül egyenlő szög alatt dülő üledékes kőzetek képeznék, melyeknek a gerincz táján való összefüggése az emelés következtében megszakított.

Ha az eddig ismeretes hegységeken végig tekintünk, azt látjuk, hogy azok korántsem bírnak ilyen symmetrikai alkattal, hanem inkább egyoldalúaknak mondhatók. Az Alpok, Apenninek, a Jura, a Kárpátok, a Balkán, Kaukasus stb. mindnyájan bírnak egy többé-kevésbé homorú és egy domború oldallal. A homorú oldal mentében többnyire mélyekben fekvő és valószínűleg lesülyedt területek húzódnak, melyek hasadékaiban gyakoriak a tűzhányók; a domború oldal előtt hullámzatos és némely helyen hullámtorlódásra emlékeztető felföldek terülnek el; a homorú oldal belső széle a legtöbb helyen rögtöni megszakítást mutat, a domború oldal azonban messze folytatódik, mígnem a mindinkább kisebbedő hullámai vagy eltűnnek lassan valamely nagy síkságban — mint azt a Kárpátok domború oldala előtt elterülő lengyel felföldnél tapasztaljuk — vagy pedig valami akadályba ütközve föltornyosulnak, a mint az a Jura hegység párhuzamos hegylánczainál tapasztalható. *)

*) Azt bővebben kifejtve találjuk: Eduard Suess: *Die Entstehung der Alpen*, 1875 Wien című művének második és harmadik szakaszában.

Az újabban földerített tények tehát mind a vulkanizmus hatását olyannyira túlbecsülő elmélet ellen bizonyítanak.

Azok, a kik a kőzetekben végbemenő vegyfolyamatokat tekintik az emelkedések okául, szintén csak igen kevés pozitív adatra alapították elméletöket és azért közöttük is csak az elvre nézve van megegyezés, míg a részletekben fölötte nagy az eltérés.

Ez iskola némely tanát már Wernernél találjuk kisebb-nagyobb határozottsággal kifejezve, és azért a tudományban való szereplését visszavezethetjük a földtan megalapítójának föllépéséig.

Werner szerint a földkérget alkotó kőzetek mind vízből rakódtak le, még pedig legelőször ős kőzetek — granit, gneisz, syenit stb. — jegeczedtek ki; ezek törmelékeiből és bomlási terményeiből képződtek a fedőt alkotó átmeneti palás kőzetek — csillám, agyagpala — valamint az átmeneti mész, azután következtek a régibb és ezek után a fiatalabb üledékes kőzetek. Az ős kőzetek a földkéregnek mintegy vázát képezték, melyre a többi képletek rétegesen lerakódtak. A most előforduló völgyeket és medenczéket mind a víz vájó hatásának tulajdonítja és a rétegeknek eredeti helyökből való kimozdításában csak azon esetben hisz, ha dűlésök 30 foknál nagyobb.*) De még akkor is nem a vulkani erőknak tulajdonítja a változást, hanem a víz oldó és szállító képességének. Tény ugyanis, hogy a víz egyes rétegeket — kősót, gipszet stb. — fölold és elszállít, és hogy azok helye többnyire nem töltetik be, hanem üregnek marad, melybe a fedő rétegek súlyoknál fogva vagy egyszerre, vagy pedig lassan leszakadnak. A rétegeknek ilyenmő beszakadását vagy más helyen tapasztalható lecsuszamlását tekinti Werner a rétegzavargás okául. Ez elmélet egyes esetekben, mikor csekélyebb területekről van szó, helyén lehet, de több ezer kilométernyi hegylánczok keletkezését ily úton megmagyarázni nem észszerű.

Míg Werner a hegységek jegeczes magvát szilárd és változatlan váznak tekinti, melynek a hegység keletkezésénél egészen passzív szerepe van, addig a vegytani elmélet egyéb követői, épen ellenkezően a jegeczes magban véghez menő vegyfolyamatokat tekintik az emelkedés okául. Bischof sze-

*) Vogt: *Lehrbuch der Geologie* II. kötet 574. lap.

rint a kőzetek fölbomlásával térfogatuk növekedése és a legkisebb ellenállást kifejtő oldal felé való kiterjedése, tehát a legtöbb esetben függélyes emelkedés jár. Ez elmélet azonban, daczára annak, hogy egyes tényeken nyugszik, nem számíthat általános elfogadására. A fölbomlás tudvalevőleg első sorban a légkörbeli tényezők — víz, szénsav, oxygen stb. — által okoztatván, csak olyan helyeken mehetne végbe nagyobb mértékben, hol az atmoszfäriaiak a fölbontandó anyaggal szorosabb érintkezésbe jönnek, tehát a szárazföld felszínén.

Ez elmélet szerint sem a tenger alján keletkező emelkedéseket, sem az egymás mellett előforduló és megegyező földtani alkotással bíró területek ellenkező irányban való mozgását nem lehet magyarázni. Azonkívül a helyszínén tett tapasztalatok szerint az emelkedés okát nem a felsőbb szintjában, hanem inkább nagyobb mélységben kell keresni.

Az elmélet általános elfogadása ellen szóló tények között végül még az említendő, mely szerint a szénsavnak a kovasavvegyekre gyakorolt behatása következtében keletkezett carbonatok a silikátoknál sokkal oldékonyabbak és így a víz által igen könnyen eltávolíthatnak; ehhez járul még, hogy az elmállott kőzetek lazább összefüggésöknél fogva a víz vájó hatásának sem képesek annyira ellenállani, mint az épek, miből következik, hogy az elmállással járó térfogat nagyobbodásával szemben anyagvesztesség áll, mely a térfogat csökkenését vonja maga után.

Számos tény bizonyít tehát ez elmélet általános érvényessége ellen és nincs is kilátás, hogy az irányában támasztott kételyeket idő múltán el fogja oszlatni, daczára annak, hogy újabban számos tekintélyes bűvár fáradozik a kibővítésén és terjesztésén. És míg egy tekintélyes párt az emelkedéseket kizáróan e tényezőre akarja vissza vezetni (Mohr, *) a holdogúlt Peschel, **) addig mások (Hauer) a különböző körülményeknek megfelelően többféle ok fölvételét tartják szükségesnek ***) és ezek szerint a kőzetek fölbomlása csak némely helyen volna ilyen oknak tekintendő.

*) Hunfalvy János: *A föld lassú emelkedései és süllyedései. Természettudományi Közlöny* XIX. kötet 265. lap.

**) Peschel: *Probleme der vergleichenden Erdkunde* 92. lap.

***) Hauer: *Die Geologie und ihre Anwendung* 86. lap.

Azon bűvárok között, kik a kőzetekben végbe menő tömegsmozgásokat tekintik az emelkedések okául, szintén elvben van csak egyetértés, és nem a módban is; mert míg Vogt Károly az alakatlan vagy izzón folyó tömegek kijegeczedésében látja az emelkedés okát, addig Lyell egyebek között a hőfok emelkedését és az ezzel járó térfogat-nagyobbodást tekinti annak.*) Vogt föltevését Bischof számos kísérleti adattal megczáfolta, de mellette szól azon tapasztalati tény, hogy a megszilárdult láva az izzón folyón épen úgy úszik, mint a jég a vízen és hogy tehát a megolvadt tömegek megszilárdulásával a térfogat növekedése jár.

A Lyell elméletében fölvetett tényezők, melyeket Hauer főntebb említett művében szintén elfogad az emelkedés egyik okául,**) egyes helyeken érvényesek lehetnek, a mennyiben a föld mélyében végbe menő vegyfolyamatok a különböző időkben különböző erélylyel folyhatnak és a kiszorított izzó láva-tömegek a fölszínre vagy a kőzetrétegek közé való tódulásuk alkalmával a szomszédos kőzeteket fölmelegítik és ennél fogva azok térfogatát öregbítik; de általános elfogadásra ez elmélet sem számíthat, egyrészt mivel nem annyira positiv tényeken, mint inkább egyelőre be nem bizonyítható föltevéseken nyugszik, másrészt mivel számos tapasztalati tény, mint például a hegységek egyoldalú alkotása, határozottan ellene bizonyít.

Az eddigi vázolt elméletek mind megegyeznek abban, hogy a hegységek keletkezését alulról fölfelé, némelyek szerint fölülről lefelé, tehát mindig a földsugár irányában történt nyomás eredményének tekintik és a bűvárok tekintélyes része meg ma is vagy csak egyikét pártolja, ez elméletek általános érvényességet tulajdonítván neki, vagy többet, a különböző körülményeknek megfelelően vagy az egyiket, vagy a másikat tartván szereplőnek.

Számosan azonban különösen újabb időben más meggyőződésre tértek és a hegységek keletkezését oldalról jött, tehát vízszintes irányban ható nyomásra vezetik vissza. E nézet hívei a nyomás irányára nézve megegyeznek, de nem úgy a nyomás okát illetően. S. James Hall — ki e század kezdetén legelőször figyelmeztetett a vízszintes nyomásra mint a réte-

*) Vessd össze Lyell főntebb vázolt nézetével.

**) Hauer: *Geologie* 87. lap.

gek hajlásának, gyűrődzésének és egyáltalában vízszintes helyzetökből való kiemeltetésének okára és kísérleti úton be is bizonyította állításainak helyességét*) — a kitóduló vulkani tömegeknek az azokat körülvevő kőzetekre gyakorolt feszítő hatásában vélte az oldalnyomás okát látni, melylyel a legtöbb esetben függélyes irányban érvényesülő nyomás is járt.

Prevost szerint minden emelkedés egy szomszéd terület süllyedésének következménye. A földközi tenger egykor sokkal nagyobb medenczéjének süllyedése következtében támadt nyomás az Alpok heglánczát tolta volna föl.***) Sir John Herschel a földet oly állapotban kezeli magának, hogy az izzón folyó magva aránylag igen vékony kéreggel van körülveve. A kérgen a szárazföld a vízzel borított területekkel folytonos egyensúlyban van; de mivel a szárazföld a víz vájása következtében folytonosan veszít anyagot és így könnyebb lesz, míg a tengerfenék a lerakódó iszaptömegek által mindinkább nyert súlyban, megzavaratják az egyensúly és a tengerfenék mint nehezebb fél nyomást gyakorol a föld izzón folyó magvára, mely a csekélyebb ellenállást kifejtő oldal felé tódul és így többnyire a szárazföld szélén tör ki. A tengerfenék és a szárazföld e szerint egy mérleghez volna hasonlítandó, mely egyensúly után törekszik.***)

Ez elmélet, mely a vulkanismus tünetényeit, valamint az emelkedéseket és süllyedéseket igen egyszerűen megmagyarázná, sok támadásnak volt kitéve földtani, physikai, de különösen csillagászati szempontból és leginkább a földkéreg ily vékony volta ellen keltek ki minden oldalról. Újabbban ez elmélet egyik-másik tekintetben tetemesen módosítva mindinkább tért foglalt és különösen az amerikai geológok nagyon pártolják.

E módosított elméletben a földgömbnek a kihülés következtében történő összehúzódására fektetnek nagy súlyt. Hauer, a már több ízben említett művében, az összehúzódás

*) Lyell-Cotta: *Geologie* I. kötet 67—69. lap. Vesd össze *Természettudományi Közlöny* XI. kötet 23. lap.

**) *Die Fortschritte auf dem Gebiete der Geologie* 1874—75. 34. lap.

***) Peschel: *Probleme der vergleichenden Erdkunde* 95. lap.

hatásáról következően nyilatkozik *): «Ez összehúzódás következtében a földkéreg megszilárdult részei vízszintes nyomást szenvedtek, fölemelkedtek, helyenként széttörttek, másutt megint egymás fölött eltolattak. A mindig lassabban-lassabban előrehaladó kihülés hasonló hatást hozott létre későbbben is egészen a mai napig. Ezen erőnyilvánulás következményeképpen igen lassan előrehaladó rétegháborgatások mindig be fognak következni, még pedig a működő okok általánosságának megfelelően olyanok, melyek a földkéreg terjedelmes régióira terjeszkednek ki, tehát évszázados és continentális emelkedések és süllyedések; de a mellett könnyen megmagyarázható a hegylánczok vagy egyéb emelkedések keletkezése a földkéreg repedési vagy hasadási helyein.»

Dana a földfelületen támadó egyenetlenségeket összecsugorodó alma ránczos héjával hasonlítja össze.**) És mint-hogy szerinte az összehúzódás még most is tart, mindig új meg új ránczok keletkeznek, még pedig közel a földrészek széléhez. E tény okát a tengerrel borított területek oldalos nyomásában véli látni, mely a szárazföld ellen lévén irányozva, azt eredményezi, hogy a megszilárdult burokhöz új öv csatoltatik, melynek magassága és tömege a nyomás nagyságának, tehát a tenger területének és mélységének felel meg.***) Nagyobb tenger mellett tehát nagyobb hegységnek kell keletkeznie.

Ez elmélet leginkább az amerikai viszonyoknak felel meg és első sorban ezekre van alapítva. Itt a földrész nyugati oldalán elhúzódó óriási hegylánczok (Andok, Rocky-Mountains) mint a csendes oczeán nyomásának eredményei, körülbelül azon viszonyban állnak a keleti oldalon elterülő Alleghany hegységhez, mint a csendes oczeán az atlanti oczeánhoz. Európában és a többi földrészekben ez összehasonlítás nem vihető keresztül.

Dana elméletének azonkívül még egy másik követelménye is van; ha ugyanis a szárazföldhöz a tenger felől mindig új meg új övek csatoltatnak, az következik, hogy a párhuzamos hegylánczok sorában az, mely a tengerhez legközelebb

*) Hauer: *Geologie* 86. lap.

**) Peschel: *Probleme der vergleichenden Erdkunde* 92. lap.

***) Suess: *Die Entstehung der Alpen* 6. és 51. lap.

van, egyszersmind legfiatalabb legyen. Az Alpok hegyszerére e következtetés nem áll egészen, mivel kimutatható, hogy a középpontinak nevezett lánczban már a mesozoi korszakban történtek háborgatások, és hogy olyanok egészen a harmadkor végéig találtak, és bizonyosnak tekinthető, hogy akkor, midőn az Alpok északi oldalán a Molasse nevű képlet rétegei kimozdítottak eredeti helyökből az Apennin hegység nagy része már fölemelkedett volt. *) Suess ezek következtében az Alpokban gyűjtött adatai nyomán Dana elméletét annyiban módosítandónak találja, hogy a mozgékony-ságot az egész hegyszerre kiterjeszti, de olyképen, hogy a legbelsőbb, tehát a tenger felé fordított lánczban — az Alpok hegyszerében az Apenninekben — a háborgatások tovább tartottak és nagyobb erélylyel folytak, mint a hegység többi részeiben.

Suess azonban nemcsak módosította Dana elméletét, hanem egészen új alapra is fektette a hegységek keletkezésének magyarázatát. *Die Entstehung der Alpen* című, általános föltűnést keltett művében, — melynek tartalmát értekezésem további folyamában szándékom megismertetni, röviden elősorolja a divó elméleteket és azután nagy vonásokban megismerteti a hegységek szerkezetét és csapás-irányát és végül levonja az elősorolt tényekből a következtetést és fölállít egy új' elméletet, mely megalkuván a tényekkel, napról napra több pártolót talál.

Suess szerint a földkéreg egyes részei az összehúzódás következtében bizonyos vízszintes irányban mozognak. Mozgásukban a víz hullámaihoz hasonlóan akadályok föltartják, irányuktól eltérítik vagy torlódásra kényszerítik őket. Ilyen akadályok lehetnek régebben keletkezett emelkedések, melyek a hullámok útjában állnak, régibb eruptív kőzetek — granit, porphyr stb. — melyek a megmozdított rögben lévén beágyalva, a törés helyén kibukkannak, és végül magok a megmozdítandó tömegek, melyek vagy magokban, vagy az előbb említett akadályok egyikével kapcsolatban szerepelnek.

Suess a hegyképződést csakis a földfelület egyenlőtlen összehúzódása szempontjából tekintve, annak a következő

*) Suess: *Die Entstehung der Alpen* 58—60. lap.

három nemét különbözteti meg: 1. Az összehuzódás irányára merőleges repedés támad, a leszakadt darab az összehuzódás irányában tovább mozog és a repedés helyén legtöbbször vulkanikus tömegek tódulnak ki. 2. Az összehuzódás irányára ferdén álló fő redő képződik és csak azután támad e redőben a legnagyobb feszülés vonalában repedés. A redőnek elől fekvő fele épen úgy, mint az első esetben az összehuzódás irányában tovább szállítatik, maga előtt tolván és alárendeltebb redőkké alakítván az üledékeket; a fő redő hátsó része pedig lesüllyed és törmelékei között vulkánok törnek ki. A hegyképződés e neme leggyakrabban fordul elő és a Kárpátok is ily módon keletkeztek.

Ha az összehuzódás irányában haladó hullám útjában akadályt talál, megtörténhetik, hogy belső oldalához új fő redő csatlakozik.

3. A hegyképződés egy harmadik neme abban áll, hogy több párhuzamos redő támad, melyek meglehetősen szélességgel bírván, csak a «legbelsőbb redő belső szélén végződnek meredek fallal». E hegységekben hiányzanak a vulkáni képletek és keletkezésüket a földkéreg csak legfelsőbb rétegeinek mozgására vezetik vissza. Ilyen hegységek a Jura, Alleghany, a Taurus és a belga köszén-medenczében levő hegyek stb.

A mozgató erőre azonban a fent említett akadályok nagy mértékben módosítóan hatnak, és ha ahhoz még hozzátesszük, hogy a redőkké alakított kőzetek hajlékonysága is igen különböző fokú, fölemlítettük a legfőbb okokat, melyek a hegységek nagy változatosságát és egymástól való eltérését első sorban okozzák.

A mozgás iránya a különböző földrészekben különböző és fölismerhető a hegységek csapásából és alkotásából. Európában nagyjában éjszak felé van fordítva. Itt az Alpok hegyrendszere, hova az Apennineket és Kárpátokat is sorozzuk, kelet felé számos ágra oszlik, melyek elrendeződésükben a legvezőre emlékeztető alakzattal bírnak. Ez ágak megegyeznek mind csapás, mind alkat tekintetében; mindnyájan éjszak-nyugat, éjszak vagy éjszakkelet felé fordított ívet képeznek, és nagyjában a vízhullámokhoz hasonlítanak, melyek éjszaki irányban haladva, nyugaton a régebben keletkezett francia központi felföld, éjszakon a Vogezei-, Feketeerdő és cseh hegységektől föltartóztatva, vagy eltérítettnek irányuktól — a

Kárpátok a cseh hegységek által — vagy torlódásra kényszerítettnek — a Jura a Feketeerdő által, a keleti Alpok a cseh hegység déli csúcsa által. Azon tájakon, hol ilyen akadályok nem fordulnak elő, Voralberg, Bajorország, a hegylánczok elrendeződése és egyoldalú kiképződése sokkal szabályosabb. Ha az ellenálló tömeg nem meredek lejtőkkel tartóztatta föl a haladó röögöt, megtörtént, hogy a hullám az akadályt elborította, hasonlóan «mint a vízhullám az alacsony partot». Ilyen esetet találunk a Kárpátok éjszaki oldalán, hol a régibb orosz síkság folytatását képező ellenálló tömegeket beborította az előrehaladó hullám. Krakó közelében találni ugyanis felső krétakorbeli képleteket, melyek alig mutatják a háborgatás nyomát és a sziléziai, a csehországi és szászországi megfelelő képletekkel megegyeznek. Ezekről nem messze azonban emelkednek hegylánczok, melyek egy hegység külső övét képezve, régibb és össze-vissza gyűrődött krétakorbeli képletekből állanak és oly faunával bírnak, mely a dél-franciaországra emlékeztet.

Hasonlót találni Ostrau közelében, hol a geotektonikai viszonyok az észlelőre azon benyomást teszik, mintha a Beszkidek gyűrődött tömegei a gyöngye lejtéssel bíró kőszén-hegységre tolattak volna és azt a mélységbe nyomták volna, míg a régi kristályos kőzetekből álló cseh hegységek tovább is akadályai maradtak a haladó hullámoknak. A rétegek áttolódásának és fölfordításának számos példáját találjuk még a Jurában és az Alpok éjszaki szélén a torlódás helyein.

A többi akadályok, ámbár nem oly jelentékenyek mint az ellenálló régibb hegyek, szintén fontos változásokat eredményeznek. Az éjszaki Mész-Alpok hosszú lánczai, nem kizáróan az ellenálló hegységeknek, hanem a saját tömegök által okozott akadályoknak is köszönik létüket. Nem kevésbé fontosak a mozgásban levő tömegben lerakódott régibb eruptív kőzetek, — granit, porphy, syenit, serpentín stb. — melyek a torlódási hullámok képződésénél a redők irányára és méreteire fölötte nagy befolyást gyakorolnak és melyek a fölszínre bukkannak, ha a legnagyobb feszülés helyén szakadás áll be. Az Alpok központi láncza, a Tátra számos pontjának granitjai mind ilyenképen kerültek a fölszínre.

Az Alpok hegylánczainak az alkat tekintetében való megegyezése leginkább abban áll, hogy a kisebb-nagyobb

mértékben ívalakú lánczok déli, tehát belső oldala meredekebb és megszakított, míg az északi, domború oldal az előtte elterülő torlódott hullámok és redők alkotta felföldbe megy át gyöngye lejtéssel. Ezen egyoldalúságot találjuk az Apenninekben, a nyugati és középső Alpokban, a Jurában, a Kárpátokban és hazánk közép hegységeiben, csak a keleti Alpok tesznek kivételt, a mennyiben ott egy úgynevezett központi övön kívül, még egy északi és déli is megkülönböztethető, a mi azon régiebb nézet támogatására szolgálna, mely szerint a nagyobb hegységek bizonyos középponti tömegek által emeltettek volna. Azonban e vidéket közelebbről megvizsgálva, arról győződünk meg, hogy e kivétel csak látszólagos és hogy az egymás mellett párhuzamosan elhúzódó lánczok, nem a központi tömeg emelkedése, hanem dél vagy kissé délkeletről gyakorolt nyomás következtében egymás mellé szorítottak, és hogy egyoldalúságuk nem képződhetett ki oly meglepően, mint azt például a nyugati Alpokban látjuk, ennek okát egyedül a cseh hegységek ellenállásában kell keresnünk, mert midőn a keleti Alpok hegylánczai tovább keletre haladva hazánk területére lépnek, hol tudvalevőleg ez akadály hatása már nem érvényesül, sugárszerűleg szétágaznak és igen tanulságosan mutatják az egyoldalú alkatot.

Mellözve az egyes hegylánczok részletes megismertetését, csak a Kárpátok leírásából fogok egyet-mást közölni. Midőn a keleti Alpok északi öve a cseh hegységek által alkotott akadályt, már megkerülte, éjszakkeletre kanyarodik és alkotja a Kárpátok nyugati részét. Ez északi övhöz még a keleti Alpok paläozoi és jegeczes közeteinek északi része is csatlakozik, a mint az a Kis-Kárpátok egyoldalú hegységében látható. E hegység folytatását képezik a Vág völgy többi régiebb hegységei, valamint a «Montblanc és Finsteraarhorn külső granit lánczára emlékeztető Magura- és Tatra-hegység».

«A Kárpátok egyoldalú alkotását Hauer már évek előtt fölismerte; azok mindenek előtt rövidebb, egyoldalú lánczok egész csoportját teszik, melyek déli oldalán Selmecz nagy trachyt-hegységei terülnek el. A hegység nagyjában nyugatról keletre csapván, annak valamennyi belső láncza rögtön meg van szakítva a flysch-öv belső széleig. A törési vonal körülbelül éjszak, éjszakkeleti irányban a Hernád völgye mentében Kassa felé tart. «Ez, írja Richthofen 1860-ban, egyike

azon nevezetes törési és vetődési vonalaknak, melyek az Alpok és Kárpátok déli lejtőjére nézve oly fölötte jellemzők, és mint lényeges mozzanatok szerepelnek a hegység alkotásánál, míg a hegység éjszaki oldalán fontosságuk lényegesen kisebb. A Kassa melletti törés vonal mentében a keleti rész több ezer lábnyira lesüllyedt, és mindaddig, míg Máramaros megyében és Erdélyben a fölszínre jön, fiatalabb képletekkel van borítva; a hegység fő láncza ez által éjszak felé van tolva. E törési vonalban az eperjes-tokaji trachyt-hegység tört ki, mintha a hasadék csak ezen eruptív kőzetek számára képződött volna. Tovább azonban egy hosszú darabig hiányzanak a Kárpátok belső övei — egyes jelentéktelen nyomokat leszámítva — a flysch-öv belső szélének csapás-irányában halad, kísérve a körülbelől 30 mérföldnyi vihorlat-gutini trachyt-vonulat által.»

«És miután a csapás iránya nyugatkeletről lassan átment délkeletre, ismét fölmerült a kristályos hegység a homokkö-vonulatban; az Máramarosból, részben moldvai területre is átesapva, körülbelől 30 mérföldnyi távolságra egészen az Olt völgyéig Erdély keleti részében elhúzódik, keleti szélén az úgynevezett Rothliegende, a mesozoi mészkő egy keskeny vonulata — melyben triaszkorbeli tengeri lerakodmányok is vannak — és végül a folytatódó nagy flysch-öv által határolva, míg a kristályos hegység belső szélén ismét óriási trachyt-hegység, a számos ággal bíró Hargitta emelkedik».

«A Hargitta trachyt-hegység folytatásaiban a flysch-öv belső szélén még egyszer fölmerül egy keskeny és kristályos meg mesozoi kőzetekből álló hegyvonulat, a persányi hegység, mintegy a nagy Kárpátvonulat legkülsőbb hulláma, csapása éjszaki-keleti irányban tart, és mi, trachyt-eruptióktól kísérve és félkörben haladva, bejártuk e nagy hegység belső szelét.»

«Így tehát a Kárpátok egyoldalú hegység példáját adják és egyszersmind legtermészetesebben és legkétségtelenebbül czáfolták meg azon tant, mely arra törekedett, hogy a hegységeket egyenes vonalak vagy bizonyos legnagyobb köröknek megfelelő párhuzamosak szerint osztályozza».*)

Azonban nemcsak az Alpok hegyrendszere, hanem Európa többi hegységei is Suess elmélete mellett tanúskod-

*) Suess: *Die Entstehung der Alpen* 38. és 39. lap.

nak. Kivételt teszen az Ural, mely mozgásában nyugat felé tart, továbbá a teutoburgi erdő, az Iser- és Karst-hegység, melyek dél felé való mozgásnak köszönik eredetöket. Suess e kivételeket kellően méltányolva, az által magyarázza azokat, hogy fölveszi, miszerint a mozgás valamely uralkodó neme mellett előfordúlhatnak kisebb-nagyobb területek, melyek ellenkező irányban mozognak.

Ázsiában a mozgás iránya az európaival nagyjában ellenkező és dél vagy délkelet felé van fordítva. A hegységeknél a déli oldal domborodik ki és előtte épen olyan párhuzamos hegylánczok torlódtak össze, mint az európai hegységeknek éjszakra fordított iver előtt.

Amerikában a mozgás a nyugati parton éjszakkelet felé, a keletin pedig éjszaknyugat felé tart.

Suess ez elméletét nemcsak a hegységek keletkezésének, hanem az évszázados és continentalis emelkedések és süllyedések tünetményének magyarázatára is elegendőnek tartja. Ő ugyanis, azon állításból indulva ki, hogy a hegységek nem egyebek föltornyosult keskeny hullámoknál, a szárazföld lassú emelkedését oly hullámnak tekinti, mely nagyon hosszú. Például fölhozza a skandinaviai félszigetet. Délre Stockholmtól van egy táj, hol a talaj tengerszín fölötti magassága állandó, e tájtól délre folytonos süllyedés, tőle éjszakra pedig folytonos emelkedés tapasztalható. Ennek következtében úgy képzeli magának e változást, hogy azon egyenes vízszintes vonal, mely Németország éjszaki részeiből az éjszaki fokhoz húzatik, az idő folyamában egy igen nyújtott \sim -sé fog válni.

Suess ezen itt vázolt elmélete haláldöfést adott azon elméleteknek, melyek a föld hegységeinek keletkezését a földkéregre függélyes irányban működő erőkre vezették vissza, és ha most még nincsen általánosan elfogadva, azt egyedül egyes kifogásolható tételeinek kell tulajdonítani, melyek a tudomány haladásával vagy meg fognak erősíttetni, vagy pedig ledöntetni. De akár az egyik, akár a másik következze be, annyi most már bizonyosnak tekinthető, hogy a hegységek képződését csak ily szellemben alkotott elméletek által lehet helyesen megmagyarázni és hogy a jövőben ilynemű magyarázatoknál csakis a Suess követte úton lehet haladni, melyről a *Fortschritte auf dem Gebiete der Geologie 1874—75* című

munka szerzője (Brauns) következően nyilatkozik: «Minden esetre elismerendő Suess értekezésének azon érdeme, hogy a hegységek emelkedése által kifejezett mozgás-irányt nem apriori akarta construálni, hanem igyekezett azt a posteriori észleletekből kitudni, továbbá elismerésre méltó a bizonyítékok összeállításánál tapasztalható alaposság, mely által Suess kikerülte azon veszélyt is, hogy a szárazföldek és hegységek elosztását látszólagos matematikai törvényekben fejezze ki, melyek az egyik földrészre érvényesek, a többiekre nézve pedig nem azok».*)

ROTH SAMU.

É R T E S I T Ő .

Buda-Pest története. Első rész. Buda-Pest az ó-korban. A főváros megbízásából írta Salamon Ferencz. Buda-Pest 1878.

Egy nagy német költő az emberi mulandóság előtűntetésére egy útast beszéltet, ki 500 évről 500 évre meglátogatva egy vidéket, ott várost talál, majd erdőt, legelőt, vizet és ismét várost. Ép ily változatos annak a helynek a története, melyen fővárosunk áll.

Széchenyi volt az, ki az addig igénytelen kisvárosias Buda-Pestnek helyet jelölt ki Európa fővárosai sorában. A nemzet egész művelődését, szellemi és anyagi életének minden mozzanatát kell visszatükröznie és kis téren összefoglalnia a modern metropolisnak. Itt kell központosulni a minden oldalról kiinduló szellemi sugaraknak, innen kell hogy közös világosságuk elterjedjen minden irányban. Most Buda-Pest az a magyarnak, mi a francziának Páris s az angolnak London, sokkal több mint a németnek Berlin és az olasznak Róma. De azért már azelőtt is századok hosszú sora alatt két különböző korszakban fontos történeti szerep jutott azon helynek, melyen most a testvérváros terül. Mily különbség a régi római Aquincum és a XIII. századbéli Pest között, melyet Rogerius nagy német városnak nevez, a Nagy Lajos és Mátyás királyi, lovagias Budája és a három híd által egybefűzött modern kereskedelmi

*) *Fortschritte auf dem Gebiete der Geologie.* Szerkeszti H. Klein 1874—75. 44. lap.

és iparos központ között! Mintha egész országunk történetét látnók kis térre sűrítve. Csak a hely egysége köti össze a különben annyira eltérő fejlődési meneteket. Ezért szerencsének tartjuk, hogy éppen Salamontól várhatjuk fővárosunk történetét. Első része, az előttünk fekvő könyv is mutatja, hogy többet ad, mint a mennyit ígért: nemcsak Buda-Pestnek, az egész országnak megtaláljuk benne történetét, az első emberi telepítések óta addig, míg a népvándorlás fenyegetni kezdi a római administratiót és városalapítást Pannoniában, és véget készülni az e helyen fejlődött városok elsejének.

Szükségtelen külön kiemelni, hogy a könyv mind tartalmára, mind alakjára történetírásunk azon ritkább termékei közé tartozik, melyek magasabb igényeknek is megfelelnek. A fölíratokban és az ó-kor íróinak egyes mondataiban elszórt anyagból egységes képet bírt alkotni Salamon keze és nem kevésbé tudományos és utánpótlásra méltó azon módszer, melylyel a természet adta tényezőket és az oly kétes értékű történelem előtti és archaeologiai leleteket bevonta előadásába. A mellett, hogy mindig a nagyobb, az általánost tartja szem előtt, nem kímél fáradságot, hogy műve a legkisebb részletben is megbízható legyen. Következtetései gyakran nemcsak újak, hanem meglepők is, de azért erős alapokon áll a merészen alkotott épület. Ha van is kisebb hiba, azt csak elhamarkodásnak lehet fölírni. Ilyen például, midőn azt mondja, hogy Kézai Sicambria nevét Buda jelölésére nem tudja «Mózes könyveiből vagy pedig Homérnak Trója veszedelméről szóló igaz történetéből veszi-e? Mert mikor valami nagyon régiről volt szó, a középkorban e minden esetre régi könyvek voltak a források».

Erre két észrevételünk van. Először a középkorban Mózes könyvei csakugyan teljesen megbízható kútfőknek tekintettek, de Homér énekeinek nagy historiai értékét csak a modern philologiai tudomány fődözte föl. Nem is tekintve azt, hogy görögül nem tudtak és a barbar latin átdolgozás (a hamis Pindaros Thebanus) is csak nagyon kevésbé volt elterjedve, a középkor korlátolt rationalis kritikája neki, mint költőnek egyáltalában nem adott hitelt. A messinai Guido de Columna, Kézai kortársa, ki 1287-ben végezte be művét a trójai háborúról, előszavában kifejti, hogy művét nem a költő Homeros után írta, ki egy általában nem megbízható, hanem a hiteles

Dares Phrygius és Dictys Cretensis után, kik prózában irtak és a háborúban részt vettek. Ezek pedig, szükségtelen mondanunk, a középkor kezdő századainak barbar, és így a barbaroknak tetsző, prózai regényei.

Másodszor nem is oly nehéz tudni, honnan vette Kézai Sicambriát. Salamon maga is Thuróczinál már megtalálja a megfejtést; azt, hogy régibb külföldi krónikákból vette át a frankok trójai származásának mondáját. Mert a középkorban ép oly szentül hitték, hogy a frankok Priamus utódjai, mint-hogy Árpád Etele sarjadéka. Ezek a trójaiak pedig Scythián át jöttek be, itt sicamber nevet vettek föl és természetes, hogy nevökről várost alapítottak — Sicambriát. Így olvashatjuk már aurai Ekkehardnál, Kálmán királyunk kortársánál és freisingi Ottónál, II. Geiza kortársánál. Innen szívárgott át krónikáinkba, kik egyszerűen csak azt a kis ugrást végezték, hogy a régi frank várost Scythiában egy régi város helyéhez kötötték a szittyák földén.

A geographiai tényezők és a nemzetek sajátságos műveltsége alkotják meg együtt a város történetét. Salamon munkája mindkettőre egyaránt kiterjed és a mű természetesen oszlik két részre, a szerint mint a város földrajzi helyzetével, mintegy az anyaggal és azon népekkel foglalkozik, melyek itt letelepedve, amaz anyagot érdekeik szerint fölhasználták és áthattották.

A mi az elsőt illeti, különösen tanulságos, ha Salamon eljárását összehasonlítjuk azokéval, kik pontosan ki akarják jelölni, a föld egy bizonyos helyének mily körülmények találkozása adja meg fontosságát és teszi alkalmassá arra, hogy nemzetek központjává legyen. Egy német geographus, J. G. Kohl, külön könyvet írt vagy husz nagy város geographiai helyzetéről és azok közé Buda-Pestet is fölvette. Kiemeli a Duna folyókének befolyását és azt, hogy erre tart a Kárpátok majdnem minden völgye és a Dunát itt vágja át az Olaszországot a sarmata síksággal összekötő út. Az egész oly általánosságban van tartva, hogy minden, mit mond, majdnem ép úgy reá illik Esztergomra, Vácra vagy Fehérvárra is, mint Buda-Pestre. Salamon szintén előtűnteti a természetes nagy utak fontosságát. De lépésről lépésre kimutatja, hogy erre kellett mennie a forgalomnak, akár a Dunán lefelé, akár a Kárpátok hágóin át, akár Erdélyből vagy a dunántúli dombvidékből indult ki, nem

csakmost, midőn a kész utak megszabják a közlekedés vonalát, hanem azon időben is, midőn még kőszá néptörzsek kerestek honunkban hazát és megélhetést. Minden világtáj felé kijelöli az egyes állomásokat: fővárosunk helye mintegy praedestinálva van központnak a népek országútján. Az éjszakkéleti hágókhoz, a hatvan-miskolczi vonalon vezető út kimutatása által valóban fontos szolgálatot tett a tudománynak. Ezzel sem elégszik meg. Magán a testvérváros helyén föltalálja mindazon előnyöket, melyek a telepítést előidéztek és a városi fejlődést lehetővé teszik és előmozdítják. Nem riad vissza geológiai részletektől, hogy az építési anyag keletkezésének, a talajvíz elosztásának és élvezhetőségének, a hévizek sajátosságainak utána járjon. Minden, a látszóan legtávolabb eső is, eszköz lesz kezében a történeti cél elérésére.

Szorosan tartva magát a geologia módszeréhez, még a vidék alakulásának is szentel egy fejezetet, hogy annál kényyszerítőbben kimutathassa, hogy e helyet, mint átjárót és annyi közlekedési vonal találkozási pontját nem az emberek szeszélye, hanem a természet parancsa rendelte metropolisnak a Duna nagy középső medencéjében. «A mi fővárosunkban emberi mű volt, az többször indult pusztulásnak. Nem generációk, hanem új meg új nemzetek laktak e területen. De a természet művei és hatásai állandók, sok részben döntők voltak és azok fognak maradni.»

Nagy jelentőségű szavak ezek, Buda-Pestnek Európa természetes főhelyei közt jelölik ki helyét. Hogy a kelta ősi telepítésre e helyen római municipium és colonia, annak elpusztulása után magyar középkori királyi lakóhely és túl a Dunán nagy gyarmat, tehát kereskedési és iparos központ támadt, hogy mindazon hatalmas eszköz, mely a modern állam egyes részeit egy egészszé tömöríti, Buda-Pest lendületének is szolgált, első sorban tehát a helyzet természetes előnyének köszönhető. Minél kezdetlegesebb a műveltség, annál kizárólagosabb e természet-nyújtotta tényezők uralkodása. Barbar törzs csakugyan azon úton fog járni, mely legkönnyebben járható és azon helyen fog táborot ütni, mely legtöbb élelmet nyújt és legbiztosabb oltalmat szolgáltat. De ha az ember már nemcsak fölhasználni, hanem alávetni is tudja a természetet, saját szempontjai szerint, nem kötve magát a szükség rideg követeléséhez, választja lakóhelyét. Azon nagy műveltségi közpon-

tok mellett, melyeket a természet jelölt ki, azok is nagy számmal vannak, melyek létrejöttüket egy fejedelem kedvtelésének köszönhetik és virágzásukat annak, hogy a fejedelem s dynastiája pótolni tudta azt, mit az illető helyért tenni a természet elmulasztott. Byzantion világváros lesz, ha Nagy Konstantin nem is helyezi oda trónját. Londonnak világvárossá kellett emelkedni, mihelyt Anglia élénk összeköttetésbe lépett a szárazfölddel és hajóival borította be a tengereket. Csehországnak nem is lehet más központja, mint Prága. Másrészt azonban Berlin soha sem lesz Németország fővárosa és a Spree Athénje, ha a Hohenzollernek nem építik várukat a Spree szigetére és nem sikerül nekik politikában s hadban egy nagy nemzetet egyesíteni magok köré. Madrid a királyok vadászkastélya volt; semmi természetes előnye nincs a régi Toledo, Spanyolország természetes fővárosa fölött. A délnémet fővárosokat, Münchent, Stuttgartot, Karlsruhe tiszán csak fejedelmek tették jelentősekké. Ázsiában minden új nagy dynastia fölemelkedését egy új központ fölvirágzása és a régi bukása jelölte. Így váltotta föl egymást Seleukia és Ktesiphon, így Babylon, Susa és Bagdad, így Ekbatana, Ispahan és Teherán. És végre, hazánkban is mennyi ideig vetélkedett Fehérvár és Esztergom Budával; Pozsony Pesttel. Minél erősebb eszközök állanak a hatalom rendelkezésére, minél fejlettebb a központosítás, annál könnyebb a természeti viszonyokkal ellentétben a dynastiai vagy politikai szempontokat juttatni érvényre.

Mindez azonban inkább a középkori és az újkori városokra bír érvénnyel, mint az őskoriakra és a rómaiakra nézve. Akkor a szükség vezérelte a telepítőket, eleinte a forgalom és a megélhetés szempontja egyedül, majd a római uralom alatt a stratégiai és közigazgatási is. Munkánk föltünteteti, mint lett a római katonák és polgárok keze alatt a második és harmadik században Kr. u. a kelta telepedésből a világbirodalom egyik tekintélyes provincialis városa, egy legió állóhelye, a Duna melléki védelmi vonal egy fővára és a nagy birodalmi útrendszer egy csomópontja.

Az ős lakosoknak, a keltáknak néhány gyér, elszórt adaton kívül a római és görög írókban csak az úgynevezett őstörténeti leletek tartják fenn emlékét. Salamon azon föelvből indul ki állapotuk és életmódjuk megítélésére nézve, hogy a régi írók idegen népeknél csak azt tartják említésre méltónak,

mi a saját nemzetöknél uralkodó szokásoknak és viszonyoknak meg nem felelő. Ebből azt következteti, hogy valamint a galliai, úgy a pannoniai kelták is csak a műveltség fokában különböztek a világbíró rómaiaktól: alkotmányuk, életmódjuk ugyanazon alapokon nyugvó, de még ki nem fejlett. Clanokra oszolva állanak szemben Augustus hadával, ki Pannoniát, mint Italia és a Balkán félsziget összekötőjét akarja Rómának biztosítani. Törzseik egymásután hullanak porba a legiók előtt. Azon időtájban, midőn Trajanus véget vet a független Daciának, éri el a római hódítás és a vele járó telepítés a Duna környékét. Aquincum ős telepe része lesz a művelt világnak, a római katonákkal együtt eljő ide is a római műveltség minden áldása.

Úgy látszik, Salamon különös érdekekkel viseltetik a legyőzött, idegen hatalom alá vetett népek sorsa iránt, mely nincs annyira fölszínen és csak teljes elmélyedés által érthető át. A XVI-ik és XVII-ik század hazai történetére nézve korszakalkotó volt, hogy mintegy fölfedezte a török hódoltság alatt is élő, és megosztásában is egy egységet képező magyarságot. Jelen művében a római uralom alatti pannonoknak keresi össze nyomait a hazai emlékekben úgy, mint mindazon országok fölírataiban, melyek Róma zászlóit követték.

Nemcsak a város, az egész tartomány történetét látjuk a római uralom alatt. A külső hatalommal együtt jár a belső virágzás, az örökkévalóságra számított útvonalok szolgálják a hadsereg mellett a kereskedést is, a Duna mellékét a várak sűrű, néha kétszeres sora védi a barbár quádok és jazygok betörése ellen. Gibbon remek előadása után is nagy értékű az, a mit szerző a határszéli viszonyokról mond, a védelem organisatiójáról egyrészt, és a folyam-átkelésről és a barbár háborúról civilisált területen, másrészt. A főszempont kimutatni, hogy a római uralomnak, míg azt a népvándorlás csapásai nem bénították, mindig meg volt hódító és telepítő iránya. A Duna hatalmas folyása sem volt első sorban védelmi eszköz. Túljártak rajta a seregek, biztosítva volt a Duna balpartján tanyázó népek között is a római kereskedés útja. A szoros adminisztráció, a folytonos hadi és békés érintkezés következtében lassankint egészen római lesz a provincia. A harmadik században egymásután több Pannoniából eredő császárt, még pedig a legjavából, ural a világ. Toursi szent Márton és szent Jeromos

a terjedő kereszténység e hatalmas bajnokai, szintén tartományunk szülöttei.

A munka utolsó része szorosan a római Aquincum helyzetét, épületeit és közigazgatását tárgyalja. Nemcsak az egész város elterjedése van pontosan meghatározva, az egyes fontosabb épületeknek is kijelöltetik helye. A római régiségek bűvárait nézve érdekes azon fejtegetés, mely bebizonyítani törekszik, hogy az, a mit eddig fürdő-csővezésnek tekintettek, nem más, mint mesterséges melegvezető készülék, mely más célú nagyobb épületnek is szolgálhatott. Egy nagy mulasztást vetnek e lapok gyűjtőink és tudományos intézeteink szemére, azt, hogy mind e mai napig oly kevés történt a fővárosunk területén rejtve levő régiségek kiaknázására. Remélhető, hogy e munkának meg lesz az az eredménye is, hogy e fontos tárgyra vonja azok figyelmét, kik ősrégészeti barbár emlékek kutatása miatt, melyeknek utoljára is oly csekély a történeti és művészeti becse, megfelelkeznek arról, mi hazánk földjét a világ első nemzetének történetével fűzi össze.

Hazánknak nemcsak történetírása, története is gazdagodott e mű által. Hozzá kell szoknunk, hogy figyelembe vegyük ez ország viszontagságait a honfoglalás előtti időkben is. A helyek azonossága leginkább szolgál összekötő kapocsúl. Ezért nagy jelentősége és tanulsága van az e korszakokat összekötő traditióknak és méltán szentelt Salamon egész külön fejezetet azon változásoknak, mikén a város elnevezése keresztül ment. Különösen a renaissance óta minduntalan új meg új római gyarmatokat kerestek ezen a helyen. Épen egy századja folyt el, hogy Schönwisner végleg megállapította, hogy Ó-Buda Aquincum romjai fölött épült, miután több századon át a mon-dai Sycambrián kívül Curtára és Hercules táborára gondoltak.

Egy név sem vezet át fővárosunk létének első szakából a második, középkori szakába. Minél nagyobb az V-ik századtól a XIII-ikig e téren uralkodó homály, annál nagyobb örömmel nézünk elébe a munka folytatásának, hogy világosságot hozzon. Ki érdeklél viseltetik országunk és fővárosunk története iránt, ne mulassza el e könyvet elolvasni. A látszóan oly távol eső kor, a száraznak tetsző anyag ne riaszson el senkit. Salamon egyike azon ritka szerencsés íróknak, kiknek stílusa termékenynyé és élvezhetővé teszi a másokra nézve rideg, pusztá területeket.

MARCAI H.

Neményi Ambrus. Kortörténelmi rajzok. Két kötet. Buda-Pest, 1880.

A szerző többet olvasott, mint gondolkodott, többet látott, mint tapasztalt, de alig olvasott, alig látott valamit, világga hirdette élményeit és imént szerzett ismereteit apró cikkekben, melyeket most újra kiadott. Van e két kötetben szó a francia és orosz irodalomról, majd minden európai nemzet politikájáról és történelméről, vannak benne római s ada-kalehi útirajzok, elmélkedések a magyar társadalomról és sok mindenről, a mit bajos elsorolni. Mily imponáló tarkaság, kivált ha meggondoljuk, hogy ez annyira széteső dolgokat összetartja egy hatalmas eszme, közölni a magyar olvasóval azt a lelkesedést, melylyel a szerző szolgálta és szolgálni fogja az európai szabadelvűség ügyét.

Örömet akarunk szerezni Neményi úrnak és journalistának czímezzük. Mert ő büszke czímére és egész nemzetsége, mint egy középkori hűbérúr, kihez abban is hasonlít, hogy családja törzsfájába idegen ágakat szeret oltani, például Neckert, ki sokkal lassúbb természet volt és sokkal jobban hajlott a nyugodt szemlélődésre, semhogy ma journalista volna, mint a szerző álmodja. Azonban e kis hiúságát szívesen elnézzük, sőt érdeméül tudnók be, ha azok a nagy nevek és nagy tettek, melyek rendjét dicsfényvel övezik, őt is arra sarkalnák, hogy nagy eszményeket tüzzön ki magának és komoly elhatározással törjön utánuk. De mit látunk? Nem tudjuk, vajon helytelen gyakorlata mentségeül találta-e föl helytelen elméletét, vagy hibás elméletén alapszik e hibás gyakorlata, ám úgy találtuk, hogy cikke a hírlapirodalomról mintegy programja írói munkásságának.

A könyv és a hírlap, regéli szerzőnk, összetűztek. Róma és Carthago háborúja kakasviadal az ő csatáikhoz mérve. Ő tehát törvényt lát fölöttük és imígy osztja pörüket. A könyv általában lelkiismeretesebb, mint az újság, de az újság nem oly elfogult, mint a könyv. A könyv ítélete tanultabb, az újságé igazságosabb. Az újság rá nem ér kelletén túl ragaszkodni egy tárgyhöz akár szeretettel, akár gyűlölettel s ez így van jól, mert ha minden dolgot oly alaposan szellőztetne, mint a könyv, romba dőlne a sok írói, államférfiúi, művészi, jóltevői hirnév s az újságírók arra a meggyőződésre jutnának, hogy vanitatum

vanitas. De bár az újság ily könnyen siklik át az eseményeken, a legtöbb esetben mégis megszabja a törvényhozások nézeteit.

A szemle az arany középút a könyv és újság közt. A szemle alapos, mint a könyv és vonzó, mint az újság. A szemle lesz a jövőbeli irodalmi termelés főalakja. Az újság szűkebb térre vonúl és szaklapokká alakul. Igen, úgy lesz. Csak a szemle éli túl az általános pusztulást, el fog enyészni a könyv, el fog enyészni a mai újság. Midőn e Cassandra-jóslat utolsó ígéit hallottuk, aggódva gondoltunk arra a korra, melyben a mai eleven magyar újságok helyett csupa álmos szaklap fogja igazgatni közvéleményünket. De megnyugodtunk ama gondolatban, hogy nem láthat a jövőbe, ki a jelent sem látja tisztán. Avagy miért volna a könyv lelkiismeretesebb és tanultabb, mint az újság, ez pedig igazságosabb és elfogulatlanabb mint a könyv? A ki nem szavakat, de gondolatokat akar írni, soha sem beszél ily üres általánosságban. Minden száz lelkiismeretes és tanult ítéletű könyvre esik száz újságcikk, mely nem lelkiismeretlen és nem tanulatlan. Minden száz igazságos és elfogulatlan újságcikkre esik száz könyv, mely nem igaztalan és nem elfogult. Ki merné mondani, hogy Lemoigne nem oly lelkiismeretes s nem oly tanultan ítél, mint az Institut bármely könyvíró tagja? S vajon van-e hírlapíró, ki elfogulatlanabb és igazságosabb volna Macaulaynél, vagy Rankénél? S azután ki kényszeríti a hírlapírót, hogy kelletén túl ragaszkodjék valamihez? Kelletén túl cselekedni bármit is senki sem köteles, de ragaszkodni szeretettel a jóhoz vagy gyűlölni a rosszat, mindaddig kötelessége lesz mindenkinek, míg a szerzőnek nem sikerül az erkölcsi világ sarkköveit oly könnyen fölforgatni, mint a logika törvényeit. Mert ha a sajtó fölületes kénytelen lenni, honnan magyarázzuk meg azt a roppant befolyást, melyet a szerző tulajdonít neki? Ha nem ér rá alaposan meghányi-vetni a dolgokat, honnan meríti azokat az eszméket, melyekből a törvényhozások táplálkoznak? Vagy oly csodás lényeknek kell hinnünk a hírlapírókat, kik egy röpke perc alatt mélyebben hatnak a dolgokba, mint mások hosszas megfontolás után? Vagy oly léháknak kell képzelnünk a törvényhozásokat, hogy egy üresen fecsegő sajtó phrasisain tengődnek? Ez ellenmondásokba nem bonyolul a szerző, ha nem saját gyakorlatából meríti megjegyzéseit. Mi tudunk hírlapírókat, kik ép oly alaposak, mint a legjobb könyvszerzők és

mégsem estek melancholiába. Mintha az alaposság a terjedelemtől függne, melyet valaki átfog és nem attól, mily mélyen hatottunk a legcsekélyebb terjedelembé is.

Ha a szerző nem elménczkedni, de elmélkedni törekszik, sok czélszerű gondolatot kifejthetett volna fölvetett tárgyából. Különösen üdvös lett volna kifejtenie például azt, hogy a hírlapíró a tömeggel érintkezik, mint a szónok, hogy a hiúság és önzés csábjai erősebben körülhálózzák, mint bármely más író, s hogy igazi ereje leginkább jellemében rejlik, mint az államférfiúnak. De a szerző csak antihesiseket akart csinálni s azért állított föl oly éles ellentétet a könyv, hírlap és a szemle közt. Hisz a szemle sem tegnapi találmány.

Már a múlt század közepén jelentek meg Ralph Griffith *Havi Szemléjében* a mai szemleczikkek tulajdonképi ősei. Azóta hírlap, könyv és szemle békében teljesítik hivatásukat s bizonyára ezen túl se fognak egymásnak esni. Közös a céljuk, csak módjaik különbözök, de mindegyik hódol az általános irodalmi törvényeknek s köztök az alaposságnak is. Mert ha e fogalmat úgy értjük — s másképp nem érthetjük, — hogy eszméink legyenek, melyeket a körülmények szerint hol tömötten, hol részletesen kell kifejtenünk, akkor az alaposságra rá kell érnie mindenkinek, akár két sort, akár két kötetet ír, akár hírlapba, akár szemlébe dolgozik, akár ha a régi Lloyd-épületben küzdi csatáit az európai szabadelvűség zászlójáért.

Azt meg kell adnunk, hogy a szerző nem hagyja cserbe elveit. Eszmékkal ugyan el nem látja törvényhozásunkat, de kellenén túl ragaszkodik a fölületességhez. A francia közélet érdekli leginkább s mint író is francia mintákat követ. A causeriet utánozza, de csak úgy, mint Schiller őrmestere Wallensteint. «Egy jó kis történetke», úgymond «mindig jobb a legjobb okoskodásnál is». Legyen, de a jó causeur csak azért szereti az adomákat, mert röviden és élénken kifejezik gondolatát. A szerzőnél az adomázás valódi betegség. Ha nagyon megszorúl, a naptárhoz is folyamodik. Nem szorúl meg sűrűn, sőt sok sikerült adomát mond, de a legtöbbször nem is mond egyebet. Nem tudja tartóztatni magát. Ha egy adoma vagy ötlet a tollába gyűl, kiejti akár kell, akár nem. Elmésségének rabja s nem kormányosa. Ötletei tova ragadják és szerte kalandoz tervtelenül. Pedig a causerie tervtelensége csak látszó-

lagos. Az író elrejtí az átmeneteket, észrevétlenül vezet kérdésről kérdésre, de mindig szemmel tartja határozott célját.

Nem mondjuk, hogy szerzőnk léhaságokat ír. Van értelmes átnézete, olvasottsága és emlékezete pontos. Elmésségében kevés az önkényesség, de ez a kevés is elég arra, hogy ismereteit élvezhető formában közölhesse s ha hívebben ragaszkodnék a jó forrásokhoz, többre becsülnék. De gondolkozása nagyon mesterkélt. Szereti a hatást és elérésére minden módot megkísért, csak azt az egyet nem, mely biztosan célhoz vezet. Nem keresi az igazságot pusztán az igazság kedvéért és nem szívesen fogadja el azt, melyet nem ő maga talált. Ha kevésbbé akarna csillogni, talán jobban sikerülne neki. Keresi a szokatlant és hol fölületes egész a hegykeségig, hol túlzó majdnem a bizarrig. Pointeket és antithesiseket csinál nem eszméi kedvéért, hanem eszméket hajhász amazok számára. Mondhatnók, hogy szavai szülik gondolatait. Tárgyai nem töltik be lelkét, nem Hekuba sorsa bántja, a fölindulástól nedves szeme a közönséggel kaczerkodik. Nincsenek erős meggyőződéseik és rendszeren a csengő szavak pártján van. Nagy ostentatióval szabad-elvűnek hirdeti magát és abban a csalódásban él, hogy oly phrasisok, mint az európai szabadelvűség és az európai egyensúly pótolhatják a politikai belátást és az emberismeretet. És e jelszavak talapzatáról képes elítélni Bismarckot, mintha az ő schemáinak körén túl nem léteznék igazi nagyság s mintha Bismarckot lehetne vádolni azért, hogy csupán hazája nagyságával törődve rá nem ér Európát oly lelkesen támogatni, mint a szerző.

Jellemrajzait és tanulmányait maga is azzal látszik megtegetni, hogy rövidek. De ép rövidségek sok mentségre szorúl, noha egyre sem érdemes.

Jeles essay-íróknak is vannak kis tanulmányaik, melyekben egy nagy egyéniséget csak általános körvonalokban rajzolnak, vagy bármely nagy kérdést csupán néhány szempontból fejtegetnek. De a szerző tanulmányai azért rövidek, mert üresek. Még oly kérdéstről is, mint az iországi agrár mozgalom, melynek óriási irodalma van, nem tud többet mondani, mint a mennyit minden művelt újságolvasó nélküle is tudott. Egy szónoklat, vagy egy szemleczikk megmozgatják tollát, kivonatot csinál, néhány phrasist hozzá told, hangzatos czímet tesz fölibe és kész egy kortörténelmi rajz. Rénan beköszönt a franczia

akadémiába, Mézières fogadja, beszédeiket kiki olvashatta, de a szerző lefordít belőlök egy részt, a többi részről nem sok újat szól, beszél a francia akadémiáról és a magyar türelmetlenségről s Rénanról csak annyit tud mondani, hogy nagyon rút ember. Rút, ez nem elég, a szerző összes ékesszólását kimeríti, hogy Rénan visszataszító külsejét ábrázolja. Egy tündérmeséből elszökött törpe, egy gyermekszobába való ijesztő, egy méltó kis szörnyeteg, mondja igen elmésen. Nem láttuk Rénant, de különösnek találjuk, hogy a szerző szerint Littré is «majomszerűen rút ember». Pedig St. Beuve azt mondja Littréről, hogy «arca éppen nem kellemetlen, ha átszellemül és egy sugár megvillantja». Mily jellemző a különbség e két észrevétel közt! St Beuve hő csodálattal néz a nagy ember arcába és a torz vonásokat megdicsőülve látja a szellem vízfényében. Neményi kíváncsi szemmel, de közönyös szívvel szemlél és mohón túlozza azt a pikáns ellentétet, mely az ember külseje és belseje közt oly gyakori.

Nem mindig állapodik meg a fölszínen, nem is jár mindig taposott nyomokon, néha maga igyekszik a mélységbe hatni, de fölakad, mint a pehely az úrben. Csak egy példában akarjuk megmutatni, mily tisztázatlan eszmékre szokta alapítani ítéleteit. Grévyről elbeszéli, hogy az 1848-diki nemzetgyűlésen egy módosítást ajánlott, mely azt javasolta, hogy a köztársaságnak ne legyen elnöke. A politikusok, gúnyolódik a szerző, azt mondják, hogy e világrésznek más színe volna, ha azt a javaslatot elfogadják. Ezek az elmefuttatások őt Pascal tréfájára emlékeztetik, mely így hangzik: «Ha Cleopatra aszszony pisze orrú lett volna, ma az egész világ folyása, formája más lenne». De ő az ily furfangos, fogós tréfákra nem sokat ad. Egy sorral több, vagy kevesebb az alkotmánylevélben, mindegy a nép sorsára nézve. Ha valamely nép megérett végzetére, betelik az rajta, mi föl nem tartóztathatjuk semmikép. Azért neki erős meggyőződése, hogy Grévy s amendementja nem akadályozhatták volna meg a második császárságot.

Lám, a komoly Neményi, hogy megdorgálja a pajkos Pascalt! Csillapuljon nemes fölháborodása, Pascal soha se kapott furfangos tréfákon. Rendes szokása szerint e mondatban is elmésségbe burkolta melancholiáját. Azt akarta mondani, hogy az emberiség sorsát nyomorúlt véletlenek igazgatják és az igazat mondta, bár nem az egészet. Hányszor szakítja félbe

elbeszélését a történetíró, hogy elmélázzon a véletlen roppant szerepén nemünk történelmében? Carlyle a Mirabeauk történetét leírván, elmondja, hogy ha egy golyó erősebben megsérti az egyik Mirabeaut, a nagy szónok meg nem születik, a francia forradalom és sok egyéb dolog másképp alakul, szóval ugyan oly furfangos tréfákban leli kedvét, mint Pascal. S nem kénytelen-e mindenki elismerni, hogy a történelem nem egyéb, mint a véletlen alkuja az emberi előrelátás erejével? A ki megtört kedvvel nézi a dolgok folyását és gyönyörködik abban, a mi nemünk öntudatát lealázza, az mindenben a véletlen hatalmát látja, mint Pascal. De a ki más hangulatban van, az sem beszél úgy, mint a szerző. Hisz a mit ő mond, nem ellentéte, hanem túlajtása Pascal mondásának, mely legalább nem zárja ki határozottan az emberi akaratot a történelem tényezői közül. De a szerző a fatalismust hirdeti. Az egyiptomi királynő orrát egy rangba sorozza az alkotmánylevelekkel és azért sikerül neki ellenmondásba jutni Pascallal. Pedig azt a történelmi orrt a véletlen szeszélye formálta, az alkotmányleveleket azonban előrelátásból oly emberek írják, kik a múlton okulva a jövőt akarják biztosítani.

Midőn a szerző akaratukat hiábavalónak mondja a végzetel szemben, száraz szavakban túlozta azt, a mit Pascal elmésen mondott. Ha komoly meggyőződés szüli állítását, nem csúfolja vala Pascalt, kire még tanúkép is hivatkozhatott volna. De ő Pascallal csak csillogni akart és meggyőződései nincsenek. Azért szokott gondolkodni, mert hangosan teheti nagy közönség hallatára. És a közönségnek az a része, mely kíméli agyvelejét, meghálálja fáradságát. Ez a hallgatóság nemcsak tanulmányait fogadja szívesen. Ha társaságukba lépve személyesen elbeszelné úti élményeit, nagy sikert aratna.

A sokféleség egészen elkábítaná a társaságot, mely talán megbizna valakit, hogy érzéseit tolmácsolja. A megbízott, esetleg Zoilus, nem akarja megsérteni a társaságot, de természetét sem tudja megtagadni s talán így szólna: «Szívesen hallgattam önt végig, mert emésztés közben szórakozni szeretek. Ön jól fogta föl feladatát s nem igyekezett megerőltetni elmémet. Ritkaságokat, elmés történeteket beszélt el s most ezek kellene nekem. Ha fejtegetett valamit, röviden végezte és általában röviden ítelt nagy dolgokról. Sok útleírást olvastam s úgy láttam bennök, hogy minden utazót különböző

nevek alatt ugyan egy ember kísér, kit arról lehet megismerni, hogy ásit, míg az utazók valamely lélekemelő látványon elmerengenek. Jól esett hallanom öntől, hogy e kedves ismerősömet Rómában jó egészségben találta. Ép a római utazóknak az a hibája, hogy sokat fárasztanak művészek és műemlékek magyarázatával. Ön e tekintetben is rövid s közönségesen érthető mondásokra szabja magát, például azt állítja, hogy Michel Angelo a legnagyobb teremő szellem Isten után, hogy a Szt. Péter templomáról csak annak lehet fogalma, a ki látta s több efféléket. Ön általában igen kedves ember és szeretem, hogy ezt érzi magában. Sűrűn használja az első személyű névmást, a minek sok jó következése van. Mert el se hiszi ön, de vannak utazók, kik megfosztják az olvasót személyes kalandjaik élvezetétől és például azt álszeméremből el nem beszélnék, hogy engedély nélkül jutottak oly helyre, hová csak engedéllyel lehetett menni.»

A szerző nem hiába utazott, külföldi tapasztalatait házája javára akarja fordítani. Mert nálunk sok a baj, türelmetlenek vagyunk minden téren, véneink szellemben is elvénhednek, iskoláinkat sok szegény járja, kik a tudomány után meg nem élhetnek, nemeseinkben nincs annyi kötelességérzet, mint egy angol squireben, parlamentünk ifjai nem sokat ígérnek, a vénei közt meg sok a jelentéktelen és e látletelekhez buzdító szavak, gyógyszer gyanánt mellékeltetnek. Sok van e lajstromban, a mit csak a szerző képzel bajnak, de ha mind az volna is, hevenyészett cikkekkel nem tanácsos széchenyieskedni. A szerzőnek majd csak akkor hiszszük el, hogy őszintén fájlalja hátramaradásunkat, ha maga is jobban igyekszik megállani helyét, ha jobban vigyáz tolla méltóságára, leveti a hiúság sallangjait és a magyar társadalom helyett saját magyar stíljét iparkodik reformálni.

Stíljéből mindenkor hiányoznak azok a bájak, melyek csupán az őszinteség és egyszerűség kíséretéhez szegődnek. De német stíljében elevenséget és mozgalmat észleltünk, melyek a fordítás útján meglehetősen megfogytak. A fordítás értelmes, de nem elég szép. Ha már a szerző nagyra van műveltségével, utána kellett volna látnia, hogy könyvében legyen annyi választékosság, a mennyit egy közepes műveltségű magyar társaság beszédében lelünk. De könyvének lapjain a ríktó hungarismusok (kiugrott a hámból, jókorát kanyari-

tott köpönyegén) és a főváros cityjének magyarsága (hágy magával tétetni, lett kitüntetve) oly jól megférnek, mint hírlapjaink hasábjain. A szórendet se találtuk mindig helyesnek, sőt a szerző, vagy fordító szókinszünk árnyalataival sem ért rá megismerkedni. Egy római népszónokról azt beszéli, hogy szónoklata «bizonyos természetes nyegleség színezetét viseli, mely sokkal műveltebb közönségre is hatást gyakorolna». A nyegleség helyére bizonyára pongyolaságot kell tennünk. Így jár az, ki magyar író létére európai babérokat áhít. Az árnyékot elszalasztja és a húst is kiejti szájából. Nem akarjuk elvitatni a szerző külföldi sikereit, de megbámulni sem tudjuk, mert ott sem drágább a siker, mint nálunk.

Nem is tartanók nagy szerencsétlenségnek, ha Európa Neményi úrat végleg elhódítaná tőlünk. Jó hasznát vennők egy journalistának, ki a külföldi viszonyok ismeretét hasznosíthatná viszonyaink megítélésében, hanem a szerző egészen beolvad az európai törekvésekbe. Még ha magyarul ír is, nem igen látszik meg rajta, hogy magyar; csak mellékesen, mintegy kegyelemből, dobja elmetermékeit szűkölködő irodalmunknak. Pedig ez az irodalom bárki kegyelmére nem szorult és csak oly munkásokat lát szívesen, kiket áthat az az érzés, hogy ez ország nélkülök megélhet, de ők meg nem élhetnek nélküle.

ANGYAL DÁVID.

A jelenkori oroszok. Írta Grenville C. E. Murray. Angolból fordította Csurgó György. Buda-Pest 1880. Franklin-társulat. Ára 1 frt 40 kr.

Grenville C. E. Murray könyve már a második mű, a mely Oroszországról nyelvünkön közelebbről megjelent. Ezelőtt egy pár évvel Szentkirályi Móricz Mackenzie Wallace *Russia* című két kötetes művét fordította le s adta ki az írói segítség-javára. Öröndetes jelenség, hogy Oroszországgal többet kezd foglalkozni irodalmunk, mint azelőtt. Valóban nekünk magyaroknak, minél jobban kell ismernünk e nagy birodalmat, a mely oly nagy befolyást gyakorol a kelet-európai viszonyokra s így hazánk sorsára is. Mackenzie Wallace könyve terjedelmes és alapos mű. Szerzője, sokáig élván Oroszországban, minden oldalról igyekszik megvilágítani az orosz társadalmi és állami életet. Grenville C. E. Murray műve nem ily

terjedelmes, részletező és tudományos, de azért nem kevésbé találó vonásokkal rajzolja az oroszokat, sőt az élénk előadás és szellemes ötletek könnyedebb és vonzóbb olvasmányává teszik a Mackenzie Wallace-énál. Röviden előre bocsátva Oroszország történetét, harminczöt fejezetben szemlét tart az orosz társadalmi és állami élet fölött s olykor igen sikerült tipusos rajzzá vagy genreképpé kerekíti ki fejezeteit. Satirai természete itt-ott némi túlzásra ragadja, de nem a torzításig. A mű tanúsága az, hogy Oroszországban nagy a romlottság és elégtelenség s a forradalmat, a belháborút, csak külháborúk fojthatják el; hogy sokkal nagyobb háború van készülöben, mint a mekkorát viseit valaha Oroszország s Angolország lesz ellenfele; hogy az angol szabadelvűek sokat ártottak hazájoknak, megbénítva az angol politika erélyét a közelebbi orosz-török háború idejében; hogy a szabadelvű angol politika Angolország nyakába vetette szárazí ereje négszerezésének és hajóhada kétszerezésének szükségét; az angol hazafi legjobb esetben csak azt remélheti, hogy honfiai hozzálátnak a készülethez a míg van idő reá s nem várnak addig, míg a szerencsétlenség nyitja föl szemöket.

A mű fordítója nem követi a közszokást, mely szerint jól-rosszul inkább csak magyarra fordítunk, de nem egyszersmind magyarosan. Csurgó ritkán s csak elvétve téved egy-egy oly idegenszerűségbe is, a mely immár közkeletűvé vált, s nemcsak magyarosságra törekszik, hanem igen kedveli a népies szólásmódokat, sőt tájszókat is. A régies és népies szólásmódok, jól alkalmazva, erőt, bájt, színt kölcsönöznek mind a költői, mind a prózai stílnak, a tájszók általánosítása pedig az irodalmi nyelvnek valóságos gazdagítása, bár óhajtható, hogy ily esetben a nehezebb értelmű tájszó jelentése zárjelben vagy jegyzetben megmagyaráztassék. Általában véve Csurgó fordítása sikerült s a jobbak közé sorolható. Épen azért nagyon csodálkoztunk, hogy a *Pesti Hírlap* című napilap 111-ik számában úgy mutatja be e fordítást, mint valóságos irodalmi botrányt. Szörnyű zajt üt néhány tájszó miatt: *birtóka* (ragyaütött szilva), *meghülepedni* (lassanként meghidegedni valami iránt), *elmecevrészni* (elcsenevézni), *elcsürölni* (meginni; tréfás kifejezés) stb., melyek nemcsak táj-, hanem más szótárainkban is megtalálhatók. Germanismusoknak bélyegez ily jó magyar szólásmódokat: «Saját fazekához kell szítani a tüzet; megpil-

lant egy fenekével fölülfordult kenyeret; apróra nyírett gyermek; a herczeg leszalad olykor-olykor jószágaira; bele adja magát új sorsába; a herczegné pöffedt pófáján az izgató szerek vörösségét tél-túl takarja a rizspor rétege; szoros lelkiismeretese» stb. Megbotránkozik némely gúnyos kifejezéseken, mint: «pinczos kis úrhölgy; nevető csiripolás; egy darab idő óta Franciaország jövő férfián próbálgatja nyájaskodásait; a merre a czár megy, a legkeményebb hidegben is minden fő megmeztele nélkül, stb.»

Mi nem Csurgó stíljét tartjuk irodalmi botránynak, hanem a *Pesti Hirlap* nyelvészkedését; idézetei között csak három van, melyekhez szó férhet, de egyik nyomdahiba, a másik hibás idézet, s csak a harmadik valóban hibás mondat, de ebben sem azt rója meg, a mi hiba, hanem az ellenkezőt. Jobb lesz, ha a *Pesti Hirlap* saját háza előtt söpör. Ugyanaz a száma, a mely megtámadja Csurgót, tele germanismussal és sok más nyelvhibával. Íme egy pár példa: «Midőn a társadalom *egy* tagja betegségben sinlődik (*valamely* tagja helyett); *megismerkedni fog* ama lakosztályokkal (*meg fog* ismerkedni); a harminczhat herczegségből *összedarabolt* Németország (*összetákol*); ma az összes lapok *a felett* panaszkodnak (*a miatt*); nem hiszem, hogy lenne még ember a fővárosban, a ki a Kornevilli harangokat legalább tizszer *nem* látta volna (*ne* látta volna); *csak* utalunk a XXIX. fejezetre, melyet történetesen *felütöttünk* (*csak* a XXIX. fejezetre utalunk, melyre történetesen *rá nyitottunk*) stb. De a legfurcsább a dologban az, hogy *Pesti Hirlap* után indulva a *Pesti Napló* és *Egyetértés* is fennen hirdetik Csurgó fordítása élvezhetetlenségét. Jó volna, ha e lapok szerkesztői oly jó magyar nyelven írnának, mint Csurgó. Czukássy, Urváry s Csávolszky urak lehetnek mély belátású, nagy tudományú politikusok, de szép és jó magyar stílt bizonyára senki sem tanul tőlök.

MIKES KELEMEN ES NOVELLÁI.

I.

Az Amadisok divata után s részben ezekből fejlődött ki a XVII. századbeli francia heroikus regény, melyet más néven hős-udvarias, politikai-udvarias s hosszú lélegzetű regénynek szoktak nevezni. Az a tényező, mely az Amadisok hatását eleinte segítette: a könyvnyomtatás, utóbb a való ismeretének terjesztésével egyre nagyobb ártalmára volt. A francia szellem gúnyos oldalának irodalmi megjelenése is Scarronnál és Rabelaisnél forrongás tünete volt az ízlés birodalmában. Ennek új korszakát azonban a politikai és társadalmi élet teljes átalakulása érlelte és határozta meg. Az Amadisok egész felfogása valami átmenetet képvisel már a hűbérességről a korlátlan monarchiára. A breton monda Artus királya csak első a lovagok között, kiknek egyenlőségét fejjel a «kerek» asztal is jelképezi. A frank monda hatalmas vazalljai nem akarnak felsőséget tűrni s gyakran túlnyomó erővel szállnak a királlyal szembe. Az Amadisban a királyság már kiküzdötte jogát s pairjeinek csak tanácsával él. A francia közviszonyok fejlődése azonban már elhagyta e fokozatot: a király abszolút hatalommal, más akaratát nem tűrve uralkodott s a hűség a férfit kitüntető erények lépcsőjén a legfelső fokra emelkedett. Az udvar nemcsak a vitézség iskolája, hanem úgyszólván az egész nemzeti élet központja lett. A politikai, katonai, művelődési és társadalmi élet minden szála onnan indult ki; példája döntő volt eszmékre és nyelvre, versekre és képekre nézve ép úgy, mint bútorokra és ruhákra. Az udvariasság adott szabályt az egész társadalomnak s ennek kivételt nem tűrő formája:

a galanteria. Az udvar fénye ragyogott be mindent s képezte a művelt élet legfőbb varázsát. Az irodalomnak is e viszonyokhoz kellett alkalmazkodnia. Az Amadisok esodakora lejárt; csak olyan könyvek lehettek divatosak, melyek az élet kiszámított voltának, kényszerű formáinak megfelelően száműzték a csodálatost, de pompában, csillogásban nem álltak amazok alatt. Így az udvarnak és előkelőknek élete lesz az új regény tárgyává és forrásává. Onnan meríti gondolkodás- és kifejezés-módját. Kecses, síma, ékeskedő és szabatos nyelvét a párisi és versaillesi udvaroknál s a Hôtel Rambouilletben tanulja, hova nevezetesebb írói: Gomberville, Calprenède és Scudéry kisasszony járatosak. Az új regényben egészen azok szelleme tükröződik vissza: a phantasia helyét a számító értelem s az ízlés, a lelkesedését az udvariasság foglalják el. A csodálatos, a varázslat, a bűbájosság elmarad s helyöket álöltözetek, álnevek, incognitók, tévedések foglalják el. Igaz, hogy ezek olykor nem kisebb hiszékenységet követelnek az olvasóktól, mint amazok. Artaxerxes herceget *Cassandrán* a scythák százak szeme láttára vágják le; ő azonban egy kis idő múlva újra megjelenik. Ez Artaxerxesek, Cyrusok, Cleliák voltaképen a francia előkelő világ ismert hősei, távoli korok és népek álarczában. Akkori műnyelven: personnages déguisés. A török s különösen görög és római nevek alatt, keleti és ókori hősök s matronák álarczában a francia szalonok udvarias uracalai s szellemes hölgyei pompáznak. Mindenki büszke reá, hogy bájai és élcei, kalandjai és hőstettei ily módon az utókorra szállnak. D'Argennes Júliát, Rambouillet kisasszonyt, azon a néven bucsúztatták el temetésekor, melyet *Cyrus* regényében viselt: Artenice. *Clelián* Pythagoras leánya nem más, mint Ninon de Lenclos. Magok az írók is szívesen tetszelegnek a klasszikai álarczczal. A heroikus regény kezdője, Gomberville egyik erkölcsi munkájához rézbemetszett arczképét csatolta egy görög bölcs alakjában és jelmezében, aláírva: Thalassius Basilides a Gombervilla (Marin Loroy de Gomberville).

A heroikus regényekben mi sem emlékeztet a neveken kívül a klasszikai világra. A XVII. századbeli francia társaság illatos levegőjével, finomkodásaival, keresettségével és nevetéses érzelgésével vannak tele. Anacreon csinos verseivel mulattatja a hölgyeket; a galans Brutus s a kaczér Lucrétia szerelmes levelkéket váltanak és sóhajtozó rímeket faragnak.

Valamennyien rőfös szónoklatokat tartanak egymáshoz, szerelmi cselszövényekbe bonyolódnak s legkiválóbb szenvedélyök a levélírás. Ezeknek hangja s általában a szerelem jelleme megint más szint vált, mint a minő a lovagi románokban s az Amadis-regényekben volt. A mint XIV. Lajos udvara külsően tisztességesebb volt I. Ferenczénél, úgy az irodalomban is szűkebbre szorultak a megengedett határai. A nélkül, hogy benne az igazi erkölcsi érzés nyilatkozott volna, az illedelem nagyobb tekintetet nyert. A férfi és nő mindvégig megmaradnak a tiszteletteljes udvariasság és édeskedő érzélgés mellett. Úgyszólván örökké csak udvarolnak egymásnak. A szenvedély nem törhet igazán soha elő; az érzések mellől sohasem marad el kísérőjük: az etiquette, mely a szót viszi helyettök. Még pedig mindig magas hangból. Csupa terjengő retorika, kikerekített körmondat, hangzatosnál hangzatosabb szólamok és síma bókók. Egy-egy tekintetben a francia classicismus vonásait leljük már föl bennök; de szörszálhasogató színtelenségek távol van ennek lélektani következetességétől és finomságától. Ennyit a heroikus regények udvarias elemeiről. A hősiek különösen a fenség-tiszteletben, hazaszeretetben és becsületértésben nyilatkoznak. De a harczok ismét más képet öltenek, mint a régiek. Nem annyira párbajokkal találkozunk, mint nagyobb csaták leírásaival. Ezekben tündököltetik az írók hőseik vitézségét, kik halomszámra ejtik el az ellenséget.. De kérkednek saját katonai és politikai ismereteikkel is. Könyveiket közönségesen *romanes de longue haleine* néven hosszú lélekzetű regényeknek szokták nevezni. Valamennyi tíz, tizenkét kötetre terjed s elbeszélés elbeszélésbe, epizód epizódba fűződik bennök.

A hősi regény divata a pásztoriét váltotta föl, melynek legnevezetesebb terméke Honoré d'Urfé *Astraeája*. Virágzása a XVII. század közepére esik s valamivel megelőzte a francia költészet fénykorát XIV. Lajos alatt. Egyes termékeinek külön ismertetésére fölösleges kiterjeszkednünk. Képviselői közül a legelső Louis le Roy de Gomberville volt, kinek *Polexandreje* mintegy átmenetet képez a phantastikai regényektől a hősiekhez; legtehetségesebb, leleményben és elbeszélésben, a gascognei származású Gautier de Costes, Seigneur de la Calprenède, *Cleopatra*, *Cassandra* és *Pharamond* szerzője; legdivatosabb és legaffektáltabb pedig Scudéry kisasszony, kinek irtózatosszerű hosszúságú regényeit, az *Ibrahimot*, *Cyrust* és *Cleliát*, mint

a finom beszéd és elegans modor mintáit olvasták. Szerzőjüket ünnepelték a szalonokban, megválasztották az akadémiákba s Erzsébet királyné is kitüntette leveleivel és Mascarón, a nevezetes egyházi szónok, szent Bernát és szent Ágoston mellett említette nevét. Az ő arcképei voltak a leghízelgöbbek, nyelve a legkeresettebb, érzései a legszenvelgöbbek. A korabeli társaság czikornyás beszédmódjának s játék-érzelmeinek tolmácsa. Az egész irányt jellemzi a szerelem országának, a pays de Tendrenek térképe, mely *Cleliá*hoz csatolva jelent meg. Ez allegorikus földirat az érzések fokozatait jelképezte: áthalad az országon az Inclination folyama, melynek jobb partján a Jolis vers és Epítres galantes falvak fekszenek, balra pedig Complaisance, Petits Soins és Assiduités; hátrább a Legèreté és Oubli tanyái s az Indifférence tava; egyik országút a Desertion és Perfidie területére vezet, a másik három városhoz, Tendre-Sur-Estime, Tendre-Sur-Reconnaissance és Tendre-Sur-Inclinationhoz. Ilyesmikben gyönyörködtek, ezeken lelkesedtek ama kor szép szellemei.

A lelkesedés azonban nem tartott soká. A hősi regény kizáró uralkodásának divata nem élt túl egy nemzedéket, bár befolyása legalább egy századig érezhető volt. Hanyatlásának kitünő rajzát adja Dunlop. Az udvar s az előkelő társaságok negédes hölgyei, kik leginkább saját képmásaikat szerették e könyvekben, a korral magok is kimentek a divatból s utódaik nem igen érdeklődtek elvirágzott bájaik édeskés rajza s széptevőik kalandjai és kopott élczei iránt. A lovagiaskodó érzelmek is, melyek XIV. Lajos ifjúkorában egy ideig uralkodtak s a jó ízlés bizonyosságául tekintettek, elkallódtak s hanyatlásuk természetesen magával vonta szellemők irodalmi divatát is. A nő megszűnt félenk imádat tárgya lenni s ízetlennek tetszett bálvány szerepe a könyvekben is. Mindehhez járult, hogy valóban nagy szellemek támadtak nemcsak a hősi regényen kívül, hanem annak egyenesen ellene. Fölfogásuk, eszméik, nyelvök, hamar megtalálta szatirikusait, kik sokkal nagyobb tehetségek voltak, mint gúnyoltjaik. Csak Molière és Boileau jusson eszünkbe. Amaz a *Tudós nőkben* s a *Pórus járt negédesekben* tette nevetségessé a precieuseket, kiknek leghíresebb képviselője éppen Scudéry kisasszony volt. Emez híres luciani dialogjával: *Les Heros de Roman*, úgy szólván elbúcsúztatta a hősi regényeket. Kezdetben Boileau is el volt ragadtatva

általok s szatirájával, mint Nisard mondja, mintegy saját eltévelyedéseért állt boszút. Színhelye az alvilág, hol Pluto éppen azon panaszkodik Minosnak, hogy a földről jövő árnyaknak nincs többé józan eszök, csupa bókos phrasisokon törik fejüket s Proserpinának szemére hányják air bourgeoisját. Beszélgetéseket Rhadamanthys szakítja félbe, hogy az elkárhozottak közt veszedelmes lázadás ütött ki. Prometheus megszabadult, Tantalus leitta magát s Ixion keményen szorongat egy furiát. Pluto az ókor hőseit hívhatja, hogy verjék le a lázadást; de előbb végig akar tekinteni rajtok. Valamennyi a kedvesével jelenik meg. Először jön Cyrus, ki csatáit csupán Mandane hercegasszony kedvéért vívta s oly czikornyás feleleteket ad, hogy Pluto haragosan kergeti el. Tomyris, a massageták királynéja, írotábláját keresi, melyre egy madrigált szeretne jegyezni. Horatius Cocles szerelmes éneket dúdol. Lucrétia és Brutus verseket írnak. És így tovább. Pluto egészen meg van zavarodva, mikor Mercur felvilágosítja, hogy ezek nem az igazi régiek voltak, hanem mostani emberek amazok álarczában; egy francia, ki most érkezett az alvilágba, valamennyire ráismert. Végül mindnyáját a Léthebe fojtják. E szatirát Boileau, kinek kiváló jó szíve volt, nemcsak ki nem adta, míg *Clelia* és *Cyrus* szerzője élt, hanem le sem írta s csupán emlékezetben tartva adta elő a társaságokban. Íratása után negyven évvel, Scudéry kisasszonynak 1701-ben történt halála után, nyomatta ki s a Léthe vize már akkor rég összezapott a csodálatos társaság feje fölött.

II.

A kisebb többi irodalmakban, melyekben az irodalmi élet még nem volt oly gazdag és gyorsan fejlődő, s kölcsönhatása az élettel lazább, mint a francziáknál, — ez irodalmakban, s köztük a mienkben is, a hősi regények és rokonai divatjokat még soká nem múlták. Sőt éppen nálunk még csak később kezdtek fordítani és átdolgozni őket. A legelső közülök hosszú kerülon, Törökországon át jutott el hozzánk, s másfélszázadi lappangás után csak mostanában került nyilvánosságra. Egy másod- vagy harmadrangú könyv volt, melyet egy szegény bujdosó a Márványtenger partján magányosságában forgatott, s erős idealizmusa, melynek hazánkban szinte jelképévé lett

a Mikes név, meg nemes szíve kedvet talált az eszményi viszonyok és érzések festéseiben. A bujdosó Mikes Kelemen volt Rodostóban, ki báró Huszár Józsefhez, 1759. jan. 5-ikről Konstantinápolyból intézett levelében írja: «Tudom, hogy kedves ötsém uram azt is akarná tudni, hogy miben áll a foglalatosságom? Itt a világi bajtól, dologtól, gondtól ment vagyok; a tsendes életet a könyvek fordíttatására szentelem, és sok frantzia könyveket magyarrá változtattam, a melyekből, ha alkalmatosságom adatik, ötsém uramat is részeltetem.» A magyarrá változtatott franczia könyvek között volt az is, mely tartalmánál fogva szorosabban tartozik tárgyunkhoz: a *Mulatságos Napok*. A benne foglalt novellák Gomezné Poisson Magdolna Angelika (1684—1770.) *Journées amusantes* című elbeszélés-gyűjteményéből vannak véve. Ez írónő, Poisson Pál színész leánya s Gomez Gábor spanyol nemes felesége, kit anyagi gondok hajtottak az irodalomra, különösen termékenysége által vívott ki magának ismert nevet. A hősi regények irányához csatlakozott s ennek első képviselője, Gombervillenek *Le jeune Alcidiand*e című félbeszakadt regényét ő folytatta és fejezte be. Tragédiákat és novellákat írt; amazok közül *Habis* aratott nagyobb sikert, ezek közül a *Journées amusantes* volt leginkább elterjedve. Ez utóbbi egy nagy nyolcz kötetes, keretbe foglalt novella-gyűjtemény, mely első ízben 1723—8 közt s utóbb még két kiadásban jelent meg. Keretében szorosan Boccacciót utánozza, de szelleménél fogva egészen a hősi regények sorába tartozik. Ma már, társaival együtt, ez is egészen a múlté; csak irodalomtörténetírók dicsérik nemes erkölcsi irányát és stíljének folyamatos szépségét. A maga korában azonban kétség kívül szerették s sokan és sokáig olvasták. Még századunk elején is találunk nyomaira hatásának; a gyűjtemény három novellája ekkor jelent meg magyar fordításban: *Gróf Szálmányi és Mairanthi Izabella* 1806-ban; *Negalissa, Angliá-Ország hertzeegnéjének históriája* 1807-ben, s *Etelred, Angliá-Ország Királyának történettyei* 1814-ben.

Az lehet véletlenség, hogy e könyv Mikes kezébe került, akár azon az úton, melyet Szilágyi István, a *Mulatságos napok* forrásának fölfedezője (a Kisfaludy-Társaság 1876. jan. 23-ki ülésén felolvasott s a *Figyelő* V. k. megjelent értekezésében) vitat, akár más módon. Szilágyi ugyanis azt hiszi, hogy Mikes franczia olvasmányaihoz s ezek között Gomezné munkájához is

Bonac marquisnének, a konstantinápolyi francia rezidens feleségének szívességéből jutott. Legyen úgy vagy máskép, annyi bizonyos, hogy már azt nem tekinthetjük pusztá véletlenségnek, hogy éppen ezt fordította le szépirodalmi olvasmányai közül, melyek minden valószínűség szerint alig szorítottak emez egy, s félig-meddig már divatját múlt fajtára. Különös gyönyörűséget kellett benne találnia, szívesen foglalkoznia vele; csak saját tetszése vezethette a gondolatra, hogy az élvezet e forrását másoknak is megnyissa. Valóban könnyen szólhattak az ilyen természetű regények lelkéhez, nem affektált modorukkal, nem finnyás édeskedéseikkel, hanem az erkölcsi tisztaság színével, lovagias felfogásukkal s a szerencse forgandóságát példázó bölcselkedésökkel. Különösen a lefordított novellák mindegyikében találhatott valamit magából, saját sorsából, gondolkodásából, lelkéből. Mennyi minden ment át a tengeri viharoktól, a hadi élet viszontagságaitól, az udvari képek fényétől, a száműzetés és magány keservétől s a szerelem tündér álmaitól kezdve azok közül, a miket bennök olvashatott. Munkája az 1745-ki évszámot viseli. Már akkor a megnyugvás, a lemondás napjait élte a rodostói kis magyar telepben, melynek feje gróf Csáky Mihály altábornagy volt. Túl volt harczi pályáján, melyet első ifjúságában szakított meg a szatmári békekötés; túl vándorútjain, melyek a kibujdosó fejedelem oldalánál a lengyel földön és Franciaországon, Gallipolin, Bujukedrén és Jenikőn vezették át; túl szívének hosszú sajtóján, melylyel magányosságában élettársra vágyott; túl életének legnagyobb fájdalmán, melylyel az 1735. év nagypéntekén a haldokló Rákóczi szemeit befogta; túl a vakmerő álmokon és csöndes reményen is, melylyel bujdosásának végét hol forradalmi terveik sikerétől, hol Mária Terézia kegyelmétől várta. Rákóczi József oláhországi kalandja 1738-ban csúfos és gyászos véget ért, s Mikes és atyjafiai hiába hívatkoztak Bécsben az «ó-törvényre, melyben a kik levelesek voltak, visszatérhettek a főpap halála után». A királyné nem gyakorolt kegyelmet. Ex Turcia nulla redemptio! A rodostói bujdosó, már mint múltra, mint befejezettre nézhetett és nézett vissza egész életére, melynek nem egy emlékét, nem egy eszményét támasztották föl lelke előtt a Gomezné könyvének lapjai. Feltűnt bennök életének legfényesebb és tarkább időszaka, a párisi és versaillesi öt esztendő, mikor még mindnyájokban élt a büszke hit, hogy

szerepre vannak hivatva a világon. S e képek között az újra meg újra visszatérő alakban, a fejedelmét holtig, önérdek nélkül, rajongással szolgáló lovagban, a felségtisztelő hűség képében nem magára, az ő lelkének és életének legnemesebb tartalmára ismert-e? S viszonya Kőszegi Zsuzsival nem e féltéken tartózkodó, az imádott ellen soha egy zok-szót nem ejtő, szélszéleinek föltétlenül hódoló szerelmek sorába tartozott-e? Valósággal Mikes lelke sokkal közelebb volt e költemények eszményeihez, mint azok francia mintái. Azután a szigorú igazságszolgáltatás, a gondviselés bölcsességének és hatalmának csodálatos példái, melyekkel e történetekben lépten-nyomon találkozunk, a büntetését soha el nem került vétek s a jutalom nélkül soha nem maradt erény, mindez nem élénken illethette-e az ő erős hitét és szent megnyugvását, melynek levelei számtalan helyén oly megható kifejezést adott s a melylyel az utolsót is berekesztette. «Az első levelemet midőn a nénémnek írtam, huszonhét esztendő voltam, eztet pedig hatvankilenczedikben írom. Ebből kiveszek tizenhét esztendőt, a többit a haszontalan bűjdosásban töltöttem. A haszontalant nem kellett volna mondanom; mert az Isten rendeléseiben nincsen haszontalanság; mert ő mindent a maga dicsőségére rendel. Arra kell tehát vigyáznunk, hogy mi is arra fordítsuk, és úgy minden irántunk való rendelése üdvösségünkre válik. Ne kívánjunk tehát egyebet az Isten akaratjánál. Kérjük az üdvösséges életet, a jó halált és az üdvösséget. És azután megszününk a kéréstől, mind a büntől, mind a bűjdosástól, mind a telhetetlen kívánságtól. Amen.»

A *Törökországi Levelek* 1794-ben történt megjelenésöktől kezdve körülbelül nyolczvan évig Mikes egyetlen munkájának tartattak, míg 1873-ben a Farkas Lajos-féle gyűjteménnyel még tizenöt kötetnyi kézírata került napfényre s a nemzeti muzeum birtokába. E munkákhoz változatokat, kiegészítéseket Abafi Lajos leletei is szolgáltatottak, ki eddig Mikesnek legterjedelmesebb életrajzát írta meg. (*Mikes Kelemen*, Buda-Pest, évszám nélkül.) E munkák az egy „*Mulatságos Napok*“ kivételével, mind vallásos tárgyúak és fordítások: katekizmusok, erkölcsi oktatások, bibliai paraphrasisok. Az öröm, melylyel az irodalom fölfedeztetésök hírét fogadta, túlzott volt. Áttekintésök korán kiderítette, hogy nem apasztják, de nem is emelik Mikes dicsőségét. Nyújtanak egy-két adalékot élettörténetéhez,

teljesebbé teszik munkássága képét, de új fényt nem árasztanak rá. Legnagyobb a *Levelekben* marad, melyre a magyar styl történetírója ép oly elragadtatással tekint, mint a francia Balzacra, Voiture-re vagy Sévigné asszonyra. Tudós és író a hamisítatlan tisztaságú nyelv példáit keresi bennök s e mellett ép oly kevéssé tud sajátságos varázsuktól menekedni, mint bármelyik laikus olvasó. Amaz meglepetve figyel az újnak talált hangra, melyet irodalmunk addigi folyásában nem hallott, míg valamennyünket a természetesnek és őszintének, a nemesnek és egyszerűnek rendkívüli bája hódít meg. Valósággal mindattól, a mi az ideig nyelvünkön íratott, sok tekintetben különbözik a *Levelek* nyelve.

A XVII. század nagy prózaírói, Pázmány és iskolája, nemcsak mint egy új művelődési és irodalmi korszak megalapítói, hanem úgy is, mint a magyar nyelv mesterei, szokatlan fényben ragyognak. Ők voltak az elsők, kik a nyelvből fegyvert kovácsoltak. De kezeik közt mégis, föladatukhoz és egyéniségükhöz képest, természetesen csak egyoldalúan fejlődött az. Magyari István, a derék sárvári predikátor, képezi az átmenetet a múlt idő panaszos hangjáról az újnak erőteljes írásmódjára; ő már jelentékeny helyet foglal el nemcsak az egyházi írók, a reformátorok, hanem az igazi stilszták között is; de a két század mesgyéjén állót. Az új írásmód példányait Pázmány hatalmas szelleme alkotta meg, melynek befolyása alatt állott az ő triásza: Balásffi, Káldi és Veresmarti ép úgy mint ellenfelei, élőkön Alvinczival. Szónoki hatásosság, polemikus diadal volt főtörekvésük, eljárásuk czélja, beszédök rugója. Fényes dialectikájuk kifejtette a stylnek mindazon tényezőit, melyekben meggyőző és semmisítő ereje rejlik: a bátorságot, gúnyt és elevenységet. Mindnyájokra ráül, a mit Bod Péter Tofeus prédikációira vonatkozóan mondott: «Hathatóság voltak mint a vas-szegek és érezhetően szúrósak». Sikerességöknek egyik főeszköze beszédök népies jelleme volt, mely a magyar protestans stílus hagyományokat magába fogadta s először képezte ki egész gazdagságukat és hatásosságukat. Másfelől egy német népies egyház-írói iskola állott előttök, élén a XV. századi Kaisersbergi Gailer Jánossal. Hasonlataik, képeik, példáik nem magosak és távolról vettek, hanem közönségesek gyakran alantiak, természetességökkel meggyőzők. Nem a száraz philosopholásnak elvont és nehéz, hanem a népnek egyszerű nyelv-

vén szólnak, melyet egész frissességében, erejében, tősgyökerez és nyers közmondásaival s szólásformaival bevisznek az irodalomba. Az elme fénye, gyorsasága, a meggyőződés szilárdsága ragyog mindenütt, még szófacsarásaikban is, melyre egy kínálkozó alkalmat sem engednének el. Élesek és sujtók mint a kard, mely küzdelem közben szikrákat hány ugyan, de mégis csak hideg vas. A nyelv rejtettebb kincseit bőven aknázzák ki; fő jellemők polemikus irataikban és szónoklataikban a magyarosság és erő. Másfelől a fejtegető, tanító irányú, tudományosabb dolgozatokban a deák stíl erősebb hatását mutatják. A kiképzett formák közt mozgó idegen észjárást követve, annak alakjait is meg akarják tartani; a latin mondat visszaadására törekszenek. Ez néha sikerül is nekik; de a más természetű nyelv sokszor mereven ragaszkodni látszik jogaihoz és szófűzésök zavarttá, erőltetetté, idegenszerűvé lesz.

Latin minták után indult a historiai stíl is. Kemény János, Szalárdi s a többiek előtt nagyobbára Lívius pompázó szélessége lebegett. Bármily szívesen elismerjük is érdemeiket, igazságszeretetüket, buzgóságukat, készültségöket, a mai olvasó előtt idegennek tetszenek. Ilyennek szónokiasságuk, tömérdek incisumuk, föl-fölbomló szófűzésök s lapokra terjedő befejezetlen mondataik. «Kiképzetlen írók, pusztá műkedvelők» — mondja felölök Toldy. A holt formákba nem tudnak életet vinni és keresett mesterségök hidegeknek mutatja őket. Még Cserei is, kiben legtöbb természetesség van, s néha megcsillan nála a kedély nyoma, nyelvalakjaiban és szavaiban félig deákul írta munkáját, melynek olvasásánál szinte kezünknel kell tartanunk Páriz-Pápait. Egyetlenegy volt közöttük, kinek írásán a kedélynek némi állandó melege ömlik el, mely, jöllehet egy egész századdal élt előbb az említetteknel, beszédét közelebb hozza Mikeshez és hozzánk. Sorsa s tárgya is rokon azével. Mindszenti Gábor is egy fejedelemnek, Zápolya Jánosnak, volt hű szolgája s annak halálát írja le naplójában. Elbeszélése nyugodtan és tisztán foly s hangján érzés vonul át. A hű ragaszkodás s az igaz bánat vesztén. Nemcsak magyaros, egyszerű és igaz, hanem megindító is. Az első magyar prozaista, ki szívéből beszél.

Ennek nagyobb mértéke teszi Mikest is nagygyá; ez magyarázata hatásának és jelentőségének irodalmunk és nyelvünk történetében. Nem nagy gondolkodó, ki az eszmék sere-

gével ajándékozta volna meg nemzetét. Ha a nevelésről elmondott nézeteit kiveszszük, alig találunk benne e részben újat. S mégis minden szava, minden gondolata újnak tetszik előttünk. Honnan van ez? Mert új az a szoros kapocs, az a belső összhang, az ember és beszéde, a gondolatok és formájok között, melylyel nála találkozunk. Új és eredeti írói egyénisége. Senkit sem utánzott, csak saját lelkéből írt; de annak legfinomabb árnyalata, leggyöngédebb megrezzenése is, kifejező hangot talált nála. S mily szeretetre méltó lélek volt az övé! Míg szívének szelíd ragaszkodása, hű vonzalmi, nemes önzetlensége, rokonszenvünket nyerik meg, humora és férfias megnyugvása tiszteletessé teszik előttünk. Épen nem udvari ember; az ünnepélyességből, kimértségből semmi sincs benne; hanem csak a barát elszánt hűsége és a fiú gyöngéd kegyelete. Ezzel tekint Rákóczira. A versaillesi udvar tányérnyalóitól mitsem tanult, hogy ura kegyét hasznára fordítsa. Sohasem alázkodik meg, bár büszkeség nem nyilatkozott soha az övénél vonzóbb alakban. Gondoljunk a megindító sorokra, melyekben ruhátlan-ságát panasolja. A fejedelemtől kérni nem akar, annak meg az a természete, hogy kéretlen nem ad. «Annyi esztendőktől fogvást hogy szolgálom, mondja, soha semmit nem kértem; már el nem kezdem. Egy erdélyi nemes emberhez a nem illik, a ki jobban szeret szükségben lenni, mintsem kérni. Az én hívtalom a, hogy híven szolgáljam, és hagyjam az Istenre a többi. Egy erdélyi nemes emberre nem lehet nagyobb gyalázatot mondani: mint hogy az adom-ért szolgált.» Ez viszonya fejedelméhez.

Nincs napja, melyben hazájáról megfeledkeznék. Míg lábainál a tenger zúg, képzelete a zágoni hegyek között bolyong, bár «az Úr befödözte előtte az odavivő útakat! Minden a mit lát és hall, odavezeti gondolatait; reményének és lemondásának egyenlő forrón szeretett tárgya, a szülőföld. Egészséges természetének egyetlen sebe, mely sohasem bír igazán begyógyulni: a hontalanság. De mily példátlanul nemes a honvágy, mely oly készen rendeli magát alá a böcs hazaszeretetnek! Rákóczi József expedíciója alkalmával, mikor az emigransokat a porta belső zavarok előidézésére akarta felhasználni Magyarországon, Mikes lelkében megcsillan a visszatérhetés reménye. De csak egy véres fölkelés árán, mely csupán gyászt és pusztulást ígért a siker reménye nélkül. Mikes fölsóhaj az aldunai török táborban, hazája szélén: «hogyan hozzánk jöjjön valaki,

Isten ne adja!» s hálát ad, mikor egy valamirevaló magyar sem jött közjük. Íme hazaszeretete mély önzetlenségében még talán magasztosabb, mint hú ragaszkodása urához.

Szelíd, enyelgő lelkét a végzet soha nem képes megtörni. Hosszú időn át könnyedén játszik a balsorssal s meg tudja becsülni a kevés örömet, mely számára még megmaradt. Mindennel megelégszik; mindennek meg tudja találni derűs vagy legalább megnyugtató oldalát. Mily kedvesen tréfálgozik drinápolyi és jenikői nyomorúságaival! «A házam négy köfalból áll, azon egy fa-táblás ablak, azon a szél mind szélire, mind hosszára bejöhet; ha pedig papirossal becsinálom, az egerek és patkányok a papirost vacsorájokon elköltik. A mobilíám egy kis faszékből áll, az ágyam a földre vagyron terítve, és a házamat egy cseréptálban való kevés szén melegíti. . . . Ilyen palotában lakunk ám mi. De a reménység igen szükséges lévén az embernek, és olyan szükséges mint az eledel, a rossz házakban lakván mostanában, azt reméljük, hogy még jobban lakunk. Megérjük-e aztot valaha?» Amint jobban megismerkedik az odavaló állapotokkal, élénk szelleme mindenütt talál látni, hallani, tapasztalni, elbeszélni valót: emlékei közt, vagy reményeiben, a távol hazában, vagy a török földön. Leírásai ép oly kevéssé fárasztók, mint kedélyvilágának rajza, mert mindent ebbe von bele, könnyen megy az egyik tárgyról a másikra s jó kedvével, tréfás fordulataival, ellentéteivel és hasonlataival életet ad valamennyinek. Játszi humora mind mélyebb és mélyebb medret ás magának, de igazi keservvé soha sem lesz. Épen nem maró, mint Abafi állítja, azokban a soraiban sem, melyekkel Mária Terézia visszautasító határozatát kíséri s hazatérhetésének reményéről lemond. «Tartozunk meghálálni a királynénak hazánkból való kirekesztésünket, mivel ott az élet fogatkoztatására több ok vagyron. Itt nincsen bajunk se tisztartóval, se számvetővel. A pörlekedésben fejünk nem fáj. A kvártélyos nem szomorgat. A jószág szerzésén vagy elvesztésén nem törődünk. A más sorsát, tisztségét, előmeneteletét, udvarházát nem irigyeljük. Gondolom, hogy más sem irigyli a mieinket. A gazdasszony zsémbelődését nem halljuk, se sopánkodását, hogy ez vagy amaz nincsen. Abban nem törjük a fejünket, hogy a gyermekeinknek micsoda jószágot hagyjunk, mint neveljük, micsoda tisztséget, házasságot szerezzünk nekik.» A reménytelenség melancholikus hangjai is enyésznek

s a könnyű-lelkű, jókedvű, arany-szívű ifju képét a szeretetreméltó, istenfélő aggastyáné váltja föl. A vallásosság egyébiránt nem végső menedék nála, melyhez akkor folyamodott, mikor minden szál szakadt. Szelíd nemtőként kísérte végig egész életén; vigasztaló suttogásait már első leveleiben is halljuk. Hangja egyre erősödik, s végül uralkodóvá lesz. Nem ellentétet, nem feltűnő különbözést a látunk a *Leverlek* eleje és vége között, hanem természetes fejlődést. Mikor már a messze múlt, a feledékenység ködébe vészett a nagy ellentétek csatája, melyek közt Mikes sajkája törést szenvedett, az Isten akaratába vetett mély bizalom és őszinte megnyugvás teljes és mély harmoniáját halljuk s a hívő lélek nyilatkozásai egy imádsághoz hasonló föllendüléssel érnek véget.

És mindez a legmegfelelőbb alakban. Ez képezi új voltát, a haladást, melyet képvisel. Ő is naplót ír, politikai eseményeket mond el s anecdotákat sző közbe, mint a többi emlék-író; de könnyedén, élénken, a beszélgető hang kedvességével, szemben amazoknak mesterkéltséggel és hideg periodusaival. Ő is penget és fejteget vallásos eszméket, mint a polemikusok és predikátorok; de gondolatai szíven keresztül jutnak el hozzánk s a nyelv rideg erélyét báj váltja föl. Stíljének sajátzerűségét az alkotja, hogy a mi lelkében élt, mind ki tudta fejezni; hogy nemcsak tanít, hanem éreztet; hogy nemcsak meggyőz, hanem fölemel; hogy nemcsak olvasójának és hallgatójának, hanem bizalmas barátjának tekint. Mindig természetes, őszinte és egyszerű, s szinte csodálni való, mily kevésbé hatottak olvasmányai előadás-módjára. Ezek kétfélék voltak: vallásos munkák és francia regények. De Mikes eredeti munkájában épen olyan távol maradt amazok száraz tudákosságától s körmönfont nyerseségétől, mint a mily kevés nyomát mutatja ezek kaczer díszelgésének, pompázó szabatoságának és körmondatos terjengésének. Az nem volt vérében s természete ettől is idegen. Gondolatokat és hangot egyaránt csak saját magából merített, minden sora az ő képét viseli. Mondatai gördülékenyek a nélkül, hogy keresettek lennének s változatosak darabosság nélkül. A hosszabbak rövid kérdésekkel és fölkiáltásokkal váltakoznak. Keresi az élces, elmés fordulatokat, találó közmondásokat, meglepő összehozásokat; de mindezt erőltetés, tolakodás nélkül teszi, úgy hogy könnyedsége majdnem szerénységnek tetszik. Kifejezéseit természetes nemessége szinte

ízlésesekké emeli. Beszédének némely sajátsága: a végökön megnyújtott határozók, az ikes és n-es igékkel s a betűtoldatokkal élése, tájszavai és szóvonzata erdélyies, közelebbről székely jelleget hordanak magokon. Idegen szót alig néhányat használ. Ennek daczára szóanyaga nem tetszik kevésnek, szüknek, elégtelennek, sőt szépségében és kifejező voltában alig engedi eszünkbe jutni, hogy itt mégis csak a gondolatok egy kicsiny körének szolgál tolmácsolására: házi és hadi dolgok elbeszélésének, török és erdélyi szokások leírásának s némely lyrai és vallásos hangulatoknak.

III.

Az elmondottak főkép Mikes legnevezetesebb munkájára, a *Törökországi Levelek*re vonatkoznak. Fordításában, melyeket naplózásánál bizonyára hasznosabb dolognak gondolt (legalább ezt mutatja kívánsága, hogy az erdélyi ifju tenné érdemessé magát jó könyvek fordításaival), épen azzal nem találkozunk, a mi kiváló érdemét alkotja: eredetiségével. A gondolat és ruhája már nem együtt születnek; ez úgy van amarra ráigazgatva. Mindenütt megvan jó, magyaros, folyó, tiszta értelmes nyelve, de semmivel sem több. Idegen gondolatoknak, idegen érzéseknek nem oly kész tolmácsa: halaványabb, színtelenebb.

Ilyen a *Mulatságos Napok*ban is, melynek stylje messze marad frissességben és változatosságban a *Levelekétől*, s az eredetinek díszétől és méltóságától is. Előbeszédében vallásos eszméit fejtegeti, melyeknek lelke nyugalmit köszöni, s a melyekhez mintegy hálával tér vissza minden kínálkozó alkalommal: «Megláthatni ebben a könyvben, hogy micsoda szép dolog a jó erkölcsessel való hajlandóság és cselekedet, és micsoda gyalázatos a rendetlen indulat és cselekedet. A jó erkölcsöt sokszor az Isten homályba szokta hagyni egy kevés ideig, de csak azért, hogy az kitessék azután nagyobb fényességgel, és hogy azt mindenek csudálják, szeressék és kövessék, és ennek jutalmát kétféleképen veszik. Ebben a könyvben sok szép jó erkölcsűeket látsz, a mi még az életben hasznokra vált, — és az olyanokat kövessed. Ellenben pedig sokaknak rossz hajlandóságuk szégyenökre és veszedelmökre fordúlt, — és ezeket kerüljed. Kérem az Istent, adja, hogy ne csak mulat-

sággal, de haszonnal olvassad.» Íme Mikes szempontja, melyből Gomezné regényes történeteit tekintette. Hazavágyó lelkének jól esett, legalább a novellák keretének színterét francia földről Erdélybe helyezni át. A mulatókertet, melyben a mesélgetés foly, így írja le: «A kert elegendő nagy; a féloldalát a Szamos mossa; a sok szép gyümölcsfák mind utcákra vannak ültetve. A kert két részben vagyon; az egyik része a ház felől mind virágokkal vagyon beültetve, a második része mindenféle kerti veteménynyel. A kert közepiben pedig egy nagy lugos, melyet a szőlőlevelek egészen befödtek, és olyan volt, valamint egy levélből való palota; de még a szőlőfáknak, a melyekből állott az a szép lugos, mása talán nincsen Erdélyben, mivel Honoria mind Rodostórról, a Mármora-tengerének a partján levő városból hozatta. Ezek a szőlőfák pedig hétszer hoznak szőlőt egy esztendőben. De még narancsfái és laurus-fái is valának kertében.» Magokon az elbeszéléseken igen keveset változtatott Mikes. A «hat főrenden levő személyeknek», kik a történeteket elmondják, az eredetiek (Thelamon és Uránia, Orophanes és Felicia, Camill és Florinda) helyett más neveket adott: Hilaria és Julius, Constantia és Octavius, Victoria és Valerius. Az erdélyi szokásoknak megfelelőbben a három mátkapár nem magára hagyva mulat falun, hanem Hilaria anyjának, Honoriának, felügyelete alatt. Ha még némely rövidítést megemlítünk, különösen a fárasztóbb erkölcsi okoskodások és tanítások megkurtítását, készen vagyunk Mikesnek összes változtatásaival. A többiekben csak egyszerű fordító.

A keret maga egészen Boccacciora vall; ép oly egyszerű mint ez, bár hasonlíthatatlanul kevésbbé művészi. Honoriának, egy előkelő fiatal özvegynek leánya, Hilaria, s két barátnéja jegyben jár. Lakodalmok előtt vőlegényeikkel együtt mindnyájan kirándulnak Honoriának egy közel fekvő falusi jószágára. Itt munkával, sétával, olvasgatással és beszélgetéssel töltik az időt. A jókedvű Hilaria azt a törvényt teszi, hogy minden délután három órakor valamennyien játszani gyűljenek össze a kertben; a ki a játékot elveszti, annak zálogot kell adni és addig ki nem adják a zálogot, a míg azt egy szép históriával ki nem váltja. Így a zálogosdi fonalára van fűzve a következő hat novella: *Eleonora de Valesco, Rakima, A pontthiői fejedelem-asszony, Donna Elvir de Zuáré, Az angliai király Etelred, és Cleodon.*

A novella-cyklus a francia hősiregény osztályába tartozik; világosan magán viseli legtöbbje főjellemvonásait. Főképp annak első mesterére, Gombervillere emlékeztetnek, kinek hátrahagyott regényét, a *Jeune Alcidianet* épen Gomezné fejezte be. A csodálatost és varázslatot a rendkívülivel és kalandossal helyettesítve, s a nagy compositiót kicsibe szorítva, ugyanazok a motivumok, bonyolító eszközök és megoldó módok; ugyanaz a félvilágra terjedő szintér s rövid érzéslajtorja; ugyanaz a legyőzhetetlen szerelem és megbírhatatlan vitézség, hajótörések és vademberek, kalózok és spanyol tengeri hajók, magányos szigetek és véletlen találkozások. Elég lesz röviden kettőnek, az elsőnek és utolsónak meséjét elmondani. Amazzal Octavius kezdi, ezzel Hilaria végzi be a mesélgetést. Eleonora de Valesco jamaikai gazdag spanyol leánya, az angol Cromvell kapitányának Kermnek fogságába esik. Úra heves szerelemre gyulad iránta; de nem nyerhet viszonzást, mert Eleonora csak jegyese, Don Fernand, után eped s komornájával, Beatrixszal csak felőle beszélget. Kerm Angliába viszi s ott rejtegeti prédáját, kivel különben oly becsülettel bánik, hogy tisztelétét és hálaát a leány nem tagadhatja meg tőle. Atyja és völegénye mindent elkövetnek fölkeresésére, de hasztalan, míg új harez nem tör ki a spanyolok és angolok között s Kermnek újra tengerre kell szállnia. Eleonorától nem képes elszakadni s férfirubában, Lunley név alatt, magával viszi. Az ütközetben a leány oly hősiregény mód viseli magát, hogy jutalmúl egy elfogott kalózhajót kap. A kitört harez Don Fernandban is új reményt ébreszt, s hajójával az angolok ellen indul. Csakhamar megtudja egy bizalmas emberétől, ki előtt Lunley elárulta magát, hogy kedvese Kerm hatalmában van. A két ellenfél találkozik a tengeren; összeütköznek s veszedelmesen megsebesülnek. Mindkettőt Lunley hajójára viszik, ki völegényét és urát egyenlő hűséggel ápolja s menti meg. Hajójáról egy kínáló alkalommal minden olyan emberét eltávolította, a kiből nem bízhatott, s egy jamaikai révbe vezette. Ott a jegyesek összekeltek s Kerm érzékeny bucsút vévén, visszatért Angliába. Az utolsó novellának címe: *Cleodon*, «ki maga írja le historiáját». Agenor és Timán, két egy-testvér, a legforróbb ragaszkodással szeretik egymást. Ragaszkodásukat nem csökkenti, sőt növeli a rájuk köszöntött szegénység. Ezt a nagy családú Agenor nehezebben viseli, mint Timán, ki könnyíteni akarván atyjáfn,

Cleodon születésekor, Indiákra költözik. Ott meggazdagszik és családot alapít. Feleségét és egyetlen leányát, kincseivel együtt hazaindítja Franciaország felé, de hajójok útközben törést szenved s ők elvesznek. Agenor, hogy bánatba merült testvérét megvigasztalja és szeretetét kimutassa iránta, elküldi hozzá Cleodon fiát. A kedves vendéget Indiában saját gyermeke gyanánt szereti és neveli bátyja, ki esztendőik múlva ismét meggazdagodván, vagyonát Agenorhoz küldi, s öcsésével együtt maga is utána indul. A végzet azonban megint útját állja, s egy tengeri vihar valami magányos ausztráliai szigetre veti őket. Itt tengődnek egy darabig a nélkül, hogy emberi lelket látnának, Végre Cleodon találkozik egy csodálatos szépségű vad leánynyal, kibe azonnal beleszeret. Felida is viszonzozza érzéseit s óvatosságra inti kedvesét, minthogy a sziget lakói emberevők. A vad leány megtanulván beszélni, kiderül, hogy senki más, mint Timán gyermeke, kit egykor anyjával együtt ide üzött a vész. Hosszas várakozás után a boldogok egy hajót pillantanak meg a tengeren, melylyel éppen Agenor keresi testvérét és fiát. Mindnyájan megszabadulnak; Felida megkeresztelkedik és Cleodon felesége lesz.

Jegyezzük még meg, hogy ez a cyklus és kerete is osztozik abban a hibában, melyet Boccacciónak a kritikusok szemére szoktak vetni. A nagy olasz novellista elbeszélő személyei ugyanis nagyon hasonlítanak egymáshoz, semmi sajátosabb jellem-árnyalattal nincsenek megkülönböztetve, kivéve talán a vidám Dioneot (kiben állítóan magát rajzolta a költő) s a bánatos Filostratót. Meséik sem jellemzik őket, mint például Chaucernek *Canterbury Tales*-je; sőt éppen a legtréfásabb novellák közül egynéhány a bús Filostrató szájába van adva, míg Grizeldis érzékeny történetét a jókedvű Dioneo mondja el. Szakasztott így folyik ez a *Mulatságos Napokban*. A mese-mondók mindegyike «jó erkölcsű, okosságuk sokakat fölül halad s szépségöket csak a képíró írhatná le». Egyénibb vonásokat csak Hilaria és Constantia kaptak; amaz vidámabb, ez kevesebbet beszélt a többinél. E körülmény azonban ép oly kevéssé akadályozza Hilariát abban, hogy a legsentimentálisabb novellák egyikét, *Cleodont*, mondja el, mint Constantiát, hogy Rakima históriáját egészen a többiek bőbeszédű módján adja elő.

Íme Mikes helye elbeszélő prózánk történetében. Csak

egy sajátságára való figyelmeztetéssel végezzük. Ő úgy szólván, gyermekkorát kivéve, egész életét külföldön töltötte, mint régi prózaíróink közül a legnevezetesebbek: Pázmány, Szenczi Molnár, Faludi. S a hosszú távollét alatt, legnagyobb részt idegen emberek közt, idegen hangok zsongásában, idegen olvasmányok hatása alatt első rangú példája a tiszta, hamisítatlan, gyökeres magyar írásmódnak. Nyelvérzékének e csodálatos szűzen maradását nem magyarázhatjuk meg másként, mintha a gyermekkori benyomásoknak elmoshatatlan hatására gondolunk. És nem gondolhatunk-e különösen Mikesnél, kinek alakja nemcsak a böles nyugalmaival s a férfi szilárdságával tekint ránk, hanem véges-végig egy ártatlan gyermek naiv mosolyával is?

BEÜTHY ZSOLT.

AZ OROSZOK ÉS ANGOLOK KÖZTI VETÉLKEDÉS KÖZÉP-ÁZSIÁBAN.

I.

Sem ma vagy tegnap, sem évtizedek óta, hanem már évszázadok előtt keletkezett az a harc az ázsiai felsőbbség fölött, mely egy időre elhalasztható ugyan, de előbb-utóbb még is ki fog törni az angol és orosz között. Két különböző hatalmat látunk itt egymással szemben állani, melyek egyike, t. i. Angolország, a határtalan Oceánon sűrög-forog s hazája partjaitól messze fekvő vidékeken már rég óta gyarmatok alapításával és kereskedelmi érdekek fűzésével foglalkozik. A brit sziget-ország bátor hajósai jobbra, balra, éjszakra, délre bekalandozták a világ tengereit s minthogy a föld gazdagsága s Ázsia déli részének álmadozó népei fölé emelkedő nyugati élelmesség és nyereségvágy a legvakmerőbb vállalatokra sarkalták őket, mi természetesebb mint az, hogy a gazdag Hindosztan, melynek földjére Angolország előhírnökei léptek, nem sokára azon mezővé nő ki, melyen a távol éjszak tetterős férfiainak nagy-ravágyása, bírvágya és tetszomja gazdag foglalkozást fog találni. A hollandok-, portugálok- s francziákat, az első versenytársakat e területen, kevésbbé kedvező föltételek támogatták, csakhamar leszorultak a versenytéről, s midőn Waren Hastings Albion tarka lobogóját a Ganges partjain kitűzte, már kezdetben belátható volt, hogy az «Union Jack» mily messzire veti majd árnyékát a szélrózsa négy irányában az árja világ régi anyas országában. Itt ázsiai puhultság, egyesülve hallatlan despotismussal és fejtelenséggel, ott megint a mogulok uralmának roskadozó épülete; másutt újra más okok segítettek és

mintegy kényszerítették az angolokat hatalmuk terjesztésére. Az események és tények csodálatos láncolata segítette India császárnőjét, — a hogy Victoria királynőt messze keleten nevezik, — 240 millió ember fölötti uralomra. Ez az uralom azonban, mint ez a dolog természetéből okvetlen folyik, nagyon ingatag alapon nyugszik. Az angolok indiai hatalmi állásának óriási épülete ma olyan oszlopokon nyugszik, melyek időjárással erősödhetnek ugyan, de a jelenben minden kívülről jövő lökással szemben a legnagyobb védelmet és legnagyobb elővigyázatot kívánják. Ez a védelem és elővigyázat pedig annál tanácsosabb, minthogy éjszokról hatalmas ellenség fenyeget, mely törekvésében legfőbb czélul India gazdag földjét tűzte ki és azt el is érheti.

Hogy ez ellenség alatt Oroszországot értjük, mondanunk sem kell. A mint Angolországot a végtelen tenger, úgy sarkalta Oroszországot a határtalan síkság területének nagyobbitására s a politikai események által fölbátorítva, szintén világhódító útra indult. Alig hullottak le a nehéz békák, melyekbe Moszkva fejedelemségét a mongolok verték; alig aludtak el a tüzek, melyeket Timur gyűjtogatói okoztak; a keresztyén moszkovitaság, a kipesaki és asztrakhani khanok «arany hordái», romjai fölött már kijelölték jövő nagyságuk és hatalmuk körét és azt lassankint a későbbi fejlődési képesség biztos alapjára fektették. Az orosz kettős kereszt a mohamedán-tatár világot műveltségben akkor nem múlta fölül; az éjszak erős és szívós szülötte volt az, ki a délnek elpuhult uralkodóját legyőzte s midőn a művelt nyugati világ vívmányait a keresztyén éjszakvidékiek javukra fordították; akkor felsőbbisége szokatlan mértékben hatványozódott. Finn-ugrok, szibériai tatárok, jakutok, nogajok, kirgizek, csuvasok és más népek hajoltak igájába, s midőn I. Péter a nyugati műveltséget szolgálatába fogadta s tekintetét Ázsia felé kezdé fordítani: látköre alig sejtett végtelenségig szélesbült. Nem kell tehát csodálni, ha szemeit a Bottni-öböl mellől már korán Közép-Ázsia sivatagjain és a Hindukus jeges bércein keresztül a Ganges országa fölött kezdé legeltetni s már 1694-ben egy Malinki Simon nevű követének közvetítésével a lahori nagy-mogullal diplomatiái érintkezésbe lépett. Ez az ábrándos terv akkor kevés, vagy épen semmiféle eredményt sem tudott fölmutatni, Péter tehát progressiv haladásra volt kényszerítve

s minthogy csodadolgokat hallott Khivának arany kincseiről beszélni, 1713-ban Cserkaszki Bekovics herceget küldé e khánság meghódítására. Ez a vállalat szerencsétlenül végződött; mert az egész seregből csak egyetlen egy ember jött vissza, hogy a rémhírt meg hozza. De az ilyen katasztrófák sohasem rettentették vissza az orosz czárokat; az ő utódai folytatták a megkezdett munkát s az oroszok a mi századunk elején már urai voltak éjszakon a három khánság sivatagjainak és lassankint délfelé vonultak nyugaton a Kaukazuson át Persia felé és az Altai hegységen át Tien-San felé. Ez egymástól nagyon messze fekvő két határpontból a közép, azaz Turkesztan oázis országai felé időnkénti megszakítással folyton előre nyomultak. Ez a munka nem kerülte ugyan ki az angol államférfiak figyelmét, de megghiusítására majdnem semmit vagy csak igen keveset tehettek. A brit erély a fenyegető veszély tudatában csak itt-ott érvényesítheté magát s midőn a harminczas évek végén Miklós czár Perovszki tábornokot Khiva meghódítására küldé, csak akkor látta szükségét Angolország, hogy a lassan bár, de szakadatlanul előrenyomuló éjszaki medvének talpai elől az útát eltorlaszolja. Ekkor volt az, hogy a britek, kiknek határai India éjszaki részeiben még nem terjedtek a Szulejman hegylánczig, Afganisztánnal érintkezésbe léptek. Rendsit Szingnek, Pendsab oroszlánjának barátságos érzülete ezt a vállalatot lehetővé tette; Burnes Sándor rendkívüli követ által védő- és daczszövetségre akarták megnyerni Doszt Mohammed khán afgán királyt. A nevezett diplomata épen az erre vonatkozó alkudozásokkal volt elfoglalva, midőn orosz részről Vitkovics kapitány hasonló küldetéssel jelent meg Kabul udvaránál s a diplomatiái versenyt ritka erélylyel és agyafúrt ravaszsággal folytatta. Minthogy az oroszok a hazugságban és hízeltésben mindig felülmulták az angolokat, nem lehet csodálni, ha Vitkovics a rendelkezésére álló csekély eszközök daczára, angol kollégája fölött sikert aratott. A Burnesszal való alkudozások megghiusultak s Auckland lord, Indiának akkori főkörmányzója, hogy az oroszok befolyását Afganisztánra megghiusítsa, kénytelen volt háborút kezdeni Doszt Mohammed khán ellen. Ez volt az első angol-afgán háború, mely közel három évig tartott, néhány ezernyi ember-életen kívül 20 millió font sterlingbe került s mint tudva van, az angolok részére nagyon szerencsétlenül végződ-

dött. Csak egy erkölcsi győzelmet nyertek belőle az angolok. Midőn ugyanis látta Doszt Mohammed khán, hogy a fondor muszka a háborúba sodorta és kenyértöréskor cserben hagyta, rokonszenve a volt ellenség felé fordult s közte és az angolok között szövetség jött létre, mely az utóbbiaknak csekély áldozat árán az afgánok barátságát biztosította és majdnem egy negyed századon át fentartotta.

Ezalatt szabadon lélegzettek Angliában, kárhoztatták az Afganisztánban eddig üzött politikát, sőt szégyelni kezdték, hogy az oroszoknak közelgése India felé ily izgatottságot okozott. E bánatos politikai iránynak megfelelnek a tettek is, midőn a közönyösséget a végletekig vitték s azzal, hogy India éjszaknyugati határát a Szulejman hegységig kiterjesztették, a biztonsági érzet olyan mély gyökeret vert, hogy mindazokat, kik orosz veszedelmet láttak, allarmistáknak, sötét látkörűeknek nevezték és kigúnyolták. Beállott a «mesterséges tétlenség» politikája, John Bull ölébe rakja kezeit s tekintetével egészen elfordul éjszakeről.

Hogy a brit oroszlánnak ilyenén elaltatása a névparti úrnak fölötte tetszett, mondanunk sem kell. Itt épen az ellenkezőjét tették annak, mit az angolok rólok hittek: csendes, de szakadatlan munkásság lassankint előkészíté a mezőt a későbbi működésre s midőn a krími háború által Törökország leveretésétől elestek, annál nagyobb erélylyel és annál inkább kezdenek Ázsia belsejének meghódításával foglalkozni. Vakmerő kalandorok, a szent-Anna láztól izgatva (a hogy Oroszországban a katonai érdemrendek utáni sóvárgást nevezik), aránylag csekély eszközökkel az Oxus és Jaxartes partjaira nyomultak előre. A most bekövetkezett harcokban egy orosz rendszeren 2—300 tatárral állott szemben; mert hiszen az európai rendes hadsereg zárt rendjei hátultöltőkkel, rakétákkal és kartácsokkal a fegyvertelen vagy itt-ott kanócz-fegyverekkel ellátott ázsiai csoportokkal szemben könnyen mívelhetnek csodát. Így is történt, hogy egyik khánság a másik után elesett és az orosz kozákok már a hetvenes évek elején az Oxus partjain itatták lovaikat s már az egykori turáni felföld urainak tekintették magokat. Csodálatos, hogy mindezek daczára a brit közönyösség csak igen ritkán vagy épen nem indult föl ezen a látványon. John Bull göresösen fogta pénzes zacskóját s félelmét azzal a hiú vígasztalással csitította, hogy abban az esetben,

ha az oroszok az Oxuson átkeltek, Afganisztánt elfoglalták és Indiának közvetlen szomszédai lesznek, ez alapján véve nem volna veszélyes; minthogy a művelt állam szomszédsága a vad és érintkezésre képtelen ázsiai hordákénál mégis csak kívánatosabb; oly hordákénál, melyeknek szavában bízni nem lehet s melyeknek anarchikus állapotai örökös viszálykodást és háborút vonnának magok után. E vigasztaló szavak csakhamar ténynyé is váltak. Oroszország még alig biztosította főállomását a sivatagon túl, a Jaxartes völgyében és az egykori Bokharai khánság keleti részében, midőn sóvárgó szemekkel már Afganisztán felé kaelsingatott. Itt az öreg Doszt Mohammednek fia, Sir Ali ült a trónon, egy kielégíthetetlen bírvágyó és szennyes jellemű férfiú, ki atyjának angol szövetségével elégedetlen lévén, az éjszaki hatalom felé fordult, csak azért is, hogy — mint ő mondá — az őt fenyegető ellenséggel ujjat húzhasson. A cár, vagy helyesebben Kaufmann tábornok, az ő taskendi helytartója, nem sokáig kérte magát; barátságos viszonyba és tárgyalásba léptek, s midőn az utolsó háborúban az angolok flottáikkal az oroszoknak a konstantinápolyi útát elzárták: akkor az orosz alkudozások Kabulban már annyira haladtak, hogy Sztoljetoff missiójával az Angolország és Afganisztán közötti szakadást könnyű szerrel végrehajthatták. Így keletkezett a második afgán-angol hadjárat, melyet Anglia korántsem vett föl oly könnyen, mint Auckland lord idejében, s daczára annak, czélját rövidebb idő alatt érte el, mint 40 évvel ezelőtt, midőn az ellenséges föld helyi ismerete kevesebb, a katonai szervezet jóval csekélyebb és az ellenség ellenállási képessége, habár kisebb erőre támaszkodott, még is sokkal szívósabb és erősebb volt.

A mint olvasóim emlékezni fognak, csak néhány hétre és néhány jelentéktelen összeütközésre volt szükség, hogy Sir Ali khánt, ki hosszú ideig készülődött volt, legyőzze és birodalmának éjszaki részébe, Belkhbe szorítsa, hol a keserű csatlódás fájdalmától mélyen leverve és veszélyes betegség által ágyhoz lánczolva, még ugyanazon télen befejezte földi pályafutását. Ali állítólagos sírjának szomszédságában halt meg, hol csodatevő rózsák nőnek, melyek azonban ép oly kevésbé segítettek rajta, mint az az orosz katona-orvos, ki halálos ágya körül állott és a sors különös rendelése szerint, őt arra emlékeztethette, hogy mennyire tévútra vezette őt az oroszok sugal-

mazása, s az elkövetett hibáért most koronájával, sőt életével kell lakolnia. Midőn Sir Ali meghalt, akkor az angolok a Szulejman hegylánczon túl már hatalmában voltak a legfontosabb pontoknak; a kabuli út nyitva volt előttük, Ghazni, Kandahar és más helyek már kezeikben voltak; a nem jelentéktelen afgán hadsereg szétugratva és szétűzve, és hogy mint győzők, az országot nem kerítették rögtön minden oldalról hatalmukba, az csak azon okból történt, mert az angol államférfiak igen érthető és alapos tartózkodással voltak mindig az afgánok országának elfoglalása iránt. Angolország nem azért ment háborúba, hogy újabb területet hódítson, hanem csak hogy indiai birodalmának éjszaknyugati határait biztosítsa, s miután eddigi sikereikkel a kitűzött célt némileg elérték, úgy Kalkutában, mint Londonban csak azon voltak, hogy megtalálják az afgán hatalomnak azon képviselőjét, kivel becsületes békét kötni és a háborút lehetően gyorsan befejezni lehessen.

Minthogy Sir Ali khán halála előtt az ő idősebb fiát Jakub khánt tette utódjává s öt főbb szerdárjai el is ismerték, angol részről a legszebb reményekben ringatták magokat, csak azért is, mert Jakub khánt már kora ifjúságában erélyes és tehetséges embernek ismerték s látszat szerint megtalálni hitték a szükséges vas kezet, mely Afganisztán kormányzására megkívántatik. Ilyen várakozásoktól lelkesülve közeledett Roberts tábornok, az angol hadsereg főparancsnoka, Jakub khánhoz, mely találkozás a Gendemukban kötött békével végződött, melynek következtében mindazon stratégiaiilag fontos szorosok, melyeket katonai szakemberek, az úgynevezett tudományos határ létesítésére okvetlenül szükségesnek állítottak, az angolok birtokába bocsáttattak. E békekötésben megegyeztek az iránt, hogy Afganisztánnak külső viszonyai csak közvetítés által tartandók fenn, mi által az orosz beavatkozás elhárítására czéloztak; továbbá kikötötték, hogy állandó közvetítő tartózkodjék Kabulban és ideiglenes helyőrség tartassek Dselalabad-, Herat- és Kandaharban, ha a brit érdekek megkívánják s végül kikötötték magoknak az angolok a felsőbb-ségi jogokat a mohmand, afridi, veziri és más hegyi törzsek fölött, melyek a kiigazított határvonalon laknak.

Ezek voltak főbb pontjai a gendemuki békekötésben megállapított egyezkedéseknek. Angolországban nem kevésbé örültek a gyors békekötésnek s midőn Jakub khán Sir Louis Cavag-

nari angol biztos sátorában habozás nélkül tollhoz nyúlt, hogy nevét a békekötés alá írja, az angolok szabadon lélegzettek és a legjobb reményekkel kecsegtették magokat. De az örömmámornak csak rövid ideig kelle tartania; mert a különben nagyon gyakorlatias angolok ezúttal csak hiú számításokra fektették művöket s ennek ipso facto föl kelle bomlania. Még alig hirdették ki a békét; az éjszak-nyugat felé előre tolt csapatok megszállva tarták Kandahart és a Hilمند vidékét; sőt a Kabul felé haladó hadsereg még csak csekély úton tette meg visszavonulását: midőn az a rémhír terjedt el, hogy az egész kabuli brit követséget legyilkolták, mi az angolokat és az egész világot iszonyattal töltötte el. Tehát ugyanazonos ismételése az 1841-iki eseményeknek; akkor Sir Alexander Burnes, ma Sir Louis Cavagnari esett az ázsiai barbárság és furfang áldozatául, s minthogy az egyrészt megegyező hasonlatban örömet találtak, ez összehasonlító egybevetésekkel még tovább mentek, midőn egy szükségképen bekövetkezendő katasztrófáról jövendölgettek s kimondhatatlan aggodalommal néztek a Szulejman hegylánczon túl történő dolgok elé. A britek, különösen a londoni conservatív miniszterium aggodalma rendkívüli volt. Egyelőre nem volt más hátra, mint gyors menetben Kabulba menni és a gyalázatos tettet megboszulni, s az ottani állapotokban az aljas tett okait kifürkészni, hogy a későbbi teendőkben a szerint járjanak el. Míg a hadsereg e második menetben — oly menetben, mely gyorsaság és ügyesség tekintetében az új-kor katonai remekművei közé számítható — közeledett az afgán főváros felé, a legkülönbözőbb hírek kezdtek szállongani Jakub khánnak részességéről a politikai gyilkosságban. A tényállásról alaposan értesült államférfiak nagy többsége nem hajlandó az afgán uralkodót hibáztatni, mennyiben az egész szomorú epizódot a vallási fanatizmus hirtelen kitörésének tulajdonítják, melynek megakadályozására Jakub khán vagy elegendő eszközökkel vagy a kellő eréllyel nem rendelkezett. Az afgánok mély gyűlölete az angolok iránt, e hegylakók fékezhetetlen vérszomja és a keleti kormányok tehetetlensége ilyen kritikus pillanatokban, valának e felfogásnak alapindokai. Csak az angol követ Gribojedovnak az 1829-iki február 29-én történt meggyilkolásának hasonló esetére és az orosz követségi palotától nem messzire lakó Mehemmed Sah királynak akkori viseletére kellett volna

gondolni s a gonosz tettnek könnyen nyomára lehetett volna jönni; de a világ és különösen az angolok nagyon szörnyű csalódásban ringatták magokat. Jakub khánról azon hírek és mondások szerint ítélték, melyek az ő katonai képessége, erélyes jelleme és főleg az angolok iránti határozott rokonszenvéről már régen közkeletűek voltak; elfeledték azt, hogy jelleme az egykori Jakub khán szerdarnak, Herat kormányzójának, kit e sorok írója személyesen ismert, a mai Jakub khán fejedelemétől lényegesen különbözik, hogy évekig tartó fogsága és folytonos halálfelelme ez embert előbbi jó tulajdonaiból teljesen kivetköztette s hogy az utolsó években inkább félelemből mint meggyőződésből atyjának vak eszközévé aljasítá magát. Ez a körülmény magyarázza meg Sir Ali képességét, hogy fiát, kit egész életében különösen sohasem szívelhetett, ki neki titkos és nyílt forradalmakkal sok keserű órát okozott, mégis utódjául elismerte, s ezen az úton szükségképp arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy Jakub khán nem kevésbé volt ellenséges hangulatú atyjánál, s hogy a gendemuki békekötésre nem annyira az angolok iránti rokonszenve, mint inkább az ország kétségbeesett állapota és a legnagyobb szükség indította.

A tényállás tekintetében az angol parancsnokok Afganisztánban egy hibát határozottan elkövettek. Hogy Jakub khánnak és az egyes törzsfőnököknek kölcsönös viszonya, de különösen, hogy az elsőnek politikai érzülete több hónapon át az országban való tartózkodásuk alatt teljesen ismeretlen volt előttök, olyan hiba, melyet nem lehet eléggé megróni, s fájdalom megint csak arról győz meg, hogy a szorosan európai jellem az ázsiaiak furfangjával szemben a rövidet húzza. Orosz parancsnokon, ki Európában büszke európai módon, Ázsiában ellenben szorosan ázsiailag tud viselkedni, ilyesmi soha meg nem történt volna. A tévedést elkövették s egy Kabul ellen indított második hadjáratban kellett jóvá tenni. Roberts tábornok Csar-Asziab (Négy malom) vidékén, a fővároshoz közel vívott szerencsés ütközet után bevette Kabult; megkezdte a vizsgálatot s azonnal kitűnt, hogy Jakub khán elég gonosz és oktalan volt, hogy az atyjától örökölt angol gyűlöletében az ártatlan angol követet az övével együtt hideg vérrel legyilkoltassa.*) E mellett a gonosz ázsiai még az utolsó pillanatban

*) Mint az angol részről folytatott eddigi vizsgálatokból kitűnik, a gyilkosság főreszessége Jakub khán saját testőrségére esik.

is az ártatlant játszta, mennyiben az angolok közeledésekor, a fővárosból titkon megszökött s csak kevesektől kísérve, a főparancsnok elé lovagolt, őt fölkérte, hogy a forrongó város ellen oltalmába vegye s az angol táborban való rövid tartózkodása után, hol fejedelmi tisztességben részesítették, e meglepő nyilatkozatot tette: «Most le akarok mondani a trónról, megúntam e hiú világ mulékony dolgait s inkább fűvágó akarok lenni Indiában, mint király Afganisztánban».

Nem tekintve e gyalázatos tett hiábavalóságát, az afgánok még vallásuk parancsa ellen is vétettek, mennyiben a korán határozottan mondja: „*La zevalun fil szefirun*“, azaz: «A küldöttet baj ne érje»; de az afgánok fanatismusa és vadsága oly nagy, hogy a kormány ép oly könnyen elragadtatja magát a pillanat heve által, mint az elmezavart dervis, ki egy indiai város bazárjában legyilkolja a semmi rosszat nem gyanító európai, hogy ez istentelen tetteért a mennyországba jusson. Hogy mindannak daczára az angol büntetés sokkal enyhébb volt, mint a hogy ez a gonosz tett megérdemelte volna, azt annak a békülékeny szellemnek kell tulajdonítani, melyet a briteknek Afganisztán jelenlegi állapotai mellett gyakorolniok kell; mert a katasztrófát csak szomorú epizódnak kell tekinteni; mennyiben Afganisztánnak kibékítése és a kívánt határnak biztosítása szilárd alapra fektetett föltételek alapján kell hogy első sorban az angol államférfiak szeme előtt lebegjen.

Mielőtt azonban erre a fontos pontra áttérnénk, meg akarjuk említeni azon fontos előnyöket, melyekben az angolok az afgán főváros meghódítása által részesültek, s melyekről régebben az afgánok nemzeti büszkesége iránti tekinteteből lemondottak. Ez előnyök alatt értjük első sorban azon intriga szövedékének fölfedezését, mely titkon Sir Ali khán és a taskendi orosz hatóság között szövetett, s mely részint a fölfogott közlésekből, részint Jakub khán vallomásaiból s végül más kézzelfogható tényekből kiderülve, az angolokat alaposan megtaníták arra, hogy mit tartsanak a szentpétervári kabinet igazságszeretetről. Ez a fölfedezés nagy hasznára vált az angoloknak; mert most már ismerik Kaufmann tábornok és Sir Ali khán szerelmi viszonyát, mely korántsem volt platoi; már régi idők-ből, még 1869-ből származott, midőn az utóbbi Amballahból, honnan Mayo lorddal való találkozása után nagy elégedetlenül és kedvtelenül tért vissza, azon egyszerű okból, mivel a britek

az ő bugyogójának bő és mély zsebeit nem tölték meg annyira arannyal, mint azt ez az arany-sóvár ember reménylette. Azóta, beszélé a meghalt király fia, aggódva atyja az ország jövőjén és szoros szövetséget óhajtván, Oroszországban kereste azt, mit az angoloktól több évi kérése daczára sem volt képes elnyerni. Hogy Kaufmann tábornok színészi természete volt az, mely az Oxus bal partjától Taskend felé kinyújtott afgán kezét oly készségesen szorongatta, vagy hogy ily közeledés már régen programmpontját képezte-e a szentpétervári államférfiaknak, azt ebben a pillanatban még nem lehetne határozottan megállapítani. Tény az, hogy míg a Néva partján tettett büszkeséggel utasítottak vissza minden gyanúsítást az afgán dolgokba való beavatkozást illetőleg, azalatt Taskendben gyöngéd szerelmi ömlengésekben nyilatkoztak a brit igától fenyegetett vitéz afgán népről. Most kiderült, hogy ez a viszony volt az, mely az 1873-ik évben Anglia és Afganistán között köttetni szándékolt egyetértést meghiusította, sőt hogy ez volt oka mindazon kicsinyes czivódásoknak és bosszantgatásoknak, melyek az utolsó évtizedben Kabul és Kalkutta között napirnden voltak, s végül a szakadást és az arra következő háborút eredményezték. Oroszországban mentségökül azt hozzák föl, hogy Sztoljetof küldetése 1878-ban csak önvédelmül történt az angoloknak a Bosporusban elfoglalt álláspontjával szemben és semmi más előbbi tényekkel nem áll kapcsolatban; oly mentség ez, mely hatását nem tévesztette volna el, ha azalatt Kabulban nem jöttek volna olyan orosz iratoknak nyomára, melyek az orosz hazugságot nyíltan nem állítják pellengérre, olyan iratoknak, melyeknek közlését az angol kormány most még visszatartja, habár a legkisebb kétség sincs benne, hogy Szentpétervárott, a miniszterek esküdözése daczára, már évek óta furfangos játékot űztek az angolok háta mögött, s ezt a régen megkezdett játékot ellencsapással akarták kizsákmányolni a bosporusi flotta-demonstratióért. Míg egy részről afgán szem- és fültanúk állítják, hogy Sztoljetof tábornok volt az, ki Sir Neville Chamberlain angol küldöttnek visszautasítását határozottan tanácsolta, addig más részről orosz corpora dilictiket találtak, melyek a legmakacsabb kételkedőt is meggyőzhetik. Ezek közül való 15,000 darab újveretű orosz arany rubel, melyeket Sir Ali khán kincstárában találtak, s melyekre vonatkozóan velünk, kik ama vidék kereskedelmi

viszonyait némileg ismerjük, senki sem fogja azt elhíttetni, hogy ezek talán valamely készpénzfizetés alakjában jutottak ide Bokharából vagy Orosz-Turkesztanból, hol csupa papírpénz van forgalomban; továbbá az orosz ezüst rubel és kopek pénzdarábok sűrű és széles elterjedése, melyek nemcsak Kabul, Dsellalabad és Isztalif bazárjait elárasztják, hanem még a legegyszerűbb hegylakóknál is forgalomban vannak, a mi annál feltűnőbb jelenség, minthogy Bokharában és az Oxus mentén csak a régi bokharai tengék és rézpénzek vannak forgalomban. Az ezüst szamovárokról és thea-kannákról, orosz-persa fölirattal, melyekben az emir iránti orosz csodálat és szeretet talált kifejezésre, szólni sem akarunk; de nem hagyhatjuk említetlenül a rézgombokat orosz monogrammal, melyekkel mintegy öt ezred kabátjai vannak ellátva, s melyek bizonyosan ugyanazon orosz raktárakból kerültek ki, melyekből az Indiában egykor kiselejtezték és az afgánoknak átadott vörös kabátok. Azt hiszem, hogy a fölhozott bizonyítékok elég ékesen szólnak; csak azt akarjuk még hozzáadni, hogy míg fanatikus molláhk Afganisztán déli vidékein a britek ellen mint fekete hitetlenek ellen vallásháborút hirdetnek, ugyanazok az oroszok az iszlám védőjének magasztalják. Ezek oly tények, melyek nem napok vagy hónapok művei, hanem évek óta keletkeztek.

Ha tehát Kabul bevétele az angoloknak tisztán megvilágította az ő viszonyukat Oroszországgal és a mostani háború tulajdonképi eredetéről fölvilágosítást adott; akkor annál inkább fenn forog annak szüksége, hogy a kalkuttai és londoni államférfiak egyetértésre lépjenek Kabullal. Az adott körülmények között az afgán zavarok lecsillapítására csak két mód vehető tekintetbe, melyek mindketteje azonban nagy nehézségekkel van összekötve, a nélkül, hogy végül teljes megoldást biztosítana. E módok elseje Afganisztánnak teljes meghódítása és bekebelezése az indiai birtokba. El lépés megtehetését eddig kevésbé hitték Londonban mint Indiában, és a ki az afgán helyi viszonyokkal ismeretes, az inkább a Themse parti államférfiakhoz, mint a tettszomjas indiai katonapárthoz szegődik. Egész Afganisztán annectálása a briteknek legrosszabb üzlete volna, mely még a költségeket sem fődözné, nem is szólva tiszta haszonról. A mit a durani Ahmed Sah a méz nélküli méhkasról mondott, ezzel a hasonlattal élve Afganiszt-

tánról, az némileg ma is áll; mert eltekintve attól, hogy az ország nagy terjedelmét és öt millió lakóját véve alapul, a mostani 16 millió államjövödelem jelentékenyen emelkedhetnék, mégsem remélhetjük, hogy a legnagyobb megerőltetésekkel is az ipar és kereskedelem terén annyira lehetne vinni, hogy a művelt kormányzás gépezetét meg lehetne fizetni. Ez, a mint az újabb időkben kitűnt, Orosz-Turkesztánban is lehetetlen, hol ez az új *acquisitio*, az orosz kormány szerény közigazgatási igényei daczára, évenként 8—10 millió rubelre rüg. Itt még az is szemügyre veendő, hogy az új orosz alattvalók a világ legbékészeretőbb emberei. Éveken át tartott despotizmus bárányszelidekké és oly gyávákká tette őket, hogy hozzájuk foghatókat alig találhatni, míg ellenben a tiszta vérű afgán a világ legvakmerőbb, legvérengzőbb és legfékezhetetlenebb népei közé tartozik. Oroszországnak béke időben Turkesztán őrizetére, beleértve a harcziás kipcsakokat és karakirgizeket is, összesen 15.000 emberre van szüksége, míg a britek Afganisztánban ilyen haderővel még a Szulejman hegyláncz mentén elterülő egyes törzseket sem képesek féken tartani. Föltéve tehát, hogy az újabb időben fölmerült azon tervnek, hogy az ország főerősségeit megszállják, keresztülviteléhez hozzá fogának is, az a mérték fölötti költség daczára is csak igen csekély vagy épen semmi eredményre nem vezetne; mert az egyes helyőrségek összekötő lánczolatát legalább egy nemzedéken át kellene roppant fáradsággal föntartani. Az afgánoknak harcziás kedvét még sokkal nehezebben lehetne megfékezni, mint a Kaukazusban lakó lezgiek fanatizmusát, s míg a szerdároknak, a középkorbeli rablólovagok emez ős alakjainak egész osztálya ki nem irtatnék, egész Afganisztán kibékítéséről vagy műveléséről szó sem lehet. Ez emberek, kik évszázadok óta szokva vannak a szegény földművelőnek és békés kereskedőnek keresményéből táplálkozni, kik a világot nem is képzelik magoknak másként, mint barbar-fejetlen állapotban: ezek az angol parancsszónak csak a legnagyobb erőfeszítés mellett engedelmeskednének.

Ilyen kiadásokra az adót fizető angol teljes joggal csak nehezen fog vállalkozni, s e szerint csak a másik alternativa volna elfogadható, t. i. Afganisztán az afgánok kezében volna hagyandó, azaz a gendemuki egyezségben lerakott stipulatiók volnának érvényesítendőek: egy új afgán király volna trónra

helyezendő s az angol befolyás csak annyira volna kiterjesztendő, mennyiben ezt idegen diplomatiái beavatkozásnak ellenőrzése megkívánja. Ebben az esetben azonban, az újabb időben lábrakapott fejtelenség és teljes hiánya egy befolyásos főnöknek, kiben az angolok bizonyos tekintetben megbízhatónak, jelentékeny nehézséget okoz.

Mialatt e sorokat írjuk, azon újabb híreket vesszszük, hogy Doszt Mohammed khánnak még élő öt fia, Roberts tábornok fölhívásának engedve, Afganisztán jövőjének megbeszélése céljából, már részben Kabulba gyűltek, részben oda az úton vannak. Ha ez valósul, akkor jelentékeny lépés volna téve e szerencsétlen ország kibékítésére. Roberts tábornok, az épen oly derék katona, mint teljesen őszinte jellemű és államférfiúi tekintettel bíró férfi, az egyedüli személy, ki az öreg Doszt utódjait a britek békés szándékairól meggyőzheti és velők megértetheti, hogy mily kínos volna az angol koronára, Afganisztánt meghódítani, és hogy Angliában semmit sem kívánnak inkább, mint azt, hogy hazájokból semleges területet képezzenek, mely önmagában egységes és az angoloknak épen oly erős szövetségese legyen, mint a hogy éjszokról jövő minden csábításoknak útjából kell kitérnie, és csak Angolország barátságában kell keresnie oltalmat a nem épen veszélynélküli jövővel szemben. Ez sikerülni is fog az angol főhadparancsnoknak; kívánjuk is neki tiszta szívünkből, de nem tehetjük, hogy rá ne mutassunk arra, hogy ennek a kívánságnak megvalósítása nem napokat vagy heteket, hanem éveket fog igénybe venni. Sokkal könnyebben csendesülnek le a dühöngő vihartól toronymagasságnyra korbácsolt hajjai az Océánnak, mint az afgán népnek harci események által fölzaklatott szenvedélyei, különösen ha ezek a harci események szerencsétlen kimenetelűek voltak s minden egyes afgán kebelében a vérboszú harpiáját hagyták vissza. Midőn az 1842-iki háború az afgánok részére tudvalevően győzelemmel végződött, az öreg Dosztnak, a vaskezü és okos pillantású férfiúnak éveken át a legnagyobb erélyt kelle alkalmaznia, hogy Afganisztánnak a kerékvágásból kikötkent állapotait rendezze. Kell-e tehát csodálnunk, ha ma egy ilyen művelet még több erélyt és hosszabb időt igényel, főleg midőn az adott viszonyok között a Barekzai család főnökei közt egyetlen egy sincs, ki az öreg Dosztot megközelítené, nem is szólva arról hogy elérné; sőt

a hol olyan követelők lépnek a síkra Afganisztán koronájának elnyeréseért, mint Abdurrahman, Nik Mohammed, Mohammed Dsan és többen mások, kik az illető törzsektől támogatva, Afganisztán uralmáért kifejlődő hosszú és véres harczt helyeznek kilátásba. Ha tehát az angoloknak szíven fekszik, hogy Afganisztánból majdan kivonuljanak és a mellett a kitűzött cél mégis elérjék, akkor nagyon sajnáljuk, hogy törekvésüket nagyon illusoriusnak kell állítanunk. Ha sikerülne Angliának, az afgán nép többségének akarata által megválasztott fejedelmet ültetni a trónra, akkor a legjobb esetben is szüksége lesz még egy időre az angol fegyverek támogatására, hogy magának tekintélyt szerezhessen. Eddig minden afgán harczt láttuk a betörő keresztyén hódító ellen, a jövőben az egyes törzsek harczt fogjuk látni egymás ellen, oly harczt, melyből csak az fog győzelemmel kibontakozni, ki pénz és fegyverek mint az afgánok szemében a legnyomósabb érvek fölött bőségesen rendelkezik.

Ez az általunk fölállított prognostikon talán kevésbé fog tetszeni az angoloknak, de a való tényállásnak annál inkább megfelel. Hogy Afganisztán keleti és déli részének magas, csupasz és zord hegyeiben gyilkosságot és rablást szomjazó vad hegylakók vannak, kik történeti emlékezés óta, mint sasok fészkeltek hegyes hazájok csúcsain, hódítók által csak időről időre szorítottak engedelmességre, de teljesen sohasem törtettek meg, azon az angolok csak keveset fognak változtathatni. A természet örök törvénye föltartóztatlanul megy az ő szokott útján és csak akkor válhatik az ember előnyére, ha számot vet rendelkezéseivel és az általa teremtetett viszonyokhoz alkalmazkodik. A tények erőszakos ignorálása mindig csak káros volt.

Ezt előre bocsátottuk, hogy rámutassunk annak szükségére, mely Afganisztán két részének, t. i. a keleti és nyugati fél közötti szoros megkülönböztetésre való tekintetből következik. A physikai és ethnikai viszonyok figyelmes vizsgálójának tekintetét nem fogja elkerülni, hogy, míg az ország keleti része az ő hóborította hegyeivel a történelemben soha sem volt nyitva az átjárásnak és néhány kedvezően fekvő völgy kivételével sem nagyon benépesítve nem volt, sem kiváló termékenységnak nem örvendett; Afgánország nyugati része ellenben mindig az a része volt az országnak, melyen, mint a turani felföld és India közötti főúton, a tulajdonképi közle-

kedés folyt. Ez volt az az út, melyen az ős időkben az árja és turáni népvándorlások különböző áramlatai hullámzottak; itt vonult el a legtöbb hódítónak útja éjszokról délfele: Mahmud, a Gnaznevida, Dsengiz az ő mongol rabló hadaival, Timur, a sánta világhódító és végül Nadir Sah, a merész afsár törzsfő, mindnyájan azt az utat használták, csak az egy Baber kivételével, mivel ő a vele békés lábon álló Huszein Mirza szultánnal nem akart meghasonlani és területén át nem akart ellenséges támadást intézni. De nemcsak a különböző hadmenetek, hanem a déli India és a tatárvilág közötti kereskedelem is előszeretettel mozgott e részen az országnak; mert habár az Indus alsó folyásától az Oxus felé utazó jelentékeny kerülőt tesz is, az egyes helyek nagyobb járhatósága az időveszteségért bőven kárpótol. A műveltség is mindig kedvezőbb lábon állott nyugaton mint keleten. Herat már az ó-korban jelentékeny szerepet játszott, Ghazni a közép-korban a politikai hatalom középpontja volt, és hogy mily rendkívül termékenyek a Hil-mend folyó partvidékei, arról Biddulph tábornok nem rég a londoni földrajzi társaság ülésén bámulatos dolgokat mondott.

Tehát nem volna egyáltalán indokolatlan, ha Afgánország mindkét részét a jelenben is figyelemre méltatnák és ennek alapján a követendő politikának is két különböző irányt adnának. Afganisztán keleti részét, úgyszintén déli részéből egy darabot, az angolok az előbb említett politikai függetlenségben hagyhatnák és egész nyugodtan nézhetnék, hogyan küzd az egyik és másik gilzai vagy barekzai főnök a felsőbbiségért, ha csak nem szándékozik Oroszország segítségével a küzdterén megjelenni; egészen közönyös lehetne az angoloknak, hogy Veli Mehemmed, Abdurrahman vagy bárki más székel Kabulnak darázsfészekében, föltéve, hogy az elfogadott békeföltételeket lelkiismeretesen teljesíti és magát minden külső politikától távol tartja. A kelet számára ez intézkedések elégségesek, mert minden további beavatkozás haszna alig érne föl a jelentékeny kiadásokkal. Ez azonban semmi esetre sem áll a nyugatra vonatkozóan. Itt már az ethnikai és territorialis viszonyok magokban is behatóbb politikára utalnak; itt Nagy-Britannia nem játszhatja többé a nyugodt szemlélő szerepét, sőt a Herat és Indus között vezető országút főhelyein felállítandó előőrsök által kell magát biztosítania. A mint a lefolyt öt év angol politikájából eléggé belátható, egy ilyen szándék

lehetősége az illető kormánykörökben már világossá kezd válni; erre mutat legalább az előnyomulás Beludsiszstanba és a megerősített állás Quetában, melyet az angolok nem egy hamar fognak kiüríteni. Minthogy újabb időben Kandahar állandó occupatiojának gondolatával is megbarátkoztak, épen nem látom be: miért késedelmeskednek, sőt miért vannak oly nagy ellenszenvvel az iránt hogy e védbástyát a Murgab folyó partjáig végleg kiépítsék és magokat e veszélyeztetett oldalon az éjszokról özönlő görgeteg ellen biztosítsák.

A mit az ellenesek az ilyen terv ellen fölhozhatnak, az leginkább a határ-cordon túlságos kiterjesztésére és a működési alapnak Indiától való jelentékeny eltávolítására vonatkozik. Az Industól Heratig t. i. 190 földrajzi mérföldet számítanak, a mi mindenestre nagy távolság; de nem szabad elfeledni, hogy jelenleg csak a kisebb feléről van szó, minthogy az Industól Kandaharig való 100 mérföld, úgy szólva angol területté lett változtatva, sőt a mint mondják, legközelebbtről sínkötelék által Indiához fog kapcsoltatni. Tehát csak a Kandahar és Herat közötti 90 mérföldnyi terület marad hátra, mely út viszonylag a legkényelmesebbek közé tartozik egész Ázsiában s melyről itt, minthogy e tárgyról még nem volt szó, kissé behatódiban akarunk szólni.

Az említett két pont között van három jelentékenyebb hely, t. i. Girisk, Ferrah és Szebzevar. Kandaharból Giriskig most 16 mérföld van; az út Kokaran, Szandsari, Hauzi-Meded khán, Khuski-Nakhod és Khaka-Csapan helységek jól művelt vidékén vezet át, részint a nevezetes Argandab folyó és csatornáit mellett, részint vízzel jól ellátott síkon át; tehát bőségesen szolgáltat vizet és takarmányt. Girisknél a Hülmenden kell átlépni és a Ferrahba vivő 30 mérföldnyi területen, mialatt Zirek, Dusah, Biabane, Naszir, Kasrud, Hadsi-Ibrahimi, Szijah-al és Kharmalik állomások vannak, a Szefid-kuhnak eddig kinyúló nyugati nyújtványai átlépése után néhány meredek hely kivételével egyetlen egy nehézséggel sem találkozunk s az említettek is olyanok, hogy a legnehezebb löszerek is könnyen átléphetik. Ferrah ma ugyan romhalmaz, de nem meddősége, hanem az afgánok borzasztó rablógazdálkodása következtében, kiknek uralma alatt művelésről szó sem lehet. E körülménynek kell tulajdonítani, hogy a Ferrahtól Szebzevarig terjedő 20 mérföldnyi területen, a csendesen emelkedő domb-

felület daczára nincsenek falvak, s csak egyes nomad törzsek tanyájául szolgál, kik a legelő és víz bősége következtében itt, a régi kultura helyén csak állattenyésztést űznek. A Szebzevártól Heratig terjedő többi térségen, mely szintén 20 mérföld, már művelt vidéken kell áthaladni, mely minden háborúk, s minden afgán nyersség daczára sem pusztulhatott el teljesen. Jól művelt földek, gazdag csatornázás és díszlő kertek váltakoznak egymással s a ki a Herat közvetlen közelébe érkezett, az könnyen megértheti, hogy Conolly 40 évvel ezelőtt miért képzelte itt magát egy olasz város közelében.

A mint látható tehát, oly helyi nehézségekről, melyek egy sereg menetének vagy pedig katonai közlekedés fentartásának gátló akadályt vetnek, szó sem lehet a kandahar-herati vidéken. Itt nincsenek veszélyes, mély völgyesorosok, meredek átjárók, legkevésbbé pedig veszedelmes hegylakók, kik minden szikla mögött lappangva, a legnagyobb éberségre utalnak. E vidék lakói beludok, afgánok és iraniak, az utóbbiak parszivanok, tadsikok és csihar-ajmak elnevezések alatt. Az afgán elem, mely Giriskig elnyúlik, csak kevésbé különbözik általános jellemére keleti és nyugati testvéreitől. Uralkodó törzs a kakeri, melyhez Ghazninál a gilzai csatlakozik. Ez afgánoknál a rablási és hadakozási vágy ép oly kevésbé hiányzik, mint a többieknél, de az iraniak szomszédsága és az éjszakeről délre vonuló kereskedelmi országút élénk forgalma különösen a városok lakóira bizonyos művelődési befolyást gyakorolt. Ez leginkább a nyugodt magatartásban nyilvánul, melylyel a kandahariak az első és most a második brit occupatio alkalmával kitűntek, úgy hogy azon meggyőződésre kell jutnunk, hogy e városnak lakói, kik az ipar és kereskedelem békés foglalkozásához szoktak, az afgán önkénykedést megúnva, most már rendezettebb viszonyok, az élet és vagyon biztonsága után fognak vágyódni s az angolokkal azért is meglesznek elégedve, mivel az angol kormányzásnak még legcsekélyebb árnya is nekik épen ezt biztosítja. Hogy Kandahar 40 évvel előbb Sir Henry Rawlinson kormánya alatt a legnagyobb vihar közepett csendesén viselte magát, s hogy ez a Kandahar ma Sir Donald Stewart és az ő politikai segédjének Saint-John őrnagynak parancsa alatt, Cavagnari meggyilkoltatása és Mehemmed Dsan föllépése után egész csendesén maradt, az egyedül és kizáróan e viszonyokban leli magyará-

zatát. Ma e város kormányzása egy kandahari szerdarnak, bizonyos Sir Ali khán nevű főnöknek kezében van, míg az angolok megelégedve a katonai felügyelettel, a belső ügyekbe egyáltalán nem avatkoznak, sőt tán örülnek is, hogy nem kell beavatkozniok. Nem látom be tehát, hogy — mint azt Sir Henry Rawlinson is *Nineteenth Century* című havi lap egyik cikkében helyesen megjegyzi — ezt a kormányzási módot mért ne alkalmaznák másutt is, főleg midőn Girisktól tovább éjszaki irányban iráni népelemekkel van dolguk, kik az afgánoknál kevésbbé nyeresek levén, inkább fognak alkalmazkodni, mint a legcsendesebb iráni népség. A szebezevari, ferrahi és herati parszivanokat, tadsikokat és kizilbasokat katonai czélokra nem ajánlanám, mint inkább békés, szorgalmas polgárokat, kik, ha az angolok őket támogatják és védik, rendíthetetlen hűséget és ragaszkodást fognak tanusítani. E vidéknek iráni ős lakosságát több mint 300 év óta fosztogatják és rabolják, legyilkolják és rab-szolgaságra hurczolják s az afgán, özbeg, turkoman és persa katonák által ingereltetve, megtizedeltetnek; az tényleg már el is züllött; de még mindig lehetne találni egy magvat, mely az angoloktól ápoltatva és védve, könnyen alakulhatna etnikai elemmé, melyre a britek éjszak felé fölállítandó előőrseiket alapíthatnák. Túlnyomó számban szunniták levén, a siita persák minden csábításainak ellene állanának ez irániak, míg az afgánokkal, kiknek vadságát és zsarnokságát mindig gyűlöltek, soha meg nem egyeznek.

Ha tehát e nép-elem középpontjául Herat városát tekintem, mely városról a régi közmondás azt tartja: «Ha Khoraszan a világ kagylója, Herat a gyöngy benne»: teljes odaadással szegődöm mindazon nézetekhez és nyilatkozatokhoz, melyeknek Malleson ezredes az ő: *Herat, Közép-Ázsia gabona raktára és kertje* *) című művében kifejezést ad. Igen, én mindent aláírok, mit ez a tudós katonatiszt e városnak egalji előnyeiről, strategiai, kereskedelmi és katonai fontos fekvéséről s környékének talajdazdagságáról mond. Ezt különben nem is kellene itt különösen kiemelnem, hiszen tizenegy évvel ezelőtt már jóval megelőztem **) az angol publicistákat *Herat és a közép-ázsiai kérdés* című cikkemmel s most nem

*) *Herat the Granary and Garden of Central Asia.*

**) *Unsere Zeit*, új folyam, V. 2, 139 és köv.

csekély elégtétellel látom, hogy akkor nagyon szigorúan megbírált, sőt kigúnyolt állításaimat nem egy ellenesem ismétli és politikai szabályul fölállítja. Íme, a mit akkor csak gyöngé körvonalakban rajzoltam és mint óhaj tandót jeleztem, az ma parancsoló szükségként merül föl és pedig azon fontos alapon, minthogy az éjszaki versenytársnak az utolsó évtizedben jelentékenyen megváltozott állása e tényezőket életbe léptette, melyekkel szemben Anglia Herat bírását illetőleg közönyös nem maradhat. Midőn tanulmányomat Heratról írtam, akkor az oroszok még csak Szamarkandot foglalták el; a Jaxartes völgyében még csak gyöngé lábön állottak; Khokandra még csak gondolni sem mertek és Khivába még egy szála sem ért annak az árnyéknak, melyet a muszka az Oxus partjaira vetni kezdett. Ma sok, nagyon sok megváltozott. Az oroszok ma nem csak egész Khokandot meghódították s Bokhara és Kliva urait tették hűbéreseiké, szóval nemcsak az Oxus és Jaxartes egész éjszaki vidékének jutottak elvitázhatatlan birtokába, hanem ez ország déli részében, a Kaspi tenger keleti partjain is Persia közvetlen határáig kiterjeszkedtek, s midőn e sorokat írjuk, éppen készen állanak, hogy a turkomán önállóságnak minden időben rettegett bástyáit lerombolva, jelentékenyebb lépést tegyenek dél felé, hogy a rettenetes polyp karral éjszaki Afganisztánt, t. i. az indiai főutat fenyegezzék. Ezt Angolországának nem lehet és nem szabad elszenvednie. Éppen ezért vált Herat és Merv bírásának politikai kérdése a napi sajtó megvitatásának tárgyává, melyhez részünkről már gyakrabban hozzászólottunk. Ez alkalommal az oroszoknak a tekke-turkománokkal való harcáról fogunk némi dolgokat elmondani.

II.

A mit néhány hónap előtt az oroszoknak balsikeréről a turkomán sivatagon jövendöltem, a legpontosabban teljesedett, mit éppen nem a jóslóképességnek, hanem a tények beható megfigyelésén alapuló kritikának tulajdonítok. Jövendölésem azonban különös módon még sokkal kedvezőtlenebbül teljesült, mint a hogy azt megjövendöltem; mert az oroszok nemcsak el nem érték a tekke-turkománok leigázására törekvő céljokat, hanem azon felül még annyi véres fövel tértek vissza az

akhal-tekkék földjéről, mint a hogy ez rajtok Ázsia egyetlen vidékén és soha meg nem esett. Bizony borzasztó hadjárat volt az, melyet az oroszok 1879 nyarán a Csekislar vidékéről a tekkék kultur-oasisáig tettek. Majdnem 40^o R. forróságban, víznélküli sivatagon mely homokban kelle menniök. Az út első részében, t. i. Csekislartól Csatig, mintegy 20 földrajzi mérföldön a 20.000 emberből álló hadseregnek körülbelül egy harmada a harcra képtelen lett s maga a főhadparancsnok Lazaref ezredes is a halál martalékául esett. Csattól kezdve a veszteség rettenetes számban növekedett s midőn az oroszok szeptember elején Düz-olum és Böürmén át elővonultak, s Dingiltepénél a turkoman ellenség zömével találkozottak, számok már annyira megfogyott és a fáradalmakhoz különben hozzá szokott katona annyira kimerült volt, hogy a turkománok hirtelen rohamának és ritka vitézséget tanúsító támadásának ellenállani képtelenek levén, gyors futásban kerestek menekülést. A gúktepei vereség szeptember 9. és 10-kén, mely alkalommal Nur-Verdi khán, tekke főnök vitte a parancsnokságot, sokáig emlékében marad az oroszoknak. Hogy e megfutamodásban hány ember esett áldozatul, arról soha sem kapunk megbízható tudósítást; de a vereség nagyságát abból lehet következtetni, hogy az egész út holttestekkel volt rakva és 6000 tevéből 5700 darab maradt az úton.

Ha az oroszokat e szerencsétlenség egy más turkesztáni nép részéről érte volna, akkor annak hatása nagy következményű ugyan, de oly mélyreható erkölcsi kudarcz semmiesetre sem volna. A belső ázsiai világ mindenik vidékén, Sinától a Kaspi-tengerig és Embától az Indusig a turkománok és különösen a tekkék mindenütt a legvitézebb, legfékezhetetlenebb és legbátrabb harczosok hírében állanak, kiknek mindenki kitér útjából s kiktől épenséggel elvárták, hogy még magokkal az ördögi fegyverekkel bíró oroszokkal is megmérkőznek. Ez a várakozás most teljesedésbe ment; az orosz hadsereg, mely kazakokat, kirgizeket, kipszakokat és özbegeket párosával hajtott maga előtt, meghunyászkodott a turkománok előtt és futásban keresett menedéket. Ez olyan szégyen, melyet az orosz nép sohasem tűrhet meg magán, mely különben egész erkölcsi ágisába kerülhetne; oly csorba, melynek kiköszörlésére minden körülmény között gondolniok kell és melyet ki is fognak köszörsülni. Tehát egész természetesnek kell tartani,

ha a göktepei vereség hírének elterjedése után azonnal a tekkék elleni hadjárat megújításáról beszéltek és azóta mindig ezzel a tervvel foglalkoznak, s épen most, midőn e sorokat írjuk, már azon vannak, hogy az előbb meghiusult büntető expeditiót bosszú-hadjáratral pótolják. E vállalat szükségét Szentpéter-várott hamar be kelle látniok, s hogy ez alkalommal kudarcz-ezal ne végződjék, az új expeditiót olyan alapra fektették, hogy annak végsikere iránt csak nagyon kevés kételyünk lehet. Két — sőt három — különböző hadtestet küldenek a tekke-turkománok kultur-oasisába, melyek Szkobelefnek, az ismert vasgyúrónak parancsnoksága alatt, már útban vannak. A hadászati részleteket magától érthetően még a legnagyobb titok födi s csak annyi bizonyos, hogy a tengerpartról, tudniillik Csekislar és Krasznovodszkból kelet felé két kis hadtest, a zöme pedig Taskendből, tulajdonképen Szamarkandból Bokharán és Csardsuin át délnyugat felé szándékozik előre nyomulni. Ha az oroszok hadműveleteiket most is, mint előbb, csak a Kaspi-tengernek keleti részére az Etrek mentére szorították volna, akkor az egész ügy Angolországgal való minden összetűzés nélkül érhetett volna véget. De az már többé lehetséges nem volt; mert először a homoksivatagoknak úttalansága lép föl akadályúl, másodszor az oroszok itt teljesen igavonó és teherhordó állatok nélkül vannak, minthogy az utolsó hat évben a legesekélyebb számítással 25,000 tevét használtak el, miáltal ez állatokban oly nagy pusztítást vittek véghez, melyet csak éveken át lehet némileg helyrehozni. Most post festum kiszámította egy orosz mérnök, hogy a 25,000 teve árán, melyek egyike legalább 50 forintba került, s így 1.250,000 forintot képviselt, könnyen lehetett volna a parttól Csatig lóvonatú vasutat építeni, sőt e tervet ma is hányogatják még. De nem tekintve azt, hogy ennek lehetőségét belátnák, egy hasonló vasútnak kiépítésére már az elégséges idő is hiányzik, s így az oroszok megint csak gyalogszerrel, bokáig érő homokot taposva lesznek kénytelenek babérvadászatukra indulni. E nehézségek tekintetbe vételével előállott annak szüksége, hogy a főcsapást, mint már említettük, az Oxustól Merv felé méréjk, hol az oroszok Csardsuiig, minden esetre a bokharai emirnek barátságos országában, jól művelt területen mozoghatnak; Csardsnitól Mervig azonban víz nélküli sivatagon át 35 földrajzi mérföldnyi útát kell még megtenniök.

Ez az út daczára hogy évszázadok óta karavánok útjául szolgál, nem sorozható a könnyebbek közé s ha bátor lovas csapatok elárasztják, még nagyon veszedelmessé is válhatik. De itt mégis először az útnak aránylagos nagyobb rövidege, másodsor a khivai özbegek részéről kilátásba helyezett támo-gatás és harmadszor a legfőbb parancsnok személye jöven tekintetbe, azt merjük állítani, hogy a siker el nem maradhat. Szkobelef tábornok, az ismeretes plevnai hős, első katonai babérait Közép-Ázsiában szerezte. 1873-ban e sorok szerzőjét utánozva, keletinek öltözködött s néhány lovastól kísérve Krasznovodszkból a sivatagon át Szari-Kamis sóstóhoz nyomult elő. 1876-ban a Khokand elleni hadjáratban magát fényesen kitüntette, midőn a kipesakok ellen hatalmas csapásokkal működött s a «Fergana hódítója» címet joggal megérdemelte. Szkobelef Turkesztan nyelvei, szokásai és erkölseiben ott-honos, azonkívül bátor katona és szeretett hadvezér s az oroszoknak biztos kilátást nyújt a sikerre.

Sikert jövendölünk az oroszoknak mostani vállalatából, ellentétben 1879-iki nézetünkkel; oly sikert, mely az oroszok sértett katonai becsületét arra a pillanatra megbosszúlja, de könnyen válhatik pyrhusi győzelemmé. Mert ha az oroszok, mindenesetre a legnagyobb katonai erővel s kimondhatatlan nehézségek legyőzése s víznélküli sivatagokon való előnyomulás után két oldalról a tekkék területére be is csapnak s a két hadcsapat Mervben egyesül, egyelőre még nehezen látjuk be, hogy ezzel a benyomulással mit czéloznak elérni? Ha csak bosszú és büntető hadjáratról van szó, a hogy azt az oroszok állítják, akkor néhány száz sátor fölégetése, néhány ezer turkomán leölése, a barmok és vetések elpusztítása által céljokat minden esetre elérhetik. Ez tehát egy orosz Alaman vagy Baranta (rabló betörés) volna, ha épen úgy akarnók nevezni, az újabb hadviselésnek minden előnyeivel rendezve; az orosz államra azonban jelentékeny költségei mellett sem hozna megfelelő hasznot. Ezt az oroszokról nem merjük föltenni; nem osztozhatunk az optimista köröknek e mindinkább terjedő illusiojában, s azért szilárdan meg vagyunk győződve, hogy az orosz hadsereg a tekke területnek legalább két végpontján, t. i. Mervben es Böürmében biztos állásba helyezkedik, hogy a féktelen pusztafiakat sarokba szorítsa és az orosz hatalom befolyásának lassankint tért szerezzen. Ezt a Jaxartes éjszaki részein a kirgi-

zek sivatagjain végbe vitt mívelet módjára kisebb erődök egymásután előtolása által fogja végrehajtani, melyek egyenkinti gyűrűivé nővik ki magokat azon láncznak, melylyel az orosz a nyakas turkomán népet átfogja és igába veri. Ez az egész tervnek alapja, de kivitele mégis nehezebb lesz, mint volt a Jaxartes északi részében. Kemény, hatalmas harc vár itt az oroszokra, mely a Kaukaszus bérceiben vívott harczhoz lesz hasonló, mely azonban végül a Kaspi-tenger keleti részében is ép úgy mint annak nyugati részében az orosz fegyverek teljes diadalával fog végződni. Az adott körülmények között most csak az idő kérdése jő tekintetbe. A leigázás művének nagyobb vagy csekélyebb tartamától függnek a további események, midőn az orosz hatalom a további előnyomulásra dél-nyugat felé csak akkor gondolhat, midőn a sivatagnak mostani sorompója részint teljesen lerontatott, részint fölhasználható támadó eszközzé vált. A mi a turkománok fölhasználhatását az oroszok részéről illeti, az iránt még nagyon elágazók a nézetek. Én részemről egy pillanatig sem kételkedem azon, hogy a sivatagnak rabláshoz és háborúhoz szokott nyugtalan gyermekei az orosz katonai szolgálatra megnyerhetők volnának. Ha jól fölfegyverzik és jól vezetik őket, a világ legjobb könnyű lovassága válhatik belőlök; vallás dolgában mindig nagyon lágyemelegek voltak és sohasem fognak lelkiismereti dolgot csinálni belőle, vajon Krisztus- vagy Mohammed-hívő úr parancsol nekik, föltéve, hogy gazdag zsákmányra és vakmerő kalandokra vezeti őket.

Nagyon világos, hogy a közép-ázsiai sivatag-világ déli részében történő e legújabb fölforgatás közvetlen módon a szomszéd országok — és különösen Persia — viszonyaira is vissza fog hatni és kell is hogy visszahasson. Eszünk ágába sem jut az a merész állítás, hogy a gyöngé és jelentéktelen Iran az oroszok hatáskörét megzavarni tudná; de még sem tehetjük, hogy e kicsiny ország jövő politikai állásának bizonyos fontosságot ne tulajdonítsunk. Iran közigazgatása, pénzügye és hadserege semmis; a sahnak eddig csak akarat volt, de nincs egyszersmind tehetsége, hogy az újabbkori műveltséggel haladjon. Itt még minden mélyen, de nagyon mélyen fekszik az ázsiai kezdetlegességben s Törökországhoz képest oly viszonyban áll Persia, mint Törökország Franciaországhoz képest. Tehát nagyon szomorú a helyzet! fogja az

olvasó megjegyezni, s ez az Iran mégis jelentékeny szerepet játszik az európai két kolossusnak ázsiai vetélkedő harezában mert először kezében tartja amaz útnak csomóját, mely a távoleső Ázsia belsejéből nyugat felé vezet, másodszor öt milliónyi lakosságával, kik éles ész és szorgalommal tűnnek ki, ha kellően vezettetik és támogattatik, könnyen azon tényezővé nőheti ki magát, mely az Ázsiában való uralkodás kérdésében semmiesetre sem hagyható figyelmen kívül; harmadszor földrajzi fekvése olyan, hogy az oszman birodalom nehézségeinek végérvényes megoldásában figyelmen kívül nem maradhat. Persia e viszonyok tekintetéből már e század elején is Eris almájaként szerepelt az Ázsiában egymással vetélkedő két hatalom között: ebből harez fejlődött, melyből Oroszország húzta a legnagyobb hasznót, Angolország ellenben az ő tétovázó garasos politikájával nemcsak Oroszország, hanem Persia ellenségeskedését is magára vonta. Nem lehet valóban megérteni, hogy egy oly állam, mint Angolország, melynek az anyaországon kívül fekvő óriási birtokai nagy alapra fektetett és bátor politikát föltételeznek, hogyan adhatja magát olyan kicsinyes, szánandó és nevetséges ténykedésre, melyet a turkmandsai béke előtti és utáni működését illetőleg tapasztalunk. Valóban szégyenérzetnek kell elfogni a britet, ha látja, hogy nemzetének képviselője a teherani udvarban, titokban bosszút lihegve, kezait zsebében öklözi, az orosz terjeszkedésnek útját akarja állani, de mégis komoly következmények miatti félelemből csendesen nézi, hogy az orosz kar hogyan fogja át Afganisztánt, hogyan lesz a Káspi-tenger orosz vízzé s hogyan lesz a kejanok koronájának viselője a muszka önhittségnek kész eszközévé. S ki tudná kétségbe vonni, hogy Persia magatartása nem helyes és a viszonyoknak nem megfelelő? Oroszországtól fenyegetve és veszélyeztetve, Angolországtól segítség helyett csak tanácsokat és semmitmondó baráti nyilatkozatokat nyerve, a saht kormányának meg kelle hajolnia a kényszerűség előtt s az éjszaki medvének zord öleléseit tűrnie kelle. Angliában — eléggé csodálatos — bosszankodtak az iraniak orosz rokonszenvén s a mellett teljesen elfeledték, hogy nem orosz győzelmek és orosz fondorlatok, hanem angol apathia tették a saht Oroszország hűbéresévé. Ez a szomorújáték kevés megszakítással ez évszázad egész folyamában szembetűnő volt Teheranban a nyugati két versenytársnak politikai műkö-

désében. Sir Henry Rawlinson egyedüli képviselője Albionnak a Demavenden, ki a tényállás valódi ismeretével Persiával kötendő szövetséget és erélyesebb politikát sürgetett. De az ő eszméi nem találtak a Themse partjain kellő viszhangra; ő visszavonult s így nemcsak a régínél maradt minden, hanem az előbbi káros politikának gyümölcse azalatt megérett, és Angliának 1856-ban az ő természetes szövetségesével Persiával háborúba kelle bocsátkoznia; mivel a sah orosz hűbéresi minőségében, de személyes elbizakodottságtól is ösztönöztetve, Szenpétervárról kapott meghagyás következtében, Heratot megvenni készült, s az öreg Doszt Mohammedet, Angolország szövetségesét megtámadta. Hogy a sah Herat bevételével tulajdonképen az orosz gesztenyét akarta afgán-brit tűzből kikaparni, azt talán mondanunk sem kell; elég az, hogy e szívességért az ő hadseregének délen való vereségével kelle bünhődnie. Persia visszavonult Heratból és az 1857-iki párisi szerződésben kötelezte magát, hogy a Heri parti városra ezentúl nem néz sóvárgó szemmel, annál kevésbbé fogja karjait feléje kinyújtani. Iran és Anglia között létrejött a főbéke; a rákövetkező idő hasonlított azon szünethez, mely a czivakodó házaspárok czivódása után keletkezik, miután erőszakos kibékülés jött létre köztök, mikor csak kérdő tekintetekkel és tartózkodóan közelednek egymáshoz. Ezek a kérdő tekintetek és tartózkodó közeledések azok, melyek az utóbbi évtizedekben a Teheran és Saint-James közötti diplomatiiai érintkezést jellemzik. Naszreddin sah látogatása Londonban, az angol közvetítés az Afganisztán és Persia közötti határkérdésben és más apró szívességek és udvariasságok mind együtt arra mutatnak, hogy Teheranban nem volnának ellene, ha udvarlót vagy inkább vezetőt cserélnének, s hogy az orosz Ezsau szőrös kezétől való félelem és utálattól szívesebben bíznák magokat a brit Jákob erős karjaiba. Hogy Angliában mennyire hajlandók ezt az ajánlatot elfogadni, azt most még nehezen lehetne eldönteni, de hogy idővel beleegyeznek és kell egyezniök szilárd szövetség kötésébe, azt mindenki könnyen beláthatja, ki a közép-ázsiai dolgokban járatos.

Egy Persia és Angolország között kötendő szövetségben mindkét szerződőfél szemügyre fogja venni határainak biztonságát az orosz terjeszkedéssel szemben, s különösen az elsőre nézve «a lét vagy nem lét kérdése ez»; mert ha sikerül Orosz-

országnak magát Iran hegyes éjszaki szélén a turkomanok ellen intézett védő intézkedések ürügye alatt megfészkelnie, akkor a gazdag és nagy Khoraszant az éjszaki szomszéd rövid idő alatt annyira veszélyezteteti, mint ma Azerbajdsan veszélyeztetve van, hova Oroszország az Araxesen elfoglalt állása következtében tetszése szerinti időben akadálytalanul bevonulhat. Ha tehát a turkománok megfékezése vagy kiűrtása a persa államviszonyoknak javára volna is, az esetleges haszon még sem érne föl azon veszedelemmel, mely az iráni országot egy vas karnak éjszokról jövő tökéletes átkarolása által fenyegetné. Nem akarjuk állítani, hogy ezt Teheranban eddig be nem látták; persa államférfiakkal való személyes érintkezésünk által annak ellenkezőjéről szereztünk meggyőződést; de egyszersmind folytonosan angol közönyösségről hallottunk panaszkodni és e politikai társalgás refrainje mindig ez volt: «Minthogy az ellenség kegyére utalnak minket, nem marad egyebünk, minthogy esetről-esetre kötendő egyezséggel biztosítsuk létünket». Most Angolországban jóvá akarják tenni ezt a hibát; föl akarják karolni a fenyegetett és elhagyott Iran ügyét, mi által a legjózanabb politikát követik s a mi némileg bosszantó, az a persákat jellemző bizalmatlanság, a folytonos fondorlatokra és hazugságra való hajlam, mely hibákat ők még akkor sem vethetik le, mikor az ország legfontosabb, legszentebb érdekei forognak szóban. A zsarnokságnak ezer éves nyomása alatt görnyedő ázsiai a nyíltság és őszinteség fogalmával sohasem fog igazán megbarátkozni. A titkolódzást és furfangot, ha még oly káros is, mindig eléje teszi a nyíltságnak s a persa szövetség csak akkor és csak úgy lesz a brit érdekek hasznára, ha a sah és miniszterei nem platói viszony rózsaláncaival, hanem realis politikának vaslánczaival fűződnek Angolországhoz s válságos helyzetöknek fölismerésére kényszerítettnek. Bármily kemény legyen is Martens tanár állítása, hogy egy európai államnak nem lehet és nem szabad félművelt országokkal nemzetközi szövetségre lépni; ebben az esetben még is igazat kell neki adnunk. Az Iran és Angolország között kötendő véd- és daczszövetséget csak akkor helyeselhetjük, ha az utóbbi a persák fönnemlített hibái ellen biztosítva van s ha Angolország nyíltan kimondja: «Ha az orosz által akarod magad megetetni, akkor megeszlek inkább magam!» Ebből oly viszony fejlődhetik, mely hasonlítani fog a törökök és angolok

cyprusi szerződéséhez, melyről még alább szó lesz, s mely viszony Persiára vonatkozóan már csak azért sem mellőzendő, mivel az oroszoknak Merv felé közeledésével szemben a régi szokásos kaczerkodás már többé nem elegendő s az eddigi létlenség helyébe erélyes és határozott politikának kell lépnie.

Szemlélődésünkben tehát az oroszoknak Mervben nem-sokára elfoglalandó állására térünk vissza s nem tehetjük, hogy az oroszoknak előnyomulása által e vidéken bekövetkezendő eseményeket következőkben össze ne foglaljuk. Ha Oroszország bosszú-hadjáratának szerencsés befejezése után az Oxus balpartjára visszahúzódik, — a mit nagyon valószínűtlennek tartunk — s tekintetével a Káspi-tenger keleti partjának állomására szorítkozik; akkor ez a kérdés a lehető legkönnyebb megoldást nyeri, mennyiben a Murgab alsó folyásán elterülő vitás vidék Persiának hagyatik és az az ország Angliától támogatva, a turkomán sivatagban olyan szerepre jut, mely természetes határai, történeti jogai és végül a turkománok fölötti szellemi felsőbbsege folytán őt megilleti. Tudom, hogy a skeptikusok a szunnita turkománok és siíta irániak között évszázadok óta dúló régi gyűlöletre rámutatva, megnevetik e terv kivihetőségét. Ha van valaki, úgy mindenesetre e sorok szerzője az, ki e pontra vonatkozóan nem ringatja magát ábrándokban. Előttem az óriási nehézségek nem ismeretlenek; de föltevésem mégis megerősödik annak tudatában, hogy a turkománok érületében lényeges változás állott be az oroszoknak a harctéren való megjelenése óta. A turkománok eléggé félnek és megpuhultak a vésztyjósító orosz felhők látása óta s a tekkék törzsfőnökei már a múlt évben kérték Meshedben a lehető ígéretek mellett a persa segélyt és alattvalói viszonyt. Tehát nem lehetetlen, csak nehéz az irani államnak Mervben tekintélyt szerezni; áldozatot mindenesetre fog igényelni, de kérдем: nem volna-e jobb e tényező fölállítása és megerősítése által a viszálynak okát eltávolítani és az összeütközést, mennyire lehetséges, elhalasztani? Ez volna kétségkívül a legjobb; fájdalom az állandó orosz letelepedést Mervben szintén számításba kell vennünk, s midőn ezt teszszük, nem mulaszthatjuk el, minden körülménynek tüzetes megfontolása után az angoloknak Herat azonnal elfoglalását tanácsolni, minthogy a Paropamizus nyúlványain épült eme fontos pontban az oroszokénak teljesen megfelelő állást látunk, sőt ezt

bizonyos diadalnak tartjuk, az orosz kihívás ellenében. Hogy az oroszok állása Mervben miért és mennyiben veszélyes az angolokra Indiában, e kérdésnél a napi sajtónak e tárgyról hozott közleményeinek beható megfontolása után — nem szükséges hosszabban időzni. Ma nem titok többé, hogy a brit részről Beludsisztan felé előre tolt határőrök éjszak felé nyomulnak; valamint az ellenkező irányból előre nyomuló orosz előőrsök Mervből délfelé hatolnak s minthogy ezek egyike sem fog különös helyi és tehnikai akadályokra bukkanni, alig megfogható, hogy Anglia, mely ma Kandaharban állomásozik és határterületét már 100 mérfölddel előbbre tolta, miért haboznék az ő biztonsági intézkedéseinek teljessé tétele szempontjából a Heratig hátralevő 75 mérföldet elfoglalni? Hogy Oroszország Mervben nem szándékozik és nem is képes megállani, azt ma többé mondani sem kell. Míg e helynek egész vidéke a borzasztó sivatag egész jellegével bír, addig csak a dél és délkelet az, honnan a mívelhető vidék kecsegtetően integet. Ha a Mervtől Heratig terjedő 55 földrajzi mérföldnyi területen Jolöten állomást elhagyjuk és a Murgab mentén tovább haladunk, akkor Merucsakig és innen egész Heratig olyan mívelhető völgyekkel találkozunk, melyek az ó-korban virágzók és népesek voltak, az új-korban csak fejetlenség és zsarnokság következtében eredtek pusztulásnak. Miként 1864-ben Goreszkof herczeg Taskend bevételét azzal akarta indokolni, hogy a pusztasivatagban való állást tarthatatlannak és egy mívelhető vidékre való támaszkodást a szükség kényszerűségének állítá; ép úgy fogja ezt Heratra és a turkoman sivatagra vonatkozóan ismételni. Mervnek orosz részről való elfoglalása után tehát magunktól is szükségkép következtethetjük, hogy ezt gyorsan Herat elfoglalása fogja követni s azért joggal lehet kérdeni, hogy vajon az angolok az orosz nagyravágyásnak ez új tárgyát inkább afgán vagy persa kézben akarják-e tudni.

Heratnak az afgán hatalom alá helyezésétől az újabban időben, minthogy a keserű tapasztalatokat eltagadni nem lehetett, szerencsére elállottak. De annál inkább hajlanak e helynek a persák által való elfoglalásához, sőt már titkos egyezkedésekről is jár a szóbeszéd, miről különben a közel jövő biztos fölvilágosítást fog adni. Hogy az angol kormánykörökben Heratnak Persia részére átengedő áramlat daczára mért vagyunk a herati kérdésben ellenkező véleményen, azt a következőkben

fogjuk kifejteni. A keletiek jellemének hosszú évek során való tanulmányozása és az Anglia és Oroszország között Közép-Ázsiában folyó vetélkedés fontos problémájával való beható foglalkozásunk annak kijelentésére kényszerít, hogy Herat persa kézben csak félintézkedés, csak egy-egy lépés, mely a kérdésnek elhalasztott kedvetlen megoldását a közel jövőben megint annál kényszerítőbben fogja előtérbe tolni. Ha Herat az ő keleti oldalán levő természetes sorompója, a Hezare hegyek által az afgánok részéről jöhető nyugtalanítással szemben eléggé biztosítva van is, s ha a siita hezare nép az irani siita királynak pártján lesz is, még sem nyomhatjuk el abbeli aggodalmunkat, hogy a régóta fennálló halálos gyűlölet az afgánok és persák között kevesebb nyugalmat ad a Herat bástyáin lengő nap és oroszlán lobogónak, mint Nagy-Britannia lobogójának, melyet tisztelnek és rettegnek s Herat lakóiban is több rokonszenvet és ragaszkodást fogébreszteni. Persia továbbá még korántsem az a civilizatori hatalom, mely az afgán zsarnokság által nagyon megrázkódott Heratot virágzásra képes hozni és biztos jövő elé vezetheti. Az afgán despotismus vad, a persa ravasz és jaj a szegény népnek, mely a persa khánok és mirzák kincsvágyának és alacsonyosságának van oda dobva. A kereskedelem, ipar és földművelés emeléséről persa főhatóság alatt ép oly kevéssé lehet szó, mint afgán alatt. A gazdag herati tartomány most is csak tovább senyvedne, a gazda-cserélés által semmit sem nyerne. A mi e kérdésben leginkább meggondolandó, az a persa hűség és őszinteség iránti teljes bizalmatlanságunk, mely már másodrendű kérdéseknél is nagyon meggondolandó körülmény, itt pedig a jövő politika alapját teljesen megrázná, sőt az egész művet ingatag alapra fektetné. Korántsem akarjuk Naszreddin Sahnak és jelenlegi első miniszterének Mirza Huszein khánnak becsületességét kétségbe vonni, de egyik persa barátom szavai nem mennek ki eszemből: «Ha a persa naponkint legalább egyszer nem hazudik, akkor bizonyos, hogy este rosszul lesz»; továbbá ki feledhetné el az ünnepektől iráni nemzeti nagy költőnek e szavait:

Durug-i maszlahat amiz
Bih ez raszti fitne engiz ;

azaz: jobb az ügynek kedvező hazugság, mint a bajthozó igazság. Ki vállal az angoloknak kezességet az iránt, hogy a persák

Herat birtokában lévén, a britekkel való nagy barátságnak, sőt talán támogatásuk daczára is, nem nyitnak-e a legelső kedvező alkalommal ajtót az orosz fondorlatoknak? Általános véd- és daczsövetség mellett és a persák Mervre irányuló jogigényeinek támogatása mellett az iraniak ösztönszerű furfangja és ravasz játéka lehet ugyan a britekre kellemetlen, de nem veszedelmes; Heratnál azonban az ily experimentálás nem ajánlatos egyáltalán; ennek a városnak angol kézben kell maradnia; mert csak is így lehetséges a verekedő afgánt megfékezni és ezt a nagyon megviselt szerencsétlen helyet megint virágzóvá tenni, mi őt földrajzi fekvése, talajminősége és égalji előnyeinél fogva megilleti.

Ha Angolország azt az állást a maga számára egyszer biztosította, akkor Afganisztán nyugati határvonala az éjszokról jövő minden támadással szemben biztosítva van, míg ez által másrészt Afganisztán egyéb részeinek szándékolt kibékítése is könnyebben elérhető. Minthogy szerencsére fölthagytak azzal az eszmével, hogy ezt az országot egységes államnak tekintsék, a mi különben sohasem is volt, tehát az országnak további fölösztatása és egyes mellékországokba való beosztásának sem áll semmi útjába. Különben hogyan állanának előttünk a következő s természeti határokkal elkülönített országok: 1) *Kabul*, mely éjszakon a Hindukusig, keleten a Kunar folyóig és délkeleten az Urgundab felső folyásáig nyúlik; 2) a mai *Turkesztan* tartomány, Belkh székhellyel, éjszakon az Oxusra támaszkodva, keleten Kundusnál és nyugaton Siburgannál végződve; 3) *Meimene*, melynek határai éjszakon szintén az Oxus, délen azonban a Murgab képezné, minthogy itt Sir Henry Rawlinsonnak abbeli nézetét, hogy Meimene Herat kulcsa, nem oszthatom. Herat kulcsai éjszak felé részint Merv, részint a Paropamisus magas hegyszorosai, de nem Meimene, mely mint magában teljesen kikerekített egész a hódítónak, ki délről éjszak felé nyomúl, hadászati fontossággal bírhat ugyan, de nem megfordított irányban. Ez a három kerület, melyeknek két utóbbikát jobbára özbegek lakják, a nemzeti differentiak következtében, melyek az afgánok államegységi törekvésének mindig útját állották, mindig a legjobb védfalat képezendi az éjszokról netán jöhető insinuatiók ellen, minthogy Oroszországnak sokkal nagyobb terhére lesz, az egyesek törekvéseit és vágyait kielégíteni, mint a mi egykor az egységes afgán

hatalommal szemben könnyen történt. Ebből idővel olyan államforma nőhet ki, mely hasonló lesz a középkorbelihez, még mielőtt az afgánok a szereplés színterére léptek. Akkor Gorisztan keleti és déli részének hegyi lakói tekintetbe sem jöttek és az uralkodó népelem, melyre a Gaznevidák koruknak művelődési időszakát alapították, kiválóan iraniakból állott, kik az akkori Szisztan és Khoraszannal élénk közlekedésben állottak és csak később riasztattak el az éjszokról berontó török-mongol hordák által. Minthogy e vidék újjá ebresztésének minden tényezői, mint a talajminőség és öntözési rendszer még ma is fenn vannak, nem látom be, hogy az, a mi az ó-korban lehető volt és a Gaznevidáknak egykor sikerült, mért ne sikerülne ma a nyugati cultura képviselőinek, a briteknek? Ennek folytán a teljesen megvitatott körülményből csupán csak az az egy dolog következik, hogy az angoloknak a jelzett irányban való hatalmi terjeszkedését ajánljuk, mialatt kiváló súlyt fektetünk arra, hogy a Bolan szoros és Herat közötti egyes culturalis pontok erős lánczczá kovácsoltassanak és azon kézbe adassanak, mely cultur-hívatásának magaslatán áll és épen ez új kötelezettségének elvállalása által e területnek eddigi culturalis működése révén a legjobb és legbiztosabb védelmet biztosítja.

A mindenféle határterjesztés és a művelődési föladatok szaporítása ellen Angliában nyilvánuló ellenszenvet illetőleg nem ringatjuk magunkat agyrémekben; ismerjük a makacs és heves harczot, melyet Angliában e kérdésben épen most harczolnak; az előre törekvés politikája elleneseinek kifogásait, melyeket Eastwick W. J. kapitány előadott, teljes érdeme szerint méltányoljuk, de, minthogy se az egyik, se a másik táborhoz nem tartozunk, sőt még angolok sem vagyunk, nem tehetjük, hogy e kérdést semleges, tisztán emberiességi álláspontból fölfogva, oda ne nyilatkozzunk, hogy ez a hevesen megtámadott előretörekvő politika az egyedül megbízható és a célnak megfelelő. Hogy azonban elleneinknek is igazat adjunk, az egyes kifogásokat vizsgálat alá vesszük és olyan érvekkel czáfoljuk, melyek nem bírnak ugyan a pártharcz piros pecsétjével, de a tényállás szigorú logikájának annál inkább megfelelnek.

A mint a kérdés eddigi megvitatásából kitűnik, Angliában a határvonalnak nagyon messze előretolása ellen gazda-

sági és hadászati szempontokból harcolnak, minthogy abban a nézetben vannak, hogy a jelzett előretolás olyan költségekbe kerül, melyeket a különben is nagyon megterhelt indiai budget el nem viselhetne és másodszor, hogy az angoloknak sokkal ajánlatosabb volna, hogy az indiai császárság inkább az ő nyugati és éjszaknyugati határain, ott hol a természet hatalmas sorompót emelt számára, hol hátában vasúti hálózata van és a védelem minden eszközével gazdagon rendelkezik, inkább ott keresse a védelmi eszközöket, mint a messze távolban, 150 földrajzi mérföldnyire éjszakra előnyomúlva. Öt évvel ezelőtt, még mielőtt a világ az orosz furfang kellemetlen játékát Kabulban látta, s mikor még az úgynevezett semlegeségi öv érdekében harcolnak, ez a kifogás, mely leginkább az angol liberalis pártferfiaktól jött, némileg jogosultsággal birt; ma azonban, midőn szembetűnő lett az az igazság, hogy a művelt és rendezett állam közvetlen szomszédsága sokkal veszedelmesebb lehet a félvad népénél, ma az őrít álló kozákoknak és szeapojoknak gyors közeledését India határa felé, emberi józan észszel kívánni nem lehet. Mindkét határpontnak közvetlen találkozását örökre úgy sem lehet megakadályoztatni; talán már a közel jövőben meg fog történni; mindazonáltal azt hiszszük, hogy a veszélyeztetett tárgynak érdekében volna, hogyha ez a kölcsönös találkozási pont ma még lehető távolba volna helyezhető. Ma még mondom, mert India a jelenben még mindig dynamitgyárhoz hasonló, melyet az ellenség a mindig készen tartott végzetes szikrával a közelből sokkal inkább a levegőbe röpíthet, mint távolból. Még megfontolandó volna, hogy a nagyon kiterjesztett határvonalnak költségei, tekintettel először azon nagy becsre, melylyel India Nagy-Britannia előtt bír, szintén beleszámítandók a vásárba, és másodszor hogy e költségek talán már az első évtizedben azon említett gazdag vidéknek helyi jövedelmeiből fedezhetők volnának. Különben legyen szabad kérdenünk: Mibe kerülhet e meghosszabbított határvonalnak költsége azon óriás áldozatokhoz képest, melyekbe az indiai költségvetésnek Oroszország szomszédsága kerülni fog? A kik abban az agyrémben élnek, hogy Anglia és Oroszország, két oly hatalom, melyeknek mindegyike elég tért talál ambícióinak kielégítésére és hogy a kettő közötti békés egyetértés a jövőndő zavarokkal szemben a legbiztosabb óvszert képezi, azok egészen feledni látszanak, hogy két olyan nagy test

már a természet törvényénél fogva sem lehet nyugton egymás mellett és különösen nem maradhat akkor, ha az egyik fékezhetetlen terjeszkedő vágytól üzetve, folyton előrehaladni kíván.

Ez pedig Oroszországról minden tekintetben bebizonyult; ez iránt az angoloknak nem szabad magokat többé ábrándokban ringatni. Oroszországnak mai állása Közép-Ázsiában csak ideiglenes megálló hely a hosszú menetben, csak pihenő hely, de semmiesetre sem végérvényű cél, legkevesebbé pedig olyan acquisitió, mely az Uraltól az Oxusig századok óta sok fáradsággal és költséggel végrehajtott menethez méltó volna. Oroszországnak ma Közép-Ázsiában évenként 10 millió rubelnyi deficitje van, mely nem kisebbedik, sőt inkább növekedik, főleg ha a Taskendből Szamarkandig tervezett vasút életbe lép, az a vasút, melynek kereskedelmi jelentősége semmi s leginkább katona-politikai céloknak felel meg. Midőn annak idején a turkesztani oázis lakóinak művelődési képességéről beszéltünk, az leginkább az úgynevezett turani sivatagról általában elterjedt téves nézet elosztatására vonatkozott. Az ázsiaira és Ázsiában huzamosb ideig utazó európaira nézve is Turkesztan némely részei valóban homokba foglalt gyémántot képeznek. A homokból kierőszakolt művelt talajon a kellő öntözés csodás termékenységet mutathat föl; de az ilyen siker mégis óriási fáradságot igényel s habár a talaj jövedelme egy ázsiai háztartásnak megfelel, az európai művelt kormányra nézve soha, de soha sem lesz elegendő. Azt kérjük tehát, elfogadható-e, hogy Oroszországnak még sokáig legyen kedve folytatni a tatárok kiművelésének költséges játékát s hogy vajon csak az angolországi liberalis államférfiak kedvéért csupán humanitarius tekintetekből fogja-e különben sem valami gazdag tőkéjét oda befektetni, hol a nyereség nagyon kérdéses, vagy épen kilátásban sincs? Ilyen önérdek nélküli cselekvési módot egyetlen egy államról sem vagyunk hajlandók föltenni, legkevesebbé Oroszországról. Mindaddig fog előnyomulni dél felé, míg olyan területre fog akadni, hol eddigi áldozatait és költségeit megtérítve találja. E területi föltételek csak Indiában valósúlhatnak, miért is az orosz előnyomulás folytatásának célját kétségkívül ez képezi.

Ilyen viszonyokkal szemben minden gondolkodó ember, csendesen szemlélve az orosz hatalom terjeszkedéseit a Szulejman hegylánczig, arra a meggyőződésre kell hogy jöjjön,

hogy ez a szentpétervári udvar politikai terveinek támogatására és nem a brit érdekek megvédése céljából történik. Mert a mit az afgánok vallási fanatismusát és az oroszok iránti mai rokonszenvőket illetőleg tapasztaltunk, az az India éjszaknyugati részében lakó s még annyira fanatikus vahabitákkal is megtörténhetik. A mekkai és indiai mohammedán tudósok között folyó abbeli czivódásnak, vajon az utóbb nevezett ország Dar-ul-harb (háború- vagy ellenséges ország), vagy Dar-ul-iszlam (a béke vagy iszlam országa) nevet érdemel-e, semmi fontosságot és jelentőséget nem tulajdonítunk; gyakorlati álláspont-ról tekintve India csak addig marad Dar-ul-iszlam, míg Anglia elegendő erővel rendelkezik, hogy az európai civilisatio behozatala ellen és az elavúlt ó-ázsiai intézmények eltörlése ellen lázadó mohammedán elemet sarokba szorítsa és őket az üdvös újítások útjára úgyszólván terelheti. Ez pedig még néhány évtizedet fog igényelni; az Anglia által meghonosított újítások, ha még oly idegenszerűek és nem tetszőek is, még a legmegrögzöttebb maradi pártiak is megfognak győződni az idegen műveltség üdvös voltáról. Az új világnézet világa nagyon lassan és nehezen hat ugyan, de mégis előre világít s habár Lord Lyttonnak a belföldi sajtót, az államügyek megvitatásában tanúsított féktelensége miatt, korlátok közé kelle szorítania, mindannak daczára ez újműveltségű heves vérű politikusok idővel annak belátására fognak jönni, hogy a szabad Albion vedelmét és uralmát nem lehet a muszka despotismussal összehasonlítani s hogy az uraság-cserélés, mire némely lázadók törekednek, India jólétére káros lesz és a mostani békétleneknek keserű csalódást fog okozni. Minthogy azonban ilyenféle meggyőződés csak a közeli évtizedekben fog megtörténni s minthogy a mostani erjedő folyamatban az ellenség közvetlen szomszédsága Indiának nagy kárára lehet; épen azért nem szabad Oroszországnak megengedni, hogy hatalmának és politikai befolyásának működési körét szorosan India határáig kiterjessze. Valamint az ó-korban Iran Turantól, vagy a déli Ázsia az éjszakitól az Oxus természetes határa által volt elválasztva, ép úgy lehet és kell hogy legyen ez a jelenben is. Ha Oroszországnak tényleg szívéen fekszik, hogy Ázsiában művelődési szerepet játszszen, vagy hogy befolyását ez irány felé kiterjessze; ha valóban ki akar térni nyugati versenytársának útjából és minden czivakodás mellőzése által a barbár

és műveltséget kívánó közép-ázsiai elemeknek az embertelen barbár állapotokban való tovább tengésöknek reményét akarja szegni; akkor e természetes határral meg kell elégednie, ambícióját mérsékelnie kell, s azon gyakran és erélyesen hangsúlyozott állítás, hogy Ázsia elég nagy arra, hogy két hatalomnak helyet adjon, csak akkor fog tényleg igaznak bizonyulni.

A béke Ázsiában tehát egyes egyedül csupán azon kérdéstől függ: hogy vajon Oroszország elhatározhatja-e magát ilyen cselekvésre s hogy ázsiai magas állásának fontosságától áthatva, az óhajtott béke kedvéért mérsékelni tudja-e magát. A mint az állapotok a jövő látkörén látható körvonalakban mutatkoznak, Ázsiának mohammedán világa a mi két európai hatalmunk között különben is két részre szakadt; azt lehetne állítani, hogy a 35. szélességi fok lesz a két hatalom birtokának választóvonalá. A Fekete-tengertől az örmény fensíkon végig a Tien-San hegység éjszaknyugati nyúlványáig az orosz czár kormánypálczája Mohammed minden hívét orosz alattvalókká egyesítette. Ennek megfelelően a mondott szélességi foktól délre Indiának és Afganisztánnak iszlám világa a brit hatalom alá esik; Persiát véd- és dacszövetséggel készülnek megnyerni, az ázsiai Törökország ilyen kötés által már a brit korona alá van foglalva. Tehát azt a csodás drámát látjuk magunk előtt, hogy két keresztyén állam az egész mohammedan Ázsiát, mely a khalifaság bukása óta magában meghasonlott, a nyugati műveltség megerősödése óta bomladozóban levén, élet-halál harczot kezdett, most már majdnem teljesen meghódította és majdnem két egyenlő részre osztotta. E sorok írójának, ki az ázsiai mohammedan-világ átidomító működésében a nyugatnak türelmét és elnéző eljárását *conditio sine qua non* gyanánt állította fel, valóban igen nehéz az iszlám életképtelenségének kemény ítéletét kimondani ma, midőn Európának fékezhetetlen ambíciója és igazolhatatlan sietsége a remélt átalakítás helyett csak romot és pusztulást eredményezett. De a politikában úgy mint a művelődési kérdésekben a tényállásokat, eredményezte legyen azokat bármi, semmi esetre sem szabad ignorálni. Hogy ez a heves eljárás nem boszulja-e meg magát egykor Európán, s hogy az okozott eredmény nem fog-e egykor súlyosan nehezedni a mostani uralkodók lelkiismeretére, arról itt nem lehet szólanunk, de nem is szólunk. De ma a már

majdnem teljesen befejezett tényállásokat szemügyre kell vennünk. Az ázsiai mohammedán államok további fennállása az újabb időben Európa által teremtetett viszonyok között csak gyöngé árnykép gyanánt tűnik fel, minthogy olyanokká lettek az állapotok, minden érző embernek osztoznia kell óhajításomban, hogy az új örökségnek mindkét gazdája jövőben szilárd egyetértésben oldja meg magas feladatát: hogy ama világrész szégyény és elhagyott népeit jobb jövő elé vezessék, és ne tegyék lelkiismeretlen féltékenység által vezettetve, újból a nyers szenvedély küzdőhelyévé az ó-világnak annyi klasszikai pontját és ne fessék be újból vérrel a régi romokat.

VÁMBÉRY ÁRMIN.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN MINT EMBERBARÁT ÉS HAZAFI.

(Eredeti naplói nyomán.)

Második közlemény. *)

III.

Széchenyinek itthon semmi különös dolga nem volt; jól tette tehát, hogy magát Franciaországba küldette X. Károly koronázási ünnepélyére, herceg Esterházy kíséretében.

1825. május 10-én indult Bécsből. 13-án Stuttgartba ért, hol el nem mulasztá a királyi ménesek megsejmelését. 14-én délben Strassburgban volt, 16-án délután Párisban. A vidék nagyon szegényesen nézett ki, Chalonsban mégis egy ember biztosítá, hogy a budgetjök ugyan egy milliárd, de nincs senki Franciaországban, a ki kétszer annyi adót, mint a mennyit most fizet, meg ne bírna, s ha az «indemnitás» ki lesz fizetve, senki sem fog többé reá gondolni. — 19-én bemutatják a királynak; 20-án a minisztereknek és követeknek. 21-én fogadás Esterházynál; 26-án indul vele jó postakocsin az ősi koronázási városba. Útközben érdekes eszmecsere fejlődik köztök. A herceg, úgy látszik, bizonyos magaslatról tekint az eseményeket, mely őt fölmenti, hogy bármelyik részen a küzdők sorába álljon. «Mindennek a világon», mondja többek közt, «megvan a maga ideje. Sokféle szenvedélyekbe láttuk már merülve az emberiséget. Hódítás, vallásháborúk, új alkotmányok, reformok, szépművészetek stb. sorban lelkesítették. A mai kor anyagi érdekekért lelkesül. Általános a vágy a

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 45-ik számában.

maga helyzetén lehetőleg javítani. Látja ön, hogy Villèle járszalagon vezeti Franciaországot, Rothschild a legszorosabb barátságban van vele. Ez az irány magyarázza meg Anglia magatartását Brazília, Mexico, Buenos-Ayres és Columbia függetlenségének elismerésében stb. Ifjú országokban az érverés mindig sebesebb, s csakis az új világban lehet nagy nyeresé-nyekre kilátás.» Elmondja aztán a herczeg, mint meggazdagodtak sokan a braziliai kölcsönnel, s némely magánvállalatoknál is. Rivafinoli például már 60 millió fontot szerzett magának. E serdülő államokban a nyereszkeskedés mérveit meg sem ítéltjük. Míg mi szorongva és veritékezve gyűjtögetjük a garast és a krajczárt, ott csak guineákban beszélnek, s egy szerző előtt új mesékországa nyílik meg. Áttérnek aztán hazánkra, mely szinte parlagon hever, pedig oly kincsekre tehetne szert» stb. stb.

28-án van a király bevonulása Rheims városába. Vescernye.

29-én a koronázás.

30-án osztották a St. Esprit rend jelvényeit.

31-én katonai szemle.

Junius 1-én indul Párisba, hová 2-án megérkezik, s nyomban unni kezdi magát. Más szemmel nézi most azt az előkelő világot, mint tíz évvel ezelőtt! Noailles, Girardin, Northumberland, Granville, Burghess, Guiche, Potoczky, Kraddock, Löwenhielm, Segur, Redern, Rothschild, Montgommery, Fimarçon, Humboldt, stb. stb. hosszú sora volna mind azon részint pillanatnyi érdekű, részint a történelembe átment neveknek, melyek most naplójában szerepelnek. Leginkább elbájolják az Orleansok. Örömmel látja a gyermekek számára berendezett torna-oktatást, s a nélkülözés iskolájában szerzett komolyabb jelleget. L'école de la misère et des privations est la seule, dans laquelle on apprend quelque chose !

Természetes, hogy a Villèle-féle kormányzattal, mely utóbb Polignac által tühegyre állítva a Bourbonok bukását vonta maga után, nem rokonszenvezhetett.

16-án elhagyja Párist, jól megrakott kocsival, s Orleans, Menars, Tour Angoulême, Bordeaux állomásokon át a Pyrenei hegységnek tart. Mindenütt nyitott szemmel utazik, s gyűjti az utóbb használható jegyzeteket. Leginkább fölgerjeszti figyelmét a Canal du Midi, melyet XIV. Lajos alatt Pierre Paul

Riquet épített, kinek akkor emeltek ott egy emléket. Ama szép művet egykor II. József is megbámulta. «Rossz néven vehető-e», kérdi elragadtatásában, «ha egy ily hatalmas mű látásánál, melyet oly nagy kitartás és erős akarat hozott létre, az üterünk sebesebben ver? S ha valaki ezt a nevezetes helyet azzal a szép álommal hagyja el, hogy valami hasonló nagyszerűt fog kezdeményezni, lehet-e egy ifjú fejedelmet hibáztatni, hogy hazájába a régi slendrián és megrögzött előítéleteink elleni mely utálat érzetével tért vissza, s kellő megfontolás nélkül is mindent fölforgatni s átalakítani akart?»

Íme, hol csirázott a Duna- és a Tisza-szabályozás eszméje! . . .

Hogy azonban a népeket akaratjuk ellen boldogítani nem lehet, s hogy elvégre is az alkotmányos út a legbiztosabb, azt Széchenyinknek a nem sokára megnyitandó pozsonyi országgyűlés fogja kitörölhetetlenül lelkébe vésni.

Ez utazásának részletei nem szorosan mostani tárgyunkhoz tartoznak, s így elég lesz csak megemlítenünk, hogy Montpellier, Nîmes, Avignon, Vaucluse, Marseille, Toulon, Nizza, Turin, Milano, Velence s végre Triest érintésével úgy rendezte be idejét, hogy épen az országgyűlésre érjen haza, mely reá s az országra nézve epochális lett.

Egyet még sem szabad hallgatással mellőznünk. Ez, déli Franciaországban és Olaszországban ez alkalommal gyűjtött adatai és fölvett számításai a selyemtermelésről és szederfa-tenyésztésről, melyek később is, mint tudjuk, annyi idejét és fáradságát vették igénybe. Mennyit jövedelmezhetne csak az ő czenki birtoka is, s mennyi milliót hozna az országnak ez iparág meghonosítása! stb.

Az országgyűlés szeptember 11-ére volt összehíva, 13-án már kerületi ülés tartatott a megyeház teremében. Az a ki nemzetének «nevelője» akart lenni, itt fejezte be saját neveltetését. Iskolába állott be, leste a szót az irányadó férfiak ajkairól, s oly szorgalommal jegyeztetett, mint valami patvarista: igaz, oly kritikával is, mely tanítóinak leendő mesterét ismerteti föl.

Tartsunk vele, ha úgy tetszik, egy kis fölvételi vizsgát. Lássuk, minő előkészülettel lépett be Széchenyi az ország házába.

1. A név. A Széchenyi név, melynek boldogult atyja

Ferencz (meghalt deczember 13-án 1820) az utóbbi országgyűlésen is fényt adott, első sorban áll ott, a hol az Esterházy-, Pálffy-, Erdődy-, Batthyány- és Károlyiakat, méltó büszkeséggel emlegetjük. Ily neveknek mindig lesz, s rossz jel volna, ha nem lenne bizonyos varázsa az emberek kedélyére.

2. Széchenyi Istvánunk vagyoni állása is a neve fényének megfelelő volt. Súlyt fektetett reá, hogy ez rendben legyen.

3. Utazásai a külföldön. Ez azon időben még nem volt oly mindennapi s oly egyszerű dolog, mint ma. Már az útlevel megszerzése is bajjal járt; aztán sok pénz kellett hozzá; s tán még több idő. Mint országot, világot látott ember, gazdag tapasztalásokkal megrakodva, s honfitársaiét meszsziire meghaladó széles látkörrel tért haza. Anglia és Franciaország alkotmányait nem csak könyvekből, hanem gyakorlatban is tanulmányozta. Európa majd minden nevezetes emberét személyesen ismerte.

4. Aesthetikai műveltsége, melynek külön fejezetet szenteltünk, *) nem csak kora színvonalán állott, hanem a magyar főurakét, s különösen az úgynevezett táblabírói osztályét annyira túlhaladta, hogy az extra Hungariam non est vita jeligén lelkesülők, őt e miatt is különcznek bár, de mégis magasan felettök állónak nézték.

5. Nemzetgazdasági tanulmányai és ismeretei még jobban feltüntetik e felsőbbiségét. Oly korban, a mikor még egy Nagy Pál, egy Dessewffy József is az arany és ezüst ércz nagy mennyiségében látszik keresni a nemzeti jóllét forrását, nem pedig az ipar és kereskedés élénkségében, s a szellemi és anyagi tőkéek szaporításában és gyümölcsöztetésében.

6. A mi tudományos készültségét illeti, a könyveket, melyeket időnként olvasott, naplóiban mindig megemlítve találjuk; azok száma egész könyvtárt tenne. Lehet, hogy a *Corpus Juris*ban, s az akkor divatozott latinságban kevésbbé volt jártas; de feltűnő, hogy számos latin idézeteiben soha legkisebb hiba elő nem fordul, s világért sem szabad iskolai tanulmányai hézagosságáról, sőt az ő teljes tudatlanságáról való gyakori panaszait betűszerinti értelemben vennünk. Ez csak két irányban bír jelentőséggel: a) mint az önmagával való elégtelenségének s jobb utáni folytonos törekvésének kifeje-

* Szegedi árvizkönyv. 1880.

zése; b) mint honfitársai korlátoltságának, önhittségének s elbizakodásának közvetett, de elég éles ostorozása.

7. Saját hazáját már majdnem minden irányban bejárta, s minden rendű és rangú lakóival érintkezésben állott; tudta mi fáj, s hol kell orvosolni.

8. A katonai pályán szerzett tapasztalásai sem voltak egy államférfiúra nézve elveszettek. Egyik legéletrevalóbb eszméjét, a lótenyésztés emelésére irányzott első kezdeményezését egyenesen azoknak köszönhetette. Sejdíthetjük, hogy egy hadsereg életre való szervezésére nézve is nem egy eszme maradt termékeny lelkében örökre eltemetve. *)

9. A bécsi udvari és legmagasb körökben való otthonosága oly életiskola volt reá nézve, melynek teljes hiányát majdnem minden magyar államférfiúnál, egész a legújabb időkig, nélkülöznünk s megszínlenünk kellett.

10. Végre még szerelmi csalódásai is, mint láttuk, hozzájárultak jellemének kifejtéséhez. Eszményi lelkesülése egy nőért, kit bírni soha nem remélhetett, valami középkori templárius rajongásával töltötte el egész lényét. Lemondva minden boldogságról a magánéletben, egyedül a közhaza s az emberiség javára áldozza föl magát.

11. Nem szunnyadt el benne még a becsvágy, sőt a hiúság sem, hogy a benne rejlő szellemkincseket érvényesítvén, nevét ország- és világszerte ismertté, ünnepeltté tegye.

12. Tegyük hozzá, hogy a szám teljes legyen, miszerint párbaja is akár hány volt, s ez intézménynek, ha ez érdem, ő volt nálunk egyik apostola.

Elég. Úgy hiszem, fele sem szükséges arra, hogy e regalistát, mint a magyar törvényhozó testület tagját, még akkor is, ha tán ügyvédi diplomája nem lett volna, teljes készséggel verifikáljuk.

Nem titkolhatjuk el azonban magunk előtt, hogy az eddigi előzmények némi árnyékot is vetnek előre, s egyet-mást majdnem egész biztossággal láttatnak a jövőben velünk.

Először is azt, hogy Széchenyink nem lesz jó pártember. Elebe fogja tenni mindig a közjót a pártok érdekének, s ezek korlátoltságát, előítéleteit, vakbuzgalmát soha sem fogja elsatíjtítani magának.

*) Lásd régebb naplói számos helyeit.

Továbbá: szerfölött türelmetlen lesz honfitársai elmaradottsága, önhittsége, előítéletei, rosszlelkősége irányában. Késérű igazságokat fog mindenkinek szemébe mondani, s ennél fogva több ellensége lesz, mint barátja. Bírván azonban minden pártnál a jobbak tiszteletét, természetes hivatást fog magában érezni a közvetítő szerepére. De vajon a körülmények kedvezők lesznek-e ily működéshez? Nem fog-e többnyire a két szék közötti kényelmetlen helyzetbe kerülni?!

Végre: a pessimismus! Ez hazáját előre is haldoklónak, vagy már halottnak láttatja vele. Nem fogja-e válságos idők beálltával megszibbasztani lelki erejét? megtörni nemes szívét?!

*

*

*

De ne éljünk vissza olvasóink béketúrásával oly fejtegetésekre, a melyekre önmagától is reá kell jönnie; térjünk vissza naplónkhoz.

Szeptember 13-án a kerületi ülés napirendje ez volt:

«1. A dunai és tiszai kerületek jövőben együtt, vagy külön termekben tartsák-e üléseiket.»

«Határozat: egy teremben tartsák.»

«2. A jegyzőkönyv (az úgynevezett diarium) latinul és magyarul, vagy csak magyarul vitessék-e. Semmi határozat.»

«3. Vajon az egykor volt censorokon (Balog, stb.) kívül még mások is választassanak-e. Semmi határozat.»

«Szónokolt Bartal, Pozsony-megyei alispán. *) Nagy ékesszólása van.»

«Végzetlen idővesztegetés, s így igazi kár származik a következő hiányokból: nincs tachigraph; **) a helyiség nincs okosan beosztva; ***) az elnöknek nincs semmi tekintélye, a rendek nem fogadnak szót neki; nincs intézkedés, hogy halogatás nélkül szavazni lehessen. †) Semmi tárgyat sem lehet rendesen, higgadtan s hideg vérral megfontolás alá venni.»

*) Széchenyi tévedésből Bartának írja.

**) Gyorsíró.

***) Még az én időmben is, az 1843—4-iki országgyűlés elején, a jurátusok a követek között foglalhattak, állva, helyet; később egy kis korlát választá el őket.

†) Nemcsak a clóture nem volt ismerve, még névről sem; de semmi tanácskozási rend, vagy házszabály, nem létezett.

14-én ülés a rendi teremben. Szógyény personális beszéde, Jordánszky *) felel.

«Ülés a mágnessok teremében. Deputatiók. Idővesztesség. Czeremoniák. Feszesség» stb. Az üdvözlő beszédek magyar és latin szövege megolvasható a *Jegyzőkönyv*-ben, de a fontosabb kerületi ülésekről és magántanácskozmányokról, vajmi kevés maradt fönn az utókor számára.

«A felsőházban vannak nehányan, a kik se magyarul, se deákul nem tudnak, azért itt a papság fog túlsúlylyal bírni.»

«Delután kerületi ülés. Nagy Pali népszerűsége, s mulatató szónoki modora.»

«Már régen beszélünk», így idézi Nagy Pált szószerint, «arról, hogy hogyan kellene jegyezni; már tán arról is kellene valamit mondani, hogy mit jegyezzünk.»

«Némethszegi, Prényi, Desewfy.» **)

Egyik levél hátlapjára jegyzi föl az orvoslási módokat.

«Remedia.»

«Minden harmadik évben rendes országgyűlés tartása, hogy a Rendek folytonos gyakorlatban maradjanak.»

«A helyiség jobb berendezése. Ez sokkal fontosabb, semmint hiszik.»

«Fiumének valósággal Magyarország kikötőjének kellene lenni.»

«Váltótörvény.»

«Úrbér szabályozása.»

«Opinio» (= közvélemény).

«Só ára leszállítása.»

«Pénz érteke biztosítva.»

«Hogy oly alkotmánysejtések, mint 23-ban, többé ne történjenek.»

«A megyék szabadon levelezhessenek.»

«Belső közigazgatás javítása. 1790-diki deputatio.»

*) Jordánszky Elek, az esztergomi főkáptalan köv., Majthényival.

**) El nem kerülhetjük, hogy az ily lakonikus jegyzeteket ott, a hol a tárgy fontossága kívánni fogja, legalább némileg kiegészíteni meg ne próbáljuk. Felsőbüki Nagy Pál Sopronymegye táblabírája és második követe, az első Nitzky alispán volt. Németszeghy István udvari tanácsos, Mosonymegye alispánja és követe. Bárány Perényi Zsigmond Bereghmegye alispánja és követe. Gróf Dessewfy József, Szabolcsmegye táblabírája és követe.

15-én nem történt semmi egyéb, hogy az «öreg Zichy» kiszorította a szállásából. Az országgyűlési (ingyen) szállások bizonyynyal szűken lehettek! *)

17-én császár bevonulása. **)

«18-án mise a Salvator-templomban. A primási palota teremében Koháry magyar beszédet tart, a császár latin beszédet olvas. Átmegyünk a mágánok teremébe, azután a Rendek teremébe. ***) Széchenyi a királyt, a közbeszéd divata szerint, rendesen császárnak nevezi. József nádor gondosan „Rex noster“ stb. kifejezésekkel él: magát is magyar vérből (Hungarico sanguine) származottnak, és magyarnak (Qui Hungarico censetur nomine) vallja.»

19-én. «Magán jellegű tanácskozás Bartalnál. Usovich úr fölkér, hogy hagyjam el az ülést. †) Patria! — Átúsztam a Dunán.»

«Este Hardegg altábornagy minden ok nélkül kipirongat, mint egy iskolás gyermeket.»

«Megfogható lesz előttem, hogy folytonos bántalmak, lealázások közt, melyek ellen nem lehet védeni magát, némely emberben utóbb egészen kialszik minden becsületérzés, s a jóra és az erényre való fogékonyság is, s hogy végre a legaljasabb büntetésekre is vetemedhetik.»

Íme, hazánk regeneratorának, új pályája kezdetén, egy nap két felől kell rendreutasítatást szenvednie. Az alsóházi tagok úgy találják, hogy a felsőházi tagnak köztük nincs

*) Idősb gr. Zichy Károly győri főispán az országgyűlés alatt meghalt; utóda gr. Zichy-Ferraris Ferencz lett.

**) Ezt megelőzte, s az országgyűlési íráskor első számát képezi a Statusoknak és Rendeknek egy felírása, a mely által ő Felségek ide való jövételek iránt megkéretnek; aztán második szám alatt az elébek rendelt deputatióinak utasítása; aztán az udvari kancelláriából kiadott directoriumok, t. i. a szertartások módja és rendje, stb.

***) A Koháry kancellár rövid, s Ferencz király hosszú beszédét megőrzi a jegyzőkönyv. Ez utóbbit a rendek négyszer szakították félbe túlárado örömeirészeik kifejezésével. «Nihil a Vobis postulamus, praeter incolumitatis vestrae studium» mondá többi között, s ez alkalommal átadta a királyi propositiókat. Jellemző, hogy ezeknek az alsóházban újra felolvasztatását a királyi személynök azon oknál fogva kérelmezte, mert azokat többen a SS. és RR. közül, a nagy sokaság miatt nem hallhatták.

†) Uzovits János Nyitra megye alispánja és követe.

helye; a katonai főnök úgy találja, hogy a tisztnek a civilisták közt nincs semmi keresete.

Mind a két félnek igaza lehetett a maga szempontjából; de azért megérthetjük Széchenyi felsóhajtását is: Oh Patria! — S mily sajátságos, hogy a Duna hullámaiban keres enyhülést, mint pályája végén, az örület rohamában! . . .

A királyi előadások rövid foglatját föl kell emlékünken újítanunk, hogy az események fonalát bírassuk. Első, s a hivatalos stíl szerint, legfontosabb: a királyné, Karolina Augusta megkoronáztatása. Azután: az 1790—91-diki szervező országgyűlés küldöttségi munkálatainak tárgyalása, s esetleg törvénybe iktatása, a Rendekek által fölterjesztendő sorrendben. *) Végre az úgynevezett bankóczéduláknak egy ötöd értékben beváltása iránti rendeletek tudomásul vétele, illetőleg az állam hitelének az 1816. és 1817-diki pátensek által már végrehajtott megmentése (!) után, a magánosok egymás közti viszonyainak is szabályozása.

Ha az országos küldöttségek kellő sikerrel dolgozhattak volna, egy Széchenyinek kevés teendője maradt volna a kezdeményezés terén. A programm kész volt, csak egy hiányzott: a lélek, mely a holt betűt megelevenítse.

Tegyük félre kissé a hivatalos foliansokat, s vegyük elő ismét naplónkat.

*) Hogy ennek fontosságát megítélhessük, lássuk minő teendőket karolt föl ama szintén epochális országgyűlés. A 67-ik törvényczikk által kiküldettek a következő bizottságok: 1. közjogi, mely az országgyűlés, a dicasteriumok, törvényhatóságok rendezéséről, a közegészség, s a sajtó ügyéről, stb. volt véleményt mondandó. 2. Adó- és élelmezésügyi. 3. Urbéri. 4. Közgazdasági. Ehhez tartozott a közutak, folyók, csatornák szabályozása, ipar- és kereskedelem, selyem, lótenyésztés, s közalapítványok. (Fundationes speciem fundi publici habentes). 5. Bányaugyi. 6. Igazságügyi. 7. Köznevelésügyi, (deputatio litteraria), mely az alsó és felső közoktatást, egy katonai akadémia s magyar tudományos akadémia felállítását, a hazai nyelv kiművelésére s nemzeti cultura előmozdítására: zükséges intézkedéseket, egy képzőművészeti akadémia, s végre egy leánynevelő intézet fölállítását tárgyalja. 8. Az egyházi bizottság. 9. Az országos sérelmek és kívánatok (gravamina et postulata) kidolgozásával, s ezekkel összefüggő tárgyak iránti javaslatok tételével megbízott küldöttség.

IV.

A parlamenti téren még újoncz Széchenyinek tapintatát nem kevésbé dicséri az, hogy mindjárt a rendek táblájánál, az akkori alsóházban, kereste az események súlypontját. A tárgyalásokat előkészítő kerületi üléseknek szorgalmas látogatója volt, s csak az érintette kellemetlenül, hogy neki ott ülése és szavazata nem lehetett. Mi viszont e furcsa igényen csodálkozni megszününk, mihelyt a mi országgyűléseinken akkor még divatozott több furcsaságokat számon vesszük. Az alsóháznak például tagja volt harminczhét káptalani követ, illetőleg prépost és apátúr, kiknek együtt véve csak egy szavazatjuk volt; ott ült az egész királyi tábla, melynek a fegyelem föntartásán kívül alig lehetett egyéb föladata; az összes szabad királyi városoknak szintén csak egy szavazatjuk volt; s végre az alsóház tagjai közé soroltattak a távollevő főrendnek, illetőleg özvegyeik határozatlan számú küldöttei (Absentium ablegati), kik szavazatot nem is igényeltek, s az ingyen szállás jótéteményén kívül beérték a dicsőséggel, hogy neveik a képviselők névlajstromában, még pedig a városi követek előtt, megörökítették. *) A dolgok ily rende, vagyis inkább rendetlensége mellett nem nagy baj lett volna, egy-egy mágnásnak a kerületi ülésekben votum informativumot adni, a mi egy nevezetes alkalommal, mint látni fogjuk, meg is történt.

De beszéltessek immár Széchenyit magát.

Szeptember 20. «Nem történt semmi különös, egyéb, hogy egy kerületi ülés tartatott, melyben nem voltam, s melyben egyedül csak a császárnak (!) adandó válasz-fölriratot beszélték meg.»

Szeptember 21. «Kerületi ülésben ugyanaz a tárgy. Sajnos, hogy nekem nem volt szabad beszélnem.»

«Egy ajánlat csak akkor lesz visszavonhatatlanná, ha a másik fél által, mintegy ünnepélyesen elfogadtatott. Done! az angolban ez a szó nyomja rá a pecsétet az ajánlott fogadásra. Az én véleményem tehát az, hogy a rendek köszönő fölratá-

*) Kossuth Lajos is ezek közt van, mint Révai és Szentiványi özvegyek képviselője.

ban kell mindannak, a mi Magyarországon a legközelebbi évszázadban történni fog, alapját megvetni.»

«Napjainkban két lehetőség van arra, hogy az ember a jogait megvéddesse és biztosíthassa. Ágyú és — közvélemény. Mi tartja vissza az autocrata Sándor czárt, hogy Oroszország hagyományos politikáját követve, trónját az árvízzel borított Petersburgból át ne tegye a paradicsomi fekvésű Konstantinápolyba? s hogy egy milliónyi csataképes, jól fegyverezett hadseregével mintegy lebűvölve tétlenül vesztgel? Tán az osztrák hadsereg volna képes útját állani?»

«Sándor czár, az erénymámor egy perczében kijelentette, miként a trónuson ülő dynastiák szent joga, a legitimitás mellett fog állani. Megbámulták, tanúkat hívtak hozzá, többször ismételtették vele, s e lelki nagyságáért az emberiség nevében mondtak neki nagy köszönetet. Saját hatalmának varázsa tartja kötve!»

«A császár (a mi Ferencz királyunk) most nyomtatásban ad ki egy trónbeszédet, a mely — Isten áldja meg az íróját, bárki volt legyen! — annyi fegyvert ad kezünkbe, hogy azzal, ha ügyesen tudjuk használni, a mi alkotmányunkat soká, igen soká megvéddhetjük.»

«Egyébiránt mindegy! Ennek az antiliberalis alkotmány-nak a védelmére kelni, nem olyan dicső dolog. Azt látjuk, hogy 400,000 lélek a maga előjogait és kizárólagos privilegiumait tíz millió ellenében, a kikről az országgyűlésen említés sem tétetik, akarja érvényre emelni.»

«Ha az ember erre a pontra viszi a beszédet, olyan nézetekkel, olyan egyoldalúsággal találkozik, hogy a tunguzok és baskirek országában képzele magát.»

«A magyar parasztnak mégis jobb dolga van, mint az osztráknak, mondják. Mintha ez okoskodás, mert el akarom hinni, elég ok volna arra, hogy a magyar paraszt sorsa fölött megnyugtatta legyünk. A ló jobb bánásmódban részesül, mint a számár, sőt még zabot is kap, tehát a ló boldog. Szép következtetés!»

«Ha egy parasztnak leég a háza, elvész a marhája, stb. a földesura mindjárt segít kárát kipótolni: ez egy másik megnyugtatója a magyar földbirtokosnak. — Felelet: Az amerikai méznádtelep-birtokos is jól tartja rabszolgáit, s nem sanyargatja őket; vajon irántok vagy önmaga iránti szeretetből teszi-e?»

21. «Ülés a rendeknél és a főrendeknél. Illésházy Dapiferorum Magister lett. Egész népszerűsége onnét ered, hogy nem ismerik.» *)

23. «Ülés mind a két teremben. A nádor a főrendeknél véghetetlen felsőbbséget gyakorol. Pongrátz egy nevetséges beszédet tartott, a nádornak nyilván mintegy megköszönte, hogy —»

«Az alsó táblánál Vitéz beszélt legerősebben: ,Sokan a hazához s a törvényhez való hűségökért büntetést szenvedtek, míg mások, a kik mindkettőt elárulták, jutalmat kaptak stb.» **)

«Nagy Pál igen ügyes és szerencsés szónok; Szögyény jobb ügyvéd, rendkívül ügyes, nehéz szerepe van.»

Azon ülésben, melynek itt rövid kritikáját olvassuk, már a válaszföliirat tárgyalatott, s fölvetett azon fontos kérdés: vajon a királyi előadások, illetőleg a reformkérdések, vétesse-nek-e föl előbb, vagy a sérelmek, vagyis az alkotmány biztosítása. A kik az utóbbit sürgették, a loyaltásnak csak azzal akartak egyelőre eleget tenni, hogy a királyi trónbeszédet egyszerűen megköszönjék. A többséget e mellett az elnök tekintélye és ekesszólása nem bírta megingatni, s az izenet ily szellemenben ment át a főrendekhez.

A főrendek természetesen más nézetben voltak. Mentek ide s oda az izenetek, végre Bereghmegye követének sikerült e szónak *praeferenter* beleigtatásával az eltérő nézeteket közvetíteni, s a nádori ítélő mester, Szentkirályi László, utasítást kapott, a föliratot ahhoz alkalmazottan szerkeszteni. ***)

25-én. «Koronázás. A diszebednél én is szolgállok. Illésházy à la tête.»

*) Gróf Illésházyt «nagynevű nemzetségének utolsó férfi ivadékát» az ellenzék fejének tekintették, s népszerűségét a királyi kegy nem nagyon csökkentette. Ez ülésben választatott Végli István koronázórré. A karzaton a királyné is megjelent a főhercegekkel, s lelkes éljenekkel üdvözlöztettek. A koronázási szertartásnál a királyi asztalnak segítségére kirendeltek közt olvassuk báró Wesselényi Miklós és gróf Széchenyi István neveit.

**) Vitéz János, Abaujmegye táblabírája és követe. Báró Pongrátz egyszerű regalista.

**) A 24-diki ülést, melyben a föliirat szövege tárgyalatott, s meg is állapítottatott, átugorja. — E föliirat zártétele így szól: — — elébe fogjuk terjeszteni mindazokat, melyek — — alkotmányunknak és a közboldogságnak meggyökereztetésére, minden egyebeket megelőzve (= *praeferenter*) megkívántatnak.

26-án. «Kerületi, aztán rendi és főrendi ülés. Harmincz vagy huszonöt ezer legyen-e? (tudniillik a koronázási ajándék). Hallgatok arról, mit gondol kiki magában erről, de csak azt kérdem, megmaradhatunk-e a huszonötnél, s nem fogjuk-e végre megadni az ötvenet? Elkerülhetetlennek látom, s azért, úgy vélném, jobb mindjárt, önként és nevetve mondani rá igent, mint utóbb morogva és mintegy kényszerítve állani reá. Nem talál ellenmondásra.» *)

A Metternich és Steinlein honosítására kerülvén a sor, Dessewfy alkalmat vesz magának a külpolitikáról nyilatkozni. Magyarország határozottan defensiv és nem offensiv állást foglal. A magyar koronának fényét bizony nem növelte az, hogy honfitársainkat egész Nápolyig elhurczolták, miszerint ott vérök ontásával segítsék elnyomni egy zsarnoklánczait széttörő népben a szabadság szeretetének csiráit.

Balogh úgy vélekedik, hogy Metternich herczeg és Steinlein báró honosítása az országnak öröme fog válni, s ez ellen semmi kifogást nem lehet tenni; de hogy a többi aspiransokról ezen országgyűlés alatt többé említést sem kellene tenni. — Metternich és Steinlein indigenatusa elfogadtatik.

Bezerédy **) azt hiszi, hogy Metternich dicsőségének az legkevesebbet sem árthat, ha őt Steinlein báróval együtt nevezik s hozzák javaslatba, mert mindenki jól tudja, hogy Metternich herceget az államnak tett fontos szolgálataiért a nemzet fölkeri, legyen polgártársává, míg Steinlein e tiszteletben csak mint a császárné földije és pártfogoltja részesül, ez által akarván irántai szeretetünknek kifejezést adni.

Estély Grassalkovich herczegnőnél. Metternich megjelen, mindenütt bemutatattja magát, s oly szeretetreméltóságot fejt ki, hogy minden szívet meghódít.

Cziráky azt állítja, hogy ha az *allocutió*ba még hat sort fölvettek volna, úgy minden nehézségnek eleje vététt volna.

27-én kerületi ülés. Bartal indítványozza, hogy a sérelmek közt legelsőbbben is azokat kell elővenni, a melyek a magyar alkotmánynak alapköveit képezik. Ilyenek:

1. Hogy minden harmadik évben bizonynyal tartassék országgyűlés.

*) Az ajánlat egyhangúlag fogadtatván el, Széchenyinek e szavai lihetőleg csak magánkörben ejtettek.

**) Bezerédy Ignác, Győrmege h. alispánja és követe volt.

2. Hogy az ország hasonló erőszakoskodások ellen, minők az 1823-dikiak voltak, biztosíttassék.

3. A pénz értékének megszabása az ország beleegyezésével történjék.

4. Só ára leszállíttassék.

«Ezután sok beszéd, de mind nem a dologra.»

«Babóthy *) hosszasan beszél, jó latinsággal, igazi magyar érzülettel. Végül azt kívánja, hogy minden német katonát, mikor magyar határra lép, meg kellene esketni arra, hogy az ország szabadsága ellen nem fog cselekedni.»

«Plathy azt mondja, hogy évenként kellene rendesen országgyűlést tartani, de a mely az országot ne terhelné.» **)

«Nagy én utánam mondja: Magyarország szabadságának semmiben sem lehet nagyobb garantiája, mint a közvéleményben (opinióban) és a legitimitásban.»

«Az alkotmány azon alapszik, hogy a nemes fegyvert viseljen, a paraszt a földet művelje, s azért módokat kellene kigondolni az insurreciónak az újabb kor igényeihez képest oly lábra állítására, hogy abból azután félelmes és nem nevetségre méltó hadi sereg fordulna.»

«Az egykor Magyarországhoz tartozott országoknak ismét vissza kell csatoltatni.»

«Az ifjuság neveltetése el van hanyagolva. Több író, névszerint Piringer is, a közvéleményt oda vitte, miként a magyar alkotmányt már többé fenttarthatónak sem gondolja, — holott az épen nem úgy áll.»

Ez utóbbi tételekért Széchenyi, úgy látszik a szerzőséget már nem követeli magának: a magyar alkotmány akkori szervezetét az insurrectióval együtt meglehetősen elavult intézményeknek nézte.

«Dessewffy beszél,» így folytatja jegyzeteit, «a legmulatóságosabban. Hogy saját honfitársaink közt kell keresnünk Magyarország legnagyobb ellenségeit, hogy vagynak olyanok, a kiket a magyar tej táplált stb., stb., és a kik most egy lábbal

*) Babóthy Imre, Nyitramegye követe, a már említett Uzovicsnak társa.

**) Plathy Mihály, Barsmegye követe, Balogh János társa. Az országgyűlés költségeit azon időben még a «szegény adózó nép» viselte, de melynek a követválasztásra természetesen semmi befolyása nem volt.

a koporsóban vagynak, a másikkal pedig az ország nyakára hágnak stb.»

«Hogy az országon folyvást ejtett sebek után végre komolyan kellene azok orvoslására is gondolni, hogy a nemzetnek fennen dicsért nagylelkűségét el kellene hallgattatni, mikor az ország közjava, boldogsága van bizonytalanságban.»

«Utána Prényi tart egy a magyar szívet gerjesztő beszédet. Hogy nemzetiségünk, melyben egy népnek igazi ereje van, a mi atyáinkkal sírba szállott, s hogy azt kellene újra föltámasztanunk stb.»

«Smidegg *) erélyesen beszél, követeli, hogy a királyi biztosok, a kik 1823-ban a törvény ellen működtek, büntetés alá vonassanak. Ha minden vármegye híven és szilárdan ragaszkodik vala a törvényhez, úgy mind az, a mi történt, nem történhetett volna. — A megyéknek egymással való levelezését meg kell engedni és gyakorlatba venni. — Mindazokat, a kik a jó császárt gonosz tanácsaikkal félrevezették, meg kell nevezni.»

«Szerencsi **) megjegyzi, hogy ama hazaárulók, kiktől szó van, s a kiket eléggé ismerünk, meg vannak már büntetve polgártársaik megvetése által, őket a magok nyomorúságára kell hagyni.»

«Csáky ***) most egy igazi magyar beszédet tart, sajnos, hogy kevés ékesszólással s hibás nyelven. Mérsékletről beszél, s hogy csak arra kellene szorítkoznunk, miként a császárt egész alázattal megkérnök, hogy az ő utóbbi rossz tanácsadóit lassanként távolítsa el magától.»

«Az ülésnek fél egykor vége lett, s egy deputatio bízott meg, mely a mondandóknak embrióját dolgozza ki.»

Mindezek társas körökben még élénkebben vitattatnak. Az öreg Illésházy a haladásnak nem barátja, bús magyarként fölsóhajt: „Ez a Széchenyi is, az ő angol lovaival!“ . . .

«Egy idő óta», így sóhajt föl erre viszont Széchenyi, «az a ki soha sem volt az országon kívül, hogy életében valami összehasonlítást tehetett volna, a ki teli van előítéletekkel, a

*) Gróf Schmidegg Ferencz, Zemplénmegye követe volt, Szemere Istvánnal.

**) Szerencsy István, Ungh vármegye követe.

***) Gróf Csáky Sándor, Szepesmegye követe.

a legnagyobb népszerűségnek örvend. Én pedig magam állok! Mit használtak kóborlásaim, szerzett tapasztalásaim!»

«28-án a deputatio dolgozik az ország sérelmein!»

«Nem látok egy gyakorlati embert köztök. Szép szónok van akár hány. Költők a mesék országából.»

«Minekünk a mi érdekeinket az osztrák birodaloméval kellene azonosítnunk. Az a szép álom, egy független, szabad magyar monarchiáról, nem a mi napjainkba való már. Ne kívánjunk lehetetlent. Úgy beszéljünk jogainkról, oly alaposan és mérséklettel, hogy mind azt, a mit egy kerületi ülésben elmondunk, az akasztófa alatt is készek legyünk újra elmondani.»

«Igaz-e, hogy a királyi ügyész Németh ellentmondott, mikor újabban a hazafiakat de crimine læsæ majestatis perbe akarták fogni? Hogy Almásy és Zichy ösztökölték erre, de Metternich ellenzette ezt, s minden erőszakos rendszabályt?» *)

«Szlavy **) igen okosan emlegeti, hogy a parasztok sorsának javításáról kellene beszélni, s kivinni a következőket:

1. A nemesség viselje egyedül az országgyűlés költségeit.

2. A megyei magasb hivatalok (alispánság stb.) ingyenessé legyenek.

3. A nemesség az utak javítására évenként bizonyos összeggel adózzék.

«A paraszt aztán, mikor a követ urak haza mennek, így szólna: „Isten áldja meg a mi urainkat, látjuk, hogy rólunk is gondolkodtak“ stb.»

«Szép diadal, ha valaki, mint az emberiség lovagja, saját érdeke ellen beszél, s ily nagy győzelmet tud önmagán venni. Mutassuk meg a világnak, hogy habár a mi alkotmányunk a körülmények következtében illiberalis maradt, s ez idő szerint veszély nélkül azt lényegesen megváltoztatni nem lehet, a mi egyéni nézeteink mégis a korszellemmel haladtak, s hogy a mi szétdarabolt kis nemzetünk minden nemesen gondolkozónak becsülésére érdemes.»

«29-én udvari bál tartatik, melyben Széchenyi többi közt Zsófia főhercegnővel tánczol. A Causarum Director pedig, — a

*) Erről lásd Horváth Mihály. *Huszonöt év*. I. kötet.

**) Szlavy László csak a távollévők küldöttai névjegyzékében fordul elő, mint Kornisék megbízottja.

társaság nagy meglepetésére — magyarul mert táncolni. «*Quel courage!*» *) Az ifjak ostrommal rohanják meg a buffetet. A sérelmi bizottság pedig — mondja Széchenyi — «még mindig tapogatózik».

30-án theatre paré.

29-én, ne feledjük megjegyezni, országos ülés is tartott, a rendek föliratára érkezett királyi (rövid) válasz fölolvastatása végett.

Dolgoztak ezután nagy hévvel az ország-sérelemit alaposan tárgyalandó föliraton. Az okt. 5-ki kerületi ülésben megindultak a philippikák. Ezekből Széchenyi kivonatot készített ugyan magának, de, kimondhatatlan sajnálatunkra, nem tartotta azt «elég érdekesnek» arra, hogy naplójába beigtassa! A fogalmazással mint jegyzők, Dessewfy, Plathy, Bartal és Perényi bíztattak meg, a küldöttségnek kívülők még tagjai voltak: Nagy, Szegedy, Vitéz, Máriássy, Balogh és Babóthy. «Még az eljárás módjára nézve sincsenek tisztában. Csáky úgy vélekedik, hogy a magyar nemzet méltóságához illőbb volna, *laconice* és *cum decore* terjeszteni föl panaszait; de a jegyzők munkálatában a lényegtelen dolgok oly sok helyet foglalnak el, hogy azt, a mi jó, alig lehet kihalászni belőlök. Péchy, Perényi, Dessewfy, de főleg Plathy, magyar érzéssel, erélyesen nyilatkoznak, és ad rem.»

Magánkörökben foly mindezekről a társalgás.

Nugent, ki szintén indigena akar lenni, azt beszéli, hogy Miksa főherczeg Angliában fölleplezte az angol alkotmány hibáit, s bebizonyította az angoloknak, hogy a magyar alkotmány jobb az övéknél.

Gróf Károlynál **) vacsora fölött megbeszélük ez érdekes pontokat:

1. Vajon a császár vagy utóda fölforgathatná-e magyar alkotmányt?

2. A magyar alkotmány illiberalis. Vajon nem választ-hatna-e a paraszt a nemesek közül magának országgyűlési képviselőt?

*) A derék Németh Imre, úgy látszik, nem csak Themis, hanem Terpsichore kegyeltje is volt.

**) Horváth Mihály hibásan mondja Szathmárnemze követének. Több hibás adatai vannak.

3. Nem volna-e jó az egész kormányzat gépezetét egyszerűsíteni? Nem lehet a nyelv miatt.

4. Egy szabadelvűnek látszó fejedelem Európa tapsai közt dönthetné föl az egész magyar alkotmányt, s az országot Ausztriába olvaszthatná be.

5. Ha egy csodaember lépne az osztrák trónra, a ki egyenlő szeretettel viseltetnék minden népei iránt, s együtt tartana négy éven át egy országgyűlést, hogy a gépezet teljes működésbe jöhessen, mit mindent főzhetnének ki?

6. Csehországon keresztül transito-kereskedés, a földműves osztály (paraszt) adóképességének növelése végett.

Ki nem veszi észre mind ezekben az ébrenlétnek, de egyúttal a mámor amaz utóbajának is jeleit, mely az ember szemét még befátyolozza, hogy tisztán ne láthasson? Csoda-e, ha szónokaink inkább a sérelmi politika terén mozogtak, s szinte fáztak a reformoktól, melyek tárgyalására maga a kormány utalta őket!

Széchenyi nem fárad ki e mozzanatok szorgos megfigyelésében, de az ő bensejében egy egészen más világ dereng. Kövessük még lépésről lépésre.

Október 6-án kerületi ülés. «A Plathy-féle nuncium átvizsgálása. Bizalmatlanság. Minden szót latra vetnek.»

Október 7-én kerületi ülés. «Nagyon érdekes. Minden egy explozióra készül. A méregnek ki kell belőlök jönni.»

«Vay: *) Egyáltalában nem kell a császárt megbántani. De egész nyíltsággal ki kell a rendeknek mondani mindent, a mi szívökön fekszik. Bármilyen történjék. Az utókor áldani fogja hamvainkat. Beszelnünk kell, habár tudjuk is, hogy nem lesz foganatja.»

«Nagy fölnyitja a *Corpus Jurist*, s idéz belőle.»

«Zmeskál **) badarságokat beszél.»

«Komáromi ***) és Nagy lerántják.»

«Szegedy †) rövid, velős beszédet tart. Itt, úgy mond, e tiszteletre méltó körben minden személyes érdeknek, önzés-

*) Vay Ábrahám, Borsodmegye követe volt; utána Palóczy László lett.

**) Árva megye követe Zmeskál József, a kerületi tábla ülnöke volt.

***) Komáromy István, Abaujmegye követe Vitézzel.

†) Szegedy Ferencz kamarás és Deák Antal táblabíró, Zala megye követei voltak.

nek, hiúságnak, hivatalok érdemkeresztek utáni vágyódásnak háttérbe kell vonulni az igazság- és hazaszeretet tisztább és nemesebb érzései mögött stb.»

«Rohonczy *) erre egy hosszú beszédet mond, mely mindenkit bámulatba ejt. Maga mindinkább neki buzdul, s miután egy óráig beszélt volna a királyi biztosokról s azok érdemlett büntetéséről, végre kimondja Eötvös nevét. Általános helyeslés. A rendeknek megkönnyebbül szívök, a beszéd meghittebb jelleget vesz föl, mintha egy családi tanácskozássá akarna válni.»

«Vay azt állítja, hogy a királyi biztosok eléggé meg vannak büntetve, mert nem fogja honfitársaik egy könnye őket sirjokba elkísérni, hanem a nemzetöknek megvetése és átká.»

«Deák, a független, megnevezi Amadé grófot.»

«Most Vitéz és Somsich **) azt kívánják, hogy az adók befizetése addig tartassék függőben, míg az ország sebei meggyógyítva nem lesznek.»

«A rég elfojtott keserűség kitör belőlök. Czirákyt nem nevezik, de érintik.»

«Máriássy ***) azt kívánja, hogy máskor a királyi propositionok a regalisokkal együtt küldessenek szét. A királynak hűtlen tanácsadói ellen a nunciumba be akarja igtatni e szót: scelestia consilia.»

«Usovich azt indítványozza, hogy az országnak is legyen egy ügyésze, mint a királynak van, a ki az ország jogait védelmezze — »

«Balogh meg akarja mindjárt határoztatni, minő büntetésök legyen a királyi biztosoknak és hűtlen tanácsadóknak.»

«Mindnyájan egyhangúan Ulászlóra hivatkoznak.» †)

«Nagy a miniszterek felelősségét hozza szóba. De miután

*) Rohontzy János, királyi tanácsos, Veszprémmegye követe Bezerédyvel.

**) A már említett Somssich Pongrácz, Somogymegye követe Czinderyvel.

***) Máriássy István királyi tanácsos, Gömörmegye alispánja és követe. Kívánata, az utasítási rendszerrel logikai összeköttetésben áll.

†) Ulászló VI-dik Decretuma (1507. art. 7. 8.) a hűtlen tanácsadóknak in persona et rebus országgyűlés által leendő megbüntetését, illetőleg javaik elvételét és száműzetéseket rendeli el. — Járta Bécsben az élecz, hogy a magyarok (a dietán) mind nagyon gorombák, — leggorombább köztök Nagy; de az még semmi Ulászlóhoz képest!

az most még ki nem vihető, legalább ellenőriztetésükről kellene gondoskodni.»

«Niczky *) azokat kívánja felelőssé tétetni, a kik valamely rendeletet aláírnak.»

«Döry **) csak semmi újítást!»

«Babóthy okos mérsékletre int, s a középútat ajánlja.»

«Dessewfy megnevezi Illésházyt. Nagy mozgalom.»

«Sokat tünődnek és beszélgetnek arról, miként lehetne a helytartó tanácsot felelősségre vonni. Nem találnak reá módot. Sok elmélet, kevés gyakorlat, a mit legtöbb követnél találunk. A vis inertia-t emlegetik, mint egyik legalaposabb garantiát.»

El kellvén Széchenyinek ez ülésből távoznia, Dessewfy Aurélt kérte föl, hogy jegyezzessen tovább a számára. Maga Zichy miniszterhez ment ebédre, hol Metternich is jelen volt. Mindkettőjöknek, mintegy orruk alá reszelve, fölolvasta az október 6-diki kerületi ülés határozatát. Egyikök, az, a ki mint «le ministre du desordre» és «un vrai ministre ture» volt e lapokban már jelezve, nem sokat törődhetett vele; a másíkról még elég alkalmunk lesz megemlékezni.

E megszakítás után folytatja jegyzeteit az ülés végéről.»

«A rendek az izenetbe beveszik az ő fölsége tanácsadójának feleletre vonatását.»

«Az insurrectio alkalmából szóba hozatik a nemzeti szellem ébresztése.»

«Perényi kívánja, adják egymásnak szavokat arra, hogy ezt a pontot még külön megfontolás alá veendik. Balogh és Bezerédy helyeslik.»

«Izsák ***) nem kívánja az insurrectiót megemlítetteti, azt hiszi, hogy a nemzeti szellem új életre keltésére az nem okvetetlen szükséges; általában óhajtja csak kimondatni, hogy a rendek a királyi propositiókat tárgyalni fogják.»

«Gudics †) az insurrectiót „ad obvallandum constitutionem“ lényegesnek tartja. A mostani föllíratot tekintí csak válasznak a királyi előadásokra.»

*) Niczky József, Sopron megye alispánja és követe.

**) Döry Vincze, Tolnamegye követe.

***) Izsák Sámuel, királyi tanácsos, Szathlmármegye követe.

†) Gudics János, Hontmegye követe.

«Nagy is a nemesi fölkelés mellett szól, abban biztosítékát látja a trónnak s egyúttal az alkotmánynak, mely monarchiai levén, soha sem lehet demokratiai és a trón ellen intézett.»

«Az egész fölolvastatván, Perényi végül még beletétetni óhajtja, hogy a rendek föntartják magoknak, hogy egy leközelebbi fölíratban az alkotmányon ejtett többi sérelmeket is fölterjeszthessék.»

Szintoly részletes följegyzéseink vannak a következő napon tartatott kerületi ülésről is, melyet, minthogy az ily források még elég ritkák, nyomban ide igtatunk.

Október 8. «Németszeghy megnyitja az ülést. Gyöngén beszél. Azzal kezdi, hogy jól tudja, miként az, a mit mondani akar, nem fog tetszeni. Nevetés. Azoknak, a kik voltakép nem a gyűlésbe tartoznak, eltávolítását követeli, mert attól fél, hogy ezek a nevetők.»

«Rohonczy még mindinkább jó magyarnak akarja mutatni magát. Ostobaságot beszél.»

«Latzkó *) reszket a magyar alkotmányért, ha a császárt fölingereljük, s rossz tanácsadóit megnevezzük.»

«Bezeredy óhajtáná, hogy többet ne beszéljünk róla; maradjon valami az országos ülésre is. Ezt Nagy nevetségesnek találja.»

«Uzovich azt veszi észre, hogy minden ülésben csak azt az egyet nem követték, a mit B. mondott.»

«Németszeghy újra beszél. Nevetségessé válik, dühös lesz. A császár az izenetünket nem is fogja tán olvasni, bizonyynyal megérteni nem, hanem ahhoz tartja magát, a mit majd a miniszterei mondanak, ezeket tehát kímélni kell' stb. Úgy látszik, mintha a nemzet boszút akarna állni. (Morgás.) Meg kell a biztosoknak bocsátani, minden három évben rendszeren országgyűlést tartani, és azt a sok haszontalan dicasterialistát —»

«Wagner **) jó latinsággal, mérséklettel beszél.»

«Döry Németszeghyvel egy véleményben van.»

«Izsák nem talál már változtatni valót. A földolog maradjon.»

*) Latzkó József, Eperjes város követe.

**) Wagner Ferencz, Sopron város követe.

«Máriássy az országos ülésben is beszélni akar. Úgy tartja, nem árt az, ha a rendeknél egyik-másik nyersebben is fejezi ki magát; hisz a mágnásoknál majd kicsinosítják.»

Kajdacsy *) megbízóira hivatkozik, servilis.

Csausz **) hosszasan beszél, s némi okosat. Azt a pontot, melyben Austriae commoda említettnek, kihagyná. Nem találja e fölíratban azt a mérsékletet, mely a Plathy munkáját jellemzé stb.»

«Nagy igen elmés beszédet tart Csausz s a papok ellen. Hibáztatja azon földesurakat, a kik a főispán fölhívására fizettek. Az események egész történetét A-tól Z-ig híven elbeszéli.»

«Szinyey ***) meg nem foghatja, hogyan lehetne a biztosokat büntetni, miután mást nem tettek, mint teljesítették a császár parancsait.»

«Dessewffy beszél Adrian és Biasról. Egész Magyarország kell érezni a sértést, melyet bármely egyes tagján elkövetnek. Faire cause commune. Az országos ülésben még nyomatékosabban akarja kifejezni magát.»

Kajdacsy gyöngén felel Nagynak.

Balogh végre befejezi a vitát, figyelmeztetve a rendeket, hogy a tárgynak minden további vitatása haszontalan és cél nélküli volna.

«Mindebben, a mit láttam és hallottam», végzi Széchenyi, «azt találom, hogy kevés gyakorlati ész van. A rendek messze vannak a lövéstől. Azért szeretnek egymással mintegy vetélkedni, ki tud valami erősebbet, hatásosabbat mondani. Az ifjúság csak azokat tartja jó hazafiaknak, a kik a császár ellen beszélnek. A mérséklet e szerint elveszett fáradság.»

«Vajon fogok-e szólni?»

10. és 11-én mind a két háznál ülés. Az izenet (Nuncium) illetőleg fölíratl javaslat tárgyalatott s a főrendekhez átküldetett.

12-én förendi ülés. Ez előttünk nevezetes napról a Diariumban csak ennyi foglaltatik: «Egyedül a Fő Rende táblája foglalatatoskodott tanácskozásban, a Statusoknak tegnapi

*) Kajdacsy Antal, Baranyamegye követe.

**) Csausz István kanonok, a kalocsai káptalan követe.

***) Szinyei Mercse László, Sárosmegye követe.

izenetét vizsgálván, s fontolgatván; melyet a Státusok és RR. táblája egy ideig várván, azután eloszlott.»

«Széchenyi ez ülésben tartá szűz beszédét, még pedig magyar nyelven. *) Naplójában csak ennyit találunk ez első föllépéséről följegyezve: «Magyarul beszéltem. Annyire agitálva voltam, hogy inkább az akasztófára mentem volna. Vajon fogok-e valaha hideg vérrel beszélni tudni? Senki sem tett nálamnál többet. Illésházy halkán mintegy magában suttagá: ,et si non convinceuntur, non subscribentf.»

Hogy Széchenyi hazafiságból az alsóház szövegezését pártolta, noha államférfiúi tapintatánál fogva mitsem óhajtott oly forrón, mint a reformkérdések tárgyalását, az iránt az eddig olvasottak után nem lehet kétségünk. Illésházy szavai úgy az egyik mint a másik félre vonatkozhattak. Közös levén a két tábla fölirata, annak fölküldetését, hozzájárulásának megtagadásával mindegyik megakadályozhatta.

13-án a főrendi ülés folytattatván, egy fényes küldöttség átvitte a választ, illetőleg a dolog érdemének elfogadása mellett a külső formára tett észrevételeket. **) Ez ülésben, Széchenyi jegyzetei szerint, Haller és Esterházy Kázmér beszéltek «badarságokat».

14-én kerületi ülésben tárgyalatott a főrendi izenet. Átveszszük e följegyzéseket is, mint Széchenyi közjogi tanulmányainak folytatását.

«Máriássy: Engem csak az botránkoztatott meg, hogy a delinquensek is jelen voltak.» (Tudniillik a vádlott királyi biztosok stb.)

«Nagy: Tagadhatatlan, hogy anarchia volt.» (Tudniillik az országban.)

«Vay: Azt a kifejezést ,orbati præsidio‘ nem lehet változtatni.» (Tudniillik a megyegyűlések rendes elnökei félretolták.)

«Balogh, Péchy, Szegedy detto.»

*) A nádor által e miatt történt meginttetését, s erre adott válaszázt említettlen alig hagyta volna. L. Wirkner.

**) A multakra való fátylvetést, mely az 1861-diki fölirat egyik jellegét képezi, a főrendek 1825-ben így fejezték ki: Ut retroactorum temporum memoria perpetua oblitteretur oblivione. Sürgették a Praeferenter kihagyását s a királyi propositiók fölvételét.

«Nagy: A consilium és a commissariusok rosszaságát nem lehet földni.»

«Ragályi: A király előtt nyíltan és egyenesen kell beszélni.»

«Máriássy: Még ezt is, meg azt is tették azon felül, de arról hallgatni akarunk.»

«Szegedy: Hogyan tudnák meg a mi utódaink, kik voltak a vétkesek, ha mi megbocsátunk nekik.»

«Vay: Ha nekem itt boszúállásról beszélnek, arra azt felelem, hogy illet minden igazságos bírónak lehetne szemébe mondani. Sokszor látjuk, hogy az ember és a bíró collisióba jönnek egymással.»

«Marczibányi a commissariusok mellett szól.»

«Vay: Kell, hogy egész Európa megtudja, miként mi ez embereket vétkeseknek tartjuk.»

«Csausz: Nincs oly magyar ember, a ki ne érezné az ország sebét stb. stb. egészen a rendek szellemében; de — stb. Erre roppant láрма és nevetés.»

«Vay czáfolja.»

«Csausz: A biztosok a király képviselői voltak. Vagy mi? Hát azt a negyvenkét vármegyét is meg kell büntetni, a mely meghajolt!»

«Frim: *) Eléggé bűnhődnek már; én, mint pap könyörögök érettök. Igen okosan, s nagy ékesszólással beszél.»

«Vay dicsően megeczáfolja. Az igazságos bírónak szíve vérzik, de azért kimondja ítéletét. Magános ember megbocsáthat, de egy nemzet nem.»

«Bernáth **) szintoly értelemben.»

«Nagy: Ha máskor a commissáriusok büntetést kaptak volna, most nem találkozott volna senki, a ki oly megbízatást elvállaljon. De éppen azért, mert máskor büntetlenül maradtak, kell most megbüntetni őket.»

«Deák: Egy magános embernek megbocsátani méltányos; de azoknak, a kik az alkotmányt alapjaiban megingatták, megbocsátani lehetetlen.»

«Vay: Ha valami közönséges hitvány ember vétkezik, mit árt az? De mentől nemesb származású, mentől nemesb

*) Frim János, az egri kápt. követe volt Madarassyval.

**) Bernáth Zsigmond, Ungb. követe Szerencsyvel.

gondolkozású s tisztább életű valaki, annál fájdalmasabb a házára nézve, annál súlyosabb vétke, s annál súlyosabb büntetést érdemel.»

«Gergelyi: *) A kik már nyolczzszor meghágták a törvényt — Nevetés! — Ha a veréb vázat lát, miért nem mengyen a buza földre? Mert fél. — Kaczagás.»

«Máriássy, valamit a nádor után ismét. Koháry is hibás volt.»

«Jakabfy, gyöngén, illiberalis módon.»

«Vitéz és Máriássy: A parasztok adója szállíttassék le ismét váltópénzre.»

«Sokan ezt ellenzik mint kivihetetlen.»

«Szegedy: Mi sem akarjuk rögtön megváltoztatni; hanem ez a kérdés mindjárt vétessék föl.»

«Skerletz: **) Ad Art. 12. Tegyenek hűségi esküt a törvényre és az alkotmányra.»

«Majthényi: Adnexemus illico formulam.»

«Dessewfy látni akarja az eskü formuláját, az instrukciókat.»

«Nagy: Úgy reményelem, a mágnások mégis csak nem fogják tagadni, hogy alkotmányunk van.»

«Tömérdek beszéd pro et contra.»

«Smidegg: Ad 13. A törvény semmit sem ér, mert az első részét mindig megtartották ugyan, de a másodikat soha sem. Bilateralis. Most tehát a másodiknál akarjuk kezdeni: ő felsége maga hívott föl erre.»

«Balogh detto.»

«Zmeskal, magában értetődik.»

«Nagy: Ha már nyolczzszor, stb. Ne az fájjon, hanem más. A királynak minden præjudiciuma nélkül elkezdhetjük a második résznél.»

«Plathy: A király engedelmet minden további præjudicium nélkül fölhasználhatjuk. — Olvas valamit.»

«Nagy: Mily furesa beszéd volna az, ha a király így

*) Gergelyi Mihály. Absentium volt, Barkótzty helyett.

**) Skerletz József kamarás, Vas megye követe. A rendek nem csak a törvényre, hanem az alkotmányra külön kívántak a hivatalnoktól esküt, a főrendek az utóbbit az előbbiben már befoglaltnak vélték, tehát fölöslegesnek.

szólna, nem egyezem bele semmibe, nem akarom most már sebeiteket megorvosolni, mert nem olyan sorrendben terjesztettétek föl, a minőben én kívántam. Ilyet el sem lehet hinnem.»

«Vay: Propositioniök és gravamenek most synonymák.»

«Marad úgy, a mint van.»

«Máriássy újra kezdi pro és pro!»

«Szegedy: Postulata az, és nem gravamina. Változtatással pro. — Okosan.»

«Nagy hivatkozik arra: Nos a vobis nihil postulamus.»

«Vitéz: Kezdjük el a tervet kidolgozni, mely szerint a királyi propositionokat tárgyalni fognók; a nunciumunkra a resolútió az alatt megérkezik.»

*

*

*

E részleteket, melyhez hasonlók aztán többé nem fordulnak elő, Széchenyi a következő tanulsággal zárja be:

«Az egész kerület philosophiája ez:

«Sok theoria, kevés praxis. Fényleni vágyás. Nem erény.»

«Bezerédy az egyetlen gyakorlati fő. Nagy egy szónoki genie. Dessewfy költő. Deák a legerényesebb.»

15-én országos ülés volt. Az elnök personalis, tisztehez képest, pontonként megtette észrevételeit, melyek némelyike el is fogadtatott. A többség a bűnhöszttéstől elállott, s a királyi előadások tárgyalásába, a sérelmekkel együttesen belebocsátkozni késznek nyilatkozott stb. *)

Cziráký arra figyelmezteti Széchenyit, hogy ne hanyagoljuk el a latin nyelvet, mert majd utóbb németül fog kellenni beszélnünk.

«Minden gyűlésnek», így elmélkedik Széchenyi, «legyen országgyűlés vagy parlament stb. a neve, az volna a célja, hogy az emberek egymást fölvilágosítsák, egyről-másról kölcsönösen capacitálják, s végre a lehető legjobb határozatban megegyezzenek, s annál aztán megmaradjanak. Engedni tehát nem gyöngeség. De Magyarországbán a polgári erényben való hit oly gyönges, hogy ha valaki az ülésben egyszer nyilatkozott, első kimondott eszméjénél meg kell maradnia, nehogy ingatag, jellemtelen embernek tartsák.»

*) A fölírás, egy vegyes bizottság által szövegeztetvén, mind latinúl, mind magyarúl, nagy nehezen elkészült s október 22-én fölküldetett.

Számitgatja aztán, hogy a már több hetekig együtt levő országgyűlés mintegy 150 ezer pengő forintba kerül. De az ország, szerinte, mégis nem rossz üzletet csinált, ha félig-meddig jó választ kap. A három éves országgyűlést, a megyék szabad levelezését stb.

«Vannak emberek, a kik megleégesznek azzal, hogy valamit egyszer megmondtak; mások újra ismétlik; de legkevesebben ragaszkodnak megfontolt bátorsággal és kitartással ahhoz, a mit akarnak.»

Széchenyi akarata bátorságához, az imént rajzolt benyomások után, mintha még egy csepp kellett volna a tölt kehelybe. Hírét veszi, hogy Bellegarde lemondott, s Hohenzollern herczeg lett a bécsi hadi tanács elnökévé.

«Most le a vörös nadrággal. Tanuljuk a törvényt és a gazdaságot!»

V.

Az 1825-diki országgyűlés vetette meg Széchenyi nagyságának alapját. Az olvasó tehát nem veheti rossz néven, hogy ennek részleteivel tüzetesebben foglalkoztunk. Igyekezni fogunk ezután inkább csak a főbb pontokra szorítani figyelmünket.

Széchenyi szorgalmasan látogatja ezután is a kerületi üléseket, vagy legalább is tudomásúl veszi azok határozatait; a mellett föl-föl rándul Bécsbe, hogy ott a kereskedelmi clubba fölvétesse magát, a nemes urakat pedig kapacitálgatja, hogy nem azért vannak adóval túlterhelve, mert Magyarország nem fizet hozzá, hanem, mert rossz az adminisztrációjok és szerfölött drága. A chinai minisztert Csing-funak hívták; nálunk a Csing szótag elhagyható. (Fou = bolond.) Mindig magasb szempontból s együtt figyeli meg a magyar és az csztrák birodalom ügyeit, bajait. Úgy látja, leginkább Metternich volna az az ember, a ki rajtunk segíthetne. Ők «egészen különböző politikai hitvallásúak, de nézeteik némely dologra nézve mégis egybevágnek. Combien c'est peu de chose ce qu'on appelle communément un grand homme!»

Nem vonhatjuk meg magunktól, hogy Széchenyinek e nevezetes államférfiúval való beszélgetéseit, a mint azokat naplójába nagyjából följegyezteté, ki ne írjuk.

November 12-én volt egy ilyen találkozása. «Felületes ember», ezt írja róla, «s szeret beszélni, nem is enged mást szóhoz jutni. Az utóbbi bankműveletnél ő, Stadion, és Z. pro, a többiek mind contra valának. „Mi tehát kisebbségben voltunk, s mégis kivittük, à force de raisonnement“. — A rendek izenétére nézve, jó, hogy a biztosokról beszéltek. — Esküt tenni? annyi volna, mint az alkotmányt magát megtámadni, mert hol lesz annak vége? Anarchia! — A megyék levelezését nem lehet megengedni“ stb. Én: „de akkor titokban fogják tenni“. Ő: „az semmit sem tesz, vannak dolgok, melyeket nem lehet megakadályozni, hanem azt már számításba vesszük. Kezdetben a Magyarországot érdeklő dolgokba soha sem ártottam magam, de most tizennyolcz hónap óta már egészen au fait vagyok! — Ő tehát abból indul ki, hogy most már mindent tud!“

«Nekem azt a tanácsot adja: Ne vous laissez pas emporter par les cris et les applaudissemens d'aujourd'hui, pensez à ceux de demain. Én — mondja Metternich — jobban megítélhetem a dolgokat, mint önök mindnyájan, mert én fölülről nézem, önök pedig alulról. Mindig magasb szempontokra kell emelkedni stb.»

«Én gyűlölöm az oppositiót, nem oly agyagból vagyok, hogy hozzá tartozhatnám. Ellenzék annyi, mint legyőzött fél. Én mindig jobb szeretetek szerző lenni, semmint kritikus.»

«Az által, hogy titokban, de egész erővel ellene működünk a nápolyi és piemonti szédelgési szellemnek, hogy biztosokat küldöttünk ki, mi megmentettük a magyar alkotmányt. Mi vagyunk tehát alkotmányosok, ti nem. — Az Istenért, hagyjatok minket cselekedni, ne keveredjeteK bele ti, hogy megmenthessük az alkotmányt, a mely igen jó, a melyet mi nagyra becsülünk, a mely kiállta a próbát, mert már 800 esztendeje, hogy fönnáll! Mit akar ez a Nagy? Személyeskedések! Esterházy, Grassalkovich stb. ellen. Jó, ám vetköztessék le őket meztelenre, s korbácsolják meg a piacon; vajon mit használ az?»

«Fájdalom, hogy a mágnsi rend a nemzet utálatának tárgya!»

«A magyar, mint ázsiai nép, gyanakodó, s e részben egészen az olaszhoz hasonló. De egyúttal nagylelkű, a mi az olasz nem. Van az országban igen sok ész, de kevés igazi gyakorlati tudomány.»

«A császár erőnek erejével akarta az országgyűlést, s jó

fogadtatásáról biztosítva látá magát. Én csak később kívántam volna; az emberek nem voltak előkészítve hozzá. A császár azt mondá: semmit sem kérek tőlök, azért most jól fogadnak, ki tudja, pár év múlva nem leszek-e valamiben reájok szorúlva!»

«Én nagyon pártolom azt, hogy minden három évben legyen országgyűlés; igaz, hogy kényelmetlen, de igen hasznos lesz, és semmi veszélyel nem jár.»

«Gordon minden adatok nélkül ítél.»

«Beszélnek kereskedésről stb. Hogy lehet mind azt pénz nélkül; pénz pedig hogy lehet váltójog és hypotheka nélkül? — Majd erre meg a nemes urak azt mondják, az a mi jogaink ellen van — —»

«A bank az én eszmém volt, Stadioné csak a kivitel. Ez egészen új dolog s egy mestermű, úgy mint Reichenbach találmanya, melylyel a vizet 3000 láb magasságra emeli. Hálát adánk Istennek, mikor láttuk, hogy megy.»

«Én zavarba jönnék, ha egy czugot kellene kommandiroznom, de biztosíthatom önt, hogy ötszáz ezer embert tudok vezényelni.»

«Ez a Nagy a múltkor, csakhogy nevét a külföldön híressé tegye, hogy mondják, íme egy nemes gondolkozású magyar stb. a legveszélyesebb szabadelvű eszméket hirdette. — Cziráky azt javasolja, hogy a megyei levelezések ellen a legszigorúbb rendszabályokat, büntetéseket alkalmazzuk; mi lenne ebből? Perek, az egyetértés helyett, melyet elérni akarnak. Büntetni? Isten szerelmeért, ne kényszerítsenek reá, hogy fölakasztassuk az embereket!»

«A kezdeményezési jog egyedül a királyt illeti. Csak ő van hivatva, a törvényt magyarázni.»

Széchenyi ezeket felelte: «Minden bajunk, mely az országgyűlésen már mutatkozik s idővel még igazán veszedelmessé válhatik, a kölcsönös bizalom hiányából ered, s azon félreértésekből, melyek csakis úgy szünhetnek meg, ha mind a két fél meghallgatja egymást, ha a szenvedélyeket elnémitjük, s bizonyos főelveket megállapítunk, melyektől eltérni nem akarunk.»

«Mielőtt a bizalmatlanság okait fejtegetném, s a félreértések elosztatása módjairól nézeteimet herczegségeddel közlöm, előbb az alapkő iránt akarok tisztába jönni, melyet közös egyetértéssel kell letennünk, hogy aztán reá építhessünk.»

«Van-e Magyarországnak alkotmánya? köznyelven szólva: alkotmányos monarchia-e Igen, vagy nem? Én úgy vélném, igen, minthogy a császár esküt tett reá.»

«De miben áll egy alkotmányos monarchia? miben különbözik egy absolut monarchiától? Főleg abban, hogy egy alkotmányos monarchiában az ország rendei közösen gyakorolják a királylyal a jogot, miszerint törvényt alkossanak, változtassanak, magyarázhassanak. Szóval: mindenbe bele tekinthessenek s bele szólhassanak.»

«Ha herczegséged ezt tagadni bírja, úgy a rendeknek nincs igazok; de ha megengedi, a mit akarva nem akarva kénytelen tenni, akkor azonnal szeme előtt fogja látni a magyar államtest vérző sebeit, melyek évek hosszú során át mindig újabban s erősebben megújítva, azt végre haldoklásba ejtették.»

Így beszélgetett a két államférfi egymással. A reá következő éjjel a nép betörte Zichy miniszter ablakait. Széchenyi-ben forrnak az eszmék. Közvetítő akar lenni az elmérgesedő vitában. Molnárt akarja e vállalata érdekébe vonni. Megvillan benne a gondolat, Metternichet lassanként megnyerni, s hazafias, eszményi céljaira fölhasználni. — Vajon Metternichben nem támadt-e viszont ily gondolat? . . . Magával sokkal inkább el volt telve!

«Ha valami okos ember», így elmélkedik Széchenyi, «azt a nemes tüzet, azt a költői gerjedelmet, mely nemesb és erőteljesb ifjaink szívét hevíti, bölcsen föl tudná használni, minő derék emberek nevelhetne belőlök! — De így, elsavanyodnak. Szörnyű nagy hajlama van ifjainknak a czivakodásra; engesztelődni, békejobbot nyújtani, arról hallani sem akarnak.»

S mégis: «Egy tiszta erkölcsű férfiú, a ki különben semmi, és semmit sem akar, hivatalt, rendjelet stb. Magyarországbán, majd ha egyszer a szenvedélyek lecsillapúlnak, olyan nagy tekintélyt szerezhetne magának, hogy föltétlen dixije lenne.»

Elment aztán Czirákyhoz is. Úgy találja, hogy a fejedelem és a rendek úgy állanak szemben egymással, mint két ember, a ki éjjeli sötétségben találkozik s egymástól megijedve s félve áll meg, de mikor világosodni kezd, mint atya és fiú omланak egymás karjaiba.

A november 15-diki ülésről csak annyit jegyez föl, hogy Borsitzky — megtörte a jeget. *)

Az alatt, míg a rendek és a fejedelem ama várakozó mozdulatlansága tart, Széchenyi egy hazafiak, illetőleg philosophusok szövetségét tervezi, melynek eredeti magyar pontozatait, mint jellemzőket szó szerint átírjuk.

«Mi a mi célunk?»

«A hazánkfiaira és azok gyermekei és unokájira annyi szerencsét és áldást hozni, a mennyire aztat a mi tehetségünk végbe viheti.»

«Hogy dolgozhatunk legbölcsebben annak a nagy célnak elérésére?»

«Hogy ha azon törekedünk, hogy az mostani ifjuság nevelésére oly nagy befolyást szerzünk magunknak, hogy azok több polgári virtusokkal bírjanak, mind sem mi (contemporains) és atyáink.»

«Mert mi megvagyunk abban győztetve, hogy az emberiség csak az értelem az erkölcs és a bölcsesség kiterjedése által léphet ama szerencse és áldás magasságára, melynek elnyerése a mi méltó célunk.»

«Minekutánna pedig abban megálapodtunk, hogy mi a maga viseletünk példája által, ha nem több, de bizonyosan annyit használhatunk, mint tanácsaink és beszélgetéseink által, aztat a régi principiumot mindég az elménkben ébren tartani akarjuk, hogy semmi legkisebbet se miveljünk a nélkül, hogy ne mondanánk magunknak, lát téged az Isten, és látnak a mostani század philosophussai.»

«Ha magunkban annyi erő vagy, ily szoros és sokszor keserű útját az igazi virtusnak járni, magunk közt semmi titoknak (a mennyire az csak magunkat illet)» —

«A mi szövetségünknek olynak kell lenni, hogy annak jó intézetén, erköltsőségen és méltóságán legrosszabb akarónk se hozhasson gyanút.»

«Erőt erővel meggyőzni nem mindég lehet, hanem a bölcsesség győz mindenütt.»

«Ha más nemzeteknek több a kintsek, legyen minékünk több erköltsünk és hazafiui szeretetünk.»

«Egy új egészséges országban, hej de könnyű lenni jó

*) Horváth Mihály: *Huszonöt év*. I. kötet.

hazafinak, minden jó akaratnak, a legkissebb cselekedetnek mely nagy a sikere! mely nagy a jutalma! — Magyarország, te a fiadnak hogy fizetel?»

Az országgyűlés azalatt József főherczeg nádort kért föl a közbenjárásra (november 20.).

A nádor fölment Bécsbe, s 28-án már meghozta a választ is, mely egészben kielégítő. Ismétli a királyi esküvel is megpecsételt magyar alkotmányhoz való őszinte ragaszkodását, s az utóbbi időben történeteket e phrasissal «*præteritos eventus* — *Paterno Cordi Nostro aequè ingratos*» megtagadja. *)

Deczember 8-án Széchenyinek Metternichkel Bécsben van találkozója, melyről ezeket olvassuk:

«Ő: Mindenek előtt hamis positióba jött ön. Szomorú vége lesz. Ön egy Decaze szerepét fogja játszani. *On vous prendra pour un faux frère.* — *Voulez-vous fixer une coquette, baiser la et puis laisser la aller.* Egyébiránt ön az egyedüli, a kivel még beszélni lehet. Azok az öregek mind ostobák stb. Én önt egy fölvilágosodott, becsületes embernek tartom. Még szép pályafutás van előtte. Ne gondoljon csak a mára, hanem inkább a holnapra. *Respice finem.*»

«Az emlékiratot köszönöm. Nagyon szeretem a fejtegetéseket. Másnap már megírtam a feleletet reá. Azóta a körülmények megváltoztak. (Most következik az ő felelete.) Ő a magasb álláspontjából mégis csak többet láthat. Sokat előre tudhat számításból, a minek úgy kell bekövetkezni. A bizalmatlanság még sem oly természetes. A császár beteg volt. — Végre követeléseiben még tovább megy mint én. A császár ám magyarázza ki magát.»

«Önök», folytatja Metternich Széchenyihez, «meg kellene változtatni álláspontját. Húzódjék vissza, nem mint egy ostoba, hanem mint egy okos ember. Ön még fontos szolgálatoakat tehet. Vannak önök közt opponensek, és fáklyavivők. Ha a császár engem kérdene, mit kellessék e tűzveszedelemben tennie, ily tanácsot adnék: ha ez a ház új volna, s födele fából és szalmából, úgy karddal és hóhérbárdal kellene közbevágni; ámde ez a ház már 800 év óta áll fönn, s szilárd kőből van: nincs tehát semmi veszély. Hanem a fáklyavivőket bele kell rekeszteni, s benn égni hagyni.»

*) Ferencz király uralkodása alatt többé nem is fordultak elő.

«A császár föl van indulva ön ellen. Én önt mentetgetem. Minap magához hívatott: „Na lássa, itt a maga híres Stefferlije, még az a rescriptum sem tetszik neki” stb.»

«Önök föl kellett volna állni, s beszélni. — Ha mindjárt kezdetben meglátogatott volna, megmondtam volna, mit kell tennie. Húzódjék vissza. Utóbb mind a két félnél elrontja a dolgát.»

«Igaz, rossz carrièreje volt. De ön mindenre igényt tarthat. Vous pouvez compter sur moi.»

«Én. Herczagséged csak a jót, az erényt akarja. Arra, hogy mi lesz végre velem, én nem gondolok. De, ha én használni akarok, nem szabad semminek se lennem.»

«Ő. Nem vagyok az ön véleményén stb. Lássa, én egy óriási színpadon mozogtam. Higyje el nekem, borzasztó praxisom van. (Eine Mordpraxis.) Én nem a mai napot nézem; jövőben az én nevem halhatatlan. Bonaparténak, a kivel napokon át hosszan beszélgettem, előre megjósoltam, mi lesz a vége. Én buktattam meg őt. Én meghajtottam s lelöttem.»

«Ezután számokkal áll elő, s összehasonlítást tesz, mennyivel súlyosabb volt Velence és Lombardia helyzete a francia kormány alatt, mint az osztrák kormány alatt. Kihoz 50 millió különbözetet. (Elöttem a számítás nem tűnt föl hibátlanak.) Most kikel a sajtószabadság, s a libellek ellen stb.»

«A mi a borkivitelt illeti Oroszországba», folytatja a miniszter, «az ember itt van, de az orosz császárral másképp kell elbánnom. Könnyű volna, az ügyet a rendek által szóba hozatni, de az nem megy. Oly látszatot kell adni neki, mintha a császár magától tenné.» *)

«Ön elrontja az ifjú embereket. Nagyon messzire mennek. Meg fogja ön bánni. Hisz ön az lehet, a mi akar lenni. A császárnak semmi kifogása nincs ön ellen egyéb, hogy soha sincs az ezredénél.**)

Most rögtön azonban nagyon föltűnő volna. Úgy tünne föl, mintha lekenyerezni akarnák.»

Az efféle jóslatok: «nem jó vége lesz», «meg fogja ön bánni» stb., melyeket nemcsak Metternich szájából, hanem a

*) E taktika nem igazolja-e Széchenyi naplóiban előforduló amaz idézetet: Les rois sont faits, pour être trompés!

**) Wirkner téved, midőn azt hiszi, hogy Széchenyi a gyűlésben való első magyar felszólalása után tüstént beadta lemondását. Ezt február 15-én 1826-ban tette.

magasb körökben mindenütt, s főleg a nőktől, oly gyakran hallott, s melyek többnyire csak az ő előtte már közömbös személyes szerencséjére vonatkoztak, nem hintették-e el mint egy romlott légkör miasmái lelke mélyében ama kóranyag csiráit, mely évek mulva oly tragikai alakban fejlődött ki?!

A Metternich szavai annál mélyebb benyomást tehettek Széchenyire, mert az a maga conservatív elvének volt szint-oly fanatikusa, s megvetve a jelenkor tapsait, egy jövő kortól várta, hogy neki igazságot szolgáltatson. Két ember áll egymással szemben: mind a kettő halhatatlanságra törekszik. Évek mulva együtt állanak egy harmadiknak ellenében, a ki a maga részét követeli tőlök és a történelemtől!

VI.

Az 1825—27-diki országgyűlésnek alkotmányunk tényleges visszaállítása után legfontosabb vívmánya a magyar tudományos akadémia föllállítása volt. Ez, mint kiki tudja, Széchenyi műve, érdeme. Első fölléptéhez van annak emléke kötve. Egy évi jövedelmét tette le a haza oltárára, s azt nyomban 60,000 forintra becsülte föl, noha, némely töredék jegyzetei után ítélve, akkor még alig üthette meg ez összeget. A szó buzdit, a példa ragad. Utána többen jelentékeny összegeket ajánlottak föl s egy régi nemzeti óhajlás valósulása lehetővé tétetett.

Széchenyire nézve fölötte jellemző, hogy amaz emlékezetes szép tettének úgy napja, mint részletes körülményei iránt a legújabb időkig némi homályban maradtunk. Várakozásunk ellenére még naplóiban sem találunk semmi megbízható adatot.

Az ő nemes lelke komolyan vette, derék társa Vay Ábrahám ama később nyílt ülesben (február 15. 1826.) tett kijelentését, miszerint: «azt nem valamely dicsőség, vagy hálaadás vadászatja végett, hanem egyedül a közjónak előmozdításától lelkesítve cselekedtek, és így nem akarják tudatni a bal kezekkel is, a mit a jobbal tettek, sőt közönséges nyilvánosságra sem hagyták volna a dolgot, ha az intézetnek elrendelése meg nem kívánna.*)

*) Arról disputáltak, minő phrasisokkal fejeztessék ki a nemzet

Azon napról, melyre ama lelkes kezdők fölléptét s Nagy Pál szónoki apostrophja után tett első pénzajánlatait Dessewffy odájára is támaszkodva teszik *) a naplóban, ki hinné, csak ennyit olvasunk :

«November 3-án, kerületi ülésben beszéltem, s minden honfitársaimat ellenségemmé tettem.»

Két nappal az előtt hírért veszi, hogy a császárnál be van vadolva. Erre, mintegy saját lelkiismeretének, e szép latin verssel felel : Nil conscire sibi, nulla pallescere culpa.

Az országgyűléshez e tárgyban benyújtott folyamodást november 8-án 1825 írták alá az első alapítók. Ezek : Gróf Széchenyi István, a ki egy esztendei jövedelmét, Vay Ábrahám, a ki 8000 forintot, gróf Andrássy György, a ki 10,000 forintot és gróf Károlyi György, a ki fél esztendei jövedelmét ajánlotta föl.

Következett november 12-én Széchenyi ama párbeszéde Metternichel, melyet föntebb közlöttünk. Ebben az akadémiáról semmi sem fordul ugyan elő, de a közönség hangos tapsairól, melyeket Metternich szerint meg kellene vetnie, annyi következtetést vonhatunk, hogy Széchenyi első, bárminő föllépte honfitársait aligha tette ellenségeivé !?

Ha ama hosszadalmas országgyűlés eredményét, mely negyvenöt törvény-cikkelyből áll, s két nyomtatott ivre ráfér, annak akár másfél évi tartalmával, akár ama bár hézagos hat vastag kötet jegyzőkönyveivel s három kötet írásaival **) összehasonlítjuk : úgy nem csodálkozhatunk, hogy Széchenyi, a

öröme ama hazafias áldozatok fölött. Elég-e : publicae gratitudinis surrexerunt monumenta ? vagy legyen : cum emotione animorum omnium ? (*Diarium* Sessio 57.)

*) Falk Miksa, 1825. november 3-kát nevezi meg, s ezt egyúttal Széchenyi első parlamenti beszédének mondja. Horváth Mihály 1826-ra látszik tenni ugyanazt a napot. Dessewffy odája a *Szép Példa* cím alatt (37 stropha) november 4-én kelet, s kijött a *Felsőmagyarországi Minerva* 1825. deczemberi füzetében. Döbrentei Berzsényihez írt levelében november 2-kát érteti. (Lásd Szász Károly alkalmi művét.)

**) A *Diariumok* nagy tömege felére olvad le, ha számításba vesszük, hogy két nyelven, eredeti magyar és hiteles latin fordításban írtak. Ellenben minő nagy hézag támad abból, hogy sem a felsőház üléseiről, sem az alsóház fontos kerületi üléseiről egy-egy rövid említésnél egyéb nem foglaltatik bennök !

tettségomlás hazafi, időpazarlásról panaszkodott, s az ügymenet gyorsabbítását forrón óhajtotta.

A bizalmatlanság mély gyökeret vert, s nem könnyen volt kiirtható. Ha az ország rendei makacson megmaradnak a mellett, hogy addig semmi tárgyalásba nem bocsátkoznak, míg az ország sérelmei orvosolva, s lehető ismétlődések örökre elhárítva nem lesz, ha el nem állnak a vétkes tanácsosoknak, Ulászló decretuma szerinti meglakoltatásától; másrészt, ha a király vonakodik alkotmányos érületének és törvénytisztelének ismételt és megnyugtató nyilatkozatait adni: úgy az 1791-diki országgyűlési munkálatok föllevenítésére, más szóval a reformkérdésekre soha sem kerül a sor.

Miután a nádor személyes közbenjárása következtében a közvetítésnek az a módja föltaláltatott, hogy a legégetőbb sérelmek, az úgy nevezett *praeferentiálék* külön terjesztessenek föl, s aztán a többi sérelmek rendszeresen egymásután, de egyúttal a királyi előadások s reformmunkálatok is külön bizottságokban tanácskozás alá vétessenek, meg volt adva a lehetőség, hogy a reformok közt a nemzeti nyelv kiművelésére szolgáló eszközök is, s ezek közt a magyar tudományos akadémia ügye napirendre kerüljenek.

Sokan mind e kérdéseknek egymással szoros és elválhatatlan kapcsolatát vitatták; mások azokat külön választhatóknak s egyenkint is kivihetőknak tartották. Az egyes kérdések ismét több részekből állottak, melyek együtt és külön voltak szemügyre vehetők.

Így a nyelv kérdését s az ennek emelésére czélzó tudományos akadémiaát némelyek a nemzeti közoktatás ügyével általában, némelyek a már fönnálló nemzeti múzeummal, sőt a föllálitandó magyar katonai akadémiaával, aztán meg a nemzeti játékszinnel is akarták egybekötni.

Hosszas tanakodás, és Széchenyi erélyes fölléptének lön gyümölcse a XI-dik törvénycikkely, mely a nádort, mint az intézet pártfogóját fölhatalmazta, hogy az ez ügyben kiküldött országos bizottság munkálatát, országgyűlésen kívül is ő fölsége jóváhagyása alá terjeszthesse.

A Széchenyi naplóinak hézagoss, töredékes adatai lényeges kiegészítést kívánnak. E munka alól annál inkább fölmentve érezhetem magam, mert az akadémia megbízásából

avatottabb kezek foglalkoznak azzal. *) — Mi csak rövid szemlét tartunk azon jellemzőbb helyek fölött, melyeket a naplókban még ezen országgyűlés alatt följegyezve találunk.

Deczember 3-án kerületi ülésben a királyi leirat fölolvassása után az úgy nevezett deputationalis munkálatok sorrende állapíttatott meg, a káptalanok és a városok szavazata nem számíttatván. A sorrend ez: Commerciale, cum codice cambio-Mercantili. Urbariale. Contributionale commissariatium. Juridicum. Educatio. Montanisticum. Ecclesiastica. Publico-politica.

Széchenyi ezt a megjegyzést teszi hozzá: «Minden ember rendet akar csinálni, azért nincs rend».

Hátlapjára az összegeket jegyzi föl, melyek addiglan az akadémiára aláíratnak. Én 60, Vay 8, Andrassy 10, Károlyi 30, testvérem Pál 10, Esterházy M. 8, Batthyány 8, Károlyi István 10, Károlyi L. 10 = 154,000 pengőforint. **)

Deczember 22. «Beszélni akartam, de nem jutottam hozzá.»

Deczember 24. «Nevezetes ülés, melyben kétszer beszéltem.»

Deczember 26. Ülés. Hardegghez mentem, mert elparancsoltak az ezredhez. A rendek erősen tartják magokat. Ismét beszéltem.»

Deczember 27. Bécsben, Ferdinand főherczeg meghosszabbítja szabadság idejét.

Deczember 30. Ülések.

«Keglevich sárral megdobálva.»

— — — — —
«Est fractio panis. Naponkint égetőbbé válik a kérdés: vajon igazi alkotmányunk van-e? vagy csak árnyék alkotmányunk?»

«Mily nagy hatást fog tenni a külföldön, hogy a rendek oly szilárdan pártfogolják a parasztosztályt, melynek pedig,

*) Elég legyen tehát, Szász Károly tisztelt tagtársannak a Széchenyi-szobor leleplezési ünnepélyére megjelent monographiájára hivatkoznom.

**) Károlyi György adománya 40,000 forint, Esterházyé 10,000 forint; a másik két Károlyié törvénybe még nem ment, ellenben Batthyány herczeg később Széchenyi rábeszélésére 50,000 forintot adott.

közhit szerint Magyarországon semmi képvisellete nincsen! — De végre is olcsó erény ez!»

«Nagy azt mondja Keglevichre: egy esztelen ember annyi kárt tehet, hogy száz okos ember nem tudja rendbe hozni.»

Deczember 31. «Főrendi ülés. Adóügy. A rendeket pártolják: Illésházy, Végh, Mednyánszky, Zichy Károly, Pongrátz, Batthyány herczeg, Károlyi Lajos, Ghicz, Pálffy Ferencz, Esterházy M., Jeszenák, Berthold, Haller, Ürményi, Én.»

«Kissé megijedtem, hogy oly sok ifjú ember s meglehetősen fölületesen bele mer beszélni. Nem vezet-e ez nagyon megszire?»

A rendek a törvénytelenül behajtott adónak jövőre beszámítását kívánták. Ezt Széchenyi is pártolta, de olcsó hazafiságnak méltán nevezhette, mert a nemesség, adómentességénél fogva úgy sem fizetett hozzá. Az, hogy ifjú kartársainak heve s olcsó népszerűség utáni kapkodása már akkor is megdöbbsentette, sejtenünk engedi ez irányban később támadó aggályait.

Az 1826. év elején a két tábla közötti vita elmérgesedvén, a felső ház rendezését, s többi közt a regalisták jogainak elvételét kezdik pengetni. «Nem egy könnyen fogok», buzdul föl erre Széchenyi, «jogaimról lemondani!»

Tünődik, vajon az a «respite finem», az erény sugalmazása-e vagy az életbölcseessége? «Az egyik fél magára nézve üdvösebbnek látja, ha az udvarral tart, a másik, ha az ellenzékkel. Ez is, az is tisztátalan indokból cselekszik. Tiszteletet csak az érdemel, a ki, ha lelkiismerete úgy kívánja, kész mind a két párttal szakítani.»

Január 8-án Dessewfyvel a magyar színházról tanácskozik.

Január 9-én az új személynök, Majláth, mutatja be magát. «Úgy néz ki, mint egy csatavesztett tábornok.» *) A nádor Illésházyt nézi az ellenzék vezérének. «Istenem, ki szíveinkbe látsz, te tudod, van-e vezérünk? szövetkeztünk-e egymással! Az igaz ember mind egy családhoz tartozik.»

Íme a becsületes emberek pártja. De hol marad a parlamenti taktika egy Bentham értelmében?

*) 9-én volt installatiója, 10-én vitte először az elnökséget.

12-én nevezetes ülés az alsóházban, melyben Vay, Borsitzky, Máriássy, Nagy és Dessewfy sok erőt fejtenek ki. Föladják a harmadik czikkelyt, hogy annál több súlyt fektethessenek az elsőre. A felsőháznál, hol Széchenyi is beszél, a nádor úgy okoskodik, hogy miután a rendek elállottak a harmadiktól, most már álljanak el az elsőttől is. Az aulikusok mind hozzá állanak.

Jegyezzük meg, hogy a föladott harmadik czikkely az országgyűlésnek rendes időben megtartásáról, az első pedig az adó kivetéséről és behajtásáról szólott. Utóbb mind a kettő, más szövegezéssel királyi szentesítést nyert. *)

Széchenyi pedig így elmélkedik felettök: «Az osztrák kormány 1790 óta azt a rendszert követi, hogy a nemességet és a parasztságot külön választja. Meglehetősen haladott ebben, míg mi szépen aludtunk, — némelyek még most is alusznak, — s egész szívből derekasan gyűlöltük egymást. De íme reánk küldötték a biztosokat, s ezek az egész nemességet talpra állították. Most ébren vagyunk, vagy ébredő félben. Évek során át a nemes urak csak jobbágyaik jólléteért fáradnak, czivódnak s teszik ki magokat: soha nagyobb egyetértés nem volt ez osztályok között.»

E hó vége felé megfordul Bécsben, hol az emberek csöppet sem gondolnak már az országgyűléssel s a politikával. A lady Wellesley Georgina álarczos bálja s a Schwarzenberg kertjében való korcsolyázás egész figyelmöket elfoglalja.

«Nem rég magam is e járdataposók közt voltam; milyen nevetségeseknek, megvetésre méltóknak tünnek föl most előttem!»

«Most a kényuralom és a népjog közötti harc kezdődik.»

«Az orosz császár halálával a civilisatiónak és fölvilágosodásnak egy nagy gátja dűlt le.» **)

«De az absolutismus szolgái, kiknek lételők és érdekeik oly szorosan fűződnek a régi formákhoz, nem könnyen fogják a csatatért átengedni: erősen fognak viaskodni.»

«Lánczok és vérontás nélkül nem éri végét e dráma!»

31-ikén a nagy hideg miatt a főherczeg egy szobájában

*) Mint V-dik és VI-dik törvényezikk.

**) Mily igazságtalan volt úgy Sándor mint utóda Miklós irányában!

tartanak ülést, s Széchenyinek jól esik, hogy a nádor reá hívatkozott s beszédét helyeselte. Az ő fölsége nevenapjára tisztelő küldöttség tagjai közé a «baloldal» tagjai, s köztök Széchenyi is fölvétettek.

A statusok között, mint Vay figyelmezteti, már vannak, kik «zügtak» ellene.

Február elején ismét megfordul Bécsben. Metternich ijesztegeti: *„Je tremble pour vous“*. Ő felel: *«Moi, je ne tremble pas. Tout ce que je fais, je le fais en publique, et rien clandestinement.»*

Széchenyi erősíti, hogy a magyarok csak a régít akarják. Metternich elhiszi, hogy a régít akarják, mikor az mellettök szól, de ha nekik alkalmatlan, mindjárt az újhoz állnak. Különben, szerinte, a magyar alkotmánynak az a nagy hibája van, hogy a királyi hatalmat szerfölött korlátozza; Borsitzkynek megmondja, hogy nemcsak erős oppositíót nem akarnak, hanem semmiféle oppositíót sem. Ily benyomások után Széchenyi elhatározza magát, hogy semmi áron sem marad a szolgálatban.

Február 15-én az ülésben háromszor beszél. Utána benyújtotta lemondását!*) A kormány eljárását nem érti. *Je cherche, mais je n'y trouve point d'esprit*. A feje is szédeleg tőle!

Február 17-én az akadémiai bizottságba neveztetik.

Február 19-én ezt írja: *«Érzem, hogy a szellemek világával állok összeköttetésben. Az ördög-e? vagy az én geniusom? azt nem tudom. Ha az első, úgy (törlés) — ha a második: úgy a magyarból egy nemzet lesz!»*

Február 21-én ülés. A nádor ismét kitüntette, sokat és igen nyájasan beszélgetvén vele.

Február 22-én azt veszi észre magán, hogy még nehezebben beszél, mint kezdetben.

Tartanak az értekezletek a föllállítandó akadémia ügyében.

Wesselényivel még jó barátságban van; de vann k pillanatok, mikor némi disharmonia mutatkozik már köztök. Majláth iránt eleinte nagyon bizalmatlan, utóbb becsülni kezdi.

Az akadémia igazgató tanácsába huszonöt igazgatót javaslatba hoznak. Széchenyi némi erőltetéssel kiviszi s nagy

*) Napirenden a magyar nyelv, s akadémia ügye volt.

súlyt fektet arra, hogy két külön osztálya legyen ez intézménynek: egyik a nyelv művelését, másik terjesztését ismerje földadatának.

Sajnosan tapasztalja egyesek hiúságát, s osztályok és hitfelekezetek kölcsönös féltékenységét. Nagy akadályt lát abban, hogy az örökös tartományokban abszolút kormányzat van, s végre, hogy nálunk is az igazi alkotmányosságról még sokaknak fogalmok sincs.

E hányattatásokkal együtt jár szerelmi ábrándja. Két mennyei érzés, küzdő hazafiság és reménytelen szerelem, egyik a másiknak enyhíti sebeit, emeli röptét.

Nem válhatunk meg e fejezettől a nélkül, hogy még egy-két részletre reá ne utaljunk.

Abból a bölcsekedők, vagy, mint ő nevezé, philosophia templáriusainak szövetségéből két gyakorlati eszme nőtt ki magát. Egyik a casino, másik az akadémia eszméje. Mindegyik szélesbítette a maga körét, s újabb eszméket szült, megannyi csiréit a társadalmi regenerációnak. Szerencsés találkozás, hogy annál, a ki e mozgalmat megindította, a magas idealismus gyakorlati tapintattal párosult. Vegyének el tőle e tulajdonok bármelyikét, azonnal szárnyát szegték: nem az a nagy ember áll többé előttetek, a kinek szobrot emel a hálás utókor.

Magas eszményiségét jellemzi a mások előtt tán gyermekesnek látszó szokása is, hogy csendesen magában folyvást foglalkozik az erkölcsi tökéletesbülés, az önjavítás munkájával s e célra a Franklin-féle tabellákat használja, melyekbe saját énjét szigorúan ellenőrizve, napról napra bejegyzi magaviselete minősítvényét. Rövidatai a következők voltak: Egy halálfej jegye, kétségkívül = Memento mori. Tempérance. Silence. Ordre. Résolution. Economie. Travail. Sincerité. Justice. Modération. Propreté. Tranquillité. Religion. Charité. Le monde. Összesen tizenöt. Minden hó végén összeszámította az eredményt. Ki tesz ilyet mai napság?! *)

Az emberek nem fogják föl, minden lépten-nyomon félreismérik. Ez fáj neki; de szinte elengedhetetlen kellék jelleme és helyzete költészetéhez.

*) A Franklin lajstroma csak tizenkettőből állott, melyekhez egy jó barátja figyelmeztetésére később adta hozzá tizenharmadiknak az alázatosságot vagy szerénységet, mint a mely ellen gyakrabban vétett volna. A halálfeje nála nem volt.

Je me sacrifie, moi, ma fortune, mes veilles au bien public, au bien de ma patrie. Et presque personne ne me comprend pas, dans toute une nation.

Mondják, hogy az alsóháztól harmincz, a felsőtől tizenkét folyamodás hever a császárnál. «S milyen ostobaságokat kérnek ezek az emberek. Kamarás kulcsot, tanácsosi címet stb. Nyomorúság!»

1826. ápril 1-én a főrendeknél hosszabb beszédet tartott.*) «A nádor erősen kiszidott s azt mondá: „csak atyám iránti tekintetből nem akar még szigorúbban bánni velem“. — Én nyugodt maradtam, legkevésbé sem zavarodtam meg, s nem is feleltem. Jól tettem-e? azt nem tudom. Láttam ez alkalommal s tapasztaltam, hány nyúlfark esik egy bátor emberre. Mind cserben hagytak! — Ezek a magyar mágnások nem érdemlik meg a szabadságot, alkotmányt!»

Később a nádor többek előtt úgy nyilatkozott, hogy e szigorú rendreutasítással csak egy nagyobb kellemetlenségtől akarta Széchenyit megóvni, mely Bécsben várt volna reá.

Juniusban (1826) az *Oesterreichischer Beobachter* közöl valamit, — oly időben, mikor hírlapjaink sem országgyűlési tudósításaink még nem valának! a magyar akadémia alapításáról, s megemlítve Széchenyi nagylelkű adományát, csupa malitiából, a nevét fölcseréli, s Ferencznek nevezi. «Azt hiszik, ezzel megboszantanak. Szegény lurkók!»

November 13-án ellátogat Pesten a múzeumba. «Szívem hangosan dobogott, mikor atyám arczképét megláttam! Ah, mily szerencse, honfitársaitól becsültetni. De ezt Magyarországon, a hol még annyi az előítélet, élve el nem lehet érni. Csak a sírban! — Mi a philosoph földadata? Az előítéletek legyőzése!»

November 26. (Bécsben.) «Metternich rendszerének az ő életével vége lesz. Az enyém csak halálom után fogja kezdetét venni.»

November 27. (Czenken.) «Szaporítsuk azon emberek számát, a kik polgári erényekkel ékeskednek. Ezek kisebb vagy nagyobb számától fog függni nem sokára a nemzet ereje, szabadsága, szerencséje. A civilisatio világa ég már, azt semmi halandó el nem olthatja többé!»

*) Napirenden a devalvatióra vonatkozó pátensek voltak. A mellett a magyar akadémia alapszabályai is tárgyaltattak.

«Mi el fogjuk hinteni az igazi erkölcsi függetlenség magvait. Oh, ki fognak azok kelni, habár későn is, akkorra bizony-nyal, mikor mi már a sírban leszünk.»

«Nem akarunk semmit titkos úton, oly társulatok által, melyek törvényeiket, szabályaikat titokban tartják. A ki azért jó polgár és erényes ember, mert valamit aláírt és arra megesküdött, az a mi szövetségünkbe nem való. Itt nem köt semmi más, mint az öntudat.»

Deczember 10. Hírét veszi, hogy barátja Wesselényi valamely szolgájával méltatlanul, durván bánt.*) Ez nagyon meghatja. «Mi beszélünk az emberiség emancipálásáról, szabadságról, liberalismusról, keresztyén philosophiáról! Nem, mi nem születünk reformátoroknak, nekünk előbb önmagunkat kell reformálnunk. Nékünk az alázatosság, az önmegtagadás iskolájába kell még járnunk. — Én sokkal kevesebbet érő vagyok mint Wesselényi. Mily szenvedélyes, mily igazságtalan és szívtelen lehetek még én, tudtomon kívül is! — Vajon meg fog-e haragudni, ha figyelmeztetem? Reménylem, hogy nem. Elöttem nem szégyelheti gyöngeségeit, hisz én sem titkoltam előtte, mily gyöngé, mily nyomorúlt vagyok. Nekünk kötelességünk, egymás fölött örködni, s egymást segíteni az erkölcsi művelődés tökéletesbülésben. Nekünk a philosophia templáriusainak kell lennünk a szónak teljes értelmében.»

Beszélt is Wesselényivel arról és sok másról; de úgy látszik, nem közeledtek, hanem inkább távolodtak egymástól.

«Ő nem tartja magát reformatornak, s e részben szerfölötti a szerénysége és alázatossága, holott, nézetem szerint, bátorsággal, önérzettel és Isten végzeteibe való bizalommal kellene eltelve lennie, mint a ki az emberiség javának előmozdítását bizonynyal akarja, s talán épen ő általa, ha tiszta szíve és jó szándoka van. Ellenben másrészt egyesek iránt szerfölött büszke, lenéz sokakat, kik tán nem rosszabbak nálánál, azért, hogy máskép gondolkodnak, máskép látnak.»

«E hibái daczára hatalmasan vonzódom hozzá. Talán ennekem nincs igazam, s azért ítélem úgy meg, mert szívemnek oly jól esnék, őt egészen tökéletesnek látnom. Ha azt mondhatnám magamban: íme az a nő, a kit szeretek, és az a férfi, a kit legjobb barátomnak választottam, a két legtökéle-

*) Többször is megesett.

tesebb lény a földön, — oh mily boldog volnék akkor! Ez lesz öreg napjaimnak is vigasztalása, érzem bensőmben.»

1827. márczius elején Bécsben volt. Jó resolútió jött az országgyűléshez. «Legtöbbször örömet és lelkesedést gerjesztett: egészben ügyünk jól áll. — Az emberi jogok fognak mégis felül kerülni és a királyok az ő biztosságokat népeik szabadságában fogják találni.» *)

Ez a jó hangulat később ismét megromlott.

Április 26-án «nevezetes nunciuma a rendeknek, melyet Bartal készített. Hosszasan és jól beszéltem. Nem kell nekem kegyelem — amolyan nagyon is udvarias és nyájaskodó kifejezésekkel utóbb eljátszuk az egész alkotmányt stb. A császár nem kegyelmet gyakorol, mikor a magyar alkotmányt fönn akarja tartani, hanem csak legszentebb kötelességét teljesíti stb. A nádor rendre utasított.» — Esterházy M. többi közt kijelenti, hogy ő mindezeket nem az ausztriai főherceg előtt, hanem a magyar nádor ispán előtt declarálja stb. Cz. ezerféle kepeket vág. Mind elképedtek.» **)

Nagy dolog volt akkor kimondani, hogy egy alkotmányos országban a király jogait világos törvényekkel kell körülírni, hogy az országgyűlés nemcsak a dica és a contributio miatt van, hanem a sérelmek orvoslása és a közjó előmozdítása végett is stb. Mindezeket alkalmilag meg lehetett ugyan mondani, hanem elleplezve, hogy senki magát sértve ne érezhesse.

E kis zaj után Széchenyi fölrándul Bécsbe, s ott elszedi a díjakat a lófuttatáson.

Ez intézményt, melyből az állattenyésztő társaság, s utóbb a most is virágzó gazdasági egyesület lett, Pozsonyban, Pesten is meghonosítja. De egyelőre úgy ez, mint a casino tömérdék akadályba ütközik. Mindenütt előítéletek!

Az országgyűlés vége felé ismét jobb leiratok érkeznek;

*) 1827-ik márczius 3-dikán három királyi leirat jött. Egyik a királyné születésnapja alkalmából, másik a conscriptio, harmadik, legfontosabb, az adó tárgyában, melyben ő fölsége újra kijelenti, hogy: avitam constitutionem percharae suae gentis hungariae amat, ac tueretur stb. (*Acta* II. kötet.)

**) A híres jogtudós Bartal e remekművének *Quoad praeferentia gravamina et postulata* minden erősebb kifejezését megtámadták egyfelől, védték másfelől. Lásd *Acta* III. CCXCIV.

de megmarad mindig az ó és az új eszme közötti ellentét. Nem értik egymást, mintha más-más nyelven beszélnének.

Széchenyi az új eszméhez állva, de minden irányban megóva függetlenségét, tömérdek anyagot gyűjtött már össze lelkében és írószekrényében, melyeket nem sokára mesteri kézzel fog fölhasználni élete nagy munkájának fölépítésénél.

ZICHY ANTAL.

A XVIII. SZÁZAD SZELLEMI MOZGALMAIRÓL.*)

*A mű feladata. E föladat nehezégei. A rendszer formája s tartalma.
E kettő különválasztása. Történeti clemzés.*

A XVIII. század egy nagy emberéről akarok szólani, ki e zajos, izgatott korban Németország egy félreeső zugában elvonultan élt, s csöndes magányában oly nevezetes szellemi munkát végzett, hogy korszakot alkotott a gondolkodás történetében. E század rendkívül gazdag kiváló férfiakban, s e férfiak örökké emlékezetes munkát hajtottak végre. A század elején Newton befejezi nagy művét, melyben a vonzás világtörvényeit állapítja meg; derekán Nagy Frigyes Európa hatalmi viszonyait változtatja meg, az új nagy német birodalomnak vetvén meg alapját; s mikor a század napja leszáll, magára eszmél egy egész nagy nemzet s lázas forradalomban lerombolja a régi társadalmi s állami rendet. E században Voltaire, Lessing s Goethe küzdik nagy küzdelmeiket s teremtik halhatatlan műveiket. De őt, kiről szólani akarok, a legnagyobbak közé sorozhatjuk. Az ő egyszerű nagyságának szelid fénye nem homályosul el a ragyogóbb fényűek mellett sem. E férfiúnak, Kant Immanuelnek, el akarom mondani életét, fejlődését s meszszeható gondolatait. Nagyobb körnek szeretnék beszélni, nemcsak a philosophia művelőinek, mert Kant gondolatai is nemcsak ezeknek szólottak. Behatottak a tudományok légkörébe, alkotó elemévé váltak a mi műveltségünknek. A nagy

*) Fölvoltastatott az akademia második osztályának f. é. május 10-én tartott ülésében. Az egész egy Kant életéről s rendszeréről szóló nagyobb műnek első tájékoztató fejezete.

philosophus hatása mindig általános, mint a nagy íróé vagy költőé; Plato és Aristoteles nemcsak a philosophiának, hanem az európai népek magasabb műveltségének is megalapítói; Descartes s Bacon Luther mellé sorakoznak az emberi ész felszabadításának nagy munkájában; Locke a XVIII. század legtöbb írójának szellemi vezére. A nagy philosophus gondolatainak mély medréből nyílt s rejtett ereken át termékenyítő nedvek szivárognak ki minden irány felé. A mely ember gondolatai csak az iskola szűk körében tudnak mozgalmat kelteni, az rendszerint nem is érdemel jobb sorsot, mint hogy szór-szállhasogató tudósoknak kedves időtöltést szolgáltatasson.

Föladatom nehezét érzem s ha czélt nem érek, nem azon fog múlni, hogy e nehézségekről számot nem adtam magamnak. Egyike a legnagyobbaknak, hogy tárggyammal nem állhatok szemben csupán mint historikus, kinek elmúlt alakoknak, lezajlott eseményeknek hű rajzában szabadon telhetik kedve, bár e kedvet nem sajnálnám s ilyenféle föladatot nem kicsinyelnék. Tárgyam nem olyan, hogy meszsziról, mint közömbös valamit, nézzem. Kant gondolatai nem avúltak el; csak egy részöket vetette el az idő, nagyobbára beleolvadtak gondolatvilágunkba vagy pedig olyanok, hogy küzdenünk kell ellenök, mint élő hatalom ellen. E gondolatokkal tehát szóba kell állanom s erőmhöz és belátásomhoz képest igazságot kell szolgáltatnom nekik. De megvallom, hogy föladatom ezen sajátága legerősebben vonzott engem elvállalása felé. Nem mintha erőmhöz túlságos bizalommal viseltetnék, hanem mert, bármily csekély legyen is az, így hasznos és szükséges munkára fordítom. Kant gondolatai mindenütt, a hová eljutottak, fölrázták a gondolkodást, csak mi nálunk nem. Hozzánk nem is jutottak el, legalább nem a kellő formában. Nálunk kevesen ismerték őket s még kevesebben ismertették; alig olvasta valaki és senki sem fordította. De nincs is philosophiai irodalmunk, s a mi még nagyobb baj, nincs meg irodalmunkban az a jótékony philosophiai szellem, mely minden irodalmat magasabbra emel, mert magára eszmélteti, izmosítja. S éppen Kant az a philosophus, ki nemcsak kész gondolatokat nyújt nekünk, hanem még inkább önálló gondolkodásra készít bennünket. Az ő gondolkodásában az az ősi erő nyilatkozik, mely maga is teremtő, másokban is teremtő erőt kelt. Ilyen philosophustól tanulhatjuk azt, mire legnagyobb szükségünk van: nem többé

vagy kevésbé érdekes gondolatokat, egészében vagy részeiben mulékony rendszert, hanem a mi ezeknél többet ér, philosophiai gondolkodást. Ha Kant gondolatai az én előadásomban is némileg ki tudnák mutatni ezt az erejüket, nem sajnálnám a gáncsot, mely művemet számos fogyatkozásaiért bizonyára érni fogja.

De épen hogy e czélt elérjük, nem szabad szem elől vesztenünk, hogy Kant is, mint fajunk legnagyobbjai, kénytelen volt az időnek leróni adóját. A legnagyobb emberek műve sem menekül az idő enyészítő hatalma alúl, e művek a magok idejében megtették nagy hatásukat, azután értékek csökken, bár egészen el nem vész soha. Kant rendszere is, mint rendszer elmúlt. Reánk nézve idegen földben nőtt s magán viseli e származás erősen jelzett bélyegét. De nemcsak ezt az egy bélyeget. Reá nyomta a magáét az a sajátságos idő is, melyben szerzője elt; végre a szerző egyénisége csak úgy meglátszik az elvont philosophiai rendszeren, mint a költő a legobjectivebb drámai alkotásán. Kant pedig sajátságos fejlődésen ment keresztül. Szegény sorsból, szűk körben, rendkívüli állhatatossággal, de majdnem páratlan lassúsággal küzdök föl arra a magaslatra, melyen előttünk áll. Ilyen fejlődés mély nyomokat hágy a lelken. Kant ennek következtében majdnem ép annyira a múlt megtestesített kifejezése, mint új világnézetnek a tolmácsa. Sajátságos módon vegyülnek benne régi forma s új tartalom, megszokott gondolkodásmód s forradalmi eszmemozgalom. Szemem előtt megelevenedik alakja, látom, midőn szép derült napon kimért, nyugodt léptekkel végig sétál Königsberg utczáin. Fínom, fehérre porozott paróka van a fején, kalapját nádpálczájának arany gombjára tette, selyem harisnya fűdi lábait. Külséről ítélve, a múlt század nyugodalmas, körülményes, a hatóságnak s a hagyománynak engedelmeskedő német polgárát látnád benne. Szemében nem veszsz észre forradalmi tüzet, tiszta kék színű az, mint a felhőtlen ég. De ha mélyebben el tudsz merülni e szembe s pillantásod áthat a lélek magváig, akkor elfelejtet a divatját multa ruhát, el a szokatlanná vált beszéd-módot, a mesterséges rendszer külsőségeit s megpillantod az emberi, öserejű gondolkodás műhelyét. Ráismersz magad-magadra, a magad eszméire, melyeknek egy része e lélekben alakult meg először.

Íme a legnagyobb nehézség, melylyel szembe kell szállnunk. A gondolat formáját, mely elavúlt, el kell tudnunk vá-

lasztani tartalmától, mely ma is életre való. Valóságos szellemi chemia, a legnehezebb, mert legveszedelmesebb műtét. Műtét, melynek nincsenek műszerei, csak a tapogatózó gondolkodás, nincsenek szabályai, csak a habozó izlés, nincsen próbája, csak a tudós meggyőződése. A gondolat világában forma s tartalom sokkal bensőbben tartoznak egymáshoz, mint egyebütt. Együtt születnek, együtt élnek, alig válnak el egymástól. Kant gondolatai épen a magok formájában indítottak meg nagy mozgalmat. Te óvatosan el akarod választani a héjjat magvától, de vajmi könnyen fölismerhetetlenre zúzod össze a héjjat s elevenében sérted meg a magvát. Történetet akartál írni s e történetből tanulságot meríteni. Csakhogy úgy ne jársz, hogy a tanulság miatt elhanyagolod a történetet s a történet zavarossá teszi tanulságodat. Sokan jártak így Kanttal, sokan járnak így a történettel általában. Az egyik nagyon is tapad a tényekhez s a sok ténytől nem látja meg a tények egyszerű értelmét; a másik a tények lelkét fürkészi, de a mit ő annak tart, az rendszerint, Faust szavával megítélve, a maga saját lelke, melyet mindenben visszatükrözve lát. Az egyik a sötét földben bujkál, a másik saját képzeletének felhőin szállong.

E végletek között az igazsághoz vezető középútat keressük. Útmutatóul az igazi történeti módszert választjuk, mely az egészet fölbontja részeire, mely az eredmény egyes tényezőinek természetét s erejét külön iparkodik megvizsgálni, mely a fejlődés minden mozzanatát figyelemmel kíséri. El akarjuk mondani, milyen volt Kant rendszere, de azt is, miképen lett olyanná. Nem egyszerre termett, Kant 57 éves volt, midőn főmunkája megjelent, egy néhány részének lassú alakulását nyomról nyomra követhetjük. De el kell mondanunk azt is, a mit életéről, környezetéről s azon viszonyról tudunk, melyben korához állott. Hiszen most általánosan hangoztatjuk, hogy minden embert csak így érthetni meg egészen. Csakhogy gyakran, ha szemünkbe tűnik a sugár fatörzs, könnyen erőt vesz rajtunk a látvány élvezete s megfeledkezünk a szerény fekete talajról, melyből a fa egész erejét szitta. Kant német ember volt, a XVIII. század német embere, ezt sohasem szabad szem elől tévesztenünk. De azt sem, hogy nem tartozik a német szobaphilosophusok bőven termő fájához, kik szóból s ábrándokból külön oly világot teremtenek magoknak,

melyben csak ők tudják a járást. Kant rendszere az európai újkori gondolkodás széles országútjának mentén fekszik s ezen az úton fordulópontot jelez. Ennek a gondolkodásnak Kant idejében megvolt a maga folyása, melyet a legnagyobb lángelme sem terelhetett el útjából. Bizonyos föladatok ki voltak neki tűzve, melyeket a philosophus el nem háríthatott magától. S Kant nagysága mint minden nagy gondolkodóé, épen abban mutatkozik legjobban, hogy a kor föladatait megértette s az újkor néhány nevezetes gondolatát végig gondolta. A nagy gondolkodó mindig a történeti haladás szolgálatában áll, s mennél jobban háttérbe szorúl az egyénisége, mennél tisztábban érlelődik meg benne a gondolat, annál hűebben szolgálja korát, annál maradandóbb művet alkot. A művész, a ki egyénit, egyéniségéből meríti főerejét; a philosophus az igazságot keresi, mely nem egyéni, hanem elvont, általános; nem is egyéniségének egyéni voltában találja meg, hanem a tiszta gondolat objectív formájában.

Kantban megszólalt a tiszta gondolkodás szava, de nem zavartalanúl. Korától meg fogjuk tudni, mely irányba sodorta a gondolkodó elméket ellenállhatatlan erővel, mit követelt tőlük, egyszersmind minő akadályokat gördített útjukba. Egyéni természetének, fejlődésének, sorsának ismerete meg fogja velünk értetni, mekkora erő volt meg benne, hogy történeti föladatát végezhesse s milyen káros és jótékony tényezők növelték s apasztották erejét. Így talán közelebb juthatunk a rendszerhez, ehhez a nagy gót-ízlésű épülethez, melynek külseje sokakat elijeszt magától, melynek zeg-zugos belseje könnyen zavarba ejti a belépőt. Talán megtaláljuk egyszerű tervrajzát s eligazodunk tekervényes útjain. Az emberi gondolkodás műhelyhez hasonlít, melyben a nagy férfiú a történeti élet számára munkát készít. De nem ő maga szerelte föl a műhelyet, a sorstól kapta s hozzá kell alkalmazkodnia. Nem is ő maga választja meg magának a munkát, kora szabja ki neki, ő neki el kell vállalnia. Másoktól kap mindent, övé csak a munkára kész erő. Mi nem becsmérjük ezt az erőt, midőn munkáját így elemeire bontjuk. Sőt kötelességet teljesítünk: a hála adóját rójuk le irányában. Mert az utókor hálájának egyedüli igaz formája az, midőn meg iparkodik érteni érte fáradozott elődjének munkáját.

I.

A XVIII. század történetírása. Az újkor egyes szakaszai. A XVI. század gondolatalkotó. A XVIII. század gondolatkifejtő. A mit természetesnek tartunk a történetben. Philosophia és történetírás.

A XVIII. század szellemi mozgalmairól fogunk szólani, de magától értetődik, hogy részletes történeti kutatásokról nem lehet szó. Rendkívüli egy század ez a történetíróra nézve, ezer meg ezer szál szövődik benne tarka szövetté, de e nagy kor-szak történetét véglegesen még nem írták meg. Nem juthat eszünkbe, hogy háladatlanok legyünk ama kitünő férfiak irányában, kik e kor történetével foglalkoztak s kiktől magunk is annyit tanultunk; de bátran kimondhatjuk, mert ők magok is vallják, hogy ők csak az utat egyengették, célhoz még nem értek. A mint nem is érhettek. Nagyon közel állottak e korhoz, közel mint barátok s talán még közelebb mint ellenségek. Minden kor történetírása ezeken az állapotokon megy át: a kik szellemében főnevelkedtek, dicsőítik; a kik újabb eszmék szülöttjei, küzdeni kénytelenek ellene. Mi meg a XVIII. századdal szemben azon sajátságos helyzetben vagyunk, hogy barátjai is, ellenségei is vagyunk. Nagyon sokat tanultunk tőle, mi e század örökösei vagyunk s a század gazdag örökséget hagyott reánk. De szereztünk is hozzá s e szerzői öntudat okozta, hogy büszkébbekké lettünk szerzett vagyonunkra, mint háladatosokká az öröklött gazdagságért. Azután sokat el is kellett vetni ez örökségből. Küzdelmeink közepett rá nem értünk igazságot osztani, küzdő nemzedéknek kevés a történeti érzéke. De minden korra nézve eljön az az idő, melyben az új vagyon biztonságba van helyezve, melyben nem küzdenek többé se ellene, se mellette. Lankadtan, habozva: mely új munkára térjünk, erőt gyűjtve, pihenünk. Ez a szünet a történetírás, a háladatosság, az igazságosztás ideje. Szemeink most megnyílnak s elődeink munkája a maga igaz arányaiban tűnik föl előttünk. Távolabbról nézzük s azért jobban látjuk. Magunkba térünk s ráismerünk arra, a mit nem szereztünk, a mi elődeink értünk folyt munkája. Mert tulajdonképen minden kor inkább örököseiért, mint magának dolgozik, neki csak a küzdelem keserü-édes érzetéből szokott jutni. Ez volt a XVIII. század

sorsa is. Most a mi századunk vége felé érnek meg gyümölcsei. E gyümölcsökről ráismerünk a fára, melyen termettek. A XVIII. századnak csak most akad majd igazi történetírója.

Nekünk más a föladatunk; mi csak egy bizonyos magaslatra szeretnénk eljutni, honnét a küzdelem irányát láthatjuk. A nagy jellemző vonásokat keressük. Nem a történeti munka lassú alakulását kutatjuk, hanem a kész munkának általános sajátságait. S azért szükségünk volna oly szempontra, melyből az újkor különböző szakainak föladatát egy pillantással tekinthetjük át.

Vannak korszakok, melyek arra vannak hivatva, hogy új nagy gondolatokat teremtsenek. Ilyen volt az új-korban a XVI. század, a melyhez, minthogy az egyik nép korábban fejlődik, a másik tartósabb erővel működik, hozzá kell számítanunk a XV. század végét, a XVII. század kezdetét. E korszakban újították meg a vallást, a philosophiát s majdnem újból teremtették a természettudományokat. Luther a lelkiismeret szabadságát vívja ki, Descartes, a következő század elején a tiszta gondolkodását. Galilei megállapítja a mechanika általános törvényeit, Bacon kiszabja az inductiv kutatás útját. A matematika nagy lendületet vesz, a természettudomány egyéb ágai is virágzásnak indulnak, felfedezések s feltalálások átalakítják a világ képét. Nem szabad megfedkezünk a legnagyobbak egyikéről, Kopernikusról, ki a világegyetemmel szemben egészen új szempontra helyez bennünket, s ez új világ-szemlélettel a legsúlyosabb csapást méri a középkor felfogására. Ez az idő az emberi elme fejlődésének legfényesebb kora, a keresztyén világ szép ifjúkora. Annyi remény dagasztja keblét, oly kimérhetetlen nagy jövő tárul föl szeme előtt. Az emberek oly friss örömmel élvezik az új szabadság levegőjét, az új igazságok napról-napra erősödő fényét! S ugyanekkor kereskedelem s ipar is kezdenek virágzni, az emberek meggazdagodnak, szépítik az életet, rajongnak a művészetért. A renaissance művészete tetőpontján áll, Leonardo da Vinci, Rafael, Michel Angelo, Titian, Torquato Tasso e korszakot boldogítják. E vakító fenynyel különben mély árnyékok is elegyednek. De ez a kor teremtő erejét nem csökkenti. Ömlik a gondolatok árja, mint a zsilipjeitől megszabadított folyam, hogy évszázadokon át parlagon maradt tért termékenyítsen. Nincsen idő az embe-

riség történetében, melyben ez oly nagyot haladt volna, mint ebben a korszakban.

Természetes, hogy e változás nem rögtöni, e nagy gondolatok nem keletkeztek egyszerre. A reformatiónak már Luther előtt is voltak. vértanúi, nem különben a philosophiának is. Huszt 1415-ben égették el, Giordano Brunot 185 évvel később, 1600-ban! Kopernikus, Galilei, Bacon s Descartes is támaszkodtak elődökre. Történeti korszakok alatt nem szabad pontosan meghatározott időszakokat érteni. A történetben nincsen ugrás, minden nevezetesebb haladás lassan készül, kisebb változásoknak folytatása, összeadása, sokszorozása. De ez az újítók érdemét nem csökkenti, az újítás újságából nem von le semmit. Az újítók érdeme, hogy a szikrát lángra lobbantják, s míg a szikra gyakran kialszik a posványban, a láng az erdők sűrűjét emésztí. Azok félreismerik a gondolatalkotás mivoltát, kik csupa merőben új gondolatokat keresnek a nagy emberek elméjében. A csíra csíra-voltának fölismerése, a csírának csírá-állapotából való kiszabadítása, tovább fejlesztése : ez a teremő erő rendes hivatása és dicsősége.

De vannak korszakok, melyek nem teremthetnek új gondolatokat, azon egyszerű okból, mert az emberi fejlődés történetében a teendő munkának meg van a maga sorrendje, melyet az egyén, bármily nagy lángelme lakik is benne, nem forgathat föl. El kell szoknunk azon szűk történeti fölfogástól, mely csak az egyéneket nézi a történetben, akár csak az úgynevezett nagy férfiakra van tekintettel, akár a nagy néptömegre. Hiába való a vita, hogy melyiké a nagyobb erő, a lángelméé, a ki a népet magával ragadja, vagy a nagy tömegé, melyben a nagy ember gondolatai tompa sejtés formájában élnek s mely kész azokat befogadni magába. Van valami a történetben, a mi erősebb a nagy embernél s a kis emberek tömegénél, s ez a végzendő munka, melynek az egyesektől egészen független természete van, s melyet kerülőn, vagy egyenes úton e természete szerint kell végezni. Luther reformálta a vallást, Descartes az emberi gondolkodás egyik fölszabadítója. Mindketten részben új gondolatokat teremtetek, történeti munkát végeztek, melyet nem lehetett még egyszer végezni. E munka ellen ellenséges hatalmak küzdhettek, a mint küzdöttek is, de a haladás ügye erősebb volt mint ellenfeleié, mert ez az ügy nem egyesekre, nem is egyes népekre s nem egy évtizedre van bízva.

Azonban e munka csak kezdet volt, csak a kezdet kezdete, e munkát folytatni kellett. Ama férfiak föladatakat tűztek ki, melyeket meg kellett oldani, új útra tértek, melyen tovább kellett menni. Ez volt a következő kornak a föladata, mely nem gondolatalkotó, de gondolatfolytató volt. Azt hiszi-e valaki, hogy a munka folytatásához kevesebb erő kell, mint megkezdéséhez? A történeti életben csak annyi munkát végezhetünk, a mennyi egyéni erőnkől telik, de csak azt a munkát tehetjük meg, melyet a megoldandó föladatak sorrendje osztályrészünkül juttatott. A XVI. század az újkor gondolatalkotó korszaka. A XVII. a legtöbb népnél a reakció, az új eszmék ellen való küzdelem kora. A XVIII. század nem gondolatalkotó, de gondolat-kifejtő, befejező század. A mienk az előbbinek kész eredményeit átveszi s részben új fejlődésnek a megindítója.

Nem szeretnők, ha valaki azt hinné, hogy mi is, mint a nagy szempontok után induló történetírók rendesen, valamely kész minta szerint construálni akarjuk a történetet. Nyíltan valljuk, hogy meg vagyunk győződve arról, hogy ész van abban, a mi történik, de jól tudjuk, hogy nem minden, a mi történik, ész szerint való. Ismeretes előttünk, hogy a történetírók, midőn a történet valamely mozzanatát természetesnek tüntetik föl, nem különböztetik meg mindig egymástól e szónak nagyon különböző kétféle értelmét. Természetesnek tartjuk, hogy a XVI. század lendületét követi a reakció. Olaszországban hanyatlik művészet s tudomány, Franciaországban XIV. Lajos hazug fényvel ámitja a világot, Németország ezer sebből vérzik. Természetesnek tartjuk, mert okszerű, mert ismerjük azon körülményeket, melyek e tüneményeket előidézték. De azt is természetesnek mondjuk, hogy az újkorban rendesen a kételkedés előzte meg a tudást, hogy a francia szellem különösen a matematikában tüntette ki magát, hogy Leibnitz, Locke s Hume rendszerére következett a Kanté. Nem természetesnek állítjuk, hogy a protestantismus Luther után nem a szabadság szellemében fejlődött tovább, melyből származását vette, hanem hogy merev, orthodox irányba tért, s a régi jármot csak újjal akarta pótolni. De ez egészen más természeteség. Itt természetes alatt azt értjük, a mi ész szerint való. Csakhogy e kettő nem mindig egy. Nem az történik mindig, a minek ész szerint kellene történnie. A logikában nagyon egyszerűen folynak egymásból a gondolatok, de a történet nem

logikai schemák után indul, benne más hatalmas erők is működnek, nemcsak az ész törvényei. A philosophusok rendszeren nagyon könnyen veszik a dolgot, midőn beérik avval, hogy a történet folyásának egészében észszerűséget fődöznek föl. Nem nehéz munka megállapítani, hogy bizonyos gondolatokból mely más gondolatok következnek. De hogy ezek a gondolatok hogyan valósultak meg; mily alakot öltöttek kezdetben; mi módon villantak át más elmékbe; miképen váltak közvéleménynyé; mely akadályokkal kellett megküzdenniök; minő változásokon mentek át ennek következtében; hogyan nyilatkoztak azután intézményekben, szokásokban, tettekben; hol volt bennök a föloszlás csirája s miképen támadt a régiek alapján új gondolat, új élet; az a történetírónak nagy és nehéz föladata.

Mi a munkának könnyebbik felét választottuk, midőn arra szorítkozunk, hogy a XVIII. század szellemi mozgalmainak csak általános vonásait rajzoljuk. Annál könnyebb a munka, mert nem gondolatalkotó, de gondolatkifejtő századdal van dolgunk. A XVI. század szellemi mozgalmaiban megtaláljuk mind annak a kezdetét és csiráját, a mit a XVIII. században tovább fejtettek. De nem fogjuk elfelejteni, hogy eszmék s gondolatok nem magoktól folytatódnak s valósulnak meg, hogy e folytatás és valósulás nem egyszerű logikai műtét, hogy sok kiváló elme nehéz fáradságába került, míg a történeti munka ezen része végét érhetette. Vannak, a kik a XVIII. századnak szemére hányják, hogy csak rombolni tudott, nem teremteni, hogy minden positiv gondolatát a múltból merítette, hogy csak alkalmazta, a mit azelőtt kigondoltak s föltaláltak. Mi nem csatlakozunk ezekhez. Legnagyobb érdeméül tudjuk be e századnak, hogy elődjének munkáját észszerűen folytatta. Mert habár minden a mi észszerű, természetesnek tetszik előttünk, a történeti életben az észszerűnek a megvalósítása a legnehezebb küzdelmekkel jár, s a küzdöket az utókor részéről hála és tisztelet illeti.

II.

A korszakok jellemző vonásai. Az ellenzéki szellem az újkorban. A középkori szellem minősége és ereje. Descartes könyve a módszerről. Az újkor szellemi magatartása. Az ellenzéki szellem a XVIII. században. Kant mint az ellenzéki szellem befejezője.

A csillagászat az égi tűnemények beálltát meg tudja jövendőlni, mert e tűnemények legfontosabb okait pontosan ismeri. Emberi dolgokban, kivált a történetben a tudomány soha nem fog ily tökéletességet elérni. Azt az ezer meg ezer szövevényesen összeműködő okot, mely a történeti életet előidézi, annyira soha sem fogjuk ismerni, hogy belőlük a jövőre következtethessünk. Hiszen ezeket az okokat oly hézagosan ismerjük, hogy belőlük a multat sem értjük meg teljesen. A mit a történetírók megértésnek neveznek, rendesen csak halvány árnyéka a természettudományi megértésnek. Sejtés, hozzávetés, de nem tudás, a szó természettudományi értelmében. De mindez csak a történeti élet részleteire vonatkozóan érvényes. Midőn régebben elmúlt időkre tekintünk vissza, az okok tömegéből a fő tényezők tisztán kiemelkednek s kidomborodnak előttünk. E fő tényezők pedig azok, melyek jellemző bélyeget nyomnak egész korszakokra, melyek az események folyásának fő irányát szabják meg. A fő dolgokat a fő tényezők magyarázzák meg. S ebben az értelemben igazán mondhatjuk, hogy a történet a múltnak prófétája.

Az újkornak is, a fő tényezőket ismervén, egyenesen megjövendölhetünk néhány jellemző vonást. E vonások természetesen igen általánosak, inkább a kor szellemi életének formájára vonatkoznak, de éppen ezért igen érdekesek. Megmutatják nekünk, hogy a fő dolgokra nézve milyen egyszerűek a történet törvényei, hogy ilyen fő tényező hatása milyen hosszú ideig tart, hogy igen különböző tűnemények miképen jönnek egy közös vonásuk által igen közeli rokonságba egymással.

Az első, talán a legáltalánosabb sajátsága az újkornak, arra a nagy szerepre vonatkozik, melyet a tagadás szelleme fog benne vinni. E korról előre mondhatjuk, hogy két lélek fog benne lakni, mint Faustban, ki e kor aspirációinak egyik leghatalmasabb képviselője. Az egyik a tudást fogja szomjazni, pozitív alkotások után fog vágyakozni; a másik nem úgy mint

Faustban, nem úgy mint Mephisopheles, tagadásra, rombolásra nem ösztönözni, de kényszeríteni fogja.

Minden történeti fejlődés csak küzdelem árán mehet végbe, s azért a történeti alkotásnak a rombolás elmaradhatatlan kísérője. A mi elavult, azt le kell rontanunk, hogy helye legyen az újnak, melyet helyébe akarunk tenni. De az újkorban egészen más, sokkal nagyobb jelentőségű a tagadás szelleme. Nem ennek a kornak más korokkal közös sajátsága, hanem uralkodó ereje. S ezt a kor föladata és történeti helyzete szükségessé tették.

Az ókorban az emberi elme minden irányban fejlődésbe indul. De a reá következő kor nem folytatja e munkát. A középkor fontos új tényezőkkel gyarapítja a történeti életet, nevezetesen munkát is végez, de egyszersmind veszedelmes végletbe sodorja az elmét. Megfosztja a gondolkodás szabadságától. Regenerálja az erkölcsi életet, új életet ébreszt vad népek között, de rabszolgaságba hajtja az emberi értelmet. Az ókor fölszaporozott kincseit megveti, feledésbe süllyeszti, vagy elferdíti, mint pl. Aristoteles rendszerét, hogy fegyvereket kovácsolhasson belőle saját céljaira. E célok pedig mindig avval járnak, hogy az embernek le kell mondania a gondolkodás szabadságáról. Ezt oly tökéletesen eléri, hogy nem azon kell csudálkoznunk, hogy ez állapot véget ért, hanem sokkal inkább azon, miképen tarthatott ily soká. Évszázadokon át az emberek majdnem teljesen lemondtak a dolgok önálló, elfogulatlan vizsgálatáról. Elnyomták magokban az ember azon legtermészetesebb ösztönét, hogy kíváncsi, hogy tudás után kívánczik. A legvastagabb tudatlanságban sinlődtek. Parancsra gondolkodtak, nem tudtak semmit, elhittek mindent. Hittek mindenben, mi a legegyszerűbb józan gondolkodással, a természetnek némileg mégis ismeretes járásával, minden valószínűséggel ellenkezett. Credo, quia absurdum volt jelszavok, még pedig nemcsak oly dolgokban, melyek a vallási életet érintették. A képtelenségekre vetett hit ellepte a tudományos s a társadalmi, az állami s az egyéni élet viszonyait egyaránt. E végtelen szellemi szegénység meztelenségét egy furcsa mesterséges rendszer takarta, mely ezer semmiségekből volt szöve s mégis igen erős és igen tartós volt. Mert e rendszeren nyugodott az államnak s a társadalomnak egész rendje. S azért az állam s a társadalom belenevelte, belekényszerítette s benn fogva tartotta az embereket. Valóban,

a középkori szellem, míg egyrészt a történeti életnek egyik hatalmas rugója gyanánt mutatkozott, egyszersmind az értelem haladásának félelmetes ellenfele volt, oly ellenfél, melynek belső gyöngeségét a kívülről jött erős támogatás bőségesen pótolta.

E hatalmas ellenfél ellen évszázadokon át kellett küzdeni, minden erő megfeszítésével, néha minden kímélet félrevetésével, gyakran igazságtalanul, sokszor nem egyenes úton, hogy az emberi értelem visszanyerhesse elkobzott szabadságát. Csak a szabadság nyitotta meg a haladás útját s csak e küzdelem szerezhette meg a szabadságot. Innét származott az újkor ellenzéki szelleme, mely még ma is kísért néha, midőn már túl vagyunk a harc hevén s a szerzett vagyont többre becsüljük a legfényesebb győzelmeknél. A mi századunk nem harcias többé, kevesebbet rombolunk, többet alkotunk. A mi századunkig az embereknek többet kellett lerontaniok, mint a mennyit újra építhettek. Harcot kellett izenni a régi fogalmaknak, néha csak azért, mert régiek voltak, le kellett rombolni a meglevőt, ha az új hajlék még nem állott is készen. Descartesnak, a harcosok egyik legnagyobbikának, van egy kis műve «a módszerről,» mely az újkori szellem fejlődésének egyik legbecsesebb okirata. Mikor e könyvecske megjelent, 1636-ban, a harc már régen folyt, s nincs is e műben tulajdonképi történeti visszapillantás. Descartes elmondja benne saját egyéni fejlődésének egyszerű történetét. De épen ez az, a mi becsessé teszi. Descartes az újkori szellemi mozgalomnak hatalmas munkatársa s egyéni fejlődésében az egész korszak fejlődése tükröződik vissza. De nemcsak hogy visszatükröződik, hanem a küzdelem az érettség oly fokát érte el, hogy a kor fejlődése Descartesban már magára is eszmélhetett s classicus kifejezést nyerhetett. Descartes elmondja e művében, miképen vált kételkedővé. Kora fiatalságában a tudományokra adta magát. Európa egyik legkitünőbb iskolájában (a jezsuitáknál La Flècheben) tanult. Lelke egész hevével vágyódott tudás után. Bevégezte tanulmányait s mint a legjobb tanulók egyike hagyta el az intézetet. Ismerte az egész tudományos irodalmat. S ekkor az a keserű csalódás éri, életének első, mély csalódása, hogy annak tudatára ébred, hogy velejében nem tud semmit. Faust első nagy monologjának történeti mintaképe. Most egészen abbahagyja a tanulást. De a tudás ösztöne nem hagyja el

öt. Űzi világgá, egyik helyről a másikra, hogy a kételkedés élesítette szemével a világnak, az emberiségnek nagy nyitott könyvében olvasson. S miután eleget olvasott e könyvben, fölkeresi a magányosságot, hogy már most maga magát, saját belsejét vizsgálja. Ez megmenti Faust sorsától. Nem mond le a tudásról, nem marad a kételkedés meddő terén. Elhatározza, hogy elméjéből kivet mindent, a mihez a kételkedésnek csak árnyéka is férhet, tehát mindent, a mit a tudósoktól tanult, a mit közkeletű nézetnek tapasztalt az emberek között, s hogy az emberi tudást egészen új, megdönthetetlen alapokra fekteti.

Íme az újkor fejlődésének képe. Az emberiség sokáig járt a középkori világnézet iskolájába, az iskola kitünő volt a maga nemében, az emberek tanultak is benne sokat, de tudást nem tanultak, s lassan-lassan érezni kezdték, hogy tulajdonképen nem tudnak semmit. Ekkor elfordúlnak az iskolától. Kételkedni kezdenek mindenben, gúnynyal, megvetéssel, gyűlölettel illetik a tanult fogalmakat, a még mindig uralkodó, hivatalos világfelfogást. Mennek világgá, tanulnak olvasni a világnak mindig nyitva álló könyvében. Szereznek igazi tudást, megismerkednek a természettel, s ezután magokba térnek. Sajátságos az emberi lélek, magamagához mindig csak kerülőn át jut, miután a világot járta. A tudás kigyógyítja őket a kételkedésből s megeddza erejüket. A ki kételkedik, közömbös minden állítás iránt; a ki tudást szerzett, üldözi a nemtudást, ha ez gátot akar neki vetni. Így származik az újkor harczias, ellenzéki szelleme. Ez ellenzéki szellem eleinte nincsen mindig tisztában önmagával; nem tudja, hogy csak az akadályokat hárítja el, magában nem végez positiv munkát; nem tudja, melyik az ellenség, melyik a jóbarát; nekünk gyöngének tetszik, mert gyöngé fegyvereket látunk kezében. Descartes pl. nem maradt hű szándékához, nem fektette az emberi tudást új, biztos alapokra, új módszerétől kisérvé, s általa fődözve, a régi fogalmak egész csoportja vonúlt be rendszerébe. E régi fogalmak sokkal mélyebben gyökereztek az ő elméjében s a kor szellemében, hogy sem pusztá akarattal ki lehetett volna tépni őket onnan. Ehhez nemzedékek lassú, türelmes munkája kellett, különösen a természettudományoknak, a positiv tudásnak nagyobb fejlődése. De épen Descartes rendszere tanúbizonysága annak, hogy részben ennek hozzájárulása következtében is a kor szellemi magatartása egészen

megváltozott. Egyről meg voltak győződve az emberek, hogy a régi nem kell. Ez magyarázza az ellenzéki szellem hatalmát, nekünk gyöngének látszó fegyvereinek erejét. Ezt az ellenzéki szellemet nem lehetett többé elfojtani. A középkori felfogás sötét épületében nem lakhattak többé az emberek. Nem értettek még jól a lerontásához, kívülről erősen támogatták is az épületet, mindez végleges pusztulását elhalasztja, de meg nem akadályozza. Itt-ott még fennáll egyik szárnya, de az ellenzéki szellem rákeríti a sort, ledöntése bizonyos, ha előbb magától nem dül össze. A hajlék, melyben ezalatt laknak az emberek, talán gyöngé alkotmány, mindegy, nekik jó, s ha kell, majd építenek ők jobbat is. Az állam, az egyház egy ideig megvédi a roskatag várat, a XVII. században erejük java részét pazarolják erre, de ezélt nem érnek, utóbb magok is kiköltözködnek belőle.

A XVIII. század e küzdés végső stadiuma. E században az emberi gondolkodás fölszabadításának nagy munkáját befejezik. A harc csak most folyik javában, a fegyverek erősebbek lettek, az ellentét tudata egészen világos, s azért a harc célirányos, tudatos, kimenetele kétségtelen. Ez adja meg a századnak jelentős vonását. Ezért nevezik a fölvilágosítás századának. A kor vezérei föl akarják világosítani az embereket, meg akarják nekik magyarázni a magok s a világ természetét, hogy többé ne tapogatózzanak a középkori nézetek sötétségében. Az ellenzéki szellem érvényre jut minden téren. Legelkeseredettebb a harc a pozitív vallások ellen. Ezek ellen küzd az angol deizmus s Németországban a pietismus. Később Reimarus csatlakozik a küzdő felekhez, illetőleg Lessing, ki töredékeket ad ki Reimarus műveiből, s nagy nevével óriási közönséget szerez az ismeretlennek maradt éles kritikusnak. Leghatalmasabb valamennyi között Voltaire, a XVIII. század legellenzékibb szelleme, s épen ezért hű tolmácsa, széles hatású írója. De a középkor elleni küzdés jelszava a századnak minden más téren is. A francia materialismus, s különösen az encyclopædia emberei koruk összes pozitív tudását szedik rendszerbe, s e pozitív tudással mindig ellenzéki szellemben élnek, gyökeres, rendszeres, minden régit felforgató tagadásra használják. A német békítő, közvetítő Leibnitz philosophiai rendszere is ugyane célra kénytelen fegyvereket szolgáltatni. Az ellenfelet meg se hallgatják többé, Voltaire jelszava:

Écrasez l'infâme, erősebb vagy gyöngébb visszhanggal minden oldalról hallatszik felénk. A szabad gondolkodás divattá lett, majdnem elkopott phrasissá, sőt már-már nyüggé, melynek dogmáira mindenki kénytelen esküdni. Pedig most itt lett volna az ideje, hogy az emberi elme újra magába térjen, s Descartes művét folytassa. Descartesban új volt az ellenzéki szellem, s azért szándékában erős, de erejében gyöngé. A régi fogalmak mélyen gyökereztek elméjében, s azért helyt állhattak az első támadásoknak. Locke vizsgálatai nem voltak eléggé mélyek, az alap, melyet rakhatott, nem volt elég biztos. Az emberi elme mintegy kifáradt ez alapvető munkájában, a földszinten maradt, beérte a természet ismeretével, a többire nézve újra a kételkedés felé kezdett hajolni. Hume-nak végszava a kételkedés, általános, rendszeres tagadása minden a természet ismeretén felül emelkedő tudásnak. A középkori világnézet minden ízében elpusztult, de e romokon nem épült föl csak a természettudományok kijárat nélküli épülete. Természettudományi ismeretekkel beérheti az egyén, ki elméje minden erejét ez ismeretek megszerzésére fordítja, úgy, hogy rá nem ér magára s egyéb szellemi szükségleteire eszmélni, de valamely népnek, az emberiségnek, az elmének általában többre is van szüksége. A XVIII. század szellemi haladásának eme pontján hiányt érzünk. Szüksége volna olyan emberre, ki az újkor pozitív vívmányait magába fogadja, de azokkal be nem éri; kit az újabb kételkedés minden kínja végig gyötör, de nem foszt meg erejétől: ki nem az écrasez l'infâme-féle harcziáltással fordul a középkori világnézet ellen, hanem a tudós nyugalomával s elfogulatlanságával vizsgálja; ki, miután az újkor meghódította a külvilágot, újra, mint Descartes, magába tud térni, s az emberi elme legmélyét kutatja. Ő tudna a harcnak döntő fordulatot adni. Az ellenzéki szellem benne érné el tetőpontját, mert nem mint elvakító szenvedély, hanem mint világot terjesztő tudományos vezérgondolat élne benne. Ő volna a XVIII. század szellemének méltó befejezője, e század lelkiismerete s bírója. A mit ő lerontana, az le volna rontva örök időkre, mert a rombolásnak okát tudná adni, s a lerombolt világnézet helyébe az újnak legalább alapvonalait rajzolni. Ilyen emberre szüksége van a XVIII. századnak, s részben mert szüksége volt rá, részben mert a sors, melyet nem ismerünk, így akarta, ez az ember meg is jelent. Kant

volt. A kortársak «mindent szétzúzó»-nak nevezték; ők az ellenzéki szellemet bámulták rajta; mi positiv alkotásait nézzük, s a XIX. század egyik vezérférfiát tiszteljük benne. Nem dicsőítjük. Az előbbieken csak történeti helyzetét tüntettük föl, nem hogy mit végzett e helyzetben. A sors őt a szellemi haladás egy igen kedvező helyére állította, s ha szabad képen szólni, fontos föladatot bízott rá; miképen járt el megbízásában, később fogjuk látni.

III.

Az újkori szellemi mozgalomnak elméleti volta, tette irányuló törekvéseinek lassú fejlődése. Az írók magatartása. E magatartás okai. A német reactió. Az angol szellem fejlődése. Newton jelentősége. Locke történeti helyzete. Locke philosophiai hatása. Locke hatása a francia s német műveltségre. Locke gyakorlati philosophiája. Montesquieu s Rousseau. Az átalakulás tünetei. Anglia a XVIII. században. A francia encyklopédia s forradalom. A német pietismus. Wolff rationalismusa. A népszerű philosophia. Nagy Frigyes, Lessing s Kant.

Az újkor szellemi haladásának egy második nevezetes sajátossága, hogy gondolatai nehezen öltének testet. Az elmélet halvány színe lepi el őket, csak lassan fejlődik ki bennök a tette irányuló törekvés.

A gondolat eleinte félénken kel szárnyra, az elmélet végzetlen birodalmát járja be, a föld hatalmasainak tájkáját gondosan kerüli. Descartes, ki a régi elméleti fogalmakat mind ki akarja irtani elméjéből, ezt sokkal könnyebb föladatnak tartja, mint «a közügyek legkisebbjének» a megváltoztatását. «Ezeket a nagy testeket, — úgymond — nagyon nehéz újra fölemelni, ha már egyszer ledőltek; meg sem szabad őket ingatni, különben bajos őket egyensúlyban tartani; ha pedig eldőlnék, akkor nagyot esnek.» Ő, a szabad elfogulatlan gondolkodó, ki az elmélet terén oly merész, hogy a világ lételét is kétségbe vonja, a leghatározottabb módon tiltakozik, hogy ő a közügyek újításának pártját fogná. «Ha tudnám, mondja, hogy könyvemben a legcsekélyebb dolgot is találhatnának, melyért engem ily örültséggel vádolhatnának, nagyon sajnálnám, hogy közrebocsátani engedtem.» Az újkor első gondolkodói majdnem mind hasonló magatartást tanúsítanak. A re-

naissance emberei rajongással fordulnak az ókor művészeite felé, utánozzák, megújítják, lelkesednek érte, de az államnak, az egyháznak ügyeivel alig foglalkoznak. Az elmét kiművelik, de az ember emberi méltóságára nem vetnek ügyet. A vallás megújítói harcra kelnek az egyház, Róma hatalma ellen, de inkább csak az egyházi hatalom kinövéséi ellen küzdenek, magát a középkori egyházat s államot nem bántják. Hogy követőik később ezt se kímélik, arról nem ők tehetnek, ezt a kor szelleme tette. Bacon, a pozitív tudás módszerének első rendszeres szószólója, kétértelmű békét köt az egyházzal, s hű odaadással szolgálja a zsarnokságot. A gondolkodók levetették a középkori vallás jármát, de az egyházzal nem akarnak összetűzni. A polgári szabadság ügye pedig még kevesebb köszönettel tartozik a philosophusoknak. Hobbes már radikális módon bánik a vallással, oly babonahitnek tartja, melyet az állam saját céljaira való tekintetből szentesít, de ugyanez a Hobbes a despotismusnak legelszántabb védője. Nem gyávaság tartotta vissza e férfiakat, nem tagadták el igazi meggyőződéseiket. Igaz, hogy Descartes félénk, elméleti természetű ember volt, ki a magányosságot s az elmélődést szerette, s hogy Anglia főkanzellárjának laza erkölceit, a legenyhébb mértékkel mérve, sem lehet igazolni. De Spinoza meg tudott volna halni meggyőződése nyílt védelmében, Galilei hősi bátorságot mutatott physikai tantételeinek állításában, s Bruno mint a pantheismus vértanúja lépett a máglyára. De ezek az emberek nem törődtek a közügyekkel. Az újkor első vezérférfiainak nincsen érzékek az állami, a társadalmi, a praktikus élet nagy kérdései iránt. Igen jellemző rájuk nézve, hogy a legfőbb boldogságot értelmi örömeiben, az igazság kutatásában, az elmének ebből származó nyugalmaiban keresik. Legremekebben fejtette ezt ki Spinoza, ki avval tetézi be rendszerét, hogy a legnagyobb boldogságot a tudásban rejlőnek mondja, a tudásnak pedig legméltóbb tárgya a mindenség, azaz Isten; a ki Istent érti, az szereti is, s midőn a véges emberi elme Istent szereti, az nem egyéb, mint Istennek maga magára irányuló vég nélküli szeretete. *Mentis erga Deum amor intellectualis pars est infiniti amoris, quo Deus se ipsum amat.*

Ezen nincs is mit csodálkoznunk. Az állami s társadalmi élet nagy kérdései nem merülnek föl oly időben, melyben a nép tudatlan s tehetetlen, az állam s az egyház régi örökölt

hatalommal, s e hatalom minden eszközével bírnak, s e tudatlan nép s hatalmas állam ellen a kevés gondolkodónak nincsen egyéb fegyverök, csak igazságszeretetök, s ébredező, de éppen azért még gyakorlatiatlan gondolkodásuk. Nem mintha e férfiak lemondtak volna a küzdelemről, mert belátták, hogy még korán van, czélt nem érhetnek. E problémáknak az elméleti kérdéseknél nagyobb fontossága föl sem tűnt előttök. Szavok nem talált volna visszhangra, de nem ezért nem hallatták; mert nem talált volna visszhangra, azért nem is keletkezett. Az állami s egyházi élet észellenes volta számkiüzte őket az állam s az egyház köréből, ezeket a nagy «testeket» nem lehetett megingatni, oly hatalmasaknak látszottak, kénytelenek voltak az elméleti gondolkodás szigetére menekülni, a hol egészen külön világban éltek, minden lépésüket siker koronázta, s minden siker édes megelégedéssel s új reményekkel töltötte el lelköket. S ez a munka, ezek a sikerek még jobban szigetelik el őket. A XVI. és XVII. században óriási a távolság a kevés tudós ember s a nagy néptömeg között. A műveltség majdnem egész Európában exotikus növény, melyet csodálnak, de nem ismernek. A tudósok nem törődnek a néppel, a nép nem törődik ő velök. Hiszen ezért akasztthatta meg a reactio a haladás munkáját mindaddig, míg a tudás, az új világozosság a nép szélesebb köreibe el nem hatott. Az olaszok bámulatos művészetet teremtettek, ők a klasszikus szellem fölélesztői, s egyszersmind a természet vizsgálatának úttörői. De e művészet elcsenevészedik, a nagy tudósoknak nincsenek követőik, a művelődés folyama elsekélyesedik. Miért? Mert e nép az állami s egyházi despotismus kettős nyűgét nem bírja lerázni, míg végre állami élete egészen elvész. Németország éppen így járt. A XVI. században egész szellemi élete nevezetes haladásnak indul. Igaz, hogy nagyon jellemző a németekre nézve, hogy az újkor szabadságáramlata nem értelmi, hanem érzelmi erejüket rázza fel. A XVI. század legnagyobb alakja Luther, s Lutherben nem az értelem szólal meg, hanem a mély vallásos érzelm, a lelkiismeret, mely tiltakozik az ellen, hogy a szív legszentebb titkaival haszonleső játékot üzzenek. E tiltakozás kétségen kívül igen hatalmas hangon szólott, vérbe tudta borítani fél Európát, de közvetetlenül nem szolgálta a haladás ügyét. Az érzelm föl tudja lázítani az embereket, de magában világozóságot nem terjeszt. A népek küzde-

nek vallási meggyőződésökért, e küzdelem véres díja: hogy megmentik lelkiismeretök kincsét, de közben elvesztik polgári szabadságukat. Ezért a német vallásháborúk még gyászosabb következményűek, mint a mi török háborúink. Amúgy is nem az értelmi fejlődés állott nálok első sorban. A vallási élettel ez is neki lendül, de a vallási mozgalmak szülte háborúk eltemetnek mindent. A németek megszűnnek polgárok lenni, a német állam elvész, a szellemi erő forrása kiapad, tömérdek kis és nagy zsarnok undok játékát űzheti a nemzettel, mely csak egy kincset mentett meg szerencsétlenségében, a német nyelv irodalmi egységét, s melynek csak egy ereje nem lankadt el végképen, a lelkiismeret erkölcsi ereje. De nagy gondolkodója nem akadt e népnek egészen a XVII. század végeig, s Leibnitz is megsínylette a múlt bűneit. Se vallási, se politikai meggyőzései nem határozottak, egyértelműek, tulajdonképpen a múltnak elkésett alakja, hasonlít Descarteshoz, s még inkább Baconhoz, főereje az elméleti gondolkodásban rejlik, előkelő tudós, a ki sokat jár, kel a világban, activ szerepet is visz a politikában, de mégis csak elméleti tudós, ki mint ilyen a messze előre haladt francziáktól s angoloktól tanul igen sokat, s nem az újkor vezérfiaihoz tartozik, hanem a vezérek munkáját módosítva folytatja. Pedig nagy erő lakott benne, s ha csak egyéniségét nézzük, a legnagyobbak közé kell őt sorolnunk. De népe azalatt, míg más népek gazdagodtak s művelődtek, vérét s vagyonát a harc mezejére vitte, s ott elvesztette szabadságát is. Jaj a népnek, mely elkésve jut a történeti munka színhelyére. Megérzik azt legnagyobb fiai is. Az egész német műveltség ferde irányt vett, mindig éles ellentétben állott más nemzetek műveltségével; mikor a francziák forradalmat csináltak, a németek a transcendentalis philosophia mélységeibe merültek, mikor a francziák elpusztították földjüket, Schopenhauer az okság tételéről, Goethe a koponya csigolyacsontjáról, s Fichte az én rejtélyeiről gondolkodott. A hatalmassá vált egységes birodalom népe sem heverte ki fejlődésének beteges tünetényeit. Még ma sincs a németeknek egészséges állami, egyházi s irodalmi életök, pedig egy évszázad óta a német szellem minden téren nevezetes fejlődésnek indult.

Az újkor népei között csak egyetlen egy fejlődik következetesen, egészséges szellemben, egyenes irányban, az angol-

nemzet. Itt a szellem vezérei nem állanak elszigetelten, erejük széles alapon nyugszik, egy nagy tevékeny nemzet részvétén. Másképen is dolgoznak. Nem zárkóznak be dolgozó szobájokba, hol a múltnak semmiségekből szőtt fogalmain töprenkednek; a munkában megedzett ember nyílt szemével nézik a világot s a társadalmi életet. Descartes önkényt bújdosik Németalföldön, hogy barátai rá ne akadjanak s elmélődő életét meg ne zavarják; Bacon az angol parlament kiváló szónoka, később Anglia közügyeinek vezetője. Descartes oly tétel keresésén fáradozik, melyhez a mesterséges kételkedés szava sem férhet; Bacon azt a módszert kutatja, melynek segítségével az emberi elme új fölfedezéseket tehet. Descartes bölcsességének végszava: csak a tudásban találhat megnyugvást az emberi elme; Bacon hirdeti: Knowledge is power, a tudásban rejlik az emberek fölött s a természet fölött gyakorolt hatalmunk. Azért a fejlődés természetes rendje Baconban sem hazudtolja meg magát. Az újkor szellemi haladása nem virágozik föl gazdag állami s társadalmi élet talaján, ellentétben van velök, azért némileg mesterséges életet él, az elmélet halvány színét viseli, míg gyökerei mélyebben nem hatolnak. Bacon is elméleti philosophus, társadalmi kérdésekkel alig foglalkozik, ő, a praktikus politikus, alig írt valamit a politikáról. De Angliában ez a dissonantia hamarabb ér véget, a fejlődés gyorsabban tér természetes medrébe, a szellemi élet gyökerei korábban találhatnak termékeny termő földre. Baconnak a philosophiája még is közelebb áll az élethez; nem elemezi ugyan annyi finomsággal az elme rejtett sajátságait, de tudásával, módszerével meg akarja hódítani a természetet. Huszonhat évvel fiatalabb kortársa Hobbes már a munkák egész sorában csakis az állam s a politika elméletével foglalkozik. E művekben, a mint említettük, az absolutismust védi, de nem a középkori fölfogás alapján. E védelem veszedelmes a megvédettre nézve. Hobbes az első philosophus, a ki a fölszabadított ész erejét s módszerét az állam problémáinak megfejtésére fordítja. Mindenekelőtt fölszabadítja az államot az egyház hatalma alól, sőt az egyházat egészen alárendeli az államnak. Azután az állam eredetét s föladatait tisztán észbeli okokból származtatja, a király az ő rendszerében nem Isten kegyelméből való király. Rendszerének részleteit elvethetjük, de e rendszer szelleme nem avúlt el, mert ez a szellem a modern állami

élet szelleme. S a mit Hobbes eltévesztett az elméletben, azt jóvá tette az angol nép a gyakorlatban. Hobbes meghalt 1679-ben. S ugyanebben az évben létre jött a Habeas-Corpus törvénye; kilencz évvel később pedig kitört az angol forradalom, mely Angliát az újkor első szabad alkotmányos, igazán újkori államává tette.

A tények kapcsolata egészen világos. Európa majdnem valamennyi államában egyes gondolkodó fők az újkor kezdetén lerázzák a középkori rabszolgaság nyűgét. Világosság kezd derengeni. Ezt különböző tényezőnek köszönjük. Az ókor fölbredt szellemének, az ókor fölfedezett tudományának, irodalmának, művészetének. De ennek inkább csak a műveltek veszik hasznát. Sokan túlbecsülik e tényező erejét s hatalmát. Az újkor kezdetén nagyon avatatlan szemmel olvasnak az ókor tartalmas könyvében. Egészen idegen világ tárul föl benne az emberek előtt. A klasszikusokkal sajátságos módon járunk. Ifjúkorunkban olvassuk őket, s gyerekes fölfogásunkkal magyarázzuk őket. Sajátunkká csak akkor lesznek, midőn érett észszel közeledünk feléjük. A XVIII. században a klasszikusokat újra föl kellett fedezni. Legtöbbit köszönünk a magunk munkájának, az újkor anyagi fejlődésének s e fejlődés következményének: a gondolkodás mindinkább sikeres fáradozásainak s kísérleteinek. De e fáradozások és kísérletek mégis csak egyesektől származnak s közvetlenül csak ezeket az egyeseket emelik magasra. Európa legtöbb államában a közszellem nem támogatja ezeket az egyeseket. Ennek az a következménye, hogy a gondolkodók leginkább az elmélet terén maradnak, személyes megnyugvást keresnek s találnak. Tehát nem is lehetnek nagy befolyással népükre. Az állam s részben az egyház is, továbbra is kényök-kedvök szerint bánhatnak az emberekkel s kényök-kedvök úgy tartja, hogy elnyomják a szabadságot, a polgárit épen úgy mint a szellemét. E viszonyok között Anglia az európai szabadság megmentője. Itt fejlődik tovább az elmélet, itt válik az elmélet tetté. Bacon és Hobbes elméleti voltukban is gyakorlatibb philosophusok, mint az összes akkori szárazföldi tudósok összevéve. A XVII. század vége felé, midőn Franciaországban XIV. Lajos uralodik, midőn egy sereg szűkeszü német fejedelem nyomorúlt utánzója a versaillesi kényúrnak, midőn Olaszország belső villongások áldozatja: Anglia szabad alkotmányos állam, a szel-

lemi és anyagi haladás harcának népes tábora, a hol a nagy vezéreket elég számos katona követi. Angliát csak Németsalföld előzi meg, hol Descartes nyugodtan gondolkodhatik, Spinoza menedékhelyet talál s honnét Anglia első alkotmányos királya, Oraniai Vilmos is származik. Anglia ez időben egész Európa tanítója és mintaképe, praktikus példával megtanítja a népeket a polgári szabadságra, az elmélet terén a természet s a szellem tudományát nevezetes módon előbbre viszi. Különösen Newton és Locke nagy lendületet adnak az európai szellem fejlődésének. Ez általános áttekintésben is e két nagy férfiú munkásságát közelebből kell szemügyre vennünk.

Newton a természettudományok fejlődésének első szakaszát befejezi. Ez első szakasz majdnem egészen a physikáé, az élettelen természet tudományáé s a matematikáé, mely vele szoros kapcsolatban áll. Newton kezében a matematika a természet kutatásának rendkívül finom eszközévé válik, mely a természet végtelen nagyságához, alkotó elemeinek végtelen sokaságához, s ez elemek végtelen kicsinységéhez híven hozzá tud simúlni. Ez eszköz segítségével Newton a physika tudományát egységes egészszé alkotja, a vonzás világtörvényének fölfedezésével egybekapcsolja az eget a földdel s evvel egész világfölfogásunknak megdönthetetlen mechanikai alapját veti meg. Ő utána még elég munka maradt a physika terén is, nem is szólva az organikus élet tudományáról, mely csak a chemia fejlődésével vehetett nagyobb lendületet, s mely maig sincsen befejezve. De Newton a maga terén megtette a földolgot, a világegyetem alkatának nagy vonásait véglegesen megállapította számunkra. Művének részleteiről a tudományok története ad számot, elmondja, miképen keletkezhett, az elődök munkája mennyire készítette elő, a sors Newtont a haladás mily kedvező pontjára helyezte s utódai hogyan folytatták munkáját. De Newtonnak a műveltség történetében is van helye, az ő rendszere a XVIII. század világfelfogásának egyik legerősebb oszlopa. Csak két tényre hivatkozunk. Voltaire a XVIII. század elején Angliába ment, ott megismerkedett az angol étellel, az angol eszmékkel, tudmánynyal, műveltséggel, s ezentúl ez életnek volt dicsőítője, ez eszméknek előharczosa. Midőn visszatért honába, legelőször is Newton rendszerét magyarázta a francziáknak. 1738-ban jelent meg tőle: *Newton rendszerének elemei* «mis à la portée de tout le monde», úgy előadva,

hogy mindenki megértheti. Ez a mű a francia fölvilágosító harcban egyike a legerősebb fegyvereknek, a francia világnézet szilárd alapja. Két évvel később került Kant a königsbergi egyetemre, a melyen akkor alig volt szellemi élet, kevés buzdító tanár, egy igazi nagy tudós sem. De Knutzen Márton, a philosophia tanára, ki kivált a többiek közül, Newton-ra utalta a fiatal törekvő tanulót s ezzel hálára kötelezte le magának az utókort. Mert Newton műveiből tanult Kant gondolkodni, a természettudományok iránti szeretetét innét merítette, s hogy a német philosophia sötét útvesztőjéből kimene-kült, azt nagy részt Newton szilárd gondolkodásának köszöni, melyet hosszú tanulmány következtében egészen magáévá tett.

Newton nagy kortársa Locke nem mérkőzhetik vele se elméleti erőben, se elért tudományos eredményekben. Newton elméje a mindenséget ölelte át, roppant erő lakott benne, rendszere örök-időkre szól. De nem szabad szem előtt tévesz-tenünk, hogy azon szerencsés helyzetbe jutott, hogy nagy elődök munkáját csak egybe kellett foglalnia. Kopernikus és Kepler, Galilei és Huygens előkészítették a munkát, melyet Newton csak befejezett. Továbbá e férfiak az égi s földi testek legáltalánosabb viszonyaival s törvényeivel foglalkoztak, melyek egyuttal a legegyszerűbbek is; hatalmas fegyver állott rendelkezésükre, a matematika, melynek élesítésén Descartes óta a legkitünőbb elmék fáradoztak; végre előítéletek nem igen zavarták őket, se a munkában, se a munka eredményei-nek terjesztésében, — csak az olaszok üldözték Galileit — mert az előítelek tehetetlen a kísérlettel és számítással szemben s nem igen áll érdekében, physikai tételek ellen kelni ki. Locké-t a megfelelő körülmények nem segítették, de gátolták. Ő neki is voltak nagy elődjei, de ezek nem végeztek egyöntetű munkát; mindnyájan az elme szabadságának érdekében küz-denek, de positiv alkotásaikban eltérnek egymástól. A nagy philosophusok csak rokonságban vannak egymással, egyenesen ritkán származik az egyik a másiktól. Mert a philosophiának nem a physika egyszerű viszonyaival van dolga, hanem a leg-rejtettebb, legbonyolultabb s legnehezebben hozzáférhető tü-neménynyel a világon, az emberi elmével. A matematikához hasonló hatalmas segítő eszköz sem áll rendelkezésére, az elme kutatásában az elme maga magára van utalva. S e kuta-tásában ezerféle gátat vetnek neki: évezredes előítéletek, a szív

érdekei, az akarat kívánságai s ösztönei. Csudálatos-e, ha a különböző korbeli, nevelésű s erejű philosophusok homlok-egyenest egymással ellenkező eredményekhez jutottak? Ha minden philosophus újból kezdte s azóta is még mindig újból kezdi azt a munkát, melyet ki tudja mikor fognak befejezni? Ha Locke nem lehetett a philosophiának Newton-ja?

De hatásában Locke mérkőzhetik Newtonnal. Vizsgálódásainak eredménye nem oly befejezett mű, mint Newton rendszere, de kárpotlásul sokkal mélyebben és sokkal egyene-
sebben érdekli egész valónkat. A csillagos ég titkainak meg-
fejtése az emberi tudomány nagy vívmánya, öntudatunkat föl-
magasztosítja, hiú büszkeségünket porba sújtja: de szívünk
szükségeit nem elégíti ki, útmutatást a földi életben való
elgazodásra nem ad. Locke kérdései sokkal közelebbről érin-
tenek bennünket. Milyen az emberi elme, mi a hivatásunk,
mely kötelességeink s jogaink vannak? Ezen a téren Locke a
XVIII. század Newton-ja. Igazi folytatása Descartesnek, a szá-
zad aspiratióinak hű tolmácsa, s ezért a század szellemi
vezére. Descartes magába tért, maga-magát vizsgálta, hogy
lássa, mi igaz van abban, a mit hiszünk, milyen az igazság
csalhatatlan criteriuma s próbája. Locke ugyanezt keresi, de
más úton, jobb módszer alapján. Ő az első, ki nem odavetve,
mellekesen, mint elődei is tették, hanem szándékosan s rend-
szeresen ismereteink eredetét, az elme fejlődését kutatja. Isme-
reteink származásából igaz vagy hibás voltakra akar következtetni. E kutatást a század ellenzéki szellemében ellenzéki
szándékkal végzi. A középkori világnézletet gyökerében támadja
meg. Ki akarja mutatni, hogy ama fogalmak, melyekre ama
világnézlet légvárai épültek, mesterséges, költött fogalmak,
melyeknek eredete világosan mutatja, hogy nem a valóság
képmásai; eredetök titkának megfejtésével akarja őket meg-
semmisíteni. Locke szellemében gondolkodnak angol kö-
vetői, mérhetetlen befolyása van neki az angol világnézletre
egészen napjainkig. Az angolok legnagyobb philosophusa, a
mély és erős gondolkodású Hume egészen Locke nézeteiből
indul ki, következetesen végig gondolja gondolatait, kimeríti
őket az utolsó következményekig s ezzel akaratlanul azt a
nagy érdemet szerzi meg magának, hogy hiányait is fölfedez-
dezi s tarthatatlan voltakát bizonyítja. Azért nem is válhatott
soha oly népszerűvé, mint Locke, a világ nem szereti a követ-

kezetes gondolkodókat, ha e következetesség kedvelt hajlamaik ellen fordul vagy közkeletű nézeteit semmisíti meg. Locke az egész századra volt befolyással, Humenak csak egyesekre volt ráhatása. Locke-ra majdnem azonnal fordult a világ szeme, Humenak nagy küzdelmébe került, míg elismerésre vergődött s nagyon jellemző az a tény, hogy Hume legmélyebb kutatásainak eredményeit közkeletűvé vált népszerűbb munkájában mellőzte. De a philosophia fejlődésének következő nagy momentumát nem annyira Lockenak, mint Humenak köszönjük. Mert egyike azoknak, kik Hume gondolataival legbehatóbban foglalkoztak, Kant volt. S e foglalkozás hatása sem volt közönséges. Sok nézetünk változik meg az idők folyamában; tapasztalatok s emberek sok mindenféle tanítanak életünkben. De csak egyszer szokott megtörténni rajtunk, nagy ember vagy nagy esemény ránk való hatása következtében, hogy egész belső világunkat fölforgatják, hogy valóságos szellemi forradalmat élünk át. Így hatott Hume Kantra. Hume volt az első, vallja Kant maga, ki nem szeret belső fejlődéséről beszélni, s kit csak az esemény nevezetes volta indíthatott arra, hogy többször említse, ki őt dogmatikai álmából fölrázta s kutatásainak az addigitól egészen eltérő új irányt adott.

Locke szerepéről a philosophia tovább fejlődésében később bővebben fogunk szólni, itt inkább a XVIII. század közműveltségében való részét akarjuk vázolni. Erre nézve alig van jellemzőbb tény, mint hogy a Kant előtti német philosophiára is átalakítóan hatott. Leibnitz nagyra becsülte, kitűnően értette nézeteit; ellenfele volt, de méltó ellenfele. Főmunkája ellen külön munkát írt, melyben pontról-pontra követi fejtegetéseit, majd helyeselvén, majd kiváló elmeélel czáfolván őket. Két kitűnő gondolkodó szellemi párba ez, melyben kétségtelenül Leibnitz az ügyesebb vívó, de nem annak van mindig igaza, a ki jobban tud vívni. A német philosophiai fejlődés nagy kárára e munka sajátságos véletlen következtében csak a század közepe táján látott napvilágot, mikor Locke nézetei már behatottak volt a német philosophiába, s Leibnitznak Wolf által toborzott nagy tábora félig-meddig elhagyta volt a mestert. Az akkori német philosophia sajátságos egyveleg volt Leibnitznak Wolff által módosított nézeteiből s Locke-nak egyes fölkapott eszméiből. Igazi átmeneti állapotban volt, a régi nézetek tarthatatlanságát érezték, de

nem volt senkinek elég ereje, hogy elválják tőlük; az angol tapasztalati philosophia közérthetősége s egyszerűsége elvárásolta az embereket, de sokkal nehezkesebbek voltak, hogysem e varázsnak könnyű szerrel engedhettek volna.

Legtermékenyebb talajra talált Locke Franciaországban. Descartes halála után a francziák nagyon elmaradtak volt a philosophiában, Pascal a kétkedés, Mallebranche a mysticismus szűk körén belül maradt, mindakettő rendkívül finom gondolkodású egyéniség, de a kétkedés s a mysticismus mindig egyéni philosophia, a gondolkodás viharaiiban menedéket nyújtanak az egyesnek, de népek, korszakok nem férnek meg ilyen szűk helyen. Nincs korszak az emberiség történetében, melyben ezek a philosophiák széles köröket tudtak volna meghódítani. A kétkedés egy ideig az előkelők philosophiája lehet, a mysticismus a vallási rajongóké, de mind a két gondolatirány elernyeszti az elmét, a gondolkodástól való lemondást jelenti, a haladás talaját előkészíti, de meg nem munkálja. Midőn a francia nép a XVII. század vége felé új lendületre ébredt, a megindúlt szellemi mozgalomnak nem volt philosophiai vezére. Ilyen vezérre pedig szükség volt, a francia szellem nem szereti a német philosophia ködös általánosságait, de teljességre, egyetemességre, rendszerességre mindig törekszik s e szükségeinek kielégítését megtalálta Locke philosophiájában. Locke volt a francziák philosophusa a XVIII. században; ő váltotta föl Descartes-ot, ki a XVII. században vezette őket, míg Locke rendszerét napjainkban Comte positivismusa követi az uralkodásban. Voltaire, a kinek a francziák Newtont köszönik, megismertette őket Locke-kal is. Ő maga is küzdött zászlaja alatt, philosophiai nézetei leginkább Lockera vallanak. Utána indult a XVIII. század nevezetes francia íróinak legnagyobb része, Condillac, Diderot, az encyclopædia írói s a materialismus szóvivői. Mindnyájan abban találkoznak, hogy Locke nézeteiből indulnak ki, ámbár nevezetes módon eltérnek tőle s magok között egymástól is. Egészben véve a sensualismus a francia szellemnek e korbéli philosophiája, ez pedig nem egyéb, mint Lockenak egyszerűsített, kevesebb alapgondolatra redukált s ellenzékibb éllel ellátott rendszere.

Mindez azonban Locke hatásának csak egyik mozzanata. Locke azon kívül a vallási türelmesség erélyes védője, az

alkotmányos kormányforma nagyszerű elemezője, a keresztyén vallás észszerű fölfogásának hirdetője s gyermekeink természetesebb nevelésének egyik legelső, hathatós szószólója. Minden fontos kérdésekről egyszerű, természetes, világos nyelven ír, nem bő, nehézkes munkákat, csak kis értekezéseket, leveleket, melyek azonban a XVIII. század termékeny földjébe vetve, százszorosán fizetnek. Angliában a gyakorlati philosophia nagy mozgalma indul meg, Shaftesbury gróf, kit a német fölvilágosítók legörömeztőbb olvasnak s utánóznak, Locke benső barátja: Smith Ádám, a nemzetgazdaság tudományának nagy alapítója, Hume barátja s Locke iskolájában nevelkedik; az úgynevezett angol deisták, Toland, Tindal, Collins, kik a keresztyén vallással szemben egy csakis az észre alapított vallás érdekében fáradoznak, Locke nézeteinek csak tovább fejtői.

De világhódítóvá válik Locke philosophiájának e része nem angol követőinek s német utánzóinak műveiben, hanem midőn a XVIII. század nagy francia írói elragadó ékesszólással, szívre s észre ható erővel és világossággal hirdetik. Csudálattal és háladatossággal állunk meg Rousseau és Montesquieu előtt. A mi szétszórt világossági sugár van Európában, az ő műveikben gyűlik világító nappá, a mi forradalmi erő titokban lappang vagy elszigetelten erőtlenedik, ő bennök egyesül romboló viharra. Montesquieutól származtatjuk a francia állami élet átalakulását, Rousseau-tól a társadalmi forradalom beálltát. Voltaire inkább ellenzéki, mint alkotó szellem; fegyverei a gúny, az ironia hatalmasabbak a rombolásban, mint az alkotásban, de az ő küzdelme nem erőszakos; Voltaire a műveltek írója; királyok, főurak fölkeresik, magokhoz hívják, vele együtt nevetnek a tömeg előítéletein és gyönyörködnek az észszerűség hideg ideáljaiban. Mindez elméleti dolog. De Montesquieu s Rousseau műveiből más szellem szól. Montesquieu, ki az angol alkotmányt s Locke műveit jól ismeri, az állami élet új formáival ismerteti meg a szárazföldi népeket. S ha mély philosophiai szelleme sokakat elriaszt magától, ha sokan olvassák, de kevesen értik, ott van Rousseau, talán a legerősebb hatású író, ki valaha élt. Az ő lelkesedése nem elméleti, mint a fölvilágosítóké. Ő a múltat s a jelent szívből gyűlöli. Legigazságtalanabb irányában és azért legjobban pusztítja. Új ideáljaiért lázas lelkesedés tölti be lelkét. Műveit

Európa egyik végétől a másikig olvassák, s a hideg Kant ép oly rajongással szól róla, mint az érzelmes nők, vagy a nyomorúságban tengődő nép. S ez a lángelme positiv eszméinek igen nevezetes részét az angoloktól, különösen Locke műveiből vette.

Az újkori szellem azon legnevezetesebb sajátosságát akartam vázolni, miképen válik lassan-lassan gyakorlati irányúvá, s íme, hosszasan ki kellett térnem az angol szellem fejlődésére s hatására. Meglehet, hogy a sympathikus tárgy kelleténél messzebbre ragadt el, de bizonyosnak tetszik előttem, hogy épen az angol szellemnek köszönjük, hogy az újkor szellemi törekvései lassan-lassan tette irányulnak, s hogy a XVIII. század az újkor gyakorlati küzdelmeinek kora. E gyakorlati küzdelmek mindenütt oda irányulnak, hogy ama nagy távolság, mely a XVI. és XVII. században a kevés művelt embert elválasztotta a nagy tudatlan tömegtől, kisebbsítették; hogy az újkori szellemnek széles alapja legyen, mert csak ez teheti tartóssá s erőssé; és hogy az állami, társadalmi és vallási élet, ama nagy testek, melyekhez Descartes nem mert hozzányúlni, vesse le régi formáját, s e szellem értelmében öltön új alakot. Ez a vonás a XVIII. század sajátja, ez különbözteti meg az újkor többi korszakától. Az újkor elejétől fogva fokonzintú haladást veszünk észre, a tudás alapjának erősödését, a tudás különböző ágainak szaporodását. Ez a fejlődés természetes, a tudás mivoltával vele jár, majdnem úgy, mint hogy a tőke kamatot hajt, s ha nem bántják, maga magát növeli. De egészen új momentuma e fejlődésnek, hogy a tudás eredményeit népszerűsítik, nem elméleti, de gyakorlati czélból, s hogy az elmélet meg akarja hódítani az életet. A fejlődés e fontos mozzanatát Európa az angol szellem munkájának köszöni, mely elejétől fogva természetesebb úton járt, melynek műveltsége a gyakorlati élet gyümölcse volt, hol a gondolkodók munkája a valódi élet szükségére volt tekintettel, s az élet örömet befogadta a gondolkodás megérlelt eredményeit. Csak miután a szárazföld népei e fából vett ágakat oltottak be saját szellemi életökbe, keletkezhettek ez az új mozzanat, teremhetek a szárazföldön is hasonló gyümölcsök.

Az átalakulás okairól bőven szóltunk, ez átalakulás tüneteinekkel az előbbieket után röviden végezhetünk. Elég ha csak rámutatunk a kiválóbbakra. Anglia tulajdonképpen nem

tartozik e keretbe, neki a XVII. század a XVIII. A XVIII. században a lankadság tüneteit vehetni rajta észre. E lankadság annyi s oly különböző tünetekben mutatkozik, hogy félreismerhetetlen. Állami életében a *reactio* foglal tért; a philosophiában a *skepticismus*, szellemi életében a történeti irány. Többnyire csak ellankadt népen vehet erőt a *reactio*, csak az ébredező vagy kimerült gondolkodás fordul a kételkedés felé, s csak a küzdelem végen tekintünk a múltra. De e lankadság az angol népre nézve csak pihenő. Annyi erőt gyűjtött volt, hogy visszafelé nem mozdíthatják. Közben új erőt gyűjt; széles körökbe viszi a felvilágosítást; részletes munkásságba merül; új feladatok felé fordul. A gazdasági élet, s ez élet tudománya kezdik nagyobb mértékben foglalkoztatni, s ezen a téren is megelőzi a szárazföldet, hogy a mi századunkban oktassa s magával ragadja. Korszakalkotó munkásságát a XVII. században végzi, a XVIII. első felében fejezi be. E munkásságával fölszabadítja a francia s a német szellemet, melyek közül különösen a francia egy időre magához ragadja a haladás ügyének vezérségét.

Nem XIV. Lajosnak ideje, hanem a XVIII. század a francziák «nagy korszaka». Lázás mozgalom minden téren, az elmaradottság érzete minden körben, s a szükség keltette nagy erők minden megoldandó feladat számára. Nem is szólunk a tudományok nagy fejlődéséről! A matematikában, a physikában, a chemiában, a biologiában, a természettudományok majdnem minden ágában a vezérszerep e században a francziáké. S majdnem minden szellemi mozgalomnak gyakorlati iránya van. Voltaire, Rousseau, Montesquieu nemcsak elvont elmélkedők, hanem egyszersmind nagy agitatorok, a tudomány terjesztői, a fölvilágosítás harczosai. A francia tudomány nagy codexe, az encyclopædia, melynek élén a lángeszű Diderot s a nagy tudós d'Alembert állanak, e gyakorlati irány legkiválóbb tanúbizonysága. Egyenes célja a középkori fogalmak lerontása, az összes modern tudás rendszerbe szedése alapján, nem a tudósok számára, hanem *mis à la portée de tout le monde*, hogy mindenki megérthesse. E célját el is éri. Az encyclopædia a gyakorlativá vált ellenzéki szellemnek egy hatalmas folyamba való gyűjtése. A francia forradalomban e szellem testet ölt, s nagy erőszakos pusztítással véget vet régi társadalmi és állami rendnek.

Még Németországban is tette irányulnak a szellemi törekvések, természetesen a német szellem módja szerint. E szellem fejlődésének néhány részletéről Kant életének elmondása alkalmával fogunk szólni, itt csak a főbb vonásokat akarjuk említeni. Legjellemzőbb a németekre nézve, hogy a haladás mozgalma most is a vallás terén indul meg. A XVII. század vége felé s a következő század elején széles hullámokat vet Németországban a pietismus, egy új kisebb vallási reformatio, mely a megmerevedett orthodox protestantismus ellen kél síkra, s a vallási érzést nem formákban és szertartásokban, hanem a szív újjászületésében keresik. A pietismus valóban hozzá is járul a végtelenül eltespedt német erkölcsi s vallási élet fölfrissítéséhez, Kant és Schiller szülei pietisták voltak, a század első felében erős vallás-erkölcsi színe van az egész szellemi életnek; de magában véve a pietismus nem nyújt elég tartalmat az életnek, nem művelő erejű, előbb más tényezőkkel kell szövetkeznie. E tényezők legerősbike Wolff rationalismusa. Wolff, Leibnitz tanítványa, közforgalomba viszi mesterének gondolatait, ki messze kimagaslik kortársai közül, de nem tud leereszkedni hozzájuk, s kit épen azért alig ismernek. Wolff önállótlan, de türelmes, rendszerető s rendszeres gondolkodó, ki Leibnitz legeredetibb s legfinomabb gondolatainak élet eltompítja, de a ki épen ezért nagy hatással van honfitársaira, rendszeres gondolkodásra tanítja Németország tanítóit, papjait, íróit, s részben világembereit is. Előadása száraz, körülmenyes, bőbeszédű, s végtelenül unalmas. Hogy milyen szegény volt akkor a németek szellemi élete, semmi sem tünteti föl annyira, mint az, hogy Wolff nemcsak az egyetemi tanárok vezére volt, művei s tanítványainak művei mindenütt az előadások vezérfonalául szolgáltak, hanem hogy valósággal a divat embere volt. Professor generis humani-nak nevezte egy kortársa. Gyönyörködtek műveiben, előkelő körökben úgy foglalkoztak vele, mint ma Schopenhauer philosophiájával. A maga egyszerű, s minden hibái mellett közérthető nyelven, a nagy tömeghez beszélt, az iskolába járók nagy tömegéhez, melynek gondolkodása műveletlen s elvadult volt, melylyel eddig senki sem állott volt szóba. S ez a nyelv mégis a szabad gondolkodás, az újkor nyelve volt, habár hebegősen beszélte, s sokszor inkább csak az új szellem szavait mondotta el, üres formáit, melyekben nem

lakott értelem. Wolffnak rendkívüli érdemei vannak a német műveltség körül. Fegyelemre szoktatta a németek gondolkodását, neki köszönik, ha a század közepe táján készséggel befogadták a francia és angol eszméket. Az ő rationalismusa alapján fejlődött ki az úgynevezett népszerű philosophia (Popularphilosophie) halvány utánzása a nagy angol s francia fölvilágosító irodalomnak, de a mely mégis a néphez, a polgári osztályhoz fordult, ennek a nyelvén beszélt, számtalan gondolatokkal gazdagította s termékenynyíra tette a földet a jövő számára.

Németország a három cultur-állam között legkevesebb volt állam; a szellemi fejlődésben leginkább maradt hátra, legkésőbb kezdett haladni, s szellemi élete a XVIII. században legszegényesebb volt. A század gyakorlati szelleme is Németországban legkevesebb volt gyakorlati. Leginkább csak a nép fölvilágosítására, az erkölcsök javítására törekedett. Inkább az egyénre volt tekintettel, mint a népre, inkább elméletileg szólt a lélekhez, mint gyakorlatilag a polgár öntudatához. A polgári szabadságnak is vannak előharczosai, de ezek követői lassan gyűlnek, legfőlebb titkos részvételre, nem nyílt támogatásra találhatnak. A fölvilágosított absolutismus a kor jellemző szüleménye, s a németekre nézve legjótékonyabb eseménye. De Nagy Frigyes, ez igazi nagy férfiú, megvetéssel fordul el a német irodalomtól, s maga is francia író lesz. Nem hazafiásan cselekedett, de nem vehetjük tőle rossz néven, ismerte a francia s angol irodalmat. S kik azok a németek, kiket e korban Locke-kal, Voltaire-rel, az encyclopædisták szellemes íróival egybe lehetne vetni? A német fölvilágosítás emberei homályosan pislogó mécset gyűjtöttek, mely a francia szellem fényes napja mellett egészen elenyészett.

Ekkor a népszellem rejtélyes mélységéből három férfiú támadt, mind a három oly erővel megáldva, hogy helyzetök sanyarú viszonyaival küzdve, s e küzdelemben erejük jókora részét elvesztve, mégis nagyokká tudtak lenni, s népet magokkal bírták ragadni. E férfiak elseje Nagy Frigyes, ki Németországban a szellemi haladás első föltételét valósította meg, igazi államot alkotott, mely napjainkban egész Németországot egyesítette. Nem kisebb nálánál Lessing, a rationalismus legnagyobb költője, de még nevezetesebb, mint író s gondolkodó, a német irodalom megteremtője. A németeknél

az irodalomban is az elmélet előzte meg a gyakorlatot, előbb támadt nagy kritikusa, s csak azután a kritikára méltó művek. A harmadik Kant, az emberi gondolkodás magábamélyedésének legbámulatosabb incarnatiója, a német gondolkodás leg-tökéletesebb képviselője, a német philosophia megalapítója. Nagyokat zökkenve, halad ezentúl is a német szellem, nem mindig egyenes, nem mindig egészséges irányban; részben e férfiak tehetnek róla, kik a magok részéről a német élet addigi hibáit s szerencsétlenségeit megsínyleni kénytelenek; de hogy a XIX. században a szellemi haladás vezérsége részben a németekre szállt, ezt első sorban ama három férfiúnak köszönik.

IV.

A XVIII. század rationalismusa s történetellenes szelleme. E két tulajdonság kapcsolata. A különböző rationalistikus irányok közös sajátága. Honnét származik? A matematikai módszer jelentősége az újkorban. A matematikai tudás két fontos tulajdonsága. Descartes, Hobbes, Spinoza, Wolff, mint a matematikai módszer philosophusai. A matematikai módszer s a fejlődés fogalma. A szellemi élet megértésére irányuló új fejlődés. Kant.

A XVII. század szellemének vázlatát még egy vonással ki kell egészítenünk. E szellem erős ellenzéki élű, s az angolok iskolájában hatalmas gyakorlati erőre tett szert. De milyen a positiv tartalma? Minek alapján harczol a középkori világnézet ellen? Mit alkotott, a mivel pótolhatná azt, a mit elvetett?

E kérdésekkel a történet tudománya tisztában van. A XVIII. század a rationalismus szellemének virágzása. Kész rendszere, schemája van mindenről, a világegyetemről, s az emberről, az állami, társadalmi s egyéni életről; e rendszert a tiszta észből meritettnek állítja. A rationalismus koráig az emberek a hagyományt bizonyos tisztelettel tekintették; e tisztelet mindinkább elhomályosult; az ellenzéki szellem nötteivel mindinkább elenyészett; végre helyet engedett annak a rendszernek, melynek minden egyes tételét a tiszta ész igazolta.

E ténynyel szoros kapcsolatban áll, részben szülő oka, hogy a rationalismus korának nincsen történeti érzéke. Igaz-

ságtalan a múlt irányában, mert nem érti. Nem érti, mert kész rendszere van mindenről. E rendszerről azért hiszi, hogy a tiszta ész igazolja, mert nem érti a múltat. Nem ismeri a fejlődés fogalmát. A történeti tünemények megítélésére csak egy mértéke van: a maga rendszere. A mi e rendszerrel meg-egyezik, helyes; a mi vele ellenkezik, rossz, elvetendő. Azok a philosophusok, kik másképen gondolkodtak, mint a rationalismus emberei, elvakultak voltak; azok a vallásalapítók, kik nem a rationalismus vallását hirdették, nem csak elvakultak voltak, hanem szántsándékkal nem igazat hirdettek. S mint-hogy minden vallásalapító így tett, mindnyájan csalók. Mózes, Jézus, Mohamed csalók, impostores. Sokrates nagy férfiú, mérget ivott, meggyőződését meg nem tagadta. Csak az az egy dolog megfoghatatlan benne, hogy a természetes vallás tételeit nem ismerte. Physikai ismeretei is igen gyarlók voltak. Hibája az volt, hogy nem a XVIII. században, a fölvilágosítás korában élt. A XVIII. század nemesak a rationalismus, az észszerűség, hanem egyszersmind az öndicsőítés kora. Az emberek boldogoknak érzik magokat, hogy e nagy korban születtek; megvetik a múltat, melyben itt-ott egy szerencsétlen tehetséges ember élt ugyan, de a sötétségben volt kénytelen tapogatózni. Ők az életet egészen újból kezdik. Új tudomány, új vallás, új állam, új társadalom. S mindez kevés egyszerű alapgondolatból folyik. Ez alapgondolatok néhány körül vita van még, de a fődolog egészen biztos. A természet törvényei megváltozhatatlanok, csodák lehetetlenek, a pozitív vallások elvetendőek. Isten van; de csak alkotmányos fedelemként létezik, ki miután megalkotta a világot s elég czélszerűen berendezte, nyugalomba vonúlt. Az ember főczélja a boldogság. Van-e lelke vagy nincs, az még vita tárgya. Mindenesetre úgy kell berendezni a társadalmat s az államot, hogy az egyén boldog lehessen. Eddig az emberek legnagyobb része nem lehetett az. Előítéletek, félszeg hagyományok gátolták benne. Ezentúl észszerűbb módon kell eljárni. Hogy milyen legyen az az észszerű mód, arról nagyon különbözök a vélemények. De mindenki a maga eszét tartja az észszerűség forrásának, s abban mindnyájan megegyeznek, hogy a történet semmi esetre sem lehet ez a forrás.

A rationalismus s a történetellenes szellem szorosan egymáshoz tartozó tünemények, voltaképen mind a kettő csak

egy, emitt tagadó, amott positiv módon kifejezve. A természetes vallás nem egyéb, mint a positiv vallás tagadása. A rationalismus a positiv vallás belső értékét, történeti igazságát, szükségképi fejlődését nem értvén, észellenesnek, papok találmanyanának, csalásnak tartja; formáinak értelmét nem ismeri; szűkkörű rendszerében nem talál helyet számára; de a formák visszasságait élesen veszi szemre, e formák elavult voltát egy percze sem feledi el, hogy a gondolkodásra jármot vetett az egyház, még mindig érzi. Nem csoda, hogy a rationalismus ellenségkép üldözi az egyházat, a positiv vallásokat mind, s hogy a vallási életet a legkisebb térre szorítja. Így keletkezik a természetes vallás, a positiv vallások megfosztásából, miután elvetettek belőlök mindazt, a mi történeti úton keletkezett, s megtartottak annyit, a mennyit a rationalismus észszerűnek tartott. A francia materialismus később a legutolsó következtetésekig halad, észellenesnek mondja az egész vallási életet, s nyiltan vallja az atheismust. Ennyiben a legtokéletesebb rationalismus. Mert a rationalismusnak lényege nem abban van, hogy milyen specialis nézeteket vallunk Istenről, a lélek halhatatlanságáról, a szabad akaratról, az anyagról vagy az erőről. Ezek subtilis metaphysikai fogalmak, melyekről a hány fő, annyi vélemény, a rationalisták között is. A rationalismus jellemző vonása sajátos módszerében rejlik, abban a módszerben, mely a szellemi élet terén nem ismeri a fejlődés fogalmát, nem érti a történeti életet, az igazságok viszonyos voltát, a tévedésnek az igazsággal való sajátos kapcsolatot; mely a szellemi élet gazdagságát, változatos formáit néhány elvont fogalomból akarja származtatni, mely magát az észet nem ismeri, mely nem tudja, hogy maga ez az ész hosszú történeti fejlődés eredménye, hogy minden fogalma lassan keletkezett, hogy az ész csak a nyelvvel együttesen, a nyelv csak az észszel együttesen fejlődhetett, s mely mégis e meg nem értett észszel, e történetileg fejlődött észszel, az észszel, melynek egy íze sincs, a mely nem történeti processus eredménye, a történeti életet tagadja, s találomra új szellemi életet akar belőle származtatni.

Érzem, hogy ez utóbbi gondolat magyarázatra szorúl, egyáltalán nem tartom könnyű dolognak, a rationalismus szellemét általános s mégis tartalmas módon jellemezni. A történeti érzék hiánya félreismerhetetlen benne. Barbár módon

küzd a vallások ellen, üres themákkal akarja boldogítani az embereket, meg nem vizsgálta alap gondolatokra fekteti világnézetét. Az angol deizmus, Rousseau állami s társadalmi rendszere, a Leibnitz-Wolff-féle philosophia kézzel fogható bizonyítékai ennek. A népek mythos- és vallásalkotó ereje, az állami s társadalmi rend viszonyos igazsága s helyessége, a philosophiai fogalmak psychologiai gyökerei ismeretlenek a rationalismus előtt. Föltétlenül bízik a maga fölfogásának helyességébe. A vallás nem kell, legfőleg a köznépeknek jó, a műveltek ellehetnek nélküle; csak az a csudálatos benne, hogy annyi ideig ámította az embereket. Az ész nem igazolja. Az állami és társadalmi rend telve van vizszázasságokkal, az emberek nem az államért élnek, az állam az emberekért van; megfoghatatlan, hogy az emberek oly soká türték a régi rendet. Az ész észellenesnek mondja. E tételekben találkoznak a legkülönbözőbb philosophiai rendszerek. Nem vallják őket mind egyformán, de mindnyájan ebben az irányban haladnak. Leibnitz még a keresztyén vallás néhány fődogmáját philosophiailag akarja igazolni, a különböző keresztyén hitágazatok egyesítésén fáradozik. Wolff már sokkal lanyhább a dogmák védelmében, nem igen tűz össze az egyházzal, de ez fölismeri ellenfelét, Wolffot kiűzik Hallé-ból a pietisták s Leibnitz temetésére nem jelent meg a papság. A Wolffianusok mindinkább elpártolnak a dogmáktól s Reimarus, ki ugyanebből az iskolából került ki, a biblia s a dogmák rationalistikus és elkeseredett bírálója. S ugyanez történik Franciaországban; Voltaire még «templomot épít Istennek», követői fanatikus materialisták. Az állami életre vonatkozóan ugyanezek a jelenségek. Hobbes, Montesquieu és Rousseau állama s társadalma elvont fogalmi képek, melyekről egyikök sem tudja, miképen valósíthatók meg. Az uralkodó philosophiai rendszerek pedig mind különböznek egymástól. Locke tagadja, hogy velünk született eszméink volnának. Condillac az érzésekben találja az egész szellemi élet elemeit. Wolff nyugodtan velünk született eszmékből indul ki, a lélek immaterialis voltában hisz, és Isten létét háromféleképen is be tudja bizonyítani. E nagy különbségek ellenére mindnyájan az észszerűség harczosai, mindnyájan más nézeteket táplálnak az észről, s mégis hasonló következtetésekhez jutnak. Honnét e megegyezés? Mely közös vonásukból származik?

Könnyű az előbbieket nyomán azt mondani, hogy a rationalismus történetellenes iránya a század ellenzéki szelleméből származik, a melynek lételetét okadatoltuk, a melynek hosszú küzdelmeire rámutattunk. Könnyű ezután a rationalismus, elvont elméleti természetét abból magyarázni, hogy nem ismervén a szellemi élet történeti fejlődését, maga sem fejlőd-
vén a valódi élet ölén, mintegy kívülről be akarván hatolni az életbe, kénytelen v. lt. schemák után indulni, melyeket jól-rosszul kigondolt magában, s melyek hiányos volta csak akkor tűnhetett ki, midőn tette került a dolog, mikor az ige testet akart öltetni. Mindez való igaz is, de még sem elégit ki bennünket. Érezzük, hogy ez nem az egész igazság. Mélyebbre szeretnénk hatolni a dologba. Az újkori fejlődés nagy fordulót látjuk, de nem értjük teljesen. Előttünk állanak a nagy tények. A középkori vallás, állam, philosophia. Az emberi gondolkodás lenyűgözése. A fölszabaduló gondolkodás első erőlködései. Ez első erőnyilatkozatok félénk volta. A gondolkodás harcra való kényszerítettése. E harcok felsikerei. A harcok általánosítása. A harc gyakorlati iránya. Eddig mindent értünk, mindez természetes, mert mindez okszerű. De most a harcot közelebből nézzük, tartalmát vizsgáljuk. Mely igazságokért küzdenek? S íme, azt találtuk, hogy ez igazságok feligazságok. A rationalismus a harc jelszava s maga e rationalismus nincsen tisztában önmagával. Nem érti azt, a miért küzd, nem érti azt, a mi ellen küzd. Igaza van, mikor tagad, s nincsen igaza, mikor állít. Az ő vallása nem vallás, állama nem állam, philosophiája nem philosophia. Honnét e tévedése? Természetes fejlődés eredménye e tévedés is, vagy pedig a véletlen szülte, a melyet csak constatalhatunk, de nem értünk? Miért nem fürkésztek jobban a vallás, a társadalom, az állam, a philosophia fogalmainak természetét? Hát ezeknek igazsága olyan, hogy csak tévedéseken át juthattunk hozzá, vagy pedig a sors úgy akarta, hogy a gondolkodók szeme félig elvakult, s a sors e szeszélyének drágán fizettük az árát, a tévedések útvesztőjébe bonyolódván s csak lassan, új küzdelmek után menekülván ki belőle?

Az emberi gondolat történetében keveset tehet a véletlen, késleltetheti vagy gyorsíthatja fejlődését, de a fejlődés iránya nagyjában független tőle. A rationalismus egyoldalúsága is e fejlődés természetében gyökerezik, az újkori szellem-

nek így kellett haladnia. E szükségesség föltüntetésével be akarjuk fejezni vázlatunkat. Ha e szükségességet ki tudjuk mutatni, akkor a XVIII. század szellemi mozgalmainak mintegy lelkét tártuk föl. Értjük e mozgalmak irányát, ismerjük erejüket, s korlátaikat.

Az újkori gondolkodás a természet tüneményeinek tanulmányozásában nő nagyra. Már régen Bacon, Galilei, Descartes előtt az olaszok szenvedélyes rajongással fordulnak a természet vizsgálata felé. De e gondolkodás fegyelmezetlen volt, mystikus, pantheistikus elemekkel vegyült, astrologia, alchemia volt, s csak csekély mértékben tudomány. A természettudomány s vele a gondolkodás általában csak akkor indulhatott nagyobb növésnek, midőn a matematikával szövetkezett. Az aristotelesi logika a középkori észjárás vezetője s fegyelmezője, az újkoré a matematika.

A matematika szerepét az újkori gondolkodás történetében nem méltatják mindig kellő figyelemre. A matematika s a vele kapcsolatos mechanika és astronomia legkorábban nőnek nagyra s legtartósabban fejlődnek. Két rendkívüli mozzanat alig két emberöltő lefolyása alatt éri egymást a matematika történetében; Descartes föltalálja az elemző mértant, Newton és Leibnitz a végtelenségi számítást. E két módszer segítségével a matematika mindenható eszközévé válik a természet kutatásának. Az astronomia s általában a mechanika impozáns rendszerré válik, melyeknek értékét még növeli az, hogy az anyagi fejlődés hatalmas emeltyűjeként is bizonyúl.

E matematikai tudásnak két fontos tulajdonsága van. Igazsága nyilvánvaló. A kételkedés nem fér hozzá. A mit a matematika bebizonyított, örök időkre bizonyos. Euklides tételeit egyszerűbben lehet leszármaztatni, de magok a tételek nem változnak. A formulák elegánsabbakká válhatnak, a matematikai tudás bővílhet, de a mely tér meg van hódítva általa, abból alig egy talpalatnyit kell engedni. A matematikai igazság soká elbújhatik szemünk előtt, de mihelyt megpillantottuk, nem kételkedhetünk benne, s nem felejthetjük el többé.

Továbbá sajátságos módon jutunk a matematikai tudáshoz. A matematikai tétel nyilvánvalósága némelykor egészen váratlanúl, egyszerre tűnik szemünkbe, de mihelyt

megtaláltuk, egy kész rendszerbe iktathatjuk. E rendszernek néhány, igen kevés, igen egyszerű s egészen magától értetődő alapelve van, s ez alapelvekből egyenes úton, vagy ügyes fogások segítségével leszármaztathatjuk az egész nagy rendszert. A matematika módszere a deductió. Az alapelvek bizonyosok, a mi belőlük folyik, ép oly bizonyos. Épen olyan a mechanika. Néhány általános, nem is bizonyítható, de absolute igaznak tetsző alaptényből a matematika segítségével leszármaztatjuk minden egyes tételét.

E módszer, a matematikai tudás formája lassan-lassan mindenhatóvá vált a tudományokban. Egyéb tudományokkal foglalkozók csudálattal nézték, mily igazi, mily biztos tudáshoz jutunk a matematikában. Mindenütt zavar uralkodott, csak a matematika terén rend, egyszerűség, egyetértés s megtámadhatatlan igazságok voltak. Könnyen elértjük, hogy a gondolkodók nem bírtak ellenállani a csábításnak: mindenki a matematika módszeréhez nyúlt, hogy a maga terén hasonló eredményekhez jusson. A történet tényei kétségtelenné teszik ez összefüggést.

Bacon nem értett a matematikához, lenézte, mint sokan teszik, kik nem értenek hozzá. A sors egy sajátos szeszélye folytán az emberiség mintegy két félre van osztva, matematikus és nem matematikus főkre, az utóbbiakhoz tartozott Bacon, Goethe, Schopenhauer és sokan, kik az inductív kutatásban, vagy a képzelő erő teremtetéseiben kitűntek. De Bacon egyoldalúsága nem ragadhatott korára s már Hobbes a matematikai módszer hive. Hobbes megfordult Franciaországban, mely a matematikai tudás, szellem és módszer szülőföldje s legkedvesebb tartózkodási helye. Descartes nagy matematikai fölfedezései nincsenek kapcsolatban philosophiájával. De philosophiája összefügg matematikai tudásával. Főntemlített vallomásaiban megtaláljuk az összefüggést. Ott őszintén kimondja, hogy a matematikai tudás vezette ki a kételkedés hinárból. A matematikai tudás szabályai, módszere mintaképül szolgáltak neki, mikor philosophiai módszerét kereste.

S valóban a matematika szelleme lengi át Descartes rendszerét. A matematika módszeres szabályai vezetik philosophiai gondolkodásában és a matematikai tudás mintájára alkotja philosophiai rendszerét. Nyilvánvaló, magától értetődő,

biztos alapon dolgot keres, mint a matematika, s miután a tiszta gondolkodásban ilyenekhez eljutott, Isten, a substantia, az anyag s a lélek fogalmához, leszármaztatja belőlük az egész rendszert. Sőt külsőleg is utánozza a matematikát s egyik művében rendszerének főgondolatait matematikai módon, Euklides geometriájának formájában adja elő.

S mennél nagyobb lendületet vett a matematika, mennél fényesebben igazolta a hozzá fűzött várakozásokat, annál későbbek voltak a tudósok Descartes módszerét követni. Legnagyobb szerű módon tette ezt Spinoza. Ethikája (*Ethica ordine geometrico demonstrata*) a matematikai módszernek a szellemi tudományokra való legerőszakoltabb s legbámúlatosabb alkalmazása. Az egész mindenség a geometria módszere alapján, annak külső formáit is utánozván, néhány általános alaptételből folyik. A philosophus mélységes gondolatai, mystikus vallásossága, pantheistikus rajongása a geometriai módszer merev, nehézkes, körülményes formáiba szorúl. Azok a formák, melyek a legkézzelfoghatóbb igazságok föltüntetésére szolgálnak, definitiók, axiomák, propositiók, demonstratiók, corollariumok, scholionok stb. sajátos, idegen tartalommal telnek meg; Isten végtelenségéről, a természettel való azonos-ságáról, az egyén semmiségéről, a szenvedélyek despotikus uralkodásáról s az ember szellemi szabadságáról szólnak. Kell-e nagyobb bizonyíték a matematikai szellem uralkodásának tény-voltára? Egy szegény, üldözött, kitzitott zsidó fejében, állhatatos, magába merült, s a végső határokig megfeszített gondolkodás következtében cabbalistikus, pantheistikus (Plato és Bruno) s cartesianus gondolatokból alakul egy sajátos, a philosophia történetében páratlan, osztályozhatatlan, magában álló rendszer s e rendszer számára szerzője nem talált jobb, meggyőzőbb formát, mint a geometria módszerét!

Spinoza rendszerétől borzalommal fordultak el még barátai is, de módszere, a matematikai deductió, melyet nem ő talált föl, általános lett. A természettudományokban egyre nagyobb diadalokat ült. Néhány évtizeddel Spinoza ethikája után megjelent Newton nagy műve, melyben a világ mechanikai alkata valóban néhány egyszerű alaptörvényből van származtatva. A matematika s physika akkor a műveltek kedvelt és divatos tanulmányaivá lettek. Mindenki experi-

mentált s számított. A szellemi tudományok egészen a mechanika és matematika mintájára alakultak. Németországban voltak, a kik a theológiát is matematikai formába akarták önteni. A philosophia pedig igazolta a módszert és tényleg alkalmazta. Wolff, a németek legrendszeresebb fője a philosophia minden ágát matematikai módszer szerint adta elő. Ő a matematika külső formáihoz is ragaszkodott. De a matematika módszere szerint való gondolkodás egészen általánossá lett. Általános, igaznak fölvettt, mert igaznak hitt alapelvekből kiindulni, ez alapelvekből e részleges igazságokat levezetni; ez a XVIII. század gondolkodásának uralkodó formája.

Ez a rationalistikus rendszerek közös vonása: a matematikai módszer utánzása, a matematikai deductio általános alkalmazása. Csak kevés angol író, mint Locke, a ki a matematikához nem értett, menekült meg részben e módszer hatalma alól. Ennek így kellett lennie, a szellemi fejlődés természete szükségessé tette. Belvilágunk közelebb van hozzánk érzésben, de a külvilágot hamarább értjük. A szellemi fejlődésnek mindig az az útja, hogy a világ ismerete előzi meg belsők ismeretét. Ez így van az egyéni életben — csak későn jutunk önismerethez; így van a történeti életben — előbb meg kellett ismernünk a természet törvényeit, csak azután érthettük a történeti élet törvényeit; s így van a philosophiában is: a természet metaphysikája alapja az elme ismeretének. A természet törvényei egyszerűebbek, azért korábban ejtjük őket az ész hatalmába. S elkerülhetetlennek látszik az a tévedés, hogy ugyanaz e módszer, mely a természet bűvárlásában bizonyított fogatosnak, sikerhez fog vezetni a bűvárlás más tárgyaival szemben is. Ha a külvilág törvényeit more geometrico lehetett leszámaztatni, miért ne sikerüljön ez a belvilág törvényeivel is? Hiszen ezt a belvilágot még nem ismerték, s így nem tudhatták, hogy mások törvényei s más módszer alapján kell hozzájuk közelíteni.

Ez magyarázza a rationalismus történetellenes irányát is. A matematikai s mechanikai igazságok olyanok, hogy mihelyt belátjuk őket, megfoghatatlannak tetszik, hogy előbb nem ismertük őket. A matematikai igazságok abszolútok, a mely tétel egy megállapított igazsággal ellenkezik, minden esetre érvénytelen. A matematikai igazság nem viszo-

nyos, s nem különböző, lehet többféleképen leszármaztatni, formulázni, kifejezni, de a mi igaz, az minden időben igaz. A matematikai igazságok rendszere nem fejlődés eredménye. A természet törvényei nem változtak, a chaos idejében ugyan-ezek a törvények uralkodtak, a tér s idő viszonyai mindig ugyanazok voltak. A matematika, a physika tudománya nem készült ugyan egyszerre, lassú fejlődés eredménye, de ez a fejlődés más, mint a szellemi tudományoké. Inkább hozzáadás, mint átalakítás. Mintha alagútát fúrnak, lépésről lépésre hatol előre a fúró, ügyesebb eszközökkel gyorsabban jutnak előre, több ponton egyszerre végzik a fúrást, az út belsejét egyenesítik, a falakat kifalazzák, de a főmunkát nem kell kétszer végezni, s a munkát mindenki ott folytathatja, a hol elődje abbahagyta. A kiknek műveltsége ilyen módszer alapján áll, azok nem értik a történeti élet zavaros fölszínét, törvényes belsejét. Vagy föltétlenül bíznak a magok nézeteiben, s akkor a múlt curiosumok, megfoghatatlan tévedések s furcsaságok tárháza nekik. Akkor a vallásokat csalásnak, az állami rendet kiszámított kizsákmányolásnak, a philosophiai rendszereket sajátos elvakulás eredményének tartják. Vagy pedig megzavarodnak a sokféle nézetten, a sokféle intézményen s szokáson, és kételkednek minden absolut igazságban. A philosophiában elfordúlnak a speculatiótól, s egészen a józan, természetes észre bizzák magokat; a vallásban közönbösekké válnak s türelmességet hirdetnek; az állami és társadalmi élet rendezésében nem eszmékből indulnak ki, hanem a gyakorlati élet követelményeiből, beérik a máról holnapra való intézkedésekkel, a múltat nem értik, a jövővel nem gondolnak.

Ilyen a XVIII. század. Gondolkodása, műveltsége, tudománya a természettudományok matematikai, deductiv módszerű részén alapszik. Ennek positiv eredményein, formáin, szellemén. Ezért rationalistikus s képtelen a történeti fejlődés fogalmának megértésére. Igazságtalan a múlt irányában, elvont gondolkodásában, s ideologus a gyakorlati alkotások terén. Erőszakos és fanatikus Franciaországban, lapos és bőbeszédű Németországban, míg Anglia soha sem megy a szélsőségekig, a philosophiában a kételkedéshez s a józan ész fölszínességéhez hajlik, a gyakorlati élet terén pedig részletes, sokszor aprólékoskodó munkásságba merül. Nagy munkát

végzett e század, de hibái előtt nem szabad szemet hűnyunk. Rationalismusa három évszázad szellemi munkájának érett gyümölcse, melynek végre le kellett hullania, hogy új fejlődés indulhasson ki belőle.

Ez új fejlődés a szellemi élet megértésére irányúl, a szellem sajátos életének sajátos módszer alapján való megértésére. A deductiv matematikai szellem helyet enged az inductiv s elemző kutatásnak. Első vívmánya az új mozgalomnak a történeti fejlődés fogalmának megértése. Már a múlt században kezdődik ez irány, a rationalistikus küzdelmek zajában. Mint minden történeti fejlődés alkalmával, a régi magában hordja az újnak csiráit, a rothadás már új virágzás kezdete. Winkelman, Lessing és Herder a történet igazi megértésére törekednek. Be kezdik látni, hogy az állami, társadalmi s vallási életben nincsen abszolút igazság, hogy ez életet okaiból kell magyarázni, hogy ez életben különböző mozzanatokat meg kell különböztetni, melyek mindegyikének megvan a maga viszonyos igazsága, s melyek mindegyike ezért a folytonos fejlődés egyik foka. A mi századunk megteremtette azután az összehasonlító vallás és nyelvtudományt, megértette az állami formák s intézmények fejlődését, a művészetek s irodalmak virágzását s hanyatlását, és végül megajándékozta a természettudományokat a fejlődés fogalmával. Ma benső szövetségben látjuk a szellemi s a természettudományokat. A deductiv s inductiv módszerek harca félig-meddig megszűnt. A természettudományok készségesen alkalmazák a fejlődés fogalmát, a magok terén, s e tér határán belül, a szellemi tudományok a természettudományok abszolút biztos eredményeiből indulnak ki. Az irányok kibékültek, és segítik egymást, a dolog természeténél fogva; a hol még harcz van, ott inkább az egyenek között folyik.

Ez új fejlődés okai s körülményei nem tartoznak ide. De sokat köszönünk a philosophiának, mely végre megunta a rationalismus meddő fogalomjátékát, s a szellemi élet önálló vizsgálására fordította erejét. Az előkelő philosophusok az előbbi korszakban sem mentek a szélsőségig. Leibnitz és Locke nem rationalisták a szó szoros értelmében. Sok gondolatuk olyan, hogy csak ki kellett volna fejteni, a maga helyére állítani, s új irányba tért volna a philosophia. A döntő fordulat Kanttal állott be. Gondolkodásának formája rationalisti-

kus, de ez elavúlt, holt formában új élet, új tartalom van. A kik utána jöttek, vészes tévedésnek estek áldozatul. Kant rendszerének rationalistikus elemeit tekintették fődolognak s erőszakos életre akarták ébreszteni, a minek szerepe el volt játszva. A mi kötelességünk az igazság. Meg akarjuk adni Kantnak a mi az övé, s a mi a mienk lett; s korának azt, mi e koré volt, s a korral együtt elmúlt.

ALEXANDER BERNÁT.

VÁLASZTÁSI IZGATÁS ANGOLORSZÁGBAN.

A jelen század folyamában háromszor vonúlt át Angolországban az ellenzéki vihar, elsöpörve sok erősnek és hatalmasnak látszó intézményt, hogy útat nyisson újabb alakulásoknak. Legelőször néhány évvel az I. Napoleonnal folytatott háborúk után, melyek sok nyomort árasztottak ugyan az országra, de egészben véve távolról sem voltak oly terhesek magára az angol népre nézve, mint az utánok következő nyugalmas évek tűrhetetlen állapota. Az egész nemzet által vérenek s anyagi jólétének feláldozásával kiküzdött előnyöket a kivált-ságos osztályok egyedül akarták élvezni; sőt meg nem elégedve fényes palotáikkal, s azzal a jóléttel, melyet az épen elvonúlt, az egész világot lángba borító vihar megkímélt, — mit főkép azon fictionának köszönhettek, melyet sikerült a közvéleményben meggyökereztetniök, hogy ők s a nemzet egy testet és lelket képeznek — megirigyelték azon nép egyszerű házeit és viskóit, melynek segedelme nélkül talán már régen nem is léteztek volna. Velök született s nevelésök következtében fokozott önzésöktől elvakítva, elég szívtelenek voltak ép akkor róni egy új terhet, a gabnavámot, az ezer sebből vérző nép vállaira, midőn leginkább lett volna szüksége nyugalomra s erejének gyarapodására. A legnagyobb ínség uralkodott az országban. A rossz termések, az iparválság, az ez ideig ismeretlen mérvű adóteher, s a kormánynak erkölcsi s anyagi tekintetben majd mindennapi esetek által bebizonyított romlottsága általános elégedetlenséget idéztek elő, mely végre e közkívánságban nyert kifejezést: Le evvel az egész elavúlt rendszerrel! Le Castlereaghvel s Wellingtonnal, mint az angol birodalom vezérférfaival! Gyökeres reformok kellenek a

kormányzásban, s mindenekelőtt a parlamentben. A nép legalsó rétegeiből oly férfiak váltak ki, mint Cartwright, az egykori matróz, s Cobbett William, egy egyszerű földművesnek fia, kiknek szívét megindította polgártársaik nyomora, s kik, bár nélkülözve a műveltség segédeszközeit, a nélkül, hogy őket valaki erre rávezette volna, meg tudták találni a kellő szavakat, melyek a nehéz időknek s körülményeknek legjobban megfeleltek; s ezekhez csatlakoztak egyrészt oly wighek, mint gróf Grey vagy Russell John, — az ország legjobb családjainak sarjai, kik azonban főrangú társaik előítéleteiben nem neveltettek, s nem osztoztak, másrészt a gondviseléstől oly kiváló lángésszel megáldott férfiak, mint Brougham Henry, Bentham Jeremy stb. — és a tizenöt évig, e férfiak vezetése alatt a parlamentben s az országban folytatott, soha sem lankadó küzdelem, végre az elavúlt, roskadozó tory-kormány elsöprésével végződött, mely egy rövid, alig négy évi, jelentékeny időszak leszámításával, teljes hatvannégy évig, 1766-tól 1830-ig tartott. Minden, mi e változástól várható volt, ugyan be nem teljesedett egyszerre; de a régi rendszer végleg összeomlott; s először történt, hogy egy óriási politikai győzelem, erőszak s forradalom nélkül, kizáróan egy kitűnően szervezett izgatás, röpiratok, hírlapi cikkek, *Unions* s *Associations* (politikai egyletek) által vívatott ki. Csak tizenegy év múlva, 1841 szeptember havában, sikerült ismét a másik pártnak hosszabb időre kormányra jutni; de most már mint conservatív pártnak, s annyira reformálva, hogy az uralkodó kor-szellemmel eléggé jól megférhetett. A «másik» párt alatt nem kell épen kizáróan a tory-kat érteni, mert az alkotmányos országban legfontosabb reformot, a választási reformot, a whigek ép oly makacson ellenezték volt, mint elleneik, a toryk; mivel ők sem túrték szívesen azon befolyás s hatalom elvesztését, melyet a földbirtok eddig számukra is biztosított.

Sajátságos, hogy mennyire terjed a félelem, melyet egy kiváltságos állás szerencsés birtokosai éreznek, ha azt veszedelem fenyegeti. Korlátlan uralkodók oly hévvel küzdenek jogaik föntartása mellett, melyet különben csak a mélyen gyökerező meggyőződés indokolhat; s inkább életüket kockáztatják, s nem riadnak vissza akár egy vérfürdőtől, sem-hogy önként a legkisebb engedményre szánnák el magokat. Egy nagy nemzet, mely egy gyöngébb fölött uralkodik, pel-

dául Angolország, mint anyaország, szemben az egykori éjszakamerikai gyarmat-államokkal, készebb eltérni polgárháborút, lázadást, a legmélyebb elégedetlenséget, s anyagi érdekeik romlását, semmint hogy önként leoldja a lánczot, mely a rabra és a zsarnokra egyaránt terhes. Végre a kiváltságos osztályok itt is, hol úgy kiterjedt földbirtok, mint sok százados történeti állásuk számukra minden körülmények közt kiváló befolyást biztosít, legszentebb jogaik sérelmének, s mintegy tulajdonuk ellen intézett orvítadásnak tekintik, ha az alsó rétegekből új képződmények tolakodnak a fölszínre, s onnan többé távozni nem akarnak. S ha a változás, mely esetleg oly sok vérbe került, oly sok nyomort okozott, végre mégis végbement, s következményei megmászthatatlanok : akkor veszik észre csodálkozva a legyőzöttek, hogy ők a dolgok új rendjével is igen szépen megférhetnek. A fejedelem, kitől népei alkotmányt erőszakoltak ki, az államnak legelső személye marad csakúgy, mint azelőtt; sőt hatalma gyarapszik, s országlása oly nyugalmas és békés, minő a korlátlan hatalmú fejedelemé nem lehet. Midőn valamely nemzet más nemzet fölötti uralmát, melyet akár kedvező körülményeknek, akár vad erőszaknak köszönhetett, külsőleg többé fönn nem tarthatja, — tényleg még hosszú időn át gyakorolni fogja vagy magasabb műveltsége, vagy iparának s anyagi eszközeinek túlsúlya alapján; mint például Ausztria Magyarország fölött, melyet daczára politikai függetlenségének anyagilag még mindig bizonyos függésben tart. A legcsekélyebb változást tapasztaljuk azonban a kiváltságos osztályok helyzetében akkor, ha valamely radikális, sőt épen forradalmi mozgalom következtében, bizonyos előjogokat elvesztettek. Ha elkeseredésök vagy közönyük következtében önként vissza nem vonólnak a közügyektől, valami Isten háta mögött fekvő falusi kastélyba, régi származásuk alapján az előbbi társadalmi viszonyok között gyakorolt befolyásukat a modern demokratikus államban is megtartják. E körülmény kiválóan épen Angolországban észlelhető, bár sehol sem riadnak vissza jobban, ha arról van szó, hogy a népnek új rétegei oly jogokkal ruháztassanak föl, melyeket már rég megérdemeltek. A négy György — hogy csakis az Oraniai Vilmosra következő korszakot említsem, törvénytelen fejedelmi sarjakat s léha kegyenczeket, kiket királyi javadalmakkal dúsan elhalmozott, főurakká tevén, e

kétes jellegű «peer»-ek által beszennyezte az angol aristocratiát sorait. Ezt az angol aristocratiát eltúrte; eltúrte tehát, hogy e származásuk s érdekeik által idegen elemek a nemzet sorsára befolyást gyakoroljanak. De hogy az angol nép, azon nép, melynek munkája nélkül az angol főurak óriási birtokai értéktelenek volnának, akkor, midőn saját sorsa fölött döntene, szintén szavát hallassa: ezt nem akarta eltúrni az angol aristocratiát, s most sem teszi szívesen. A «landlord»-ok (földesurak) mindvégig keményen küzdöttek a választási jog kiterjesztése, azaz a valódi népképviselő létesítése ellen; mert hiszen a nagy reform előtti parlament az országos rendek gyűlésének nevét sem érdemelte, miután csakis az ország egy rendének, a földbirtokosoknak volt képviselője. S mi történt midőn végre a választási reform ki volt erőszakolva? A társadalomnak politikai jogokkal felruházott új rétegei rövid idő múlva ép annyi tisztelettel teltek el a fönnálló előjogok iránt, mint magok a kiváltságosak! Fél század folyt el a nagy reform óta; s Angolországban még mindig nem ismerik az örök-váltságot, sem a telekkönyvet; ellenben az ősiség, a primogenitura, a hitbizomány csak úgy fennáll, mint a régi jó időben. Ha a boldogult lordok s commonerek, kik a nagy reform-izgatás korában éltek, ismerték volna a világ folyását, bizonyára nem érdemesítették volna a reformot azon konok ellentállásra, melyet ellenében tényleg kifejtettek.

Az újonnan alakult conservatív pártnak azonban a részben reformált parlamentben rögtön oly érdekeket kellett védenie, melyek a nemzet nagy többségének érdekeivel alig egyeztethető ellentétben állottak. A nagybirtokosok természetesen birtokaik lehető legnagyobb jövedelmezését óhajtották, tekintet nélkül a nép szükségére; az utóbbi ellenben olcsó kenyeret, olcsó theát, kávé és cukrot kívánt; s óhajtotta a szabad munkát s kereskedelmet akadályozó korlátok eltávolítását. Még nem sikerült volt a gabonavámok megszüntetése, melyek a földbirtokosok részéről a kenyérre szoruló szegény népen gyakorolt, valódi uzsora eszközéül szolgáltak. Tíz évig voltak a whigek a kormányon, s még sem vették figyelembe a nép szavát, mely e legigazságtalanabb adónak, a mit valaha egy nemzetre urai róttak, megszüntetését követelte. S midőn Cobden az alsóházban az általa létrehozott Anti-Corn-League egy kérvényét nyújtotta át, a miniszteri padokon ülő «refor-

merek» gúnyosan kérdezték: «A gabonavám eltörlését kívánja ön? Miért ne mindjárt a monarchia eltörlését!» A nép, melynek most már némi politikai jogai voltak, látván, hogy a whigeiktől mitsem remélhet, elejtette azokat a legközelebbi választásoknál, s a reformok egykori ellenségeit segítette ismét a kormánya. Így lett Sir Robert Peel miniszterelnök. Ekkor kezdődött ama nagyszerű izgatás, mely most már másodszor csupán békés eszközökkel akarta arra kényszeríteni a kormányt s a parlamentet, hogy tegyen eleget a közvéleménynek, mely a nép javát óhajtja előmozdítani. Az ellenzék szervezésének egész terhe úgy a parlamentben, mint azon kívül, egy férfi vállaira nehezedett, s ez nem volt más, mint az említett Cobden, egyszerű földbérlo fia, ő maga gyáros, egyszersmind író, s első sorban fölülmúlhatatlan s fáradhatatlan szónok. Az országban ismét nagy inség uralkodott. Néhány egymás után közvetkező év rossz termése, ismételt válság az iparterén, s a gabonavámok elviselhetetlen terhe általános és kétségbeesítő nyomort idéztek elő. A liga, mely eleinte csak néhány száz emberből állott, megkísértette, hogy a parlament, illetőleg az uralkodó osztályok ellenszegülését megtörje. De hogyan lehetett ilyesmibe kezdeni, kellő politikai befolyás s egyéb eszközök nélkül, küzdve, mind a két országos politikai párttal? Lehetségessé tette ezt, egyetlen egy embernek kiváló erélye s szervező tehetsége, a ki életét egy nagy célnak szentelte, azon célnak, hogy nemzetét az éhhaláltól megmentse, mely időnkint fenyegette, s győzelemre juttassa a szabad kereskedelem elvét. A mindig terjedő ligának száz meg száz főkegyeletet alapított; a megyéket bejárta, mindenütt szónokolva, mindenütt szervezve a törvényes ellenállást a fönnálló parlament ellenében; az egész országot elárasztotta számtalan, az elérendő cél szempontjából írt röpirattal. Midőn a ligának már érezhető befolyása következében az alsóházba beválasztatott, s szemben állott az akkori miniszter, sir Robert Peel-lel, ez jobb módot nem talált ártalmatlanná tételére, mint hogy őt nyilvános ülésben gyilkosnak bélyegezze, s avval vádolja, hogy hatalmas ligájával arra ingerli a népet, hogy őt, a minisztert, meggyilkolja. A parlamentben sikerült e furfangos tréfa, melyről szerzői bevallották, hogy csupán csak a népjog bátor előharczosának, az ülésszak idejére a parlamentből való eltávolítása céljából gondolták ki. De a parlia-

menten kívül egész hadsereg, egész nemzet állott talpra a rágalmazott férfi védelmére. Kérvények, meetingek, küldöttségek, s első sorban egy kitűnően szervezett izgatás a választók közt csakhamar arra kényszerítik a hatalmas minisztert, hogy a nép emberének programját magáévá tegye. Maga Peel viszi keresztül a gabnavámok eltörlését, s rövid idő múlva saját pártja által elejtetvén, az ellenpárt által pedig soraiba be nem fogadtatván, kénytelen hivatalát letenni. A whigek most már mint «szabadelvű párt», jutottak ismét kormányra, s azt megtartották, rövid félbeszakítással, részint conservatív, részint coalitionális miniszteriumok által, teljes huszonnyolcz évig, mindaddig, míg egy politikai tévedés, t. i. a szabadelvűek által behozott titkos szavazás következtében, Mr. Disraelinek sikerült a legújabb időben megbukott miniszterium megalakítása.

Ez idő alatt nem fordult elő nagyobb szerű vagy csak jelentékenyebb választási küzdelem. Azok, kik saját szemekkel látták, mi módon kell az ellenzéknek sikeresen működni, s különösen mikép kell küzdeni egy hatalmas, de népszerűtlen kormány ellen a parlamentben s az országban egyaránt, időközben vagy meghaltak vagy megöregedtek. Az új nemzedék csak történelmi művekből, melyekből a legérdekesebb részletek szükségyszerűen hiányoznak, tanulhatta a választási küzdelem szervezésének művészetét, úgy mint ezt Brougham vagy Cobden gyakorolták. De maradt két kiváló politikus, ki még a mesterektől tanulta e művészetet; ki szemtanúja volt a nagy reformmozgalomnak, s a még nagyobb mérvű izgatásnak a gabnavámok megszüntetése tárgyában, s mindkét, Angliát e században oly kiválóan jellemző politikai mozgalomban személyesen részt vett volt; az egyik mellette, a másik ellene. E két politikai férfiú Gladstone és Disraeli. Ez utóbbi 1874-ben mutatta be e téren képességét, a mi nem nagy fáradságába került, mivel vetélytársa már a parlamentben tért vesztett volt. Ellenben Gladstone Ewart William hetven éves korában indult ki a harcra, s mint általánosan hitték, igen egyenetlen erővel, mert a miniszteriumnak a parlamentben fölötte hatalmas állása volt, s avval dicsekedett, hogy az ország is pártolja politikáját. Gladstone mégis fényesen győzött, és sikere, más szempontot nem tekintve, az élő nemzedékre különösen azért nagy érdekű, mert a küzdelmet legcsekélyebb részleteiben ismerheti. A sza-

badelvűeknek az épen actualis kormány ellen kezdeményezett háromszor ismétlődő győzelmes küzdelme, bizonyos állandó elveket sejtet, melyek mérvadóak az angol ellenzék taktikájára nézve. Az ellenzéki mozgalomnak egyes, ugyanazon mértékben ismétlődő, s legújabbban kiválóan észlelhető jelenségeiből kifejthető a politikai választási izgatásnak Angolországban érvényesült rendszere.

Midőn ez év február hó 5-én a parliament VII. sessiójánok megnyitására összegyűlt, épen véget ért egy négy hónapra át folyó korai választási mozgalom, azért korainak nevezhető, mert az ellenzék azon föltevésből indult ki, hogy a minisztérium e sessiót nem is fogja többé megnyitni, hanem a parlamentet megelőzően, föl fogja oszlatni, s e föltevésben csalódott. Hogy mi indíthatta Gladstone-t, ki ez alkalommal ismét mint az összes ellenzék vezére lépett föl — ámbár három évvel előbb egészen lemondott az ellenzék «leaderének» szerepéről — e föltevésre, azt nem igen lehet érteni. Mondják, hogy épen a conservatív párt kebeléből kiinduló s terjesztett ilyenmő hírek által vezetettetett félre, de sokkal valószínűbb, hogy a gyakorlat által szentesített hagyományos szokásra volt tekintettel, mely szerint egy angol parliament tartama a törvényes hét év helyett legfőlebb hat év lehet. VIII. Henrik idejétől, kinek «atyai» kormánya alatt, a hagyomány szerint először tértek el az addigi szokástól, mely a parliament tartamát egy évre szabta meg, — maig, a két «hosszú» parliament leszámításával, melyek egyike I. Károly, másika II. Károly idejében tartatott, csak öt volt hét évi, s tizenegy hat évi tartamú, a többi mind a törvényes idő előtt feloszlattatott. Nem tekintve azonban Angolország utolsó miniszterelnökének önálló s mások tetteinek utánzására kevésbé hajlandó jellemét, azért sem volt valószínű, hogy e hagyományos szokásra tekintettel lesz, mert alig választhatott volna kedvezőtlenebb pillanatot a választások elrendelésére, mint 1879 telét. Az Angol és Skótországból uralkodó gazdasági s kereskedelmi válság, s az Irországban tényleg beállott inség, a nép kedélyét fölizzgatta, s a tory-kormány természetes támaszainak, a gazdag földbirtokosoknak erélyét megbénította volt. Ezek, rendes haszonbéri jövedelmök alig felét kapták meg, s így — a szegények! — kénytelenek voltak ez évre 20—100.000 font sterling jövedelemmel kijönni. Azután a parlamentáris helyzet,

midőn augusztus utolján az ülésszak véget ért, szintén nem volt kedvezőnek mondható egy oly kormányra nézve, mely sokat adott arra, hogy a par excellence «erélyes» kormánynak neveztetett el. Még együtt volt ugyan ama hatalmas többség, mely a külügyi s a fontosabb belügyi kérdésekben kész volt a kormánynyal együtt a tengeren átúszni, vagy a legmélyebb mocsáron átgázolni; ötven s egynéhány szótöbbséggel kezdte meg Beaconsfield a kormányzást 1874-ben, s az említett ülésszak végén az utolsó hat év alatt történt 929 «division» (szavazás) közül, 390 szavazás alkalmával száz és több szótöbbséggel győzött volt. Különösen akkor, midőn Gladstone ki mindig inkább érzelmeire, mint a józan ész sugallatára volt hajlandó hallgatni, fölizgatva a bolgár keresztyének üldözésére vonatkozó, részint túlzott, részint téves értesítések által mint egy újkori Pierre d'Amiens, mondhatni a keresztes hadjáratok politikáját követte, s a híres «Atrocity-meeting»-ek céljából bejárta az egész országot; míg a Suezsatorna-résvények megvétele, a berlini congressus és a Törökországgal kötött conventio sejteni engedték a kormány nagyszabású politikáját, különösen akkor kezdtek a képviselők, kik már rég érezték egy erős kéznek szükségét, Beaconsfield köré csoportosulni. A miniszterelnök játszva oda vihette az őt vakon követő többséget, hová akarta. De bizonyos változás mégis mutatkozott a minisztérium s a többség közötti viszonyban; a hajdani élénkség, melylyel mindketten a közös célra összehatottak, eltűnt; talán Dél-Afrika síkjaira vándorolt ki, s Isandlawánál temettetett el, vagy Afghanistan szorosai között barangolt, de az országban többé nem volt található. A miniszterelnök jelszava, «peace with honour», melylyel a berlini congressusról jött haza, már gúnynyá vált, mivel sem béke (peace), sem sok becsület (honour) nem volt több, s leghívebb párthíveit balsejtelem fogta el, ha a legközelebbi választásokra gondoltak, melyektől már csak egy rövid ülészak választotta el őket. A pótválasztásoknál, melyek Angolországban mindig nagy fontosságúak, s a közhangulat hőmérőjének tekinthetők, 1876 január havától 1879 végeig 13 kerületet hódítottak el a szabadelvűek; míg a kormány csak kettőt nyert. Az ellenzéki sajtó hangja mind hevesebb lett, a vádak mind hangosabbak, s a visszhang, melyre a néppel találtak, mind erősebb; a sügés-forgás a szabadelvű

clubbokban és egyletekben emlékeztetett a hangulatra, melyet egy táborban az ütközet előtt találunk, ha a győzelemre biztos a kilátás. Lord Beaconsfield személyesen népszerűtlen lett, még a «farmer»-ek körében is, kik előbb pártolták, mivel a földesurak támogatását továbbra is biztosítani igyekezett magának, s a Bucksben tartott híres beszédében, melyben a haszon három nemének sületlen elméletét fejtegette, azon álláspontra helyezkedett, hogy minden a legjobban van úgy, a mint van, s fölösleges a nyomasztó agrarius törvényeken változtatni vagy enyhíteni; leginkább lehangolta azonban a kormány barátait, s lelankasztotta azok jóindulatát s erélyét a minisztériumnak az «Army-Bill» tárgyalása alkalmával tanúsított engedékeny, sőt lankadt s férfiatlan magatartása; a tárnokmester tétozása az irországi egyetem ügyében, az egész kormány zavara s fejetlensége szemben az «obstructio»-val, melyet Parnell és társai támasztottak, szóval a gyöngeség s engedékenység első észrevehető jelei. A hatás, mit a kormány ez eljárása a híveiből álló többségnél előidézett, óriási volt. Az ellenzék körében pedig nagy volt az öröm, s Gladstone a parlamentarismus veteránjának finom ösztönével megérezte, hogy elérkezett a cselekvésre legalkalmasabb pillanat.

Mellőzve Granvillet s Hartingtont, a szabadelvű párt elismert vezéreit, sőt akarattuk ellenére, csak saját belátásában bízva, azonnal megindította a választási küzdelmet. Ki nem volt kész őt követni, maradhatott; sőt nem is akarta, hogy a veszedelmes, tüskén s bokron keresztül vezető ösvényen egész pártja kövesse. Mint gyakorlott favágó, maga akart a baltával kezében előrehatolni, maga akarta a többiek számára az utat járhatóvá tenni. Párthíveitől csak azt kívánta, hogy mint a küzdelem szemlélői nyugodtan várják be az eredményt. Szándéka volt a kormány bűneinek lajstromát felolvasni mindenütt az országban, egész terjedelmében, s mindaddig, míg akad valaki, ki azt meghallgatni hajlandó. De ennek ott kellett történni először, hol kedvező fogadtatásra s oly hallgatókra számíthatott, kik ép oly kevésbé fáradnak ki a hallgatásban, mint ő a beszédben; s feltűnővé kellett tennie föllépését a kellő hatás előidézése céljából, hogy az egész ország figyelmét felköltse, s azt mintegy kényszerítse, hogy távolról meghallgassa szavait. Erre legalkalmasabb mindenesetre Skotia

volt, hol az emberek feje oly nagy, mint egy-egy görög dinnye, s oly kemény, mint a kőszirt a «highland»-ben; a hol a hagyomány föntartotta máig az emberek emlékezetében ama vad rajongó John Knox alakját, «ki soha emberi arcztól meg nem ijedt», s William Wallace, a főúri zsarnokok ostarának vagy Cameron az éjszak Toldyjának nevét; hol Gladstonet bár Angolországban született, származásánál fogva skótnak ismerik, s hol az uralkodó vallásos viszály, s a glasgowi bank bukása által előidézett válság még hajlandóbbakká tette az embereket, minden rosszat elhinni, a mit más emberekről, s különösen a «zsidó» miniszterelnökről, ki Angolország fölött uralkodik, beszélnek. Skóthonban, «Midlothian szívében», mely Walter Scott egyik legszebb s legmegindítóbb elbeszéléseinek színhelye, s melyhez Angolország minden aggszüze előtt kedves regényes emlékek fűződnek, — még ma is, mint az oly sokszor megénekelt Deloraine William idejében, zsarnokilag uralkodik a «merész Buccleugh» (the bold Buccleugh), a hajdankor rablólovagjainak utóda, de most már csak afféle félig megszelídült zsarnok, 459.260 acres földbirtokkal s 238401 font sterling (2½ millió forint) földbérfővedelemmel, — s természetesen óriási, legyőzhetetlennek tartott, kastélyai, parkjai s birtokai határán túl messze eiterjett befolyással. A föld nagyjai e Goliáthjának fia s örököse, Dalkeith gróf, oly kegyes volt, hogy a parlamentben képviselte, egész legújabb időkig, Midlothiant, mihez Edinburgh egy külvárosa is tartozik. S vajon ki választotta őt? Saját maga; barátai, a kereskedők, kik megtiszteltetésnek tartották, hogy szállítói lehettek, és szolgálai. Annak, ki ellene síkra szállt, legalább is ép oly befolyással kellett bírnia; különben leteríti mint hajdan ősei nemes mulatság kedvéért leterítették a vándort, mielőtt kirabolták volna. S ez óriással akart szembe szállani Gladstone, mint modern Dávid, bár nem ifjú, sőt inkább aggastyán, de edzett s erős harczos, a parittyá helyett az élőszo fegyverével. Épen mivel a leghihetlenebb, s legörültebb vállalatnak látszott, lépett föl Gladstone Midlothianban mint képviselőjelölt, nem is azon reményben, hogy győzni fog, hanem hogy az egyenetlen harcz által az ország, sőt az egész művelt világ érdekét felköltse, s tekintetét magára vonja. Tél közepén, daczolv a viharral, hóval és jéggel, indult el, nejétől s leányától kísérve, szívében olympi haraggal Beaconsfield ellen, szájában

invectivákkal, eltökélve, hogy epéjének összes mérgét kiönti ellenfelére, s a piszkok, szitkok s éles epigrammok egész készletéből semmit sem hoz magával vissza. A 70 éves aggastyán valóban, úgy a szónoklat, mint a politikai izgatás terén eddig példátlan munkát végzett. Vasúti kocsiból, vendéglőknek, melyekbe szállt, s magánházaknak ablakaiból s erkélyeiről, száguldó kocsikból s állványokról beszélt, előadva fáradhatatlanul, kérlelhetetlenül ama «veszélyes ember», ki Angolország fölött uralkodik, hat éves kormányzásának történetét; nem mint egy beszélő-gép, melyhez hasonlították, hanem mint az ókor haragvó isteneinek egyike, kik se fáradságot, se irgalmat nem ismertek, midőn büntetni s bosszúlni akartak. Szólt a külpolitika hibáiról, a belügyi politika tévedéseiről, kifejtette a pénzügyi állapotokat, s fölingerelte a kedélyeket az actualis gazdasági s kereskedelmi válság leírásával; jelezte a szükséges reformokat, s előszámlálta azokat, melyeket a conservatív kormánytól egyáltalán várni nem lehet; föltüntette a corruptiót, mely a parlamentben s az országban egyaránt elharpódzott, s azon embernek, ki India császárnőjévé tette Angolország királynőjét, veszedelmes engedékenységet szemben a mindig újabb és újabb előjogok után törekvő koronával. Előhozta az ország ezreinek súlyos terheit, mindazt, mi a nemzet egyes osztályaira nyomasztóan nehezedett, azokat elégedetlenekké tette, a lapokban panaszokra fakasztotta, a meetingeken szóba jött; — mindez tág helyetfoglalt el számtalan szónoklatában, melyekből délelőtt kettőt, délután hármat vagy négyet, este s éjjel ugyanannyit, ha nem többet tartott, mindig más helyen, mindig más embertömeg előtt, s ez így tartott, szakadatlanul így folyt, mindennap, két álló hétig. Zilált hajjal, jellemző nemes szabású fejét szenvedélyesen mozgatva, kezeinek mozdulataival kísérve szavait, ott állott a fényes napvilág s a fáklyák fényénél a néptömeg előtt, mely feszült figyelemmel leste szavait, lelkesítve, elragadva azt, még akkor is, midőn nem értette, vagy a tárgy, melyről szólt, nem érdekelte közvetlenül, bár szónoklata leginkább azáltal tűnik ki, hogy egy-egy tárgyat megragad, s inkább mélysége, mint szépen hangzó szavak által szokott hatni. Férfiak karjaikra emelték, anyák gyermekeiket nyújtották feléje, hogy ő, a «nép Williamja», áldaná meg őket, még halála előtt; s az egész országban, hol beszédeit százezer és százezer példányban ter-

jesztették — az összes szónoklatok egy lenyomatban egy pennyért — a hírlapokon kívül, melyek sok millió példányban keltek el, magában az országban nem csekélyebb érdekek beszéltek Gladstoneról, mint Midlothianban. A nagy izgató éles kritikájában akadt egy-egy megjegyzés vagy mondat, mely mindenkinek kebelében visszhangra talált, — mely az illető nézeteivel s vágyaival összhangban volt, s ez magában véve elég volt arra, hogy azt mondja «Igaza van; a kormány rossz». Lord Beaconsfield saját magának s pártjának legnagyobb ellensége lett volna, ha ekkor feloszlatja a parlamentet.

Összehívta tehát az utolsó ülésszakra. A megnyitás alkalmával tartott trónbeszédben kilátásba helyezettett egy törvényjavaslat az irországi inség enyhítése, egy másik a bér-
lők terheinek megkönnyítése tárgyában; továbbá egy novella a csödtörvényhez, s megemlítettett a már régen készülő, de még le nem tárgyalta büntető törvénykönyv is. A mint ebből kitűnt, a kormánynak nem állott szándékában a parlamentet a nyár vége előtt hazaküldeni. A véletlen azonban úgy akarta, hogy rögtön a parlament első ülésére következő napon, február 6-án, oly esemény történjék, mely a conservatív pártot kedvező voltánál fogva fölbátorítsa. E napon ugyanis Liverpoolban, hol egy választó kerület megürült volt, a kormány jelöltje, Mr. Whitley, a választók óriási részvétele mellett — vagy 50,000 választó gyakorolván jogait — 2221 szótöbbséggel megválasztatott, daczára annak, hogy ellenfele Lord Ramsey mellett Gladstone, és Hartington nyilatkoztak, s a város ir munkásai állítóan mind mellette szavaztak volt, mivel a szabadelvű jelölt az irek «home-rule» (autonomia) iránti igényeinek tárgyalását helyezte kilátásba. Már megelőzőleg a múlt tél december havában pedig Sheffieldben, mely város radikalismnak tartatott, s melyet a többiek közt Mundella úr — ki most miniszter — képviselt, az időközben elhunyt ismert népbarát Mr. Roebuck helyére, szintén a kormány-jelölt Mr. Waddy, választatott meg 478 szótöbbséggel, összesen majdnem háromszor annyi szavazatot nyervén, mint a mennyit valaha conservatív jelölt e városban összehozott. S nemsokára ezután még egy «népítélet» következett, a február 14-ére kitűzött southwarki (London) választásnál. E többnyire munkások által lakott kerületben is, a conservatív párt jelöltje, Mr. Clarke, győzött, 54 szavazattal többet nyer-

vén, mint három ellenfele összevéve, melyekre a szabadelvűek s radikálisok szavazatai szétforgácsolódtak. Nagy volt az öröm a tory-körökben; három ily győzelmet, s hozzá a legveszélyesebb városi kerületekben, senki sem remélt volna, s általánosan úgy vélekedtek, hogy a mint a télen át szerzett tapasztalatokon alapuló aggály alaptalannak bizonyult, úgy a szállongó hírek egyenként s összesen hamisak voltak. Mr. Adam, a liberalis «whip» (főkortes) a szabadelvű pártnak a választások céljából történt ismert szervezkedése alapján nyilvánosan oda nyilatkozott volt, hogy a bekövetkezendő választásoknál a szabadelvűek s radikálisok, a Home-Rulerek-en kívül, negyven szavazatnyi szótöbbséget fognak nyerni; az 1879 nyarán alakult «Farmers Alliance», mely oly bérlelőkből állott, kik az agrarius törvények gyökeres reformját sürgősen óhajtották, nagyra volt vele, hogy legalább ötven jelöltjét s ezek majdnem kizáróan mind szabadelvűek voltak, fogja megválasztatni, oly kerületekben, melyeket most conservatívek képviseltek; a nagy angol vidéki lapok, mint a *Birmingham Daily Post*, *Manchester Examiner*, *Leeds Mercury* stb., s a radikális londoni *Echo*, fél penny-lap (két és fél krajczár), mely naponként 2—300,000 példányban nyomatik, részletes kimutatásokat közöltek, melyek alapján kiszámították, hogy a liberalisok- és radikálisoknak — hacsak kellően összetartanak — okvetlen győzni kell; a school-boardok (közoktatásügyi bizottságok) tagjainak választásánál, melyeknél a politikai pártok befolyásukat érvényesíthették, s a városokban évenként változó törvényhatóságok választásánál, az eredmény többnyire a szabadelvűeknek kedvezett. De mindezen politikai jelenségek elvesztették jelentőségöket a három, sheffieldi, liverpooli és southwarki, követválasztással szemben. A *Times*, mely mindig — ma is úgy mint akkor — a kormánynyal tartott, s több más tisztán conservatív pártközlöny, azon nézetnek adott kifejezést, hogy most bátran bocsátkozhatik a miniszterium a küzdelembe, s a miniszterium némely tagja s a párt többsége szintén így vélekedett. Mint a lapok röviden jelezték, naponként több óráig folytak a tanácskozások a miniszteriumban, de a várva-várt fölosztatás helyett újabb és újabb törvényjavaslatok kerültek a ház asztalára, így a trónbeszédben jelzettekén kívül a többi között egy «obstruction»-bill, mely az agyonbeszélést volt megnehezítendő s mely minden várakozás elle-

nére nehézség nélkül keresztülcúszott, s végül a hírhedt vízvezetési javaslat, mely az összes londoni vízvezetékek 28.1 millió font sterlingárán történendő megvásárlására vonatkozott; s így sokan, kik a parlament közeli fölösztatása eshetőségének tekintetéből már a szükséges előkészületeket megtették volt, csalatkoztak, s miután a veszély nem látszott többé imminensnek, számos conservatív tekintély elutazott, az egyik Párisba, a másik Brüsszelbe, némelyek Maltába, sőt Egyiptomba, s még tovább. Márczius 2-án került tárgyalás alá az említett vízvezetési törvényjavaslat, s alig egy nappal később még a londoni kormánylapok is azt mondták, hogy e beadás igen időszerűtlen s a kormány részéről elkövetett szarvas hiba volt. A javaslatnak tárgyát képezte egy 19.2 millió fontra rugó tiszta nyereségnek megszerzése, néhány gazdag vízvezetési részvénytulajdonos javára, — az összes művek eredetien 8.85 millió font sterlingbe kerültek, — egyidejűleg a fogyasztók vállaira megfelelő állandó adóteher nehezédvén. Nyílt titok volt, hogy egyesek az említett részvényesek közül, s pedig a leggazdagabbak, készeknek nyilatkoztak a választásoknál tetemes pénz-áldozatot hozni, ha erre föl fognának szólíttatni. A tőzsdén roppant élénkség uralkodott, a megváltandó vízvezetési részvények nyolczvan százalékkal emelkedtek, s így az alsóbb osztályokból is egy-kettőnek hasznára vált a kormány e rendszabálya. A tervezett eljárást azonban még gyűlöletesebbé, még gyalázatosabbá tette azon körülmény, hogy a főnforgó szerződés értelmében, «a felszámolás befejeztéig,» egy a kormány által kinevezendő huszonkét tagú felügyelő bizottságnak kellett volna felállíttatni, egy elnökkel, 2000 font sterling, két alelnökkel, egyenként 1800 font sterling évi fizetéssel; a többi bizottsági tagokról hasonlóan volt gondoskodva. Ezen fölül az eddigi igazgatóságnak, «a felszámolás költségei fejében», 206,000 font sterling összeg végkielégítés gyanánt átengedetett volna, s a társulati mérnökök, hivatalnokok stb. ugyancsak az adófizetők rovására, 2000—725 font sterlingig terjedő évi nyugdíjjal láttattak volna el. Általános volt a megbotráncozás az egész országban a corruptio ily arczátlan föllépése fölött, s még a conservatív lapok is a szándékolt remuneratiók ellenében emlegették az országos deficitet, az óriási adóterhet s azon érzékeny veszteségeket, melyek kisebb-nagyobb mértékben majd mindenkit sújtottak az utolsó válság

idején, mely oly mérvű volt, hogy Dél- és Észak-Angolországból, Skócia és Írországból a munkás osztályt s általában a szegényebb népet, Amerikába, Ausztráliába stb. kivándorolni kényszerítette. Az indítványnak heves ellenzése meghökkentette Mr. Cross-t, a belügyminisztert, s arra bírta, hogy alkudozásokba bocsátkozzék a vízvezetési társulatok igazgatóságaival, oly czélból, hogy a szerződés legbotrányosabb részeinek módosítását kieszközölje; de ezek makacsul ragaszkodtak «írásukhoz», s természetesen inkább magán érdekeiket tartották szem előtt, mint a kormány gondjait. Hat nap telt el, s az általános izgultság nem csillapult. Lord Beaconsfield egyszerre összehívta a minisztertanácsot rögtöni tanácskozás végett. A miniszterek a Westminster palotából siettek a tanácsba; s másfél óra múlva visszatérve, barátaik nagy meglepetésére, azon értesítéssel jöttek, hogy a parlament márczius 24-én föl fog oszlatni. A képviselők a váratlan hírre tömegesen odatódultak az országház távirdahivatalába; s egyszerre oly sürgős-forgás támadt, mint a tőzsdén, valami sensationális esemény után. Mindenki igyekezett mielőbb értesíteni korterseit, összeköttetésbe lépni kerületének választási bizottságával, barátaival, jóakaróival, s különösen azon bankárjával, kinek a választási agitáció költségeire szükséges összegeket kellett számára készen tartani. A ki csak tehette, még az nap kerületébe utazott. A Westminster palota csakhamar kiürült, s a még letárgyalandó törvényjavaslatok, mint például a költségvetés, s még egynehány, rohamosan elintéztettek.

Másnap megjelent a lapokban lord Beaconsfield levele, melyet Marlborough herczeghez, az ír alkirályhoz intézett, s mely a kormány választási programjának tekinthető. E levélben majd kizáróan Írországgal foglalkozott, és a legélesebb hangon nyilatkozott az ír állapotokról. «A veszély, mely az írek reszéről fenyeget, alig csekélyebb, mint éhség s döghalál, mert van egy párt Írországbán, mely az alkotmányos köteleket, mely azt Nagy-Britanniához csatolja, szét akarja tépni, s céljául tűzte ki az egyesült királyság fölbomlását; e század folyamában Európa még alig állott oly politikai válság előtt, a minőtől most tarthatni, ha Angolország nem érvényesíti szavát, s csakis azon felsőségnek (ascendancy), melyet sikerült magának kivívnia az európai areopágban, föntartásától függ a béke fönntartása is.» Így hangzott e nevezetes enunciatió legfonto-

sabb phrasisa. A ki olvasta, csodálkozva kérdé, hát még nem szűnt meg az ir mozgalom? — mely tényleg szünőfélben volt. De sokkal inkább feltűnt a választóknak lord Beaconsfield hallgatása a belügyi reformokról. Kérdék maguktól: hát nem szándékozik a nemes lord egyáltalán semmi reformot életbeléptetni? nem tudja-e, vagy nem akarja tudni, hogy az egész ország óhajtja a fönnálló földbirtok-viszonyokra vonatkozó törvények megváltoztatását, hogy ez a legégetőbb valamennyi napirenden lévő politikai kérdés közt, s hogy ennek megoldásától várják a viszonyok általános javulását, ehhez fűzi az ország nagy része reményeit? Nincs megjegyzése a pénzügyi állapotokra, nem találja czélszerűnek megemlékezni, a még mindig uralkodó kereskedelmi válságról; nem érinti a megyék választói censusának megszüntetését, s még kilátásba sem helyezi az oly gyakran sürgetett, a községi és megyei közigazgatást szabályozó törvények javítását? — A kormány legjobb barátai aggodalmasan rázták fejöket; de a londoni conservatív clubbokban még mindig teljes biztosságot színeltek; s miután a külhatalmaknak a St. James udvarnál meghatalmazott miniszterei, csak ezeket látogatták, csak a kormánylapokat olvasták, s a többiekkel, mint «radikális» lapokkal, egyáltalán nem foglalkoztak, megbízóiknak küldött értesítéseikben kivétel nélkül oda nyilatkoztak, hogy a miniszterium győzelme biztos; s ez volt oka a continentális kormányok óriási meglepetésének, midőn az egészen ellenkező eredmény bekövetkezett.

A conservatívek oly gyorsan szervezkedtek, a mint a körülmények megengedték; de messze hátramaradtak a liberálisok és radikálisok mögött, kik a southwarki vereségből okúlva, megegyeztek, hogy a közös ellenféllel szemben, egymást öszintén támogatni fogják. Gladstone ismét Midlothianba ment, Parnellsietve visszajött Amerikából, és Chamberlains Mundella, radikális képviselők, rögtön megkísérlettek a «Caucus»-t, melyet Amerikából importáltak Angolországba. Tudjuk, hogy mit jelent egy választási küzdelem az Oceánon túl, s mily művészien szokták azt ottan szervezni. Minden négy évben elnökválasztás van; de az előkészületeket már két évvel előbb kezdik. Úgy a «republikánusok», mint a «demokraták», Amerikának e két nagy pártja, már nehány hónappal a választás napja előtt, országos gyülekezeteket (national convention) rendeznek, — az

egyiket Chicagóban, a másikat Cincinatiban, melyeken az egész pártot kötelező jelöltség megállapíttatik. E pártgyűlésre a pártok az egyes államok szerint választott delegatusokat küldenek, s ez utóbbiak választását, a helyi bizottságok eszközlik, melyek nem csak a választási ügyekkel foglalkoznak, hanem, a mint megalakulnak, a választók fölött valóságos terrorismust gyakorolnak. E fokozatos választási rendszert, mely hasonlít a különböző minőségű lisztnek háromszoros szitálásához, úgy hogy végre csak a legszebb liszt marad a finom hálózatu szitában, nevezik «Caucus»-nak. Midőn Chamberlain e rendszert Angolországba behozta, a leghevesebben ellenezték. Előkelő whigek, mint például Göschen, kijelentették, hogy annak soha sem vetik magokat alá, mivel a választók szabad elhatározását lehetetlenné teszi s az ilyféle «mandatum imperativum» az alkotmányossággal ellenkezik. Egyébiránt nem is úgy szervezték a Caucust Angolországban, mint Amerikában fönnáll. Nem egy személy, hanem hatszáz ötvenkét képviselő választásáról lévén szó, csak a nagy városokban, hol könnyen szétszóródnak a szavazatok, és sok, a parlamentararis szokásokkal, kivált a titkos szavazással kevésbé ismerős munkás s általában a kevésbé művelt osztályok ezrei vesznek részt a választásokban, volt szükséges egy erős pártszervezet, mely erélyesen működjék a párt érdekében s a választót és a jelöltet kellően támogassa, a mennyiben azok támogatásra szorúlnak. A legnagyobb ilyenmű szervezetek voltak a liverpooli kilenczszáz, a birminghami négyszáz, s a southwarki kétszáz tagú bizottságok, — s ilyen legalább száz emberből álló bizottságok minden nagyobb városi kerületben voltak. Ezeknek föladata volt az agitatoria és pártszervezésre vonatkozó összes ügyek intézése. Ők jelölték ki az egyes kerületekben legalkalmasabb jelölteket, — mindig olyanokat ajánlva, kiknek kevés ellenségek és sok jó barátjuk volt; e jelölteket utasították, hogy mit kell a népgyűléseken mondaniok, tudniillik a helyi érdekek és czélok szerint, azon helyes fölfogásból indulva ki, hogy az egyes választókat mindig specialis egyéni érdekeik vezetik s habár szívesen hallanak beszélni a magasabb politikáról, az csak akkor bír érdekekkel reájok, ha kapcsolatba hozatik oly tárgygyal, mely közelebbről érinti érdekeiket, s kedvencz nézeteikkel összefügg; végre ők fogadták föl a kellő számú korteseket (canvasser), kiknek föladata a választókat

egyenként megnyerni, s a döntő pillanatban rájuk felügynelni s vigyázni, ne hogy tévesen találják végezni a «nagy» munkát, mely abból áll, hogy a szavazásnál egy nyomtatott név melle egy kis keresztet jegyeznek; ezen kívül végeztek a választó bizottságok rendes munkáját, szerkesztették a fölhívásokat és körleveleket, megrendelték a kocsikat stb. E «Caucus»-on kívül, melyet hatvanhét kerületben szerveztek, már régen főnnállottak egyes nagy egyletek, melyek a választási agitációra igen alkalmasoknak látszottak; így a különféle szabadkőműves páholyok, mint a «Lodge of Good Templars», «Odd Fellows» című, s más ily szövetségek, melyek több százezer tagot számláltak; a «Working-men-associations» és «Trade-Unions» — vagyis munkás-egyletek; a liberalis és radikális clubbok; a «Liberation Society», melynek célja a skót és angol uralkodó egyházak megszüntetése; a «National Reform Union»; a «Nonconformist League», — szintén ellene az uralkodó egyháznak stb., stb., — mind többé-kevésbé liberalis vagy radikális egyletek, vagy legalább a conservatív érdekek ellenei. Ehhez jött még az említett «Farmers Alliance», mely a megyékben ugyanazon szolgálatokat tette, mint a «Caucus» s az egyletek a városokban.

E hatalmas szervezettel szemben a toryk csak néhány pénzzel gazdagon ellátott választó bizottság fölött rendelkeztek Londonban s néhány nagyobb városban; azon kívül teljes odaadással támogatták a kormányt az uralkodó egyház papjai, s hatalmas és fáradhatatlan szövetségesei voltak a serfözök és koresmárosok (publicans), mely utóbbiak szintén egy az egész országban nagy befolyással bíró szövetséget képeznek. Az utolsó parlamentben nem kevesebb, mint huszonhárom ilyen serföző s szeszgyártó ült, kik közül mindegyik egy-egy híres amerikai petroleumherczeggel, vagy bányakirálylyal fölért. Ezek, úgy mint közvetítőik, a koresmárosok, alapos okoknál fogva félhettek attól, hogy a liberalis kormány, «szabad üzletöket» meg fogja szorítani, s ezért ernyedetlen buzgósággal működtek a fennállt kormány érdekében, oly buzgalommal, mely a sörmérő keblét is tetterre hevíti, ha saját érdeke forog szóban; s egy-egy koresma fölért egy jól szervezett bizottsági irodával. Ez volt a két tábor képe a csata előestéjén. A legelenkebb izgatás épen a húsvéti ünnepek előtt folyt, midőn sok plébánosnak más dolga volt, s a szent ügyért nem fáradhatott.

A munkások ellenben sokkal kevésbé voltak elfoglalva; s ép ezért a választásokban sokkal nagyobb számban vettek részt, mint eddig. Még a választások kezdete előtt feltűnést idézett elő, hogy a liberálisok és radikálisok ott is fölléptették jelöltjeiket, hol az általánosan elterjedt vélemény szerint semmi esetre sem győzhettek, tudniillik a vidéken, a megyei kerületekben. Föltűnt az is, hogy elég ügyesen keresztülvitték, hogy azon kerületekben, hol győzelmök biztos volt, korábban történjenek a választások, nyilván, hogy «a siker által új sikert arassanak», mint az angol példabeszéd mondja. Elérkezett az első választási határnap; s ez egy napon az ellenzék tizenhat kerületet nyert a conservativektől; a következő napon az egyesült ellenzéki pártok még szerencsésebbek voltak, s ez így ment napról-napra, míg a választások befejeztettek, a városokban úgy mint a vidéken. A szabadelvűek iránti lelkesedés, mint egy óriási ár hullámmzott az országban, mindent elragadva, mi útjába akadt. Ha a conservativek bukásáról hallott az ember, azt hitte volna, hogy a York-ház családfáját olvassa, mely III. Eduard utódaira vonatkozóan épületesen elmondja, hogy: «Earl of Warwick, lefejeztetett 1499; Salisbury grófné, lefejeztetett 1541; John de la Pole, elesett 1477; Richard de la Pole, elesett 1525;» stb., stb., — míg a liberálisok választási tudósításai Moltke győzelmi bulletinjeihez hasonlítottak. A «Caucus» jelöltjeiből hatvanhat megválasztatott, Mr. Chamberlain kimutatása szerint: a «Farmers Alliance» hatvanhárom jelöltje közül negyvenkettő kapott helyet a parlamentben; Gladstonet először Leedsben választották meg, 11,000 szótöbbséggel, s rövid idővel utána Midlothianban is, a «méész» Buccleugh ellen, valamint két «Baby»-jét (fiat) is, más kerületekben. A leggazdagabb serfözök, vasúti királyok, s hatalmas földesurak «künn maradtak a sötétben», mint az angolok oly jellemzően mondják, s helyettök hirlapírók és tanárok, bérlők és iparosok, de leginkább az előbb számosan képviselt nyugalmazott tisztek helyett jogászok kerültek az alsóházba. A radikális elemekből álló alsó-, és a középosztályok kiűzték a felsőbbeket meleg fészkeikből; a munka lépett a vagyon, az intelligencia a rang és cím helyébe, legalább a mi a befolyást az alsóházban illeti. Ismét sikerült egy jelentékeny és messze kiható forradalmat békés eszközökkel keresztülvinni, — mert az utolsó választásoknak, legalább a nép föl-

fogása szerint, főeredménye a fennálló földbirtokviszonyok gyökeres reformja leendő; ezért, s nem a görögök vagy bolgárok fölszabadításáért küzdött a nép. A «Farmers Alliance» s a «Caucus», diadalmaskodtak a földesurak, plutocraták és serfözők coalitiója fölött.

Ez volt az angol ellenzék organisatiójának bámulatos eredménye; megmutatta, miként kell cselekedni politikai ellenzéknek, mely e névre érdemes; miként kell, mindig a végezélt tartva szem előtt, itt az érdekek collisióját elsimítva, ott kicsinyes tekinteteket mellőzve, az egyes kisebb ellenzéki fractiókat egyesíteni, szervezni, s végre minden, bármily csekély eszköznek, melylyel a népre hatni lehet, figyelembe vételével, az organisatió mesterségét művészetté emelve, a döntő pillanatban, nagyszabású actióval halomra dönteni egy a siker minden eszközeivel dúsan rendelkező, hatalmas uralkodó pártot, s így elérni oly eredményt, — mit várni s remélni alig lehetett. Az angol ellenzéki mozgalom megmutatta még, hogy nem elég, ha az ellenzék nem egyéb — mint puszta ellenzék. A parlamentáris rendszer monarchikus államban, lényegében az alkotmányos hatalom egyes tényezői közt létrejött conventión alapul, s ha e tényezők bármelyike nem működik úgy, a mint kell, elvész a természetes egyensúly, úgy, mint ha a légáramlatok hosszabb ideig csak egy irányban haladnak, s nincs ellenáramlat, mely az esetleg amazok által elhintett vészthozó csírákat elsöpörje. Az, ki időszerint a hatalom polczán ül, természetesen igyekszik ezt lehetően kiterjeszteni; alkotmányos államban, úgy tartják, a hatalom e túlkapásainak ellenőrzésére az országgyűlés s különösen az ellenzék van hivatva. De ha az utóbbi nem működik megfelelően, — és nem működhetik megfelelően, ha nincs kellően szervezve, — hatása az egész állami organismusra olyan, mint a rossz kovászá a kenyérnél: ha rossz a kovász, keletlen lesz a kenyér. Jobb ha nincs ellenzék, semhogy szervezetlen legyen; mert minden ellenzék híján a kormány annyira elhatalmasodik, hogy ezáltal önként fölidézi a reactiót a nép körében, mely helyreállítja a szükséges ellensúlyt; sőt jobb lehet az absolutistikus rendszer az oly alkotmányos rendszernél, melyben az ellenzék nem hatalom. Egy alkotmányos monarchiában is az államfő a hatalom birtokában hamar elfeledi, hogy a népnek folyton új meg új szükségei s óhajai vannak, s hogy annak

mindig új meg új rétegei törnek fölfelé ; hogy a nép avval mit ma elért, holnap talán már nem lehet megelégedve. A kormány is hamar elfeledi s rendesen el is szokta feledni, hogy a hatalomnak csak ideiglenes bizományosa, s ez azért ruháztatott reá, hogy az egész nemzet javára fordítsa. Az uralkodó többség pedig, mely rendesen hosszú s kemény küzdelem árán jutott a kormányra, diadalát ki akarja aknázni, s csak ritkán tudja, hol kell megállapodnia ; a kormány és pártja között oly viszony áll be, mint férj és feleség között, — elnéznek egymásnak mindent, csakhogy mások előtt botlásaik titokban maradjanak. A többség elnézése következtében folyton növekszik a kormány hatalma ; míg emez, gyakran jobb belátása, sőt akarata ellenére, kénytelen leplezni egyes híveinek hibáit. Ily körülmények közt születik s terjed a corruptió, és föllépése már annak jele, hogy az ellenzék nem teljesítette kellően ellenőri tisztét, s ez esetben első sorban nem a kormány és pártja, hanem az ellenzék hibás. Ha pedig az ellenzék nemcsak arra szorítkozik, hogy ellenőrzi a kormányt; hanem önálló, korszerű elvek alapján, kellően szervezett, nagyszabású izgatás által, mint Angolországban e század folyamában már háromszor történt, egy megdönthetetlennek látszó kormányt lezudit magas talapzatáról, úgy hogy a talapzat maga is megrendül : a hatás oly jótékony, mint a zivatar hatása, mely egy tikkasztó nyári napon meghűti s tisztítja a levegőt. A korona arra hivatik fel, hogy ne fordítsa el figyelmét a nemzettől, melyről talán azt véli, hogy örök időkre ki van elégítve ; más nemzetek, melyeknél talán már új társadalmi osztályok bírják a politikai hatalmat, figyelmesek lesznek az illető ország viszonyainak új alakulására ; s ily politikai forgószél legnagyobb jelentőséggel bír magára a népre, — mert a hit a kormányok mindenhatóságában megszűnván, megismeri saját erejét, s abban bízni tanul.

Azonban ha az ellenzék sűrűn használná az izgatás nagyszabású eszközét, nemcsak elkoptatná e fontos eszközt, hanem ennek a nemzet életére ép oly hatása volna, mintha a természetben folytonos vihar dühöngene. Az angol alkotmányos történelem a legjobb példát nyújtja, hogy mily politikai viszonyok beálltával szabad e heroikus szerhez folyamodni. Midőn valamely nagy nemzeti mozgalomra, — mely egy nép életében korszakot alkotott, hosszú szünet következik ; a körülmények

kedvezése következtében a kormány hatalma annyira emelkedett, hogy a parlamentaris ellenzék magában véve nem elégséges többé annak ellensúlyozására, és nem képes akadályozni, egyfelől a corruptió, másfelől a politikai indifferentismus terjedését; az uralkodó párt a hatalomhoz ragaszkodva s azt mentől hosszabb ideig megtartandó, egy erélyes ember «erős kezében» összpontosítja a hatalom gyakorlatát, s így az uralkodó királyon kívül, egy alkirály bizománysává lesz minden hatalomnak; midőn új társadalmi rétegek képződtek, melyek még sem a törvényhozó testületben, sem a társadalomban képviselve nincsenek, — mely utóbbi, természetesen, míg lehet, mindig exclusiv, s féltékenyen őrzi az önkényszabta korlátokat, melyek az alsóbb rétegektől elválasztják; de az új rétegek már mozogni kezdenek, s hol a sajtóban, hol a nép körében, fölemelik szavokat, s csak vezérre várnak, ki elég gyakorlattal s tehetséggel bír a mozgalom megindítására; midőn a társadalomban számot nem tevő osztályokban, nagy mérvű inség s nyomor uralkodik, s az állapotok oly tűrhetetlenek, hogy önként belátja, habár be nem vallja is, mindenki, az uralkodó rendszer változásának szükségét; s így a társadalom kész valamely nagy, mentő elvnek, — az alkotmányos reformnak, az anyagi jólét emelését célzó terveknek, a közigazgatás, törvénykezés stb. javításának — fölkarolására és befogadására; s a kellő időben van egy férfiú az országban, akár az eddig uralkodó körökben, akár a nép között, ki lehetőségét egy ily elv keresztülvitelére szenteli, s kinek szelleme legalább is fölér azon férfiakéval, kik az ország ügyeit intézik: akkor az ellenzék legerősebb eszköze, az izgatás, jogosult, a győzelem biztos. Nem kell egyéb, mint egy kis szervezés, hogy a népet vezetni lehessen; hogy az tudja, mit cselekedjék, — mert a cselekvésre való akaratnak már meg kell lenni a népben. De ha az idő még nem érkezett el, ha nem általános a helyzet nyomasztó voltának érzete, hanem csak egyes osztályokra nehezedik; ha nem létezik valamely szükséges és mentő panaceának általán elismert elv; vagy ha hiányzik a vezér, ki nem a hatalomért, hanem az elvért küzd: a legjobb szervezéssel sem lehet az ellenzéknek diadalra kilátása, mert az uralkodó párt ép oly kitünően szervezkedhetik, s mindenki, a ki arra számít, hogy része lesz a koncban, támogatni fogja.

Az angol ellenzéket tehát nemcsak a kitünő szervezés

segítette, a kormányra. Az országban a gazdasági és kereskedelmi válság okozta inség uralkodott, — meg volt tehát az alkalmas pillanat; az agrar-kérdés égetővé válván, meg volt az elv; s végre akadt egy férfiú, ki tehetségben megmérkőzhetett az uralkodó államférfival, erélyben felülmúlta, sőt azon előnnyel bírt fölötte, hogy ismerte a nép sürgős szükségait és óhajait, melyről a hatalom polczán ülők megfeledkeztek s nem akartak tudni semmit. — Ott, hol, mint Angliában, ez előfeltételek a győzelemre megvannak, bátran kezdeményezhet az ellenzék nagyszabású izgatást, s győzni fog; a hol hiányoznak, mint más ilyféle mozgalom meg hiatusulása mutatja, ott a győzelemre nincs kilátás, s jobb ha végzi továbbra is nyugodt lelkiismerettel könnyű ellenőrzési tiszttét. De ha már elérkezett az alkalmas pillanat, s valamely nagy elv viszhangzik száz-
ezrek ajakán: alig fog hiányozni a férfiú is, ki a kor kívánalmait megérti, mint nem hiányzott Angolországának Brougham vagy Cobden, a békés forradalom keresztülvitelére — Angolország újra-szervezésére.

FREI GYULA.

A MALOM OSTROMA.

Beszély.

I.

Merlier apó malma egy szép nyári estén ünnepélyes fényben úszott. — Az udvaron három hosszú asztal várakozott a vendégekre. Mindenki tudta, hogy e napon ünnepelik Merlier apó leányának, Francziskának, eljegyzését Domokossal, ki restség hírében állott, de oly szép legény volt, hogy három merföldnyi területben minden asszony csak ő érte sóhajtozott.

A malomnak igen vidám kinézése volt; Rocreuse közepében feküdt, épen ott, hol az országút elkanyarodik. A falunak csak egy utcája van, két sor rozzant házikó az egész; de a kanyarúlatnál kiszélesednek a rétek, s a Mosel folyó mentében meredező magas fák pompás árnyékot vetnek a völgyre. — Egész Lotharingiában nincs kedvesebb tájkép. Jobbról és balról sűrű erdőségek fekszenek, százados sudarak emelkednek a lejtőn, s az egész láthatár, mint egy zöld tenger bontakozik ki előttünk; délről pedig az eleven sövénynyel kerített dűlők végtelen soraiból álló csodás termékenységsű síkság terül el. De legbájosabbá Rocreuse-t az enyhe levegő teszi, mely még a juliusi és augusztusi hőségben is megtartja üdeségét. A Mosel a ganyri hegyekről rohan alá s locsogó habjai az árnyas erdők hűs levegőjét hozzák magokkal. — De nem egyedül ennek köszönhetni a lég üdeségét: mindenfelé patakok zuhognak az erdőben, források fakadnak lábaink alatt, csermely csörgedez a száraz falevelek között, a keskeny hegyi úton haladva,

fölhangzik hozzánk a föld alatti tavak tompa moraja, a mint itt-ott áttörik a börtönüket képező földréteget s minden nyílást fölhasználva, kitörnek a sziklahasadékon, a fák gyökerei között s elterülnek a mohkéreg földte fensíkon. — E vizek locsogása, csörgedezése és zuhogása a madarak dalát is elnyomja zajával. Egy tündérkertben képzei az ember magát, hol mindenütt vízesésekkel találkozik.

A völgyben a rétek oly buján zöldelnek, mintha vízbe lennének mártva. Az óriás gesztenyefák fekete árnyaikkal borítják be az ösvényeket és hosszú sorban meredező jegenyefák szegélyzik a legelőket. — E folytonosan öntözött földeken a fű óriás arányokban növekszik. — Délben, midőn a nap függélyesen áll, a növényzet aludni látszik a hőségben s az árnyas lombok között hűs szellő lengedez.

Merlier apó malma e kies zug környékét vidította örökös tik-tak-jával. Az ódon épület félig a Moselre feküdt, mely e helyen tiszta tóvá kerekedik. A zsilipről néhány méter magasságból hullott a víz a kerékre, mely recsegve-ropogva végezte napi munkáját, mint egy köhécseelő, aszkóros vén cseléd. Hiában tanácsolták Merlier apónak, hogy újjal cserélje föl; az új kerék — mondá — röstebb lenne és nem tudná annyira kötelességét; foltozgatta tehát a régit mindennel, a mi keze ügyébe akadt: hordódongákkal, ócska vasakkal, pléhdarabokkal. — A kerék mohosodott és fűvel benőtt küllőivel még vígabban forgott. A reá hulló ezüsthullámok gyöngyzáporral borították be a különös alkotmányt.

A malomnak vizen ülő része úgy nézett ki, mint egy félig elmerült vízözön előtti bárka. A lakás egy része czölöpökön épült. A víz a padolat alatt rohant el, melyen itt-ott nyílások voltak. — E padozat alatt jóízű angolnák és óriás rákok tanyáztak. A vízesésen alól a tó tiszta volt, mint a tükör, s midőn a kerékről leomló habok föl nem zavarták, egész csapat kövér halat lehetett látni fenekén. — Egy rozszant lépcső vezett le a folyóba, s mellette egy czölöphöz kötött csolnak ringott a hullámokon. Az apró, egyenetlen ablakok ódon kifejezést adtak az épületnek, melyet a kúszónövények csaknem egészen elborítottak. Az átutazó hölgyek csaknem kivétel nélkül megörökítették Merlier apó malmát.

Az országút felől erősebb kinézése volt a háznak. Nagy kőkapu nyílt az udvarra, melyen jobbra és balra istállók és

félszerek állottak. A kút melletti óriás szilfa az egész udvart beborította árnyékával.

Merlier apó húsz év óta bírja volt a községnek. Tiszteletben tartották szorgalma által szerzett vagyonáért, melyet körülbelül nyolczvanezer frankra becsültek. Midőn Guillard Magdolnát a malommal együtt elvette, alig volt két tenyerén kívül egyéb vagyona. De Merlier oly jól gazdálkodott, hogy Magdolna soha sem bánta meg választását. Ez elbeszélés idejében a feleség már jobb létre szenderült, s az öreg molnár özvegyen maradt egyetlen leányával. Kétség kívül nyugalomba vonúlhatott volna már s pihentethette volna a malomkereket: de így halálra únta volna magát s nagyon csöndesnek találta volna a házat. Folytonosan dolgozott tehát, mert kedvét lelte benne. Az öreg Merlier külsőleg csöndes, hallgatag aggastyán volt, ki soha sem nevetett, de bensőleg még sem volt mogorva. Bírónak választották vagyonáért, s mert igen jól állott neki, midőn a házasulandókat összeadta.

Franziska most töltötte be tizennyolczadik évét. Nem tartozott a környék legszebbjei közé, de azért elég csinos volt. Fekete haja, kőkény szemei jól állottak piros arczához és örökké nevető ajkaihoz. Orczáin két kis gödröcske árulta el mosolyát, s ezen felül szép nyílt homloka volt. Atyjának hosszas hallgatása és szótalansága már fiatalon komolylyá tették őt, s azért, ha nevetett, ezt csak azért tette, hogy másoknak kedvére legyen.

Természetesen az egész környék udvarolt neki, inkább tallérai, mint szépségeért, s végre is oly választást tett, hogy az egész megye megbotránkozott rajta. — A Mosel túlsó partján lakott egy Pemquer Domokos nevű fiatal ember, ki nem ide való születésű volt. Mintegy tíz év előtt Belgiumból jött ide, hogy átvegye nagybátyja utáni örökségét, mely egy kis darab földből állott, éppen a malom átellenében. Azt mondá, hogy eladja e jószágot s visszatér hazájába, de annyira megtetszett neki a vidék, hogy végleg letelepedett. Mivelte földjét, főzelékeket termesztett s ebből tartotta fönny magát. Azután halászott, vadászott; több ízben összekocczanásai voltak az erdőkerülőkkel. E szabad életmód, melynek forrásait a parasztok megérteni nem tudták, utóvégre is rossz hírbe hozta őt. Általában vadorzónak tartották. Annyi igaz, hogy rest volt, mert gyakran meglepték őt, midőn a szorgos dolog-időben, a

fübe heveredve aludt. Viskója sem úgy nézett ki, mint más becsületes emberek házai. A vén asszonyok azt beszélték, hogy boszorkányokkal czimborál. De a fiatal leányok gyakran pártjára keltek, mert szép sugár növésű volt, mint egy jegegyefa, arczbőre fehér, haja és szakála pedig egészen szőke volt. — Így egy szép reggelen Francziska kijelentette atyjának, hogy Domokost szereti, és soha sem fog máshoz menni nőül.

E hír villámcsapásként süjtotta Merlier apót. Szokása szerint hallgatott, s arcza elárulta a belső tusakodást; de benső kedélyessége nem ragyogott szemeiben. Egy hétig duzzogtak; Francziska is komoly lett. Az öreg Merlier apó leginkább azon töprenkedett, hogy mi módon ígézhetette meg leányát ez az ördögadta vadorzó. Domokos soha sem jött a malomba. A molnár többször lesben állott s észrevette az imádót a Mosel túlsó partján, midőn alvást színlelve a fűben hevert. Francziska ablakai épen oda nyíltak. A dolog világos lett, nyilván a malom kerekein keresztül kacsintgattak egymásra.

Ismét eltelt nyolcz nap. Francziska napról napra komolyabb lett. Merlier apó még mindig hallgatott. Végre egy este maga hozta el Domokost. Francziska épen a vacsorához terített. Legkevesbbé sem látszott meglepettnek; mindössze is egy terítékkal többet tett az asztalra; de a gödröcskék ismét visszatértek arczára. Másnap reggel Merlier apó fölkereste Domokost viskójában. Zárt ajtók mögött három óráig beszélgettek együtt. Soha sem tudta meg senki, miről értekezhetek. Annyi bizonyos, hogy Merlier apó már a búcsúzásakor fiának szólitotta Domokost.

A hír föllármázta Rocreuse lakóit. Az asszonyok kiállottak a kapuba, s órahosszant Merlier apót szapulták, ki elég bolond volt, egy akasztófa-virágot venni hajlékába. De ő föl sem vette. Talán saját házassága jutott eszébe. Neki sem volt egy árva garasa sem, midőn elvette Magdolnát és a malmot; azért mégis jó férj vált belőle. Különben Domokos hamar véget vetett a pletykának: úgy hozzálátott a munkának, hogy az egész falu elbámúlt rajta. A molnárlegényt épen besorozták, s Domokos semmi áron sem akarta megengedni, hogy mást fogadjanak helyette. Czipelte a zsákokat, taszította a targonczát s harcra kelt a vén kerékkel, midőn nem akart tovább forogni, szinte öröm volt nézni, úgy neki fogott a munkának. Merlier apó bajusza alatt mosolygott; büszke volt reá, hogy nem

csalódott emberében. Mi sem buzdítja annyira a fiatalokat, mint a szerelem.

E nagy sürgés-forgás közben Domokos és Francziska imádták egymást. Keveset beszéltek, de édes mosolylyal nézték egymást. Mindeddig Merlier apó egy szót sem szólt a házasságról; s mindketten tiszteletben tartották a hallgatást s várták az öreg elhatározását. Végre egy napon, julius hó közepe táján, három asztalt fölterített az udvarban a nagy szilfa alá, s meghívta barátait estére egy pohár borra. Midőn az udvar megtelt s mindenki helyet foglalt, Merlier apó fölállott, magasra emelte poharát s így szólt:

— Annak öröme, hogy egy hó múlva, szent Lajos napján, Francziska férjhez megyen e kópéhoz! . . .

Nagyot ittak s mindnyájan örvendeztek. — De Merlier apó emeltebb hangon folytatá:

— Domokos, csókolod meg jegyesedet. Ez a dolog rendje.

Fülig pirulva összeölelkeztek, mire a hallgatóság vig kacajban tört ki. Ez aztán ünnep volt. Kiürítettek egy kis hordót. Végre csak a bizalmas barátok maradtak együtt, s csöndesen beszélgettek. A nap lement s szép csillagos ég borúlt reájok. Domokos és Francziska egymás mellett ültek egy lócán s hallgattak. Egy öreg paraszt fölemlítette, hogy a császár hadat üzent a poroszoknak. A falu legényeit már mind elvitték. Az este is csapatok vonultak keresztül. Úgy látszik, keményen fognak verekedni.

— Ej! — mondá a boldog ember önzésével Merlier apó — Domokos idegen, őt nem viszik el. S ha a poroszok ide jönnek, legalább kéznél lesz, hogy megvédje nejét.

Ez a gondolat, hogy a poroszok ide jöhetnének, sok tréfára adott alkalmat. Majd istenigazába megagyabugyalják őket, s azzal hamarosan vége lesz az egésznek.

— Oh! én már láttam őket, én már láttam őket — mondá tompa hangon az öreg paraszt.

Mély csönd állott be. — Azután még egyet ittak. Francziska és Domokos nem hallottak semmit; a lóca háta mögött szeretetteljesen megfogták egymás kezét s ez oly jól esett nekik, hogy sokáig így maradtak, révedező szemeiket az égbolton legeltetve.

Mily pompás langyos éjtszaka volt! A fehérló országot két oldalán csöndesen szunnyadozott a falu. A távolból csak

egy-egy korán ébredt kakas kukorikálása hallatszott. A rétekre sötét árnyéket vetettek a magasán fekvő erdők lombjai s a források és patakok csörgedezése úgy tűnt föl, mintha az elszenderült tájék tiszta lélekezése lenne. — A csendesen locsogó folyó ringatta a pihenő vén malomkereket, mely mint az álmában ugató házi eb, időközönként meg-megroppant, mintha önmagában beszélgetne. — Soha csöndesebb béke nem borúlt boldogabb tájára a természetnek.

II.

Egy hóval később, épen Lajos napjának előestéjén egész Rocreuse rémülésben volt. A poroszok megverték a császárt és gyors menetekben közeledtek a faluhoz. Az átvonuló csapatok egy hét óta csak rólok beszéltek: «Már Lormiereben vannak, már Novellesen is átjöttek!» A falu lakosai minden reggel aggodalmasan tekintgettek a hegyeket borító erdőségek felé; vajon mikor szállanak alá a poroszok? De azok csak nem jöttek, s ez még fokozta az ijedelmet. Már bizonyosra vették, hogy éjjel rohanják meg a falut s mindenkit ágyában fojtának meg.

Az előtte való éjjel, kevéssel napkelte előtt nagy láрма zavarta föl a szunnyadó polgárságot. Az asszonyok már térdreborúlva hányták magokra a keresztet, midőn az óvatosan kinyitott ablakokon keresztül megpillantották a vörös nadrágot. Egy század francia katona érkezett. A kapitány a községi bírót hívatta, s azután Merlier apó malmában szállásolta el magát.

A nap mosolyogva kelt föl; ma bizonyára meleg idő lesz. Az erdőségek lombkoronáit megaranyozták a ragyogó sugarak, a mélyebben fekvő rétek pedig sűrű fehér ködpárába borultak. A tiszta, csinos falu üde légben ébredt, s az egész tájék úgy nézett ki, mint egy harmatos virágcsokor. De e szép reggelt ki sem üdvözölte mosolylyal. Figyelemmel kísérték a kapitányt, a mint körüljárta a malmot, megvizsgálta a szomszéd házakat, s átment a Mosel túlsó partjára s onnan távesövével szemlélgette a vidéket; Merlier apó kísérte mindenütt és magyarázatokkal szolgált neki. Azután a kapitány öröket állított föl mindenüvé: a falak és fák mögé, árkok s mélyedésekbe. A csa-

pat zöme a malom udvarán tanyázott. Tehát csakugyan verekedni fognak? Merlier apót visszaérkeztek minden oldalról kérdésekkel ostromolták. Ő némán bölintott fejével. — Igen, verekedni fognak.

Domokos és Francziska mellette állottak az udvarban. Az öreg kiverte pipáját és így szólt:

— Oh! kedves gyermekeim, nem holnap lesz a ti lakadalmatok!

Domokos összeszorította ajkait, homlokán haragos felhő vonult át, s meredt szemekkel bámult a hegyek felé, mintha a poroszokat akarná megpillantani. Francziska halavány, komoly volt, jött-ment a katonák között s ellátta őket a szükségességekkel.

A kapitány jó kedvében volt. Megvizsgálta a malomnak a folyóra néző részeit, s most a kút mellett Merlier apóval beszélgetett.

— Ez valóságos erősség — mondá. — Nem adjuk föl a védelmet egész estig... A rablók elkéstek. Már itt kellene lenniök.

A molnár nem változtatta komoly arczkifejezését. Már lángolni látta malmát, de nem panaszkodott; belátta, hogy az úgy is hasztalan lenne, s csupán ennyit mondott:

— A csolnakot a kerék mögé kellene rejteni. Talán szükség lehet rá.

A kapitány kiosztotta rendeleteit. Szép magas, s mintegy negyven éves ember lehetett. — Domokos és Francziska látása örömet okozott neki; szinte feledni látszott a közelgő ütközetet. Szemeivel követte Francziskát; látszott, hogy gyönyörködik benne. Azután hirtelen Domokoshoz fordulva, így szólt:

— Hát ön nincs a hadseregnél?

— Idegen vagyok — válaszolt a fiatal ember.

A kapitánynak nem igen tetszett a nyilatkozat.

Francziska nézett és elmosolyodott. Domokos ezt észre véve folytatá:

— Idegen vagyok, de ötszáz lépésről ellövöm az almát... Nézze csak, vadászfegyverem ott van a háta mögött.

— Talán hasznát veheti — mondá a kapitány.

Francziska kissé reszketve közeledett. Domokos megragadta feléje nyújtott kezeit, s nem gondolva környezetével, gyöngéden megölelte őt. A kapitány újból mosolygott, de nem

szólt. Ülve maradt s kardját térdeire fektetve, gondolatokba merült.

Már tíz óra volt. A melegség kiállhatatlan kezdett lenni, s fullasztó lég nehezedett az emberre. Az udvarban a katonák a félszer árnyékába vonultak és falatozni kezdettek. A faluból semmi zaj sem hallatszott; az emberek eltorlaszolták kapukat. Csupán egy künn rekedt kutya vonított az országúton. A szomszédos erdő néma csöndjében egy kakuk dalolt. Azután újra elhallgatott minden.

Az így szunnyadó légmentes hirtelen egy lövés riasztotta föl. A kapitány fölugrott s a katonák letették a párologó tálnakat. Pár pillanat alatt mindannyian helyökön voltak; a tetőtől a küszöbig az egész malom el volt foglalva. A kapitány kiment az útra, jobbra-balra szétnézett, de mit sem látott. — Egy másik lövés hallatszott. A kapitány megfordulva, az erdőben két fa között egy vékony füstfelleget vett észre.

— A nyomorútlak az erdőben vannak — mormogá. — Észrevették, hogy itt vagyunk.

Erre a puskaropogás megkezdődött a francia és porosz katonák között. A golyók sivitottak a Mosel fölött, de egyik részen sem okoztak kárt. A poroszok rendetlenül tüzeltek, minden bokorból lövés jött; de az apró füstfellegeken kívül mit sem lehetett látni. Így tartott ez körülbelül két óráig. — A kapitány közömbös hangon dúdolgatott. Domokos és Francziska az udvarban maradtak, s egy alacsony fal fölött kándikáltak ki. Leginkább érdekelte őket egy kis katona, ki a vízparton egy rozzant bárka mellé volt állítva; hason csúszott, ki-kínézett és lőtt; majd ismét egy árokba siklott vissza, hogy fegyverét megtöltse. Mozdulatai oly ügyesek, ravaszok és különösök voltak, hogy valóban mulatság volt nézni. Bizonyosan észrevett egy poroszt, mert hirtelen fölállott, s vállhoz emelte fegyverét; de mielőtt löhetett volna, fölsikoltott, összerogyott és az árokba gurult. Szegény kis katona, mellébe kapta a lövést. Ez volt az első halott. Francziska ösztönszerűen megragadta Domokos kezét, s idegesen megszorította.

— Menjenek el innen, — mondá a kapitány. — A golyók éppen odáig járnak.

És csakugyan egy kis, rövid ideig tartó recszenés hangzott a vén szilfa lombjai között, s egy ágacska kalimpálva leesett.

De a fiatalokat leszegezte a jelenet félelmissége s nem mozdultak.

Az erdő szélén egy porosz katona hirtelen lefordult egy lombos fáról; estében a levegőben kapkodva, a földre zuhant. Azután újra csönd lett; a két halott szunnyadni látszott a napon. A puskaropogás megszűnt s csak a Mosel egyhangú locsogása hangzott föl a nagy csöndességben.

Merlier apó kérdően nézett a kapitányra: hát már vége van, s ennyi az egész?

— Most jönnek a nagy lövegek, — mondá a kapitány. — Távozzanak innen.

Alig fejezte be szavait, roppant dörgés reszketteté meg a levegőt. A szilfa koronája ledőlt, s levélzárpor borította el az udvart. A poroszok szerencsére magasan lőttek. — Domokos maga után vonszolta Francziskát; Merlier apó követte őket s utánok kiáltott:

— Menjetek a kis pinczébe, annak erős falai vannak. — De ők nem hallgattak reá; a nagy terembe mentek, hol egy szakasz katona várakozott csöndben; a betett ablaktáblák nyílásain keresztül lesték az ellenséget. A kapitány egyedül maradt az udvarban s egy fal mellett húzta meg magát, mi alatt az ellenség folytatta az ádáz tüzelést. A kívül elhelyezett katonák egyenkint csúsztak be a házba, s csak lépésről-lépésre adták föl a tért, az lévén a jelszó, hogy időt nyerjenek s ne mutassák magokat az ellenség előtt. Így telt el ismét egy óra. Egy őrmester jött be a házba, s jelentette, hogy már csak két-három ember van kívül; mire a kapitány óráját elővéve, így szólt:

— Két és fél órája . . . négy óráig kell tartanunk magunkat.

Bezáratta a nagy kaput és mindent elkészített az erélyes védelemre. Hirtelen megrohanásról nem lehetett tartani, mert a poroszok a Mosel túlsó partján voltak; volt ugyan egy híd, mintegy félmérföld távolságra, de ennek létezéséről a poroszoknak alig lehet tudomásuk, az átgázolást pedig nem igen fogják megkísérteni.

A fegyverropogás újból megszűnt. A malom kihaltnak látszott. Minden ablaktábla be volt zárva és semmi zaj sem hatolt ki belülről. A poroszok azonban lassankint elötünedeztek az erdő szélén. Vizsgálódva körütekintettek, s neki báto-

rodva előre hatoltak. A katonák a malomból célba vették őket, de a kapitány fölkiáltott:

— Ne löjjetek még . . . Hadd jöjjenek csak közelébb.

Nagyon óvatosan közeledtek, s bizalmatlan pillantásokkal méregették a malmot. Ez a csöndes, mogorva, vén épület, repkénynyel befutott falaival, nyugtalanította őket. Lassanként mégis közeledtek. Midőn mintegy ötven lépésre előre haladtak a réten, a kapitány vezényelt:

«Tüzelj!»

A sorlövést egyes elkésett golyók követték. Francziska reszketett az izgalomtól s akaratlanul is bedugta füleit. Domokos a katonák mögött kinézett s midőn a füst kissé szétoszlott, három porost vett észre a fűben elterülve. A többiek a fűz- és jegenyefák mögé ugrottak. Az ostrom újra megkezdődött.

A malmot egy óra lefolyása alatt rostává lőtték. A vén falakon úgy pattogott a golyó, mint a jégeső. Ha követ ért, hallani lehetett, midőn visszapattanva a vízbe hullott. Az erdőbe tompa zajjal repültek a golyók. A malomban elrejtett katonák kimélték a töltenyeket, s csak akkor lőttek, ha biztosan célolozhattak. A kapitány időről-időre órájára nézett.

— Nem álljuk ki négy óráig — mondá.

A roppant tüzeles időközönként megrázta a vén malmot. Egy ablaktábla a vízbe hullott; valóságos csipkévé lyukasztották. Egy matráczczal kellett kipótolni. Merlier apó minden pillanatban kitette magát a veszélynek, mert szüntelenül a malomkereket nézte, s annak minden egyes recsegése tördöfés volt szívének. Most már csakugyan bevégezte pályafutását, többé nem lehet megfoltozni. Domokos hiába kérte Francziskát, hogy vonuljon vissza; völegénye oldalán akart maradni, s egy tölgyfa-szekrény mögött húzta meg magát. Domokos még nem lőtt, mert a katonák egészen elfoglalták az ablakokat.

— Vigyázzatok! Vigyázzatok! — kiáltá hirtelen a kapitány.

Az erdőből egy egész csapat porosz tört elő. A malom viszhangzott a puskaropogástól. A másik ablaktábla is bezuhant s a nyíláson behatoltak a golyók. Két katona kidőlt a sorból. Az egyik meg sem mozdult többé, a másik vergődve rimáncodott, hogy adják meg neki a kegyelemdőfést, de nem hallgattak rá. A golyók egymás után repültek be a nyíláson;

mindenki igyekezett elfődni magát, hogy rejtekeből viszonzhassa a lövéseket. Egy harmadik katona is megsebesült, s egy asztal mellé lerogyva, szó nélkül adta ki lelkét. Francziska a halottak között megmeredt rémületében s székét eldobva a földre ült, hogy inkább biztosságban legyen. — A katonák minden matráczt előkerestek, s úgy, a hogy betömték a nyílásokat. A szoba megtelt butordarabokkal s tört fegyverekkel.

— Öt óra — mondá a kapitány. — Fiúk tartsátok magatokat . . . Most akarnak átkelni a folyón.

E pillanatban Francziska fölsikoltott. Egy visszapattant golyó homlokát horzsolta, s pár csöpp vér ömlött arczára. Domokos reá nézett, azután az ablakhoz közeledve, fölvette fegyverét és elsütötte az első lövést, s többé nem szűnt meg tüzelni. Töltött, lőtt a nélkül, hogy törődnék vele, mi történik körülötte; időről-időre mégis visszanézett Francziskára. Különben nem hirtelenkedett, hanem gondosan czélozott. A poroszok — a mint a kapitány előre megjósolta — a nyárfák között előre csúszva, megkísérték az átkelést, de alig hogy előbukkant egy-egy a fák mögül, Domokos golyójától találva azonnal fölbukott. A kapitány figyelemmel kísérte a játékot, s el volt ragadtatva. Szerencsét kívánt a fiatal embernek, azt mondván, hogy igen boldog lenne, ha sok ily lövő volna ezredében. Domokos nem hallotta őt. Egy golyó megsértette vállát, egy másik karjába furódott, de ő csak lőtt tovább.

Újra két katona esett el. Az átlukgatott matráczkok már nem fődőzték az ablaknyílásokat. Egy ágyúlövés megrázkódtatta a malmot. A helyzet már tarthatatlanná vált. De azért a kapitány újból ismételte:

— Fiúk, tartsátok magatokat . . . Még egy félóráig!

Most már csak a perczeket számllálta. Megigérte főnökeinek, hogy estig föltartóztatja az ellenséget, s egy perczet sem engedett a visszavonulásra kitűzött órából. Kedélye nem változott, mosolygott Francziskára, hogy megnyugtassa. Egy elesett katona fegyverét fölvette s maga is löni kezdett.

Már csak négy katona maradt a szobában. A poroszok tömegesen nyomultak a Mosel felé; nyilván való volt, hogy minden pillanatban átkelhetnek. A kapitány még most is vonakodott kiadni a visszavonulási parancsot, midőn egy örmester berohant és így szólt:

— Már az országúton vannak, hátulról kerülnek meg bennünket.

A poroszok bizonyosan megtalálták a hídát. A kapitány elővette óráját:

— Még öt percz — mondá. — Öt percz alatt nem érkezhetnek ide.

Végre hat órakor beleegyezett a visszavonulásba s embereivel egy kis ajtón egy utcácskára menekült. Itten egy árokba ugrottak, s csakhamar elérték a sauvali erdőt. A kapitány elmenetele előtt udvariasan köszöntötte Merlier apót s mentegette magát.

— Mulattassa őket — mondá. — Visszatérünk.

Domokos egyedül maradt a szobában. Ő nem hallott semmit, s nem értett semmit, csak lőtt tovább. Ő csak Francziskát védte. A katonák távozását észre sem vette. Célzott s minden lövésre leterítette emberét. Hirtelen nagy zaj támadt. A poroszok hátulról kerülve megrohanták az udvart. Ő még egy lövést tett, s azon pillanatban lepték meg, midőn még fegyvere füstölgött.

Négyen ragadták meg egyszerre. A többiek ismeretlen nyelven dühöngtek körülötte, s csaknem megfojtották. Francziska előrohant s esdekelve emelte föl kezeit. Ez alatt egy tiszt lépett be, s átvette a foglyot. Német nyelven néhány szót váltott katonáival, azután Domokos felé fordúlva, jó franczia kiejtéssel így szólt:

— Ön két óra múlva föbelövetik.

III.

A német főhadparancsnokság rendelete szerint minden oly franczia, ki fegyverrel kezében fogatott el, s a rendes hadsereghez nem tartozott, azonnal föbe lövetett. Még a szabad csapatok sem ismertettek el hadviselőeknek. A németek azért mutattak ily rettentő példákat a tűzhelyöket védő parasztoknak, hogy a népfölkelést megakadályozzák, mert ettől igen féltek.

A tiszt magas, szikár s mintegy ötven éves ember volt; röviden kikérdezte Domokost:

— Ide való ön?

— Nem. Belga vagyok.

— Miért fogott fegyvert? . . . Mindez nem tartozik önre.

Domokos nem felelt. A tiszt e pillanatban észrevette Francziskát, ki sebével homlokán s halotthalványan hallgatta beszédöket. Egymás után szemügyre vette a fiatalokat, s azután folytató:

— Nem tagadja, hogy lőtt?

— Lőttem, a mennyiszer csak tudtam, — válaszolt Domokos nyugodtan.

E vallomásra különben nem volt szükség, mert egészen fekete volt a puskaportól s válla sebéből csepegett a vér.

— Jól van, — mondá a tiszt. — Két óra múlva föbe lövtem.

Francziska nem sikoltott föl. Kétségbeesett mozdulattal esdeklőleg összetette kezeit. A tiszt észrevette e mozdulatot. A katonák egy szomszéd szobába vezették Domokost s szemmel tartották. A fiatal leány egy székre rogyott; nem tudott sirni, a kétségbeesés összeszorította torkát. A tiszt folyton figyelt reá, s végre így szólt:

— E fiú fivére önnek?

Nemet intett fejével s hallgatott. A tiszt folytató:

— Rég óta lakik e környéken?

Francziska igenlőleg intett.

— Így tehát jól ismeri a szomszédos erdőket?

A leány ezúttal válaszolt:

— Igen, uram, — mondá a meglepetés hangján.

A tiszt megfordult és a községi bíró után tudakozódott. Francziska fölállott, a remény halvány pírral borította arcát, s maga sietett atyját előhívni.

Merlier apó a tüzelés megszűnte után azonnal kiment, hogy a malomkereket megnézzé. Leányát imádta, Domokost is szerette, de a malomkerék sem utolsó helyet foglalt el szívében. Miután a fiatalok épen menekültek a küzdelemből, a kedves kerékre gondolt, mely bizonyára sokat szenvedhetett. Kihajolt a nagy tengelyre s szomorúan vizsgálta a sérüléseket. Midőn Francziska érte jött, már deszkadarabokkal foltozgatta a repedéseket.

— Apám, — mondá — hívatnak.

Azután sírásra fakadt, s elbeszélte neki, a mit hallott. Merlier apó vállát vont. Oh! nem szokták az embereket oly könnyen lelővöldözni. És nyugodt arczával visszatért a malomba. Midőn a tiszt lelmi szereket követelt tőle katonái szá-

mára, azt felelte, hogy Rocreuse lakosai nincsenek durvasághoz szokva és semmit sem kapnak tőlök, ha erőszakot alkalmaznak. Ő mindent magára vállal, de csak azon föltétellel, ha egyedül hagyják cselekedni.

A tisztet kezdetben bosszantotta e nyugodt hang, de ezután engedett az aggastyán rövid és határozott szavainak. Majd visszahívta a távozó öreget s azt kérde tőle:

— Hogy hívják ez erdőt itt átellenben?

— Ez a sauvali erdő.

— És meddig terjed?

A molnár mereven reá nézett.

— Nem tudom — felelé — és távozott.

Egy órával később a tiszt által követelt hadi sarcz pénz és élelmi szerekben az udvaron állott. Az éj közeledett s Francziska nyugtalanul kísérte a katonák mozdulatait. Nem távozott a szobától, hová Domokos zárva volt. Hét óra tájban lázas aggodalom szállta meg: a tiszt a fogoly szobájába lépett s ő tovább egy negyedóránál hallgatta beszélgetésöket. A tiszt egy pillanatra megjelent a küszöbön s német nyelven parancsokat osztott katonáinak; Francziska nem értette beszédét, de midőn tizenkét katona fegyveresen az udvar közepén sorakozni kezdett: halálos félelem vett rajta erőt, s azt hitte, hogy mindjárt meghal. Tehát el van végezve, az ítélet csakugyan végrehajtatik. A katonák mintegy tíz perczig állottak a sorban; Domokos hangja mindinkább emelkedett a börtönben. Végre a tiszt kijött s e szavakkal csapta be az ajtót:

— Jól van, gondolkozzék tehát . . . Holnap reggelig időt adok reá.

Azután egy mozdulattal elparancsolta a tizenkét katonát. Francziska eltompúlva bámult utánok. Merlier apó, ki pipájával szájában nézte e jelenetet, atyai gyöngédséggel közeledett felé és karját megfogva, szobájába vezette őt.

— Viseld magad csöndesen — mondá; — igyekezzél aludni . . . Holnap reggel majd megvállik, mi fog történni.

Ott hagyta őt, de óvatosságból reá zárta az ajtót. Elve volt, hogy az asszonyféle semmire sem alkalmas, s mindent elront, ha komoly dolgokba avatkozik. De Francziska nem feküdt le; sokáig ülve maradt ágyán s hallgatózott. A porosz katonák az udvaron táboroztak s vígan nevetgéltek, danoltak. Mintegy tizenegy óráig dorbézolhattak, mert a zaj egy pillanatra sem szűnt meg. A malomban is nehéz léptek zaja hang-

zott időközönként, bizonyosan az öröket váltották föl. De leginkább érdekelte őt az alatta levő szobából fölhangzó zaj. Több ízben lefeküdt a padozatra s úgy figyelt. Ide zárták Domokost. Sokáig hallotta egyhangú lépteit, s azután minden elcsendesült: bizonyára leült. Végre az egész ház elcsöndesült s Francziska halkán kinyitotta ablakát és kikönyökölt.

Kívül főséges éj volt. A hold az úszó fellegek mögül csak halványan világította meg a tájéket. A nagy fák megnyúlt árnyékai feketével szegélyezték a réteket, míg a fű a födetlen helyeken lágy zöld bársony színt öltött. De Francziska nem az éj titokzatos bájaiban gyönyörködött. Az öröket kereste, kiket a poroszok okvetetlenül a vízpartra állítottak. Világosan kivehette árnyékaikat, melyek végig feküdtek a folyón. A malom előtt, a víz túlsó oldalán egyetlen egy volt; egy nagy fűzfa mellett állott, s ábrándosan a hold felé fordította arcát. Magas, erőteljes alak volt.

Miután így kikutatta a helyzetet, visszatért és leült ágyára. Egy óráig maradt így, gondolataiba mélyen elmerülve. Azután ismét hallgatózott; az egész ház csendes volt. Visszatért az ablakhoz s kinézett; de a hold kibukkant a fellegek mögül, s a percz nem látszott előtte alkalmasnak, mert újból visszahúzódott. Végre elérkezettnek vélte az órát. Az éj egészen elsötétült; az átelteni ör nem volt kivehető. Egy ideig hallgatózott s végre elhatározta magát. Az ablak mellett egy vaslétra vonúlt föl a malomkeréktől a magtárig, de évek óta nem használtatván, a fölfutó repkény egészen benőtte.

Francziska bátran kilépett az ablakpárkányon s megragadta a vaslétrát. Szoknyái nagyon akadályozták a mászásban. Hirtelen egy téglá leszakadt a falról s hangos loccsanással a vízbe esett. Szerencséjére azonban a vízesés folytonos zaja elnyelte a loccsanást s ő merészen folytatta útját, lábaival keresgélve a repkény között a létrafokokat. Domokos ablakával egy irányba jutván, megállott. Egy előre nem látott akadály csaknem elvette bátorságát; az alsó szoba ablaka távolabb volt a létrától, mint az övé, s kinyújtott kezével csak a síma falat érte el. Hát visszatérjen a nélkül, hogy végrehajtsa tervét? Karjai lehanyatlottak s a Mosel folytonos zúgása szédíteni kezdte. Végre apró vakolatdarabokat tördelt a falról s azokkal Domokos ablakát dobálni kezdte. Nem hallotta, talán elaludt. Körmeivel újra neki esett a falnak. Már csaknem égé-

szen kimerült, érezte, hogy mindjárt hanyatt esik, midőn végre Domokos lassan kinyitotta az ablakot.

— Én vagyok, — susogá. — Fogj meg hamar, mert leesem.

Most tegezte őt először. Domokos kihajolva megragadta őt és szobájába emelte. Itt megeredtek könnyei, de zokogását elfojtotta. Végre emberfölötti erővel lecsöndesítette magát.

— Őriznek? kérdé halk hangon.

Domokos még nem tért magához bámulatából s egyszerűen ajtajára mutatott. Kívülről horkolás hallatszott; az őr az álmától elnyomva bizonyosan az ajtó elé feküdt.

— Menekülnöd kell — ismétlé élénken. — Azért jöttem, hogy menekülésre bírjalak és búcsút vegyek tőled.

De ő nem figyelt rá.

— Hogyan, te vagy az valóban . . . Oh! mennyire megijesztettél. Megölhetted volna magadat.

Kezeit megfogta és csókokkal halmozta el.

— Mennyire szeretlek, Francziskám! . . . Ép oly bátor vagyok, mint jó. Csak egytől félttem, hogy úgy kell meghalnom, hogy viszont sem látlak . . . De te itt vagy, s most már agyonlőhetnek. Ha egy negyedórát tölthetek veled, az elég lesz nekem. Lassankint magához vont a leányt s vállaira hajtotta fejét. A veszély közelebb hozta őket egymáshoz, s egymás mellett mindent elfeledtek.

— Oh! Francziskám, — mondá édes hangon Domokos, — ma van Lajos napja, házasságunk oly sokáig várt napja. Semmi sem tudott elválasztani bennünket, hiszen itt vagyunk egyedül a találkozón . . . Nemde ez a házasság napjának hajnala? . . .

— Igen, igen — mondá a leány — ez házasságunk napjának hajnala.

Hideg borzongással csókolták meg egymást. De Francziska hirtelen kibontakozott az ölelő karok közül; a borzasztó valóság vonúlt el szemei előtt.

— Menekülnöd kell, menekülnöd kell — hebegé. — Ne veszítsünk egy percet sem.

Domokos a sötétségben utána nyújtotta karjait, s ő újra folytató:

— Oh! kérlek, hallgass ráam . . . Ha te meghalsz, én is meghalok. Egy óra múlva hajnalodik. Akarom, hogy azonnal indulj.

Ekkor hirtelen megmagyarázta tervét. A vaslétra a ke-
rékig vezetett le; onnét könnyen elérhette a csolnakot, mely
a rejtekhelyen volt. Így zajtalanul eljuthat a túlsó partra, s
menekülhet.

— De ott bizonyára örök vannak — mondá ő.

— Egyetlenegy, a legelső fűzfa mellett.

— De ha észrevesz és kiáltani fog?

Franziska összeborzadt. Egy nagy kést adott kezébe,
melyet magával hozott. Mindketten elhallgattak.

— Hát atyád és te? — folytatá Domokos. — Nem, nem,
én nem mehetek el . . . E katonák talán titeket mészárolnak
le, ha én itt nem leszek . . . Te nem ismered őket. Kegyelmet
ajánlottak nekem, ha keresztül vezetem őket a sauvali erdősé-
gen. Ha engem itt nem találnak, mindenre képesek lesznek.

A fiatal leány nem ereszkedett vitába. Minden ellenve-
tésre csak ezzel felelt:

— Én értem menekülj . . . Ha szeretsz, Domokos, ne
maradj itt egy perczig sem.

Azután megígérte, hogy visszamegy szobájába. Nem fog-
ják megtudni, hogy elősegítette a szökést. Végre kifogyván a
szavakból, szenvedélyesen megölelte és össze-vissza csókolta.
Domokos le volt győzve. Még csak egy kérdést tett:

— Esküdjél meg, hogy atyád tudja idejöveteledet, s ő is
tanácsolja a szökést?

— Hiszen atyám küldött ide, — mondá Franziska me-
részen.

Hazudott. E pillanatban csak annak szükségét érezte,
hogy biztosságban tudja őt, s hogy meneküljön a borzasztó
gondolattól, hogy a napfeljötté kedvesének halálát hozza ma-
gával. Csak ő távol legyen, szívesen magára vállal minden
szerencsétlenséget; édes lesz neki a szenvedés, csak ő éljen.
Mindenek fölött is a földolog volt, hogy élve bírja kedvesét.

— Jól van, mondá Domokos, úgy teszek, a mint akarod.

Azután nem beszéltek többé. Domokos kinyitotta az ab-
lakot. De egy váratlan zaj megfagyasztotta ereikben a vért.
Az ajtó megzördült. Azt hitték, hogy a kilincset nyitogatják.
Bizonyosan az őrző hallotta meg beszédöket. Mindketten
állva szorosan egymáshoz lapulva, halálos aggodalmak között
várakoztak. Az ajtó még egyszer megzördült, de nem nyílt ki;
valószínűleg a küszöbön alvó katona fordult meg. S csakugyan
újra csend lön, s a horkolás ismét elkezdődött.

Domokos határozottan azt akarta, hogy Francziska menjen föl előbb szobájába. Karjaiba vette s egy néma búcsú után fölsegítette a létrára; azután maga is megkapaszkodott. Megvárta, míg a leány szobájába ért s azután megindult lefelé. Francziska visszapillantva, halkán utána susogta:

— A viszontlátásig — szeretlek!

Kikönyökölt az ablakon s igyekezett szemeivel követni Domokost. Az éj még mindig igen sötét volt. Kereste az őrt, de nem láthatta; csupán a fűzfa meredezett fekete árnyékával a sötétségben. Pár pillanatig hallotta a repkénylevelek zörgését; azután a malomkerék recsegett, végre a víz csöndes locsogása értésére adta, hogy Domokos megtalálta a csolnakot. Egy percz múlva észrevette a halvány színű folyón átsikló sötét árnyat. Ekkor szíve elszorult a borzasztó aggodalomban. Minden pillanatban hallani vélte az őr kiáltását. A legkisebb zajt is fegyvercsörgésnek s puskatöltésnek hitte. De a perczek csak múltak s a környék mély csendjét mi sem zavarta meg. Domokosnak már a másik parton kellett lennie, de Francziska mit sem látott. Végre lábdobogást s egy elfojtott sikolyt hallott, s egy nehéz test zuhant a földre. Azután még mélyebb lett a csöndesség. A sűrű éjtszakába bámulva állott az ablaknál s úgy érezte, mintha a halál szele érintette volna.

IV.

Már hajnalban nagy zaj töltötte be a malmot. Merlier apó kinyitotta leánya szobájának ajtaját, s Francziska halványan, de nyugodtan lépett az udvarra. Ott azonban önkénytelen borzadály fogta el, midőn a kút mellett egy köpönyegre terítve megpillantotta egy porosz katona holttestét.

A halott körül álló katonák dühös hangon kiabáltak és hadonásztak. Többen közülök ökleikkel fenyegették a falut. A tiszt előhívatta Merlier apót, mint a község bíróját.

— Íme egy emberünk — mondá dühtől elfojtott hangon — kit meggyilkolva találtak a folyó partján . . . Rettenőt példát kell mutatnunk, s számítok önre, hogy segíteni fog fölfedezni a gyilkost.

— Rendelkezzék velem — mondá szokott hideg vérrel a molnár. — De azt hiszem, ez nem lesz könnyű.

A tiszt lehajolt, hogy elhárítsa a köpönyeget, mely a ha-

lott arczát borította. Egy borzasztó seb tűnt elő. Az őrt torkán szúrták meg, s a fegyver a sebben maradt. Egy fekete nyelű konyhakés volt.

— Nézze meg e kést, — mondá a tiszt Merlier apónak, — talán ez nyomra vezethet bennünket.

Az aggastyán megrázkódott. De csakhamar összeszedte magát, s a nélkül, hogy egy arcizma is megmozdult volna, így válaszolt:

— A mi vidékünkön mindenkinek van ilyen kése Lehet, hogy katonája megúnta a csatározást és maga vetett véget életének.

— Hallgasson! — kiáltá dühösen a tiszt. — Nem tudom, mi tart vissza tőle, hogy lángba boríttassam az egész falut.

Szerencsére, haragjában nem vette észre Francziska megindulását, ki kénytelen volt leülni a kút melletti kőpadra. Minden igyekezete daczára sem volt képes elvonni tekintetét a holttestről, mely csaknem lábainál terült el. Ez egy magas, szép fiatal ember volt; szőke haja és kék szemeivel igen hasonlított Domokoshoz. E hasonlatosság szívébe nyilallott. Elgondolta, hogy talán ez is síró kedvest hagyott maga után valahol Németországban; s megismerte kését a halott torkában. Ő okozta halálát.

Ez alatt a tiszt vadúl fenyegetőzött, midőn több katona rohant elő. Még csak most vették észre Domokos eltűnését. E fölfedezés roppant izgatottságot szült. A tiszt a hely színére sietett, kinézett a nyitva hagyott ablakon s mindent megértve, feldühödve tért vissza.

Merlier apót nagy zavarba hozta Domokos szökése.

— Az ostoba — mormogá — mindent elront.

Francziska halálos aggodalmakat állott ki. Atyja különben nem is gyanította, hogy bűntárs volt.

— Most már tisztában vagyunk — folytatá az öreg.

— Ez a nyomorúlt! Ez a nyomorúlt! — kiáltott a tiszt. Bizonyosan az erdőbe bújt De meg kell, hogy találjuk, vagy az egész falu lakolni fog érte.

Azután a molnárhoz fordult:

— Önnek tudnia kell, hogy hol rejtőzik.

Merlier apó csöndes mosolyával az erdők nagy kiterjedésére mutatott.

— Hogyan lehetne ezekben egy embert megtalálni? — mondá.

— Oh! lenni kell itt barlangoknak, melyeket ön jól ismer. Tíz embert adok ön mellé, vezetni fogja őket.

— Szívesen. Csakhogy legalább nyolcz napra van szükségünk, hogy az egész környéket bejárjuk.

A tiszt veszett dühre gyúlt az aggastyán nyugodtságát látva. De maga is belátta szándékának kivihetetlenségét. Csak ekkor vette észre a lócán ülő halvány Francziskát. A leány nyugtalan magatartása meglepte őt. Kis időre elhallgatott s figyelemmel vizsgálta a molnár és Francziska arczát.

— Ez az ember talán a leánya szeretője? — kérdé hirtelen az aggastyántól.

Merlier apó arcza hamuszínt öltött; azt hitte volna az ember, hogy mindjárt reá veti magát a tisztre és megfojtja. De összeszedte magát s nem felelt. Francziska kezeibe rejté arczát.

— Igen, úgy van — mondá a porosz, — vagy ön, vagy leánya segítették a szökésben. Önök bűntársai . . . Még egyszer kérdem: szándékoznak-e őt kiszolgáltatni nekem?

A molnár nem válaszolt. Megfordult s közönyösen a levegőbe nézett, mintha nem is ő hozzá szólottak volna. Ez még dühödtebbé tette a tisztet.

— Így hát önt fogom helyette főbelövetni!

És újra előparancsolta a tizenkét katonát. Merlier apó megőrizte nyugodtságát. Mindössze vállait vonogatta. Persze nem hitte, hogy ily könnyen főbe löjjenek valakit. Végre, midőn a katonák sorakoztak, komoly hangon így szólt:

— Hát igazán valóság ez? . . . Ám legyen. Ha csakugyan kell önnek valaki, inkább én legyek, mint más . . .

De Francziska fölugrott s fájdalmas vonaglással hebegé:

— Kegyelem, uram, kegyelem; ne bántsa atyámat. Öljön meg engem helyette . . . Én segítettem Domokost a szökésben. Én, egyedül én vagyok a bűnös!

— Hallgass, — kiáltá Merlier apó. — Miért hazudsz? . . . Szobájába zártam az éjjel, uram. Biztosítom, hogy hazudik.

— Nem, nem hazudom, — mondá hevesen a fiatal leány. Lemásztam az ablakon s Domokost szökésre bírtam . . . Ez a való . . . csakis ez.

Az aggastyán elhalványult. Leánya szemeiből látta, hogy igazat beszél s elrémült. Oh! ezek a gyermekek, hogy elrontanak mindent az ő szívökkel! Azután megharagudott:

— Ő bolond, ne hallgasson reá! Ostobaságokat beszél . . . Menjünk, vegyezzünk!

Francziska még ellenszegült. Letérdelt s összekulcsolta kezeit. A tiszt nyugodtan szemlélte e fájdalmas jelenetet.

— Ej, — mondá végre — a másik elszökött, s így atyját veszem elő helyette . . . Igyekezzék megtalálni a másikat, s atyja szabad lesz.

Ez iszonyú ajánlatra Francziska egy ideig meredt szemekkel nézett reá.

— Ez borzasztó, — mormogá. — Hol találjam meg Domokost ez órában? Ő elment, mit tudom én, hová?

— Válasszon. Vagy ő, vagy atyja!

— Oh! Istenem, hát választhatok-e? De ha tudnám is, hogy hol van Domokos, választhatnék-e! . . . Megszakad a szívem . . . Inkább rögtön meghalok. Igen ezen hamarabb túl leszek. Öljön meg kérem, öljön meg . . .

E kétségbeesés türelmetlenné tette a tisztet s így kiáltott föl:

— Most már legyen elég. Ne mondja, hogy jóindulattal nem vagyok: két órát adok önnek . . . Ha szeretője két óra alatt itt nem lesz, atyja fog lakolni helyette.

Merlier apót a Domokos börtönébe vitette. Az öreg dohányt kért és pipára gyújtott. Közömbös arczán nyoma sem látszott a megindulásnak. De midőn egyedül maradt, két nagy könyecsepp gördült végig arczán. Szegény, kedves gyermeke, mennyit szenvedett!

Francziska az udvarban maradt. A porosz katonák nevetgéltek körülte. Némelyek megszólították, tréfáltak vele, de ő nem értette nyelvöket. Atyja után nézett s kezét lassú mozdulattal homlokához emelte, mintha a széthasadástól akarta volna megővni.

A tiszt megfordult és ismétlé:

— Két órája van. Igyekezzék jól fölhasználni idejét.

Két órája van! E szavak zúgtak szakadatlanul fejében. Azután gépiesen kiment az udvarból. Hová menjen? Mit tegyen? Nem is igyekezett valami irányt venni, mert érezte, hogy amúgy is hasztalan erőlködnék. Mégis szerette volna látni Domokost. Együtt tanácskozva, talán módot lelhetek volna a menekülésre. Zavart gondolataival a Mosel partján haladt, s azután a zsilip fölött áthaladt a folyón, ott, hol nagy kövek állottak ki a vízből. Léptei az első fűzfához vezették. A mint lehajolt, nagy vértócsát vett észre, s elhalványult. — Csakugyan itt állott. Azután követte Domokos lépteit a fűben,

de csakhamar elvesztette a nyomot. Egy másik réten újból reá akadt, s követte az erdőig, hol ismét minden jel elenyészett. Francziska behatolt az erdőbe. A magányban megkönnyebbült. Egy pillanatra leült. De eszébe jutott, hogy az óra telik, s ismét talpra állott. Mennyi ideje már, hogy elhagyta a malmot? Öt percz? egy fél óra? . . . Fogalma sem volt az időről. Domokos talán egy sűrűbe bújtt, melyet ő is jól ismert, s hol egy delután mogyorót szedtek együtt. Oda ment, átkutatta. Csupán egy rigó repült el, szomorú dalát fütyülve. Ekkor azt hitte, hogy egy sziklabarlangba menekült, hol néha lesbe szokott állani; de a barlang üres volt. De hát miért is keresse? Hiszen úgy sem találja meg. Pedig perczről-perczre jobban óhajtotta fölfedezni s gyorsította lépteit. Hirtelen arra is gondolt, hogy valamelyik fára mászhatott. Újból neki indult tehát, s föl-föl nézve, minden huszadik lépésnél nevét kiabálta. A kakukkok feleltek szavára; a lombok között bujdosó fuvalom zajára azt hitte: Domokos kúszik le a fáról. Sőt egyszer látni is vélte őt; megállott, szíve elszorúlt, s szeretett volna elszaladni. Mit fog neki mondani? Hát azért jött ide, hogy magával vigye s agyon lövesse? Oh! nem, ezekről nem fog neki beszélni. Kiáltani fog neki, hogy meneküljön, hogy ne maradjon e vidéken. Azután atyjára gondolt, s éles fájdalom marczangolta szívét. Lerogyott a fűre és sírva többször ismételte:

— Istenem! Istenem! mit vétettem ellened!

Örültség volt ide jönnie. Mintha félelem szállta volna meg, szaladásnak indult s igyekezett kijutni az erdőből. Háromszor eltévedt, s már azt hitte, hogy többé meg nem találja a malmot, midőn végre kibukkant egy rétre, épen Rocreuse-zel szemben. A falut megpillantva, azonnal megállott. Hát egyedül térjen vissza?

A falu felé fordúlva, maga elé bámúlt, midőn egy hang halkán nevéen szólítá:

— Francziska! Francziska!

Megpillantotta Domokost, a mint egy árokból fölemelte fejét. Igazságos Isten! hát megtalálta őt! Hát halálát óhajtotta az ég? Egy kiáltást elfojtva, az árokba csúszott.

— Kerestél? — kérdé ő.

— Igen, — mondá zavart hangon.

— Oh! hát mi történt?

Lesütötte szemeit s valamit hebegett.

— Semmi, de nyugtalan voltam, s látni akartalak.

Domokos megnyugodva, megmagyarázta neki, hogy nem akart eltávozni. Feltette őket. E gaz poroszok képesek reá, hogy a nők és aggastyánokon boszúlják meg magokat. Végre hát minden jól megy, s nevetve hozzá tette:

— Nyolcz nap múlva megtartjuk a lakodalmat, ennyi az egész.

De Francziska földúlt arcát látva, elkomolyodott.

— De mi bajod van? te valamit titkolsz előttem.

— Nem, esküszöm. Szaladva jöttem.

Domokos megcsókolta s azt mondá, hogy nem tanácsos tovább beszélgetniök, s megindult, hogy visszatérjen az erdőbe. Francziska visszatartotta. Reszketett.

— Mégis jobban tennéd, ha itt maradnál. Senki sem keres, nincs mitől tartanod.

— Francziska, te valamit titkolsz előttem, — mondá.

A leány újból esküdözött, hogy nem rejteget semmit. De mégis szeretné, ha közelében maradna. Még sok mást is hebeggett. Domokos előtt ez oly különösnek tetszett, hogy most már ő is vonakodott eltávozni. Különben meg volt győződve, hogy a francziák visszatérnek. Sauval felől már egyes csapatokat vettek észre.

— Oh! csak siessenek, legyenek itt mentől előbb! — mondá Francziska izgatottan.

Rocreuse tornyában e pillanatban tizenegyet ütött az óra. Az ütések tisztán áthangzottak. Francziska megrémülve fölugrott; két órája, hogy elhagyta a malmot.

— Nézd csak, — mondá hirtelen, — ha szükségünk lenne rád, szobámba megyek és zsebkendőmmel intek neked.

És szaladva elindult, mi alatt Domokos fölötte nyugtalanul az árokpartra feküdt, hogy figyelemmel kísérje a malmot.

A faluba érve, Francziska egy öreg koldússal találkozott, ki az egész környéket ismerte. Köszöntötte és sietve tovább haladt; megpillantotta atyját a poroszok között s kérésztet hányva magára, szaladásnak indult.

— A két óra elmúlt, — mondá a tiszt a belépő Francziskának.

Merlier apó a lóczán ült a kút mellett. Most is pipázott. A fiatal leány újra könyörgött, sirt, letérdelt. Időt akart nyerni. A francziák visszatérésének reménye újra föléledt benne s könyörgései közben hallani vélte a hadsereg ütenyszerű lépéseit. Oh! ha megjelennének, ha mindnyájokat fölszabadítanák!

— Még egy órát, uram, csak még egy órát . . . Ezt csak megadhatja nekünk!

De a tisztt hajthatatlan maradt. Sőt megparancsolta két katonájának, hogy Francziskát vigyék el, hogy nyugodtan kivégezhessék az öreget. Ekkor borzasztó küzdelem támadt Francziska szívében. Nem hagyhatta így meggyilkoltatni apját. Nem, nem, inkább együtt hal meg Domokossal; és szobája felé rohant, midőn Domokos maga belépett az udvarra.

A tisztt és a katonák győzelemkiáltásban törtek ki. De ő, mintha mást nem is látott volna, nyugodtan, de kissé szigorú arcz kifejezéssel Francziskához közeledett:

— Nem jól cselekedtél, — mondá. — Miért nem hoztál vissza? Hát az öreg koldústól kellett mindezeket megtudnom? Végre is még nem késő, itt vagyok! . . .

V.

Délutáni három óra volt. Nagy fekete felhők borították az eget, vihar volt kitörőben. Rocreuse gyönyörű völgyét agyonzúzással fenyegette a minden pillanatban leszakadni látszó sötét égboltozat. A tisztt egyelőre bezáratta Domokost s Francziska borzasztó kínok között vonaglott. Atyja minden esdeklésére sem tudta elhagyni az udvart. Várta a francziákat. De az órák teltek, az éj közeledett, s ő annál inkább szenvedett, mert a megnyert idő daczára is közel állott a borzasztó megoldáshoz.

Azonban a poroszok három óra után úti készülődéseikhez kezdettek. A tisztt, mint előtte való este, újra bezárkozott Domokossal. Francziska megértette, hogy most dől el a fiatal ember sorsa. Összetette kezeit és imádkozott. Merlier apó szokott szótalanságával mellette ült.

— Oh Istenem! Oh Istenem! — zokogott Francziska — megölik őt . . .

A molnár magához vonta és térdeire emelte, mint egy gyermeket.

E pillanatban a tisztt kilépett, s utána a két katona vezette Domokost.

— Soha, soha! — kiáltá az utóbbi. — Kész vagyok meghalni.

— Gondolja meg jól, — mondá a tiszt. — E szolgálatot, melyet ön megtagad, más megteszi nekünk. Kegyelmet ajánlok önnek, én nagylelkű vagyok . . . Az erdőn keresztül Montredouba kell bennünket vezetnie, ennyi az egész.

Domokos nem felelt.

— Így hát makacsodik?

— Öljön meg, s végezzünk — mondá.

Franziska összetett kezekkel távolról kérte. Ő mindent elfelejtett, még gyávaságot is tanácsolt volna neki. De Merlier apó megragadta kezeit, hogy a poroszok ne lássák mozdulatait.

— Igaza van, — mormogá — jobb meghalni.

A szakasz sorakozott. A tiszt még mindig számított Domokos gyöngeségére, hitte, hogy ajánlatát elfogadja. Mély csönd állott be. A távolból szakadatlan mennydörgés hallatszott. Fullasztó forróság nehezedett a tájakra. E csöndességet hirtelen egy kiáltás szakította félbe :

— A francziák! A francziák!

Valóban ők voltak. A sauvali úton, az erdőszélben már előtűnt a vörös nadrágok hosszú sora. A malomban rendkívüli izgatottság tört ki. A porosz katonák ordítva szaladgáltak az udvaron. Pedig még egy puskalövés sem dördült el.

— A francziák! a francziák, — kiáltott Franziska is tapsolva.

Olyan volt, mint egy örült. Kiragadta magát atyja karjai közül, kaczagott s magasra emelt karjaival tapsolt. Végre hát itt vannak és jókor érkeztek, miután Domokos él.

Borzasztó puskaropogás térítette magához s megfordúlt. A tiszt magában mormogott:

— Mindenek előtt is végezzük el ezt az ügyet.

És Domokost egy félszer falához taszítva, tüzet vezényelt. Mire Franziska megfordúlt, Domokos már a földön fekvő, tizenkét golyó fúrta át mellét! . . .

Franziska megkövülve állott. Könytelen szemei kimeredtek, leült a félszer alá, pár lépésre a testtől. Reá szegezte szemeit, kezei időnkint önkénytelenül megmozdultak. A poroszmegragadták Merlier apót, s mint kezest őrizték.

Szép küzdelem volt. A tiszt hirtelen elhelyezte embereit, látta, hogy menekülésről szó sem lehet. Legalább drágán adják el életöket. Most már a poroszok védtek a malmot s a francziák támadtak. A fegyverropogás hallatlan tüzvel kezdődött. Azután egy siketítő csattanás hangzott föl; egy golyó letörte

a százados szilfa egyik ágát. A francziáknak ágyúik voltak. Egy üteg azon árok mellett állittatott föl, hová Domokos rejtőzött, s végig söpörte Rocreuse fő utcáját. A csata ezúttal nem tarthatott sokáig.

Szegény malom! Össze-vissza lyukasztották a golyók. A tető fele lerepült. Két fal összeomlott. De különösen a Mosel felől volt legnagyobb a rombolás. A falakról leszakított repkény foszlányokban csüngött; a folyón mindenféle töredékek úsztak, s egy résen keresztül Francziska szobája tűnt elő, a gondosan befüggönyözött fehér ágygyal. A vén kerék két golyótól találva, fájdalmas nyögéssel a vízbe zuhant; a lapátokat elsodorta a hullám, a tengely ketté tört. A vígan pergő malom elszálló lelkének utolsó sóhaja volt ez!

Azután rohamot intéztek a francziák. Dühös szuronyharcz kezdődött. Az égboltozat rozdsaszínt öltött, s a völgy megtelt halottakkal. A széles rétek, egyes nagy fáikkal elvadult kinézést nyertek. Az erdők, mint óriás falak kerítették a borzalmas küzdteret, s a vad viadal színköréből a nyögéseket s jajgatásokat a források, patakok és zuhatagok véres hullámai ragadták tova.

Francziska nem mozdult a félszerből s száraz üveges szemeivel Domokos holttestére bámúlt. Merlier apó egy tévedt golyótól találva holtan rogyott össze. Aztán, midőn a poroszok az utolsóig elhullottak, s a malom lángban állott: a francia kapitány elsőnek lépett az udvarra. Ez volt első sikere a háború kezdete óta. Meg is látszott ragyogó arczán s büszke magatartásán a diadal mámore. Megpillantva a füstölgő malom romjai között a vőlegénye és apja holtteste mellett tebodyodottként ülő Francziskát, udvariasan tisztelgett kardjával s fölkiáltott:

— Győzelem! Győzelem!! . . .

ZOLA EMIL után francziából

LUBY GYULA.

FALUN.

Elfáradtam Pest zajában,
A hiúság vásárában,
Lelkem ki nem bírja már!
Rejts el völgy, takarj el erdő,
Enyhíts fű, fa, illat, szellő,
Vidíts föl dalos madár!

Hadd düljek le e zöld hantra,
Hadd feledjek bár egy napra
Mindent, a mi fáj, mi bánt:
Gögös ember rangját, fényét,
Bók adóját, divat kényét,
Léha férfit, léha lányt!

Hadd ne lássam a sok arczot:
Regi bünt és új álarczot,
Tettető mosolyt, könnyüt;
Önző szívet, hiú elmét,
Rágalomnak kígyó nyelvét,
Mindig újra s mindenütt.

Hadd ne lássak tapsoló kézt,
Hadd ne halljak nyegle művészt,
Hazug költőt, szónokot!
Őrizzen meg ez a távol
Honfi dühtől, párttusától,
S ne olvassak hirlapot.

Rejts el hát völgy, rejts el erdő,
Ringass lágyan enyhe szellő,
S majd ha száll az alkonyat,
Esti csillag, éj magánya,
Suttogó lomb csalogánya,
Hozd meg édes álmomat!

Fáradalmam hadd pihenjem,
 A világot hadd feledjem,
 De mi már elveszve rég:
 Az életnek derűs képét,
 Szívem egy-egy szép emlékét,
 Hadd álmodjam vissza még!

GYULAI PÁL.

TERVEK, ÁLMOK.

Elgondoltuk egyszer, másszor,
 Hogy s mikép lesz, szent György tájba',
 Azt a pajkos kis fiunkat
 Ha feladjuk iskolába,
 Czifra könyvvel, új ruhába'?

Hogy fut haza piros arczezal,
 Hogy meséli, mit s mit látott
 Édes anyja kérdi, inti,
 Vendégli a kis diákot,
 Csókkal told meg jó tanácsot.

Elgondoltuk néha, néha,
 Istenem, az lesz a bánat!
 Nő a gyermek szépre, nagyra,
 S besorozzák katonának,
 Sírva nézünk majd utána.

Jó fiú az, szép levélbe'
 Vigasztalmi mindig készen.
 Búval bajjal csak megérjük,
 Hogy kiszabadúl egészen,
 Hejh, az a nap ünnep lészen!

Őszi este útas ember
 Kéredzik be éjtszakára.
 De a hangja?! ő az, ő az!
 A gonosz hogy megréfélna —
 S ajtó, kar, szív: mind kitérve.

Szállj tovább, szállj, képzeletnek,
Édes vágnak tarka szárnya.
Oltár előtt áll az ifju,
Hogy az áldást kérje, várja,
Oldalán szép, deli párja.

Lakodalom, a nagy házba
Meg se' fér a vendég kedve;
Annyi szemnek éle, fénye
Az új párra s ránk szegezve;
A mosolygó két öregre.

Hajh, szegény szív álma, terve! . . .
Nem megy az már iskolába,
Harcmezőre, esküvőre.
Temetőkert a hazája,
Kis koporsó nyoszolyája.

GÓBI IMRE.

AZ ÍRÓI TULAJDONJOG KÉRDÉSÉHEZ.

Angliában is, mint nálunk, napi renden van az irodalmi és művészeti jog ügye. Az élénk vitából, mely a kérdés körül az angol irodalomban kifejtett, alkalmyszerűnek tartjuk átvenni Matthew Arnoldnak, ez ismert kiváló írónak, egy hosszabb cikkéből *) azon részt, mely e jognak alapelveit s a «tulajdon» vagy «nem-tulajdon» sokszor vitatott kérdését fejtegeti.

A királyi bizottság — mond Arnold úr — a minap elkészítette jelentését. «Azon eredményre jutottunk» így szól a jelentés, «hogy a szerzők jogát a törvény ezentúl is tulajdonjognak tekintse, mint tekintette eddig, s hogy nem volna kívánatos e jogot valamely váltsággal vagy egyéb effélével helyettesíteni.»

A jelentésnek e kezdő mondata egy nagy csatára vonatkozik. A bizottsági tagok, úgy mond, azon eredményre jutottak, hogy a szerzői jog, mint ezelőtt, úgy ezentúl is, tulajdonjognak tekintendő. Itt volt az összeütközés éle: vajon van-e tulajdonjoguk a szerzőknek már közzétett munkáikra; s vajon e joguk tulajdon-e? Az emberek talán sohasem mutatkoznak oly komolyaknak, makaesoknak, oly fáradhatatlanul leleményeseknek, mint akkor, midőn a tulajdon joga és eszméje

*) *Fortnighly Review* 1880. márcz.

van előttük vita alatt. Huxley tanár és Herber Spencer urak törhetetlenül vitatták a királyi bizottság előtt, hogy a szerzőknek megvan-e joguk; Farrer úr, a kereskedelmi törvényszék tagja és Sir Louis Mallett, ép oly határozottan állították, hogy nincs. Az iránt nincs kétség, hogy lehet nekik műveikre nézve tulajdonjoguk, a mennyiben a törvénynek tetszik ezt a jogot megteremteni részökre. Hanem a szétágazás a hatalmas vitázó felek közt ott kezdődik: vajon van-e a szerzőknek természeti joguk?

Nos, én előttem ezt a kérdést igen egyszerűvé teszi az a hitem, hogy az ember, ha elméje mélyébe száll, és őszintén hallgat saját öntudatára, úgy fogja találni, hogy bizony efféle természeti jogok egyáltalán nem léteznek. S a mi nehéz vitakérdések körül oly gyakran megtörténik, az történik itt is; a nehézség, a bonyodalom, a finom megkülönböztetések és finom kibúvók szükségének érzete, midőn a tulajdonjog van tárgyalás alatt, onnan keletkezik, mivel előbb mereven fölállították a természeti jog eszméjét, mint egy falat, azután ennek neki mentek fejjel.

Valóban, a szerzőnek nincs természeti tulajdonjoga művében. De azután nincs is ám semmi egyébben, a mit akár csinál, akár megszerez magának. A való csak az, hogy az embernek erős ösztön sugálja birtokába ragadni és rendelkezésére megtartani azt, a mit alkot vagy megszerez; hogy kedvére és hasznára van ezt tennie. Ez az ösztön természetes és üdvös is, bár hamar túlzásba is csaphat át. Az embereknek, mihelyt társaságot kezdtek alkotni, egyik legelső dolguk volt biztosítani az egyén számára, ezen ösztönének kielégítésénél, a törvény szentesítését és segedelmet, a mennyiben ez a közös érdekekkel összefér. Az író, épen úgy mint más, szintén azt kívánja, hogy élvezze hasznát és gyönyörűségét annak, a mit teremt. Az irodalmi munka, ha egészséges, önmagában hordja kiváló jutalmát; de ez nem veszi el s nem is kisebbíti az író azon kívánságát és igényét, hogy engedjék neki is, mint másoknak, élvezni és szabadon saját hasznára fordítani azt, a mit teremtett. Igaz, hogy a mit ő teremt, véletlenül olyas valami, a mit bajos megtartania saját rendelkezésére, másnak pedig könnyű elsajátítani tőle; de másrészt az is áll, hogy érdemes munkát hoz létre s nem lázítja maga ellen a nemesist nagy és mértéktelen nyeremények által, ha eltűrik neki, hogy munkája hasznával szabadon rendelkezék.

Így tehát pártját fogta a társadalom, szentesítette tulajdonjogát a saját művére vonatkozólag s módot adott neki, hogy rendelkezhesék azzal. Egyik állam több, a másik kevesebb számú évekre, de mindenütt megadták a jogot, hogy

élvezze tulajdonát. Farrer úr, mint sokan mások, metaphysikai elmélkedésbe bocsátkozva, különbséget kíván tenni azon dolgok között, a melyekre nézve van «tulajdon *in se*» s a melyekre nézve nincs «tulajdon *in se*». Kuttyája, lova az előbbi osztályba tartozik; könyve, ha könyvet ír, az utóbbiba. Mallett úr, az eszmék ugyanazon lánczolatán haladva, azt vitatja, «hogy a tulajdon a készlet korlátozottságából keletkezik».

Óvakodjunk e metaphysikai képzelődéstől; a «tulajdon *in se*», mint sok egyéb metaphysikai phantom, belül üres és csalódásba visz. A tulajdont a törvény teremtetten. A társadalom és ennek törvényei adtak érvényt azon természeti ösztönnek, mely serkenti az embert, hogy igyekezzék sajátjául élvezni azt, a mit teremt, megszerez vagy bír. Érvényt adtak, mert ez az ösztön természeti, s mert a társadalom, mely a törvényeket csinálja, maga is oly emberekből áll, a kik ezt az ösztönt érzik. Az ösztön természeti, s a társadalom tért ad neki. De vannak esetek, mikor ez ösztönnek a társadalom nem ad, vagy csak igen korlátozottan ad tért. S ez esetekben a társadalmat a tulajdonosi ösztön visszautasítására vagy korlátozására az indította, hogy annak érvényt szerezni nehézséggel jár s az érvényesítést, e nehézség daczára is, megkísérteni nem mutatkozik előnyösnek.

Eszméken, kimondott szavakban nincs tulajdon — mondják sokan; s ebből azt is következtetik, hogy eszmékben és szavakban akkor sem kellene tulajdonnak lenni, ha azok könyvben testesültek meg. De miért nincs tulajdon az eszmékben és kimondott szavakban, holott *van* tulajdon az eszmékben és szavakban, mihelyt könyvben jönnek ki? Egy kitünő beszélőben nagyon meglehet az ösztön, hogy szép mondásait tulajdonául megóvni óhajtsa, kivált ha azokat csak beszédben bírja kifejezni, írva nem. Talán örülne, ha hatalmában állana elejét venni, hogy azokat mások elsajátítsák, vagy megszabni a föltételeket, melyek alatt az elsajátítást megengedi, s hasznót vonni ez engedély megadásából. Talán viszont a társadalom is jó szívvvel lehet e tulajdonosi ösztön iránt s hajlandó is segíteni és előmozdítani az alkotás ily nemét, a miből sok élvezetet merít. Csakhogy nehézségbe, elháríthatatlan nehézségbe ütközünk, mihelyt érvényt akarnánk adni a tulajdonosi ösztönnek ez esetben s biztosítani az alkotónak rendelkezési jogát, kimondott eszméiben és szavaiban. Ehhez képest nem is adatott neki érvény s kimondott eszmékben és szavakban nincs tulajdon.

Más eset is van, a hol csak részbeli és korlátozott tulajdon adatott meg és pedig ugyanazon okból — a teljes tulajdon megadása nehézségének okából. Szembeszökő példa a vadászati jog. Valaki fázánokat nevel, tart és etet s természeti ösztöne van

egészen saját tulajdonául, egészen saját rendelkezésére bírni azokat. De a törvény csak részben elégíti ki ez ösztönét s fáczánjait, mihelyt túl mennek a saját földje határain, az foghatja el, a kinek földjére mentek. Ellenben tyúkjaira nézve megmarad a tulajdonjoga, ha ezek a szomszéd földjére mennek is. Pedig hiszen hihetőleg épen úgy vette a fáczántojást, mint a tyúkét, keltette mind a kettőt, eteti mind a kettőt s egyforma ösztönt érez magában, föntartani tulajdoni igényét mind a kettőre egyaránt. A törvény azonban ez óhajtnak csak a tyúkokra nézve ad teljes érvényt, a fáczánokra nézve csupán részbelít. Miért? Mert sokkal nehezebb volna teljes érvényt adni annak a fáczánokra nézve s mert nem mutatkozik előnyösnek az érvényesítést e nehézség daczára is megkísérteni. A törvény megtagadja tőle fáczánaira nézve a teljes tulajdoni jogot, mert azokat nehéz saját rendelkezésére tartania, másoknak meg elsajátítani tőle könnyű; s mások készebbek is elsajátítani ezeket, mint a tyúkokat és hajlandóbbak elvitatni tőle tulajdonát, épen azért, mert ezt nehéz megtartani, könnyű megsérteni. Még azt a részbeli tulajdont is, mit a törvény megad neki, különös módok által kell erősíteni és támogatni, szigorúbb büntetést szabva a vadorzásra, mint egyéb kihágásokra. Hogy tulajdonosi ösztöne teljesen kielégíttessék, hogy fáczánjai egészen a saját rendelkezésére biztosíttassanak, a törvénynek még sokkal szigorúbb és kivételes rendszabályokat kellene alkalmaznia, mint most; s erről, mindenki érzi, nem lehet szó.

Alkalmazzuk ezt az írói tulajdonjog kérdésére. Az író ösztöne, melylyel saját alkotásának tulajdonjogát s azt kívánja, hogy e jogából hasznot húzhasson, természetes. A társadalom kész is érvényt adni ez ösztönének. De ez nehézséggel jár. Az író munkáját különösen nehéz az ő szabad rendelkezésére megtartani s kiválóan könnyű másoknak elsajátítani. Ha tehát a törvény korlátozottabb tulajdonjogot ad neki irodalmi művére, mint földjére vagy lovára vonatkozólag, ennek nem az az oka, mivel irodalmi műve nem állta ki a próbát, hogy «tulajdonnak *in se*» tekintessék; hanem oka az, mert irodalmi művénel sokkal több nehézségbe, fontosabb érdekekbe, eltérőbb felfogásokba ütközik biztosítani részére e tulajdont.

ÉRTESITŐ.

A magyar történet kútfői az Árpádok korában, írta dr. Marczali H., egyetemi helyettes tanár. A M. T. Akadémia által Vitéz-díjjal jutalmazott pályamunka. Buda-Pest, Franklin-Társulat. 1880.

Az újabb történettudomány nem elégszik meg azzal, hogy forrásokból merítsen. Magokat a forrásokat is bonczolja. Vizsgálja eredetöket, elemeiket; igyekszik nyomról nyomra kimutatni az egyes redactiókat, melyeken átmentek, mielőtt mai alakjokat nyerték, hogy így biztosabb alapot nyújtsion, mint a pusztá öletszerű véleményt annak megítélésére, mennyi hitelt tulajdoníthatunk a bennök foglalt egyes adatoknak. Az ilyféle munkának nagy mesterei a németek, kiket a *Monumenta Germaniae* iskolája szoktatott leginkább erre. Hogy e mellett sokféle szörszálhasogatás és haszontalan combinatio merül föl: ki merné tagadni? de a munkának hasznos, sőt szükséges voltát legvilágosabban mutatják a nehézségek, melyekkel küzdeni kell ott, hol — a mint nálunk — az ilyféle dolgozatok még hiányzanak. Régibb történetünknek — kivált az Árpád-kornak — egyik legnevezetesebb forrása Thuróczy krónikája, jelesen annak második része. Thuróczytól magától tudjuk, hogy e részt csak egy kész műből írta le, minden változtatás nélkül. Ismerjük, sőt külön nyomtatásban is birjuk az eredetit, az úgynevezett *Bécsi képes krónikát*, vagy — Toldy Ferenczcel szólva — *Márkus krónikáját*. Ezzel sokban megegyez — bár több részletet nélkülöz — az úgynevezett budai krónika és egy német fordítás, részben csak kivonat, melyet Müglen Henrik, német lovag készített Nagy Lajos idejében. Mind a három krónikának az a sajátsága, hogy Szent István halálától II. Géza koráig sokkal bővebb, részletesebb, mint innen lefelé, és csak az utolsó Árpád-házi király idejében kezd ismét a száraz krónikai följegyzések helyébe részletesebb, élénkebb elbeszélés lépni, mely hol korábban, hol későbben Robert Károly uralkodása idejében megszakad. Kézzel fogható, hogy e krónika különböző elemekből áll, de melyek azok? mikor írták az egyes részeket és mily források alapján? mikor olvadtak egy nagyobb egészbe és mikor nyerték jelen alakjokat? mind oly kérdések, melyekkel eddig alig foglalkozott még valaki, pedig ettől függ nagy részben elbeszélésüknek hitelessége, attól függ, hogy példát is idézzek, vajon Salamon, Géza és Szent Lászlónak drámai elelvenséggel elbeszélrt küzdelmeiben történeti valót, történeti hagyományt vagy egy XIV-ik századbéli írónak phantasiáit lássuk-e, kinek az események

lényegére nézve adhatunk hitelt, de részleteinek történeti becsét nem tulajdoníthatunk. Toldy sokat foglalkozott e kérdéssel. Egyet-mást írt is róla, de jobbra külsőségeknél maradt. Arra, mit a hazai krónikák a külföldi forrásokból vettek, nem reflectált, s egész okoskodásán végig vonúl azon hiba, melybe oly gyakran esett: hogy önalkotta praemissokból indúlt ki, mint dönthetetlen igazságokból, és azzal, mi még maga kétséges, akart kétséges dolgokat eldönteni.

E kérdéseket karolta föl az akadémiai pályázat, ha nem is világosan, de implicate, az Árpád-korszakbeli hazai kútfőkre nézve annak keretébe a legfőbb külföldi forrásokat is. A jutalomra egy munka pályázott, mely azt meg is nyerte, nem érdemtelenül: a szerzőé. Szerző fölfogta a kérdés lényegét. Tudja, mikép kell az ilyféle kérdéseket tárgyalni, és e tekintetben irodalmunkban még eddig páratlan munkát adott. Ismeri a bel- és külföldi forrásokat. Néhány kútfőnek kézíratait is vizsgálta. Tájékozott a világ-irodalomban, és bő ismereteiből gyakran helyes következtetéseket von le. Minden léptenyomon meglátszik az élesen gondolkodó fő, de a hibák is tetemesek, sőt túlnyomók. Sok helyes gondolat mellett még több kapkodással találkozunk. Úgy látszik, hogy szerző még ott is, hol igaza van, nem bír mindig teljesen tárgyával. Okoskodásaiban gyakran hiányzik amaz átlátszó tisztaság, mely a teljes átgondoltságnak eredménye. Másutt önként fordul el a logikától és jó ellentétbe éles eszével, hogy valami új, az eddigitől eltérő elmélettel lépjen föl. Ilyenkor nem válogatja érveit, Kétséges dolgokról a leghatározottabban beszél, és a ki a legszigorúbb kritikát szereti gyakorolni, a legnagyobb skepsissel, a hiszékenységgel, a merész föltevéseknek, a logikai botlásoknak nem közönséges jeleit adja. Több tévedésének oka, hogy — a mi elég csodálatos — még nem ismeri kellően a magyar történetet, s abban némely oly hibát követ el, minőt külföldi események tekintetében bizonyára nem fogna elkövetni. Általában véve van nyelvében, fölfogásában valami idegenszerű.

Szerző a pályakérdéshez képest két fő részre osztja munkáját. Az első részben a hazai, a másodikban a külföldi kútfőket tárgyalja. A második rész — mely kétségkívül jobb az elsőnél — sorra veszi nemzetek szerint a forrásokat, melyek a magyarokról, az Árpád-ház kihaltáig, megemlékeztek. Legtöbb helyet szentel — természetesen — a byzanti és német íróknak, kik közül az előbbiek a honfoglalás előtti időre és a XII-ik századra, az utóbbiak a vezérek korára, a XI-ik és részben a XIII-ik századra, jelesen annak második felére vetnek legtöbb világot, sőt részben egyedüli forrásaink. Csekélyebb jelentőségűek az olasz, cseh, lengyel és orosz írók; alig érde-

melnek szót az angolok, francziák és arabok, ha — a legrégibb korra nézve — Ibn Duszát kiveszszük. Egy-két munka kimaradt. A németországi források között megemlítést érdemelt volna a *Gesta Episcoporum cameracensium*, melyek a vezérkori hadjáratoknak egy igen jellemző és dicsőségünkre való epizódját tarták fenn. Szintén elkerülte figyelmét az első kereszties hadjáratnak történetírója, a német vagy franczia Albertus Aquensis, a lengyelek közül Boguchwal; sőt — ha már Calanus *Attiláját* fölhozza — fölemlíthette volna Rodericus Toletanus hún történetét is, de mind e hiányok nem nagyok, és szerzőnek összeállítását majdnem teljesnek mondhatjuk, mely — kivált kezdő történészeknek — jó vezérfonalat nyújt a külföldi források labirintusában, sőt még tudósainkat is sok elszórt, eddig még észre nem vett adatra figyelmezteti. Hogy szerző e részben inkább excerpál, mint bírál; hogy a német forrásokra nézve — a meddig tart — csak Wattenbach *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter* című művét követi: az inkább használ, mint árt művének, de kíváncsok lett volna, hogy a *Lenygel-magyar krónikával* egy kissé tüzetesebben foglalkozzék, mert az ugyan «férczmű», de tévedéseiben is tanulságos, és sok pelyvéja közt egy pár búzaszemet is lehet találni.

Szintén nagyon röviden bánt el szerző a munka függelékében, a «hamisításokkal», melyek közé sorozza, igen helyesen: a *Székelj Krónikát*, Gercsei Jánost és Hanthaler koholmányát, *Aloldust*, kire még Szalay és Horváth Mihály is mint hiteles kútfőre hivatkoznak. Nem a tárgy maga, de a nálunk még általános téves nézetek miatt — hisz a *Székelj Krónikát* még egy Szabó Károly is védelmezte! — jó lett volna e kérdésekre bővebben kiterjeszkedni, és úgy czáfolni e koholmányokat, mintha a tüzetes czáfolatot megérdemelnék.

A hazai forrásokat szerző négy csoportra osztja: legendákra — Szent István, Szent László, Szent Imre, Szent Gellért, Szent Everárd és Benedek, Szűz Szent Margit életrajzai — krónikákra, hová Anonymust is sorozza, évkönyvekre, mely rovatba a pozsonyi kisebbévkönyvek és Albericus Monachus magyar vonatkozású helyei tartoznak, és monographiákra, melyeket Rogerius *Siralmas éneke* a tatárdúlásról, egy hason tárgyú versezet és Spalato Tamás műve képeznek. Nem lehet föladatunk nyomról nyomra követni és bírálni szerző minden állítását. Ha minden észrevételünket megakarnók tenni, munkát kellene írunk, mely nem volna sokkal kisebb bírálatunk tárgyánál; controversiákkal kellene fárasztanunk az olvasót, melyek közül sokat teljesen, minden kétséget kizáró módon meg sem lehet oldani. Csak néhány legfőbb kérdésre nézve akarjuk tehát megismer-

teni szerző nézeteit és okoskodási módját, annak igazolására, mit elébb művéről általánosságban mondottunk.

Történettudományunknak egyik érdekes és nagy fontosságú kérdése: mily értéket tulajdoníthatunk Szent István király eletrajzának, jelesen pedig Hartvik legendájának, mely századokra majdnem kanonszerű tekintéllyel bírt, legújabbban azonban némelyik XIII-ik századbeli, kevés hitelű férczműnek szeretnék tekinteni. Tudvalevőleg a nagy király életével három legenda foglalkozik: a *Legenda maior*, a *Legenda minor* és Hartvik püspök eletrajza, mely legnagyobb részt majdnem szóról szóra megegyez a *Legenda Major*ral, magában foglalja *Legenda Minor* egyes részeit, és még néhány részletet Asztrik római útjáról, Sebestyén esztergomi érsekségéről stb., melyek a két másik legendában hiányzanak, de az — igaz, hogy sokat ostromolt — Sylvester-féle bulla, és a pannonhalmi és pécsváradai alapító oklevelek némely tételeivel megegyeznek.

Hazai íróink régebben nem sokat törődtek a két névtelen legendával. Mancini, ki azokat először kiadta, észre sem vette, hogy két különböző mű fekszik előtte. Az ismert német tudós Wattenbach azonban foglalkozott e kérdéssel, és véleménye szerint, a Hartvik legendája a két névtelenből készült; lehetséges azonban, hogy a *Legenda Majort* is maga Hartvik püspök írta. Ezzel szemben Marczali megfordítja a dolgot. Igen helyesen lándsát tör Hartvik hitelessége mellett, de túllő a célon, midőn állítja, hogy a két kisebb legenda is csak a Hartvik-félének kivonatja. Abból tehát — ha fölfogása áll — két oly mű készült, mely mintha összebeszélt volna, szorgosan kerüli egymást, úgy hogy alig van egy-két hely, mely egymáshoz hasonlít. Szerző igen természetesnek találja, hogy «az előbbi azt vette át, mit az utóbbi meghagyott», de más embernek furesának tetszik az olyan író, ki nem arra törekszik, hogy művét minél teljesebbé tegye, hanem csak arra, hogy bizonyos eredetiből azt vegye át, mit egy másik kivonat még nem használt föl. S ha szerző elmélete mellett értjük is, hogy a két névtelen legendában nincs meg az egész Hartvik-legenda, már nehezebb megmagyarázni azt, hogy a kivonatban — a *Legenda Minor*ban — több oly dolog van, melyet az állítólagos eredetiben nem találunk. Merész okoskodására — úgy látszik — szerzőt főképp az bírta, hogy a *Legenda Minor*ban czélzást lát Szent Istvánnak már ékeesebb nyelven írott legendájára. Nem akarom itt vizsgálni, a krónika «*authenticas librorum scripturas*»-a alatt csakugyan Szent István legendáit kell-e érteni? legyen szerző fölfogása szerint! de midőn a *Legenda Minor* maga szájhagyományra hivatkozik, — «*sicut fideli et veraci*

relatione tunc temporis viventum *) accepimus» «quod a fidelibus audita didicit, recitas» a szerző, — nehéz következtetnünk, hogy az valami írott forrásból, még nehezebb pedig, hogy épen Hartvik legendájából merített kivonat.

«Hazai kútfőink bírálatában egyik fő pontnak» tekinti szerző, mennyi hitelességet kell tulajdonítani Szent Gellért legendájának, melyben «majdnem példátlan módon» egyesülnek a legtanulságosabb értesítések világi ügyek felől a legpregnansabb egyházi nézetekkel és egy vallása ügyéért élő és érte vértanúhalált szenvedő kiváló férfiú személyes élettörténetével (26. l.). Szent Gellértnek — tudvalevően — két életrajzát bírjuk. Az egyiket a Bollandisták, a másikat először Wion (1597-ben), utoljára pedig Endlicher adtak ki. Ez utóbbi — magában foglalván az előbbit is egész kiterjedésében — még Nagy Lajos király anyjának halálát említi 1381-ben; és önálló részeiben tele van a legnagyobb anachronismussal, oly dolgokkal, melyekről maga szerző elismeri, hogy a XIII-ik század előtt nem írathattak.

És mégis szerző a Bollandisták legendáját csak kivonatnak tartja, «mely a helyhez és személyhez kötött részleteket elhagyva, a magyar legendát az egész keresztyénség oktatására alkalmassá teszi» — mintha e vonatkozásokkal nem volna alkalmas! — a magyar legenda pedig a Wion-féle, melyben sok interpoláció mellett «oly nagynak, oly egésznek tűnik föl Gellért egész működése, melyet vértanúi halál *pecsételt be* (!) hogy már ez egy személyiség is, melylyel hazai történetünket a legenda megadományozta, állandó hálánkat biztosítja az írónak úgy, mint átdolgozójának, kinek ez emléket köszönhetjük (33. l.). Szerző hosszasan foglalkozik annak bebizonyításával, hogy a legenda forrása az 1358-ban írott *Bécsi képes krónikában* előforduló Szent Gellért életére vonatkozó adatoknak, és nem megfordítva, és egészen feledti, hogy van még egy harmadik lehetőség is: egy közös forrás, melyből mind a kettő merített, s melynek régies formáját a krónika hívebben tartotta fenn, mint a szerző által annyira dicsért legenda. Ki csak egy kissé forgatta a középkor íróit, egy perczig sem fog kételkedni, hogy a krónika szavai, melyekkel a Vatta-féle lázadónak tetteit írja le: «comedere equinas pulpas et omnino pessimas facere culpas» régiebbek, mint a mit a legenda ír: et ceperunt comedere equinas carnes et omnia pessima et enormia opera facere et exercere. Az sem járja okoskodásnak, hogy: «a krónika csak legendánkat értheti, midőn állítja, hogy vannak, kik Endrét, Bélát és Leventét Vazul gyermekeinek

*) Endlicher kiadásában hibásan van: inventum.

mondják», mikor ez állítás benn foglaltatik már az altaichi annalesekben, előfordúl Kézaynál, és igazság gyanánt szerepel a Nagy Lajos idejéből való zágrábi krónikában. De ha sikerülne is szerzőnek kimutatni, hogy a legenda régibb a bécsi krónikánál, még nem lehet mondani, mint ő teszi, hogy ezek után — ha nincs más belső ok — nem áll semmi útjában annak, hogy legendánk szerkesztését Szent László király és Lőrincz püspök idejére ne tegyük, midőn a szentté avatás történt (29. l.). «Ily közel egykorúságra mutat — folytatja — a munka egész tartalma . . . Ily közvetlen szemlélettel csak kortárs írhatja le a magyarság fokozatos térítését». Ez okoskodás azonban igen kétes értékű. Tudjuk-e mi a kortársnak fölfogását? Vannak-e más egykorú források, melyekhez a legenda autenticitását, közvetlenségének fokát mérhetnők? Azok a gyér nyomok, melyek közvetlen vagy közel korú szemléleten alapulnak, nem egészen oly színben tüntetik föl a térítés menetét, mint a legenda-író, hinni akarom, nem fejből, hanem századok múltán eltorzított, adoptált hagyomány alapján elbeszéli. Midőn Szent Gellért — a pozsonyi jegyzetek szerint 1030-ban — csanádi püspökké lett, Szent István maga már elvégezte azt a munkát, melyet a Wion-féle legenda Szent Gellértnek tulajdonít, s a térítés részleteiben kétségtelen korhűséget csak az olyféle történeti ismeret találhat, mely nem tudja, hogy a legendában érintett váradi kolostor alatt nem valami nagyváradi, hanem a pécsváradi monostort kell értenünk.

A krónikákról szóló rész a legbővebb, és méltán. Szerző «áhitattal fog e műnek taglalásához», melyben «a magyar szellem legeredetibb *terméseit*» — die originellsten Producte des ungarischen Geistes — «tiszteli», és ígéri, hogy fő igyekvése lesz «kimutatni legrégibb alakjokat és tartalmukat, melytől a többi eredetét vette», de azért hiában keressük azt, mi a munkának fő föladata lett volna: tüzetes analysisét, nyomról nyomra való kimutatását az egyes elemeknek, melyekből legnagyobb, legismertebb krónikánk a Thuróczy- vagy ha tetszik Markus-féle alakult. Szerző e tárgyról sokat, és mondhatjuk sokszor igen helyeset mond, de a tulajdonképeni kérdést meg nem oldja, és fejtegetéseiből lehetetlen határozottan kivenni, mit tartsunk a krónika legtöbb helyének természetéről. Hogy pedig ez nemcsak szerkesztési hiba, hanem — úgy látszik legalább — annak következménye, hogy szerző bár lehető leghatározottabban beszél, maga sincs tisztában minden kérdéssel, kitűnik például abból, hogy még azt sem lehet világosan kivenni művéből, külön, önálló műnek tartja-e a hunok történetét a magyar krónikától vagy pedig nem? Hypothesisise egy 1150—1160 közt Dömösön készült «nemzeti» krónikáról,

melyen alapulnak a mai krónikák, csak egy vagy két századdal hátrább tolja a kérdést, de meg nem fejtí, nem fejtí meg különösen, honnan van az, hogy bár mindegyik krónika írója szereti a szórul szóra való kiírást, az egyikből hiányzanak részletek, melyek a másokban meg vannak. E körülményre azonban, mely pedig véleményünk szerint egyik legfőbb és legszilárdabb kiinduló pont arra, hogy a krónikáknak egymáshoz való viszonyát, egymástól való származását, és — nyomról nyomra visszafelé haladva — keletkezési idejét és körülményeit meghatározhassuk, nem sok figyelmet fordít szerző, pedig azzal többet lendített volna a kérdésen, mint azon három lapra terjedő elmélkedéssel, melyben az általa föl talált «nemzeti» krónikát dicsőíti és fölfedezi, hogy «Anglián kívül Szent István és I. Endre közti korban hazánk az *egyedüli központosított európai állam*» (79. l.).

Leggyöngébb része az egész munkának az, a mit Anonymusról ír. Szerző a Névtelen Jegyzővel már két — meglehetősen gyarló — értekezésben foglalkozott, és jelen munkájában is inkább törekszik akkori állításait védelmezni, mint elfogulatlanul az igazságot nyomozni. Anonymust IV. Béla jegyzőjének, Pous mesternek tartja, ki művét 1275 körül írta, s e fölfogását tíz lapon törekszik mindenféle módon igazolni. A Névtelen jegyző viszonyát a többi krónikákhoz fejtegetvén, három lapon azt igyekszik bebizonyítani, hogy az «örök» Botond, «kinek neve ily alakban az oklevelekben elő nem fordul» (67. l.), nem más, mint a külföldi krónikák Botho-ja, a német vitéz, ki I. Endre mellett Béla ellen harczolt, a jövevények jegyzékében is, mint a mosonyi Poth-ok őse előfordul. Elmondja, hogy Konstantinápoly kapuját bevágta, a kioi kapura nézve a lengyel források: Gallus, Vincze Boguchwal, I. vagy II. Boleszlónak tulajdonítanak, míg Thietmár és Nestor ez eseményről hallgatnak. Megtudjuk, hogy Röpell szerint Boleszlo kardja még most is meg van a lengyel korona kincsei közt, de nem látjuk, legalább nem tisztán, hogy mi köze van e fejtegetésnek, kivált ily kiterjedésben Anonymus viszonyával a krónikákhoz? és tudjuk, hogy e fejtegetésnek egyik kiinduló pontja hamis, mert ha a Botond név nincs is meg a *Mutatóban*, melyet Czinár Mór Fejér *Codex Diplomaticus*áról készített, ismételve találjuk azt Wenzel *Codex novus*ában és a történelmi társulat okmánytárában. Fontosságot tulajdonít szerző annak is, hogy a krónikák szerint Attila fiának, Chabanak, corosminai vagyis khárizmi nő volt felesége, kitől született Edemen, míg Anonymus szerint Edemen kún vezér, ki a magyarokhoz csatlakozik. A khárizmiak — tanít szerző — 1219—1230 közt a mongolok ellen harczoltak. Mint Európa védbástyája nagy mértékben

rokonszenvesek voltak 1250 után nem említik többé őket. «A mongolok kiirtották vagy magukba olvasztották» . . . «Szembe ötlő, hogy Csabának corosmiai neje csak a XIII. század első felében — és sem előbb, sem utóbb — juthatott be a magyar tradícióba.» «A jegyző már nem ismerte e népet, a hősökből, Csaba fiaiból, kunok lettek, kik a XIII. század második felében képezték a bástyát a mongolok (70. l.) ellen». Nekünk azonban az egész okoskodásban csak az az egy szembeötlő, hogy szintoly jogosult, sőt még jogosultabb volna a föltevés, hogy Anonymus mert nem említi, még nem ismerte a XIII-ik század harmadik tizedében szereplő kharezmí népet, mindenesetre pedig bizonyos az, hogy a kunok a XIII-ik század második felében, midőn már mint kétes hűségű menekültek a magyar földön laktak, nem képeztek bástyát a mongolok ellen.

Szerző egyébiránt Anonymus korát, annak történeti vonatkozásaiból akarja megállapítani; igen helyesen, csak hogy e célra — in usum auctoris — külön történetet construál. Mert Anonymus a kunoknak a honfoglalásnál előkelő szerepet tulajdonít: szerző Kún László korára gondol, midőn a gyűlölet már európai magyar és a jobbára még oláh cigányok módjára élő fegyveres, rabló, idegen vallású és ajkú kunok közt a lehető legnagyobb volt. Szerző találmánya, hogy a «hazafias párt» a kunokra támaszkodott, holott még a királyi hatalom is, mely bennök olyan várjobbágyság-féle sereget remélt, de csak rakoncátlan, pogány, az akkori magyar állam keretébe férni nem akaró elemet talál, kénytelen volt tőlük elfordulni. A hódmezei csata előzményei közt írta volna tehát Anonymus kúnbarát munkáját, küszöbén az összeütközésnek, melyben a magyar nemzetnek egyesült ereje, a királynak vezérlete alatt, a kunok hatalmát tönkre verte.

A második fő ok, mely szerző szerint Kun László korára vall, a vérszerződés, mely szerint csak Árpád ivadéka uralkodhatik Magyarországon. «Ez elv» úgy mond «1272-ig kérdésbe sem jött»; de — mondhatjuk — azt később sem vonták kétségbe. A nápolyi beavatkozás, melynek készülését szerző már 1275-ben látja, nem tagadása, hanem kifolyása, sőt kiterjesztése volt ez elvnek a nőágra, mert hisz a nápolyi királyné, Mária, mint V. István leánya tartott igényt a magyar trónra, később, de nem ekkor 1275-ben, midőn László király meg ifjú volt, fiat remélhetett, sőt még öccse, Endre herceg is életben volt. Ez utóbbi körülményt azonban szerző nem tudja. Azt hiszi, hogy a vérszerződésnek azon pontja, mely halállal sújtja azt, ki a fejedelem és rokonai közt egyenletlenséget támaszt, a «László király és Endre, Árpád utolsó sarja közti viszonyra vonatkozik». «Endre» folytatja, «1278-ban, mint Tótország

kormányzója szerepel, azon túl 1290-ig eltűnik. Több mint véletlen, hogy ez eltűnés a fermói püspök bejövételének idejével összeesik. Így az író a régi szent alaptörvények tekintélyét hívta föl azok ellen, kik a király szívét atyafiától eltávolíták. (74. l.) Ez okoskodásnak azonban az a hibája van, hogy az 1278-ban szereplő tótországi herceg, Endre, IV. László királynak öccse volt, ki ebben az időben meghalt, míg velencei Endre, az Árpád-háznak utolsó férfisarja, azután lép föl, lesz szintén tótországi herceg, és fő támaszát később mint király, még a pápa ellen is, Ladomér esztergomi érsekben, a fermói püspök által képviselt elvek legbuzgóbb hívében, lelte, mert Fülöp püspök nem mint külföldi beavatkozó, nem mint valami politikai czélok képviselője, hanem mint a béke apostola, a belvillongások megszüntetője, a kún ügyeknek rendezője jött az országba.

Még többet lehetne mondani szerző állításairól, de azt hiszem, az eddigiekből is kitűnik, hogy szerző sok érdekes és derék megjegyzés mellett, az Árpád-kori hazai források körül megoldatlan legfőbb kérdéseket szintén nem oldotta meg; hogy a mi talány volt előbb, az munkája után is az maradt. Sajnál-nók tehát, ha az akadémia koszorúit mindig ily munkának kellene nyújtani, de igazságtalanok volnánk, ha hozzá nem tennők, hogy e munkában, a sarkalos hibák mellett, annyi ész, annyi tudomány és annyi helyes észrevétel van, hogy tudományosságunk nem sejtett lendületet nyerne, ha minden akadémiai pályázat ily munkát eredményezne.

PAULER GYULA.

Der Wucher und sein Recht. Ein Beitrag zum wirthschaftlichen und rechtlichen Leben unserer Zeit von Prof. Dr. Lorenz v. Stein.
Wien 1880. 8-rét 193 l.

Stein Lőrincz, a hidegen bonczoló, a szárazságig objectív és nem ritkán talán kicsinyesség is rendszeres Stein Lőrincz ez új röpiratában új oldalról mutatja be magát olvasóinak. Oly világosan ír, mint egy francia író, oly hévvel, mint egy agitáló szónok s helyenként oly érdekfeszítőn, mint egy izgató elbeszélés szerzője. Az uzsorások tetteit, a törvény védelme alatt elkövetett rettentő pusztításaikat oly közvetlen élénkséggel festi, melyben az elmélkedő tudós méltó megütközése mellett a föllázadt érzelemnek is befolyása — nem indokolatlan befolyása — van.

Ez értekezés nem most lát először világot, bár az első kiadás nincs benne megemlítve. Múlt év végén, — akkor tájban, mikor a Stein ellen elrendelt csőd Bécsben általános föl-

tűnést keltett — a bécsi hivatalos újság irodalmi mellék-lapjában az uzsoráról egy hosszú cikksorozat jelent meg, mely a szerző nevét rejtő igénytelen — n betű daczára kiválóan magára vonta a figyelmet fejtegetéseinek újdonsága, érveinek éles elméjű alapossága által. E cikksorozat áll most előttünk bővített kiadásban és a szerző megnevezésével. S talán ezzel magyarázható meg a hang szokatlan melegsége is.

Az alapeszme, melyre ez értekezés egész rendszere, a fönnálló törvények elleni támadása s a jövőre vonatkozó javas-latai építve vannak: éles különbség-vonás a magas kamat és az uzsora fogalma között. E két fogalmat nem szabad össze-véteni; semmi közük egymással. Igen magas kamatú kölcsön is lehet teljesen jogosult s gazdasági szempontból is üdvös hatású; viszont esetleg a megszabott kamatláb is rejthet maga mögött romboló uzsorát.

Nem lehet czélunk e helyen részleteiben ismertetni e finom szálakkal szőtt fejtegetést s még kevésbbé kifejtteni kétsé-geinket a szerző által javasolt orvosszerek egyike-másika fölött.

Csak föl akartuk reá hívui olvasóink figyelmét, mert az uzsorakérdés nálunk is napirenden van s megoldása igen tüze-tes meggondolást kíván.

Az előbbi, 45-ik szám *Saint-Saëns* cikkébe a következő hibák csúsztak be:

100. lap felülről első sor: eltávozik helyett olv. *elváltozik*.

100. „ alúlról 16-ik „ előzete „ „ *előzene*.

105. „ „ 20-ik „ Átokdalának motivuma, mely eddig min-
dig sötét moll-hangnemben lép föl...
olv. *mely eddig mindig sötét moll-
hangnemben hangzott, most vidám, ke-
mény hangnemben lép föl*.

110. „ felülről 4-ik „ mely az eddigi h. olv. *mely különben
az eddigi*.

110. „ alúlról 7-ik „ nagy példájára h. olv. *vagy példájára*.

